

**Časopis za sodelovanje
humanističnih in naravoslovnih ved,
za psihologijo in filozofijo**

Inteligenca v sodobni družbi

Rizman, Jogan, Pagon, Jezernik,
Jerman, Toth, Rus

**Psihološke razprave:
Vrednote, osebnost in jaz
Filozofske razprave**

Novak, Kunst-Gnamuš, Ule, Jakić,
Potrč, Strnad, Mali, Friškovec, Zupančič

Sociološke in pedagoške razprave

Barbič, Godina, Bernik, Pediček

Prevodi

Chisholm, Pfeffer-Wolf-Lazaridis,
Stajić, Kujundžić

Anthropos

UDK 3

Leto 1986, številka I-II

Anthropos

Anthropos ist die griechische Bezeichnung für den Menschen. In der Antike wurde der Mensch als Wesen betrachtet, das Vernunft und Seele besitzt.

Die Anthropologie beschäftigt sich mit der Erforschung des Menschen als biologisches, kulturelles und soziales Wesen. Sie untersucht die Entwicklung des Menschen von den Urahominiden bis zur Gegenwart.

Die Anthropologie ist eine interdisziplinäre Wissenschaft, die Erkenntnisse aus der Biologie, Archäologie, Linguistik, Soziologie und Psychologie integriert. Sie zielt darauf ab, ein umfassendes Bild des Menschen zu zeichnen.

Die Anthropologie hat einen großen Einfluss auf die Medizin, die Pädagogik und die Sozialwissenschaften. Sie hilft, die menschliche Natur und das Verhalten besser zu verstehen.

Die Anthropologie ist eine wichtige Wissenschaft, die das Verständnis des Menschen und seiner Rolle in der Welt vertieft. Sie ist ein zentraler Bestandteil der humanistischen Bildung.

Die Anthropologie ist eine faszinierende Wissenschaft, die die Vielfalt der menschlichen Kulturen und die Entwicklung der Menschheit erforscht. Sie ist ein Schlüssel zum Verständnis unserer eigenen Art.

Die Anthropologie ist eine Wissenschaft, die die menschliche Natur und das Verhalten in ihrer gesamten Vielfalt erforscht. Sie ist ein zentraler Bestandteil der humanistischen Bildung.

ČASOPIS ZA SODELOVANJE HUMANISTIČNIH IN NARAVOSLOVNIH VED, ZA PSIHOLOGIJO IN FILOZOFIJO

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo in skupina družboslovnih delavcev

Izdajateljski svet:

dr. Ljubo Bavcon, Martin Čokl, dr. Božidar Debenjak, Janez Gregorač, dr. Andrej Kirn, dr. Alojz Kodre, dr. Edvard Konrad, dr. Cveta Mlakar, dr. Janek Musek, dr. Borut Pihler, dr. Marko Polič, dr. Hubert Požarnik, dr. Vojan Rus, dr. Jože Šter (predsednik sveta), dr. Andrej Ule, dr. Slavoj Žižek

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo), **dr. Milica Bergant** (pedagogika), **Zvonko Canjko** (sociologija), **Gabi Čačinovič-Vogrinčič** (psihologija), **dr. Ludvik Čarni** (sociologija), **dr. France Černe** (ekonomija), **dr. Frane Jerman** (filozofija), **dr. Stane Južnič** (politologija), **dr. Valentin Kalan** (filozofija), **dr. Boris Majer** (filozofija), **dr. Vid Pečjak** (psihologija), **dr. Vojan Rus** (filozofija), **Stane Saksida** (sociologija), **dr. Fran Zwitter** (zgodovina)

Odgovorni urednik: dr. Janez Musek, dr. Vojan Rus, dr. Frane Jerman

Tajnica uredništva: mag. Irena Gantar-Godina

Lektor: Mihael Hvastja

Načrt platnic in opreme: ing. Edita Kobe

Časopis ima 4—6 številk letno. Rokopisov ne vračamo

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 12
Telefon 332-611, int. 319

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite na tekoči račun 50100-678-46236

Letna naročnina za posameznike 1.400.— din, za delovne organizacije 1.800.— din

Cena enojne številke 300.— din, dvojne številke 600.— din.

Stavek in tisk: ČGP »DELO«, Ljubljana

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo
Časopis izhaja s finančno podporo Kulturne skupnosti Slovenije,
Raziskovalne skupnosti Slovenije in Izobraževalne skupnosti Slovenije

Anthropos

**Inteligenca v sodobni družbi
Vrednote, osebnost in jaz
Filozofske, sociološke in pedagoške razprave
Prevodi**

30 1667/87

VSEBINA

(Anthropos, št. 1—2/86)

7—46 I. INTELIGENCA V SODOBNI DRUŽBI

II. VREDNOTE, OSEBNOST IN JAZ

- 49—57 Janek Musek: Temeljne kategorije in dimenzije vrednot ter vrednostne usmerjenosti
58—65 Vid Pogačnik: Jaz, struktura osebnosti in vrednote
66—71 Mohorič-Brenk-Musek: Zadovoljenost temeljnih motivov, vrednote, življenjski cilji ter odločitve
72—77 Hrovat-Winkler-Musek: Mesto kontrole ojačenja, izvorne poteze osebnosti in vrednote
78—89 Ivan Valenčič: Metaforična kompetenca in osebnostne lastnosti
90—93 Janez Mayer: Razvoj samozavedanja v luči nastajanja podobe o samem sebi

III. FILOZOFSKE RAZPRAVE

- 97—105 Bogomir Novak: Nekateri vidiki interpretacije jezika
106—113 Olga Kunst-Gnamuš: Problemi pragmatične interpretacije besedila
114—125 Andrej Ule: Intence intenc
126—134 Mirko Jakić: Metafizika in resnica skozi analitično filozofijo znanosti
135—142 Matjaž Potrč: Filozofija znanosti in filozofija duha
143—153 Franc Mali: Kuhnov koncept strukturne znanstvene spremembe in Popperjev model znanstvenega razvoja
154—161 Franc Friškovec: Nekateri problemi formalizacije v normativni logiki
162—173 Janez Strnad: Etude v filozofiji znanosti I.
174—187 Boštjan M. Zupančič: Nekateri značilnosti pravne epistemologije

IV. SOCIOLOŠKE IN PEDAGOŠKE RAZPRAVE

- 191—201 Ana Barbič: Kaj je novega na področju ruralne sociologije
202—220 Vesna Godina: Soodvisnost temeljnih socializacijskih procesov
221—233 Ivan Bernik: Čas kot sociološka kategorija
234—242 Franc Pediček: Teorija izobraževanja in didaktika

V. PREVODI

- 245—260 Roderick M. Chisholm: Primarnost intencionalnega
261—267 Pfeffer-Wolf-Lazaridis: Povsem mirno upokojevsko življenje
268—276 Dubravka Spajić: Petdesetletnica VII. kongresa Kominterne
277—289 Enes Kujundžić: Ibn Sina (Avicenna) II.

291—308 VI. SEDANJI TRENUTEK DRUŽBE

VII. POVZETKI

Inteligenca v sodobni družbi

Marksistični center Filozofske fakultete je 22. maja 1985 v okviru »Speransovih dnevov« organiziral razpravo o vlogi inteligence v sodobni družbi. V razpravi so sodelovali prof dr. Ludvik Čarni (FF), ki je razpravo vodil, prof. dr. Rudi Rizman (FF), prof. dr. Maca Jogan (FSPN), dr. Mišp Jezernik (ISU), prof. Neda Brglez (SAZU), prof. dr. Jože Koruza (FF), prof. dr. Frane Jerman (FF) mag. Cvetka Toth (FF) ter mag. Velko S. Rus (FF).

Razpravo smo posneli. Prispevke smo poslali avtorjem s prošnjo, da jih pregledajo in po potrebi izrečene misli dopolnijo. Vrnjene prispevke objavljamo.

Intelektualci in inteligenca kot sociološki problem

RUDI RIZMAN

Prav gotovo je zanimivo, da se intelektualci niso posebej izkazali s sistematičnimi raziskavami svojega družbenega položaja in vloge, še manj pa jih je pritegoval teoretični uvid v take vloge, ki so jih intelektualci igrali v strukturah moči, oblasti in politike. Okrog definicije inteligence oziroma intelektualcev se je pletlo največje število prispevkov. Oba pojma se običajno nanašata na ljudi, ki svoje dejavnosti opravljajo pretežno z duhovnimi sredstvi. Jan Szczepeński je v znani študiji *Intelektualci v sodobnih družbah* (1961) zapisal, da obstaja več kot 60 različnih definicij pojma »inteligenca«, ki jih je mogoče razvrstiti na tri glavne skupine: prva se nanaša na intelektualce in na ustvarjalno inteligenco, ki razvija in zagovarja nespremenljive vrednote resnice, lepote, dobrega in pravice; v drugi skupini so intelektualci — popularizatorji idej, ustvarjalci mitov in ideologij in kritiki družbenega reda; v tretjo skupino se uvršča razumevanje inteligence kot socialnega sloja s specifičnimi socialnimi funkcijami, ki so odvisne od dominantnega globalnega razmerja med družbeno močjo in nosilci misli. Szczepeński se je sam zavzel za definicijo inteligence, ki vpljučuje tako tradicionalne skupine ideologov, čuvarjev doktrin in skrajneže kot tudi znanstvenike, tehnologe v višjem pomenu te besede in ugledne profesorje. Vse te skupine seveda ne povezuje uniformna zavest ali ideologija; zato je treba lečiti med naslednjimi kategorijami: inteligenca, ki ustvarja nove estetske vrednosti; znanstveniki, ki razvijajo intelektualne sisteme; strokovnjaki, ki uporabljajo teoretično znanje za reševanje praktičnih problemov; ideologi, ki ustvarjajo in razširjajo filozofije življenja in politične ideologije; »verbalne operaterje«, ki razširjajo tuje ideje, komentirajo in ocenjujejo dela drugih avtorjev ter kritizirajo inštitucije in tedaj obstoječe družbe.

Pojem inteligence prihaja iz Rusije, tam ga je okrog leta 1860 začel prvi uporabljati manj znani pisatelj P. D. Boborikin. V angleškem in francoskem prostoru je inteligenca merila na socialni sloj, medtem ko je v rokah statistikov in ideologov v deželah realnega socializma vedno bolj pridobivala na izključujoče kvantitativnem razsežju. V Sovjetski zvezi so že leta 1950 našteali 15 milijonov pripadnikov inteligence. Številka se ne omejuje samo na intelektualno »elito« oziroma na intelektualne poklice, temveč vključuje vse tiste, ki niso ne delavci in ne kmetje. V epohalno bolj bistvenem oziru

je rojstvo inteligence povezano z razvojem kapitalizma in buržoazije, čeprav lahko, kot je to naredil Le Goff, z nekaj ironije govorimo tudi o »intelektualcih srednjega veka«, čeprav je pred renesanso v Evropi težko govoriti o intelektualcih ločeno od duhovščine. Humanisti so pravzaprav prva vplivna skupina, ki razpolaga s tipičnimi intelektualnimi oznakami. Posamezne filozofske šole kot so to francoski enciklopedisti, angleški utilitaristi in nemški hegeljanci so močno, če že ne kar odločilno vplivali na formiranje intelektualcev in inteligence v teh družbah. Comtova sociologija in Heglova filozofija sta pripisovali posebno vlogo človekovi misli oz. duhu v evoluciji družbe. Še posebej je bil opazen njun prispevek o tem, kako so posamezna obdobja v zgodovini samo dejanska izvršitev misli oz. duha, kar je prav gotovo prispevalo k temu, da je inteligenca (pre)cenila svojo vlogo v kulturnem in družbenem progresu. Naraščajoča vloga univerz in tiska sta bila prepletena z naraščajočim vplivom intelektualcev. Z osvobajanjem večine umetnikov in znanstvenikov od cerkve in plemstva se je povečala družbena samostojnost, ki daje še danes svojstven pečat intelektualne družbene države. Na inteligenco kot socialni sloj je močno vplivala evolucija sekularnih gibanj. V zgodnji buržoazni družbi je bila inteligenca komajda marginalna skupina, ki se je bolj ali manj integrirala v buržoazno družbo šele v moderni industrijski družbi.

Komparativne študije družbenih vlog inteligence razkrivajo, da se je ta novi družbeni sloj rekrutiral iz različnih družbenih segmentov: v Franciji na primer iz drobne buržoazije in drugih buržoaznih frakcij, v Angliji je prispevalo velik delež nižje plemstvo, v Nemčiji učitelji in duhovščina in v Rusiji plemstvo. Socialno obnašanje inteligence je bilo vedno bolj diferencirano od obnašanja delavskega razreda, kar je Mannheima pripeljalo do trditve o inteligenci kot »nad družbo lebdečem« sloju. Pomen, ki so ga v posameznih družbah pripisovali inteligenci je bil odvisen od omenjene družbene zone rekrutiranja. V Franciji se je njena vloga po revoluciji povečala glede na prevladujoči »buržoazni značaj« francoske družbe. Francoski *salon* je imel večjo socialno odmevnost kot pa angleški *club* ali pa nemški *Verein*. V Nemčiji je imela inteligenca vseskozi slab položaj. Heglova trditev na predavanju iz zgodovine filozofije v Heidelbergu leta 1816, češ da je Prusija »država inteligence« je držala v najboljšem primeru šele za obdobje po letu 1806, ko so intelektualci z nove ustanovljene berlinske univerze, med njimi Humboldt, pomagali poraženi pruski državi povrniti njeno kulturno krepko. V Rusiji, kjer buržoazija sploh še ni obstajala, je bila inteligenca zaradi svoje nemočne pozicije med plemskim establishmentom in množicami še manj integrirana v družbeni sistem in ji je bila torej kritična distanca do sistema dana skoraj po naravni poti — svoje mesto si je našla kot kritična alternativa opresivni državi in tujemu duhovnemu svetu zaostalih kmečkih množic. Odsotnost neposredne odgovornosti ruske inteligence za praktično družbeno usodo in od tod tudi pomanjkljivo znanje, ki ga lahko da samo praktična izkušnja, je po Schumpetrovem mnenju prispevalo k oblikovanju etičnih in političnih skrajnosti med rusko inteligenco.

Nasproti družbi in politiki lahko inteligenca zavzame, če nekoliko poenostavimo, tri različne države: prva je v kritiki političnega sistema, druga

— sodelovanje v njem, tretja predstavlja umik v tako imenovani »slonokoščeni stolp«. Kritika političnega reda ponuja več možnosti: ena od zgodovinskih izkušenj kaže na absolutno zavračanje obstoječega družbenega reda. Ideološke temelje vseh velikih evropskih revolucij je položil ta tip inteligence. Vzemimo voditelje francoske revolucije, ki so bili v večini intelektualci, to je pravniki in novinarji (Robespierre, Danton, Saint-Just in Marat). Eno največjih revolucionarnih gibanj v Rusiji v 19. stoletju so potisnili v gibanje intelektualci, ki so delovali s pomočjo propagande ozir. pisnim pojasnjevanjem ali pa tudi z nasilnimi sredstvi in konspiracije. Od narodnika Lavrova na primer zremo, da je celotna usoda »napredka človeštva odvisna izključno od kritično mislečih posameznikov«. Če se ozremo na najnovejši čas, se je mogoče spomniti, da je tudi »nova levica« računala z inteligenco (v njenem zavezništvu s tretjim svetom) kot potencialno revolucionarno silo. Habermas je bil zato leta 1968, kot je znano, dosti skeptičen nad tako alternativo svetovnega protestnega gibanja, ki se je stekla v emocionalno identifikacijo intelektualcev z Vietkongom, z guerilleros in Črnimi panterji.

Druga različica kritike političnega sistema je omejena kritika obstoječega reda in protestne akcije. Sodobni intelektualci se bolj nagibajo k skepticizmu kot pa hitremu dogmatičnemu sklepanju. Cilj mnogih na primer ameriških (in ne samo ameriških) intelektualcev je pragmatično sprejemanje »ameriškega načina življenja« kot navidezno ideološko osvobojenega družbenega konstrukta. V gornji sklop politične aktivnosti intelektualcev štejejo znane protestne akcije Voltaira, Hugoja, Zolaja, Mauriaca, ki so vplivale na družbene tokove pa tudi na usmeritve večjega števila intelektualcev. V Nemčiji imamo skupino Göttingem Sieben (Albrecht, Dahlmann, Ewald, Weber, Gervinus in brata Grimm), ki je protestirala zoper preklic liberalne ustave iz leta 1833. Podobne akcije so se odvijale še v zvezi s kršitvami mednarodnega miru, temeljnih pravic narodov, narodnosti in verskih skupnosti, znane so še akcije v zvezi z zadevo Dreyfus, vojno v Etiopiji, špansko državljansko vojno, sodnimi procesi v Vzhodni Evropi, vstajo na Madžarskem leta 1956, vse do zasedanj mednarodnega Russellovega razsodišča. Intelektualci se nemalokrat (razen morda v naših balkanskih prostorih) sklicujejo na kozmopolitizem v nasprotju z omejenostmi samo nacionalnodržavnih ali nacionalnopatriotskih identifikacij. Bodin je celo namigovah na nekakšno tiho, spontano »internacionalno intelektualcev«. Kadarkoli se inteligenca angažira v tovrstnih vlogah se zastavijo javna vprašanja o njihovi legitimnosti in priznavanju. Kritika znotraj političnega sistema: v parlamentu, v politični stranki je še ocenjena kot kompetentna kritika, ki je lahko deležna pravne in politične zaščite. Kritika inštitucij, ki jim intelektualci ne pripadajo, pa je običajno neustrezna ozir. nekonstruktivna gledano s formalnega stališča. Sovražnost do takih potez intelektualcev postane manifestna, če se ti organizirajo v tako imenovano »zunajparlamentarno« opozicijo. Taki sovražni kritiki botrujejo v prvi vrsti formalne avtoritete z bolj ali manj tiho podporo konformnih množic, ki kažejo večjo skrb za problem enakopravnosti kot pa za svobodo.

Tretja različica kritike političnega sistema je v levičarski in desničarski inteligenci. Oznaka »levičarska« je zelo hitro uporabljena in z njo avtoritete

establishmenta dopovedujejo, da levičarska družbena kritika ogroža *status quo*. Čeprav sodobni intelektualci ne verjamejo več s tisto zagnanostjo in slepo vero v idejo progressa kot na primer v 19. stoletju pa so še vedno pripravljeni dajati večji pomen enakopravnosti, svobodi in resnici kot pa vrednotam družine, avtoritete in vere. Na nevarnost levičarske inteligence so posebej opozarjali nacionalistično, monarhistično ali konzervativno usmerjeni intelektualci. Charles Maurras je na primer rohnal proti »subverzivni nadarjenosti inteligence«. Podoben smisel so pokazali v ZDA v času gonje senatorja McCarthyja ali v stalinističnih pogromih na intelektualce in še prej desničarska inteligenca v Weimarski Nemčiji, ki je zahtevala »totalno mobilizacijo« vseh intelektualnih sil proti levo usmerjeni inteligenci. Na eno in drugo krilo inteligence so nekateri ruski intelektualci (med njimi Berdjajev) naslavljali kritike, češ da se intelektualci nagibajo k uniformnemu mišljenju, k »samočaščenju« in elitističnemu obnašanju. Na drugi strani so se še pojavljale kritike tako imenovanega aktivističnega idealizma med inteligenco, ker da se je enkrat za vselej pretrgala zveza med ontološko resnico utopičnega mišljenja iz 19. stoletja, ki je omogočala totalne spekulativne koncepte o družbi. V tej trditvi srečamo prve zametke teze o »koncu ideologije«.

Poleg intelektualcev — kritikov političnega reda je treba sociološko tipizirati sodelovanje inteligence v politiki, ki se odvija vsaj v naslednjih treh pojavnih oblikah: prva, s poskusi individualnega ali skupinskega vplivanja na politiko vlade, zakonodaje, javno mnenje in sploh na politično življenje; druga, ko intelektualci sami vstopajo v politiko; tretja, da sodelujejo kot svetovalci vodilnih politikov.

V prvem primeru gre za izvajanje pritiska na vlado, s čimer se implicite priznava tako njeno legitimnost kot tudi prepričanje, da je stvari mogoče spremeniti znotraj obstoječega. V drugem primeru nastopa intelektualec v vlogi politika, čeprav so se tudi v samih intelektualnih vrstah lahko slišale pripombe, da *propriété intellectuelle* ne daje zadostne podlage političnemu delovanju intelektualca (tako na primer Benjamin Constant). Tudi Francoz Guizot je sodil, da bi inteligenca na ta način zasedla sedež, ki je bil prej rezerviran na plemstvo. Če se ozremo samo na statistično plat zadeve, lahko vidimo, da je inteligenca vsepovsod v porastu, in z njim število intelektualcev, ki zasedajo parlamentarne sedeže. V francoskem parlamentu (iz leta 1958) jih je bilo 57 %, v Italiji 23 % (poprečje 1946—58), v Britaniji 68 % (1955—59) itd. Kljub temu se niti še danes ne utiňajo kritični glasovi o politični nekompetentnosti intelektualcev, ki jim je svoj čas botroval elitistični mislec Vilfredo Pareto. Tako se je resno dvomilo o politični uspešnosti takih intelektualcev v politiki kot so bili Edmund Burke, Alphonse de Lamartine, Gabriele D'Annunzio, Chateaubriand, Alexis de Tocqueville. Na drugi strani so Humboldt, John Stuart Mill in André Malraux odlično opravljali svoje politične oz. funkcije v vladi. Isto je mogoče trditi o Cavourju, Benjamin Disraeliju in Johnu F. Kennedyju. O intelektualnih sledeh, vsaj v mladosti, je mogoče govoriti tudi pri takih reakcionarnih (uspešnih) politikih kot so to bili: Metternich, Pobedonotsev, Bismarck itd. Machiavelli in Ian Van Eyck sta uspešno izpeljala nekaj težkih diplomatskih misij. Vse povedano nas sili k

ugotovitvi, da generalizacije o uspešnosti ali neuspešnosti intelektualcev v politiki niso nič manj koristne.

V tretji skupini so intelektualci kot svetovalci politikom. Intelektualci v tem primeru ne vplivajo na cilj, ki je že prej dogovorjen, temveč samo na sredstva za njegove uresničitve. V Kennedyjevi eri so v ZDA govorili o »kultu doktorskih nazivov«. Vendar pretirano močna vloga intelektualcev oz. ekspertov v politiki močno ogrozi demokratično vsebino odločanja, hkrati pa je ogrožena še intelektualna neodvisnost, ker se pač tudi intelektualci vse močnejše naslanjajo na vlado in organizirane interese, na primer na interesne skupine, skupine pritiska, lobbyje itd. Seveda se ti intelektualci nenehno soočajo s konfliktom med oblastjo in umom (intelektom), ki ga razrešijo na različne načine: primer Oppenheimerja na eni strani in Klause Fuchsa na drugi. Theodore Draper si o njih misli naslednje: »Intelektualci v politiki živijo tvegano življenje. Tvegajo to, da niso ne dobri intelektualci niti dobri politiki«.

Med intelektualci je močno razširjena indiferentnost do politike. V skrajno nedemokratičnih političnih sistemih lahko to doseže stopnjo ti. »interne emigracije«. Pogosto gre v takih sistemih za tih sporazum med državo in »slonokoščeni« intelektualci, ko država ne terja absolutne lojalnosti in celo dovoljuje določeno stopnjo idejnega odklona. Ti intelektualci se na drugi strani vzdržujejo eksplicitne in radikalne kritike družbenih razmer in so pripravljeni tudi od časa do časa podpreti posamezna politična stališča vladajoče strukture. Pozicijo umika v »slonokoščeni stolp« še s posebnimi razlogi vzdržujejo znanstveniki s področja naravoslovnih in tehnično znanosti, ker jim to vsaj kratkoročno omogoča finansiranje raziskav in odstranjanje nevšečnih ideoloških pritiskov od zunaj. Vendar tudi ta skupina ni brez notranjih konfliktov: po eni strani sprejemajo očitke, da pomagajo ohraniti obstoječi družbeni red, da celo kolaborirajo z »režimom«, po drugi strani pa tiho simpatizirajo z intelektualci, ki prihajajo v konflikt z oblastjo zaradi svojih moralnih stališč.

Določene vodstvene vloge opravljajo intelektualci tudi v sami kulturni skupnosti. Weber je imel najprej to v mislih, ko je intelektualce definiral kot tiste, ki vodijo kulturno skupnost. Vodstvo so si zagotovili na račun posebnega dostopa do kulturnih vrednot in s pomočjo pripadnosti določenim družbenim ideologijam. Za Webra obstaja tesna zveza med prestižem v kulturi in prestižem moči. C. W. Mills, kot vemo, na več mestih v svojih delih oporeka, da ima svet znanja kaj opraviti z distribucijo družbene moči. Weber in Mills pa se prav gotovo ne bi sporekla ob trditvi, da izvršna oblast vse bolj ceni svetovalno vlogo strokovnjakov. Pisanje in čitanje tako prepuščajo intelektualnim poklicem, medtem ko se sami spuščajo predvsem v govorjenje in poslušanje. Izredno težko je natančno izmeriti, kakšno težo, vlogo in še posebej učinke ima svetovalna vloga strokovnjakov in njihovih ekspertiz na družbeni *praxis*. Intelektualci — kritiki družbenih razmer ostajajo zunaj odgovornosti za praktične zadeve. Vendar je že Aristotel v svojem delu *Politika* ugotovil, da politični pisci kljub svoji nepraktičnosti pogosto razvijajo odlične ideje. Na ta način vršijo močan vpliv na obstoječe družbene vrednote, sploh na mentaliteto(e) družbe in sprožajo prodor novih vrednot. Tudi

Tocqueville je bil pozoren na dve glavni orožji, ki jih uporabljajo moderne politične stranke za doseg svojih ciljev, in sicer preko časopisov in javnih združenj, v katerih pa imajo svoje glavno oporišče ravno intelektualni poklici. Brez pomoči intelektualcev bi elite oblasti kmalu izgubile stike in celo nadzor nad javnim mnenjem. V tem primeru se pojavi pri družbenem krmilu nova elita, za katero stoji nova frakcija intelektualcev. Posebej vidna je vloga intelektualcev pri pripravljanju revolucij. Vzemimo za primer samo Painovo delo *Common Sense* in njegov vpliv na ameriško revolucijo, da ne omenjamo francoske buržoazne revolucije in še posebej socialističnih revolucij v 20. stoletju. Vendar intelektualci le izjemoma in samo začasno prevzemajo vodilne politične vloge, njihovi vplivi so zasnovani na bolj podtalnih in dolgoročnih procesih. Nič manj zanemarljiv ni vpliv vidnih intelektualcev na utrjevanje konservativnih struktur in mentalitet družbe. Hans Jürgen Eysenck je celo prepričan, da se premosorazmerno s širjenjem izobraževalnega kompleksa širi tudi konservatizem. Mills je podobno opozarjal na močno zasidranost konservativnih idejnih razpoloženj v intelektualni skupnosti. Za konservativnega intelektualca je po Millsu značilno verovanje v tradicijo, v njeno nedotakljivost, medtem ko vodstvenim elitam pripisuje božanske namene.

Boj za tradicijo je v bistvu konflikt med različnimi intelektualnimi in političnimi interpretacijami družbene resničnosti. Sprožanje napetosti se v tej zvezi odvija tako med intelektualci samimi kot med eno intelektualno frakcijo in frakcijo politike. S. N. Eisenstadt pripiše ustvarjanje tradicije tako intelektualcem kot politikom, zato je mogoče govoriti o »vzajemni medsebojni odvisnosti med intelektualci in političnimi avtoritetami«. Politika si skuša zagotoviti svojo legitimnost tudi med intelektualci, ti pa se pa nasploh zatekajo za zaščito političnim institucijam. Eisenstadt trdi, da se oboji borijo za čimvečjo avtonomijo za sebe, obenem pa tudi za čimvečjo stopnjo nadzora drugega nad drugim. Iz razpetosti med tema dvema nalogama se intelektualcem zastavljajo moralne dileme, od katerih razrešitve je odvisen *modus* njihove participacije v družbi. Intelektualec se lahko bodisi popolnoma umakne iz družbenega dogajanja in se popolnoma posveti zasebni kontemplaciji bodisi, če izvzamemo neko vmesno držo, popolnoma podredi politični avtoriteti, v skrajnem primeru postane sam politična avtoriteta. Pravzaprav je ravno vmesna pozicija ideal največjega števila intelektualcev: biti torej obenem kritik in udeleženec v družbeni igri. Intelektualci-uporniki nasprotujejo tako politični avtoriteti kot tudi intelektualni avtoriteti. Moderna družba je vzpostavila poglobljeno zvezo med različnimi vrstami potesta in splošno družbeno in kulturno inovacijo. V tem smislu je mogoče govoriti o pravem revolucionarnem preboju, ki obsega tako simbolno kot organizacijsko bistvo.

Problem intelektualcev in tradicije je Edward Shils zaostрил s sociološkega vidika tipizacije intelektualcev na produktivne, reproduktivne in konzumente. Shilsa zanimata v prvi vrsti prva dva tipa, torej intelektualci, ki producirajo intelektualna dela oz. ta dela interpretirajo ali posredujejo. Intelektualci morajo razumeti svoje poslanstvo v smislu obveze, da proizvajajo ustvarjalna dela. Brez občutja te potrebe, kakor tudi brez podpore intelektualnih institucij in skupnosti si ni mogoče zamisliti intelektualne produkcije. Izraz

intelektualci je v rabi konajda zadnjih sto let; prej je bilo dovolj, če so rekli, da so pisatelji, pesniki, duhovniki, dramatik, filozofi itn. Tudi danes se vsi, ki ustvarjajo intelektualne proizvode niso pripravljene imenovati »intelektualci«. Prepričanje o »svetosti« in »karizmatičnosti« intelektualnega početja je vsekakor temeljni konstituant intelektualnega samopriznanja in samozavesti. Shils se strinja z Eisenstadtom, da si intelektualci upravičeno umišljajo, da spadajo v socialno kategorijo vplivnih posameznikov, vplivnih tako v ekonomskem kot v političnem oziru, če za hip zanemarimo kulturni moment. Novodobna difuzija intelektualnih tradicij še zdaleč ni doživela ustrezne sociološke obravnave. Dve najbolj transparentni tradiciji intelektualnega poslanstva se reducirata na proti-institucionalizem na eni strani in na služenje državi in njenim aparatom na drugi.

Prve intelektualne pobude so izšle iz religioznih preokupacij. S pomočjo religioznih kategorij je intelektualna dejavnost v zgodnji fazi človekovega razvoja ciljala na tisto najvišje in zadnje, na tisto onkraj neposredne konkretne izkušnje. Šele iz teh protointelektualnih stremeljenj so se polagoma strukturirale znanstvene orientacije, ki jih lahko prepoznamo kot odkrivanje najbolj splošnih in vseobsegajoče zakone univerzalnega in človeškega habitusa. Čeprav je v evropski zgodovini, komparativno gledano, prišlo najprej do dokončne delitve religiozne dejavnosti od drugih intelektualnih, pa je v strastnem in sistematičnem iskanju resnic(e) moč znova, seveda v drugi vsebinski preobleki, odkriti intelektualčevo zavezanost svetemu. Shils takole tipizira tradicije, ki so igrale glavno vlogo v oblikovanju utrjenega odnosa intelektualcev do avtoritete: (a) tradicija scientizma, (b) romantična tradicija, (c) apokaliptična tradicija, (d) populistična tradicija in (e) tradicija antiintelektualnega reda. Prvo, tradicijo scientizma opredeljuje kritičnost do arbitrarnih in iracionalnih sodb, pravzaprav vsakršno mišljenje, ki ne polaga računov pred izkustvenimi dejstvi. Ni težko dokazati, da si je ta mišljenska paradigma hitro pridobila na svojo stran osrednjo tradicionalno avtoriteto in relevantne socialne konvencije. Romantična tradicija je na prvi pogled močno skregana s scientizmom, vsaj kar zadeva (ne) upoštevanje nagona in strasti, vendar ne manjkajo mnoga skupna obeležja, med njimi je na prvem mestu upoštevanje spontanosti manifestacij bistva vsakokratne posebnosti. Romantični tradiciji se upira vse tisto, kar blokira spontaniteto s predpisovanjem obnašanja in oblika ukazovanja, ki uničujejo najvišje sveto — življenje. Revolucionarna tradicija močno črpa iz obeh predhodnih tradicij in jima dodaja, deloma tudi pod vplivom apokaliptične tradicije, odločno verovanje v prihod bolj čistega in boljšega sveta v primerjavi z obstoječim svetom zla, korupcije in neskončnih skušnjav. Shilsa njegova ideološko zavest seveda ne izda, ko v to tradicijo nekritično uvršča tudi marksizem (in sicer *en général*). Revolucionarna tradicija je absolutno nenaklonjena kompromisarstvu, načelu tolerance, permisivnosti, ostro razlikuje dobro od zlega in goji sektaški stil delovanja. Populistično tradicijo obvladuje verovanje v ustvarjalnost in višjo moralno vrednost navadnih ljudi — neizobraženih in ne-intelektualcev. Najpogosteje izraža populizem protest proti »uradni kulturi« in njenim vodilnim statusno opredeljenim izvrševalcem. Antiintelektualna tradicija reda je na Zahodu najbolj znana v obliki francoskega pozitivizma (Saint Simon in

Auguste Comte), izhaja iz prepričanja, da lahko čezmerno razpravljanje in intelektualne analize zrušijo obstoječi družbeni red. Nekaj primerov: Platonovo stališče o pesnikih, Hobbesove analize o vlogi intelektualcev, ki da so v Angliji zanetili državljansko vojno, ideje Josepha de Maistra itn.

UPORABLJENA LITERATURA:

- Aron Raymond: *The Opium of the Intellectuals*, Norton, New York 1955.
Benda Julien: *La Trahison des clercs*, Paris 1927.
Beyme von Klaus, *Intellectuals, Intelligentsia, v Marxism, Communism and Western Society*, A Comparative Encyclopedia, ed. by C.D. Kernig, Herder and Herder, 1972.
Eisenstadt S. N.: *Intellectuals and Traditions*, v *Daedalus*, Spring 1977.
Huszár de George B.: *The Intellectuals*, The Free Press of Glencoe, 1960.
Mannheim Kari: *Ideologie und Utopie*, Frankfurt 1952.
Rieff Philip; ed., *On Intellectuals*, Anchor books, Doubleday, New York 1970.
Shils Edward: *The Intellectuals and the Powers and Other Essays*, The University of Chicago Press, Chicago 1972.

Producenti novih znanj in nekateri problemi teoretičnega pojasnjevanja

MACA JOGAN

V svojem prispevku se bom omejila na ožjo problematiko produkcije novih znanj na družboslovnem področju, ki ni vselej upoštevala preproste ugotovitve, ki jo je nemški sociolog T. W. Adorno tako zapisal: »Kar nastopa kot bivajoče, je treba razumeti kot nastalo, v Heglovi terminologiji kot posredovano«. (»Was als Seiendes sich gibt, soll als Gewordenes, in Hegelscher Terminologie, als »Vermitteltes« begriffen werden«.)

1. Ta, za znanstveno spoznanje izjemno pomembna Adornova ugotovitev se neločljivo povezuje tudi z vprašanjem ključne funkcije sociološke teorije. Znano je, da ni enotnosti v pojmovanju o tej funkciji med samimi nosilci discipline. Kot izhodišče za nadaljnje razmišljanje sprejemam takšno opredelitev vloge sociologije: ker globalne družbe niso neke abstraktne celote, temveč mora pojasnjevati specifične odnose konstituiranja globalne družbe, ne more biti sociološka teorija le abstraktna obča teorija o tej globalni družbi, temveč mora pojasnjevati specifične odnose konstituiranja globalne družbe, odnose med deli te družbe in analizirati konkretne družbene (z družbeno organizacijo zgodovinsko posredovane) pogoje delovanja ljudi. V takšni teoretični usmeritvi ni mogoče ostajati pri tem, kar je, kar se navzven kaže, kot pri takem in to pojasnjevati le z vidika zamisli (bodočega) funkcioniranja celote (ali delov), temveč je nujno pojasnjevanje usmeriti v odkrivanje resničnih zgodovinskih okoliščin.

To pa tudi pomeni, da mora teoretično pojasnjevanje vključevati kategorije, ki označujejo zgodovinski razvoj v vsebinskih razsežnostih in da ni mogoče uporabljati le kategorij, ki veljajo za razvoj katerihkoli živih organizmov; pomeni tudi, da ni mogoče le površinsko spajanje občih abstraktnih kategorij (kot npr. integracija, diferenciacija, konflikt, ipd.) z občimi vsebinskimi kategorijami (svoboda, emancipacija, izkoriščanje, ipd.), temveč je treba iz te ravni preiti na raven kompleksne resničnosti in tu iskati odgovore na vprašanja: zakaj, v kakšnih okoliščinah, kako, s kakšnimi cilji, ob kakšnih žrtvah, itd. je potekal nek sklop procesov. Samo po tej poti se lahko teoretično pojasnjevanje izogne pastem redukcionalizma in le tako lahko to pojasnjevanje tudi vključuje emancipativni potencial za konkretno spreminjanje družbenih odnosov. Gotovo to poudarjanje ni odveč, saj — če zanemarimo čisti scientizem — je vprašanje angažiranosti posamezne discipline in njenih

nosilcev univerzalno navzoče. Pri tem pa ni pomembno (le), kaj izjavljajo producenti novih znanj o svoji angažiranosti, temveč kakšen je praktični potencial, ki ga vključuje proces spoznavanja in znanje.

2. Če in kolikor opuščamo zgodovinsko totaliteto kot nujni navezni okvir za analizo in pojasnjevanje, lahko na obče teoretične (abstraktno-abstraktne) sheme obesimo kakršnekoli »ocene in spoznanja«, odvisno pač od potrebe bodisi razlagalca bodisi potencialnega sprejemnika; ustreznost spoznavanja temu, kar je zgodovinsko posredovano, namreč ne nastopa več kot imperativ znanstvene eksplikacije. Tipičen vzorec za takšne postopke najdemo v socioloških razlagah družbenega razvoja, ki so se v glavnem opirale na dihonomni model: tradicionalna / moderna družba; predindustrijska / (post) industrijska, skratka model Gemeinschaft / Gesellschaft. »Nastalo« (»Gewordenes«) je v teh razlagah skrčeno na bivajoče (»Seiendes«) v različnih časovnih točkah — prej in zdaj; razvoj je pojasnjen v tem okviru kot »Seiendes I« in (oziroma proti) »Seiendes II«, večinoma kot fiktiven model, ki je v svojem času rabil opravičevanju in toto temu, kar je označeno kot »Seiendes II«. Seveda je vse to bilo znotraj »teoretičnega«, vendar teoretičnega kot svetu tujega (»weltfremd«).

3. Neupoštevanje zgodovinske posredovanosti in s tem tudi vsebinske dimenzije v razvoju je hiba, ki se lahko pojavi pri pojasnjevanju katerega koli pojava na mikro ali na makro ravni. Operiranje z občimi teoretičnimi modeli je nujna sestavina znanstvenega spoznavanja in pojasnjevanja, vendar, če ti modeli ostajajo abstraktni v smislu odtujenosti od konkretnih akterjev, nikakor ni zadostno, oziroma na določeni stopnji nujno nastopi vprašanje vsebinskih meril. Poskusila bom na primeru teoretičnega obvladovanja mednacionalnih odnosov (v Jugoslaviji) ponazoriti ta problem.*

V vsaki mnogonacionalni družbeni skupnosti (odkar pač obstajajo te skupnosti) je vprašanje integracije, nastopanja konfliktov, medsebojnega prilagajanja in delitve dela imanentno eksistencialno vprašanje. Vendar pa iz običajnih spoznanj o tem, kako je pomembna »integrativna delitev dela« in kako nastopajo dodatne težave pri majhnih narodih zaradi veliko večjih stroškov za ohranjanje »politične in kulturne nadstavbe«, še ničesar ne vemo o konkretnem položaju posameznega naroda, o njegovih prizadevanjih v preteklosti, o njegovem realnem položaju v skupnosti. Tudi teoretična, splošna ugotovitev, da mnoga nasprotja ne prehajajo v odkrite konflikte in da je treba definiratai kriterije za pozitivno in negativno funkcionalne konflikte je zase točna, vendar bi za spoznavanje celostnih procesov, odnosov med narodi bilo nujno potrebno vnesti vsebinski vidik in poskušati čimbolj temeljito raziskati zgodovinske procese nastajanja vzrokov za različna nasprotja v sedanosti, razkriti pogojenost potiskanja nekaterih nasprotij na raven latentnosti (kdo, zakaj, kako, čemu), ovrednotiti »rušilnost« mednacionalnih konfliktov glede na konkreten zgodovinski okvir in glede na položaj posameznega naroda.

* Razmišljanje se delno nanaša na prispevek P. Klinarja »Razvoj odnosov med narodi« (NR, 1985, št. 8, 19. 4. 1985), in na razpravo na FSPN — 23. 4. 1985.

Pravzaprav se v znanstveno analizo tukaj nujno vključi odločitev o referenčnem okviru, ki je »zunajznanstvena«, ki pa mora biti eksplicirana, kajti iz samih ugotovitev tega, kar je (zdaj in tu — če je razumljeno kot obstoječe po sebi), nikakor ni mogoče dobiti meril za ugotavljanje »disfunkcionalnosti«. Če kot (neizražen — kar se pogosto dogaja) navezni okvir sprejmemo celotno državo kot tako, ne da bi tematizirali vsebinske vidike položaja in razvoja posameznega naroda (oziroma posamezne sestavine), potem se nam lahko vsaka oblika nasprotovanja »državnemu« (problem notranje strukture državnega zaenkrat pustimo ob strani, čeprav ni nepomemben in s tem problemom nepovezan) kaže kot disfunkcionalno delovanje. V tem stilu je v Jugoslaviji v zadnjem času tudi precej ugotovitev (s strani različnih strok, čeprav po logiki stvari takšne ocene ne morejo izhajati iz strok, pač pa iz izbora referenčnega okvira, kar bi lahko označili tudi kot »ideološki« izbor, s čimer ne bi nič povedali, ker je tudi tu pomembna vsebina).

Če kot navezni okvir sprejmemo zgodovinsko nastalo državno skupnost, v kateri naj bi po konstitutivni definiciji imel vsak narod pravico do enako pravnega položaja v odnosu do drugih, potem se moramo npr. ob konfliktnih vprašati, kakšen je njegov položaj glede na zgodovinsko ustvarjena pričakovanja in ne moremo konfliktov kar preprosto označiti kot disfunkcionalne.

4. Če se raziskovanje usmeri v pojasnjevanje zgodovinskih procesov, potem mora poleg stališč, ki jih lahko dobimo s kvantitativnimi metodami zbiranja podatkov, upoštevati potrebo po poglobljenem proučevanju posamičnih konkretnih primerov — bodisi, da gre za načine sodelovanja ob delitvi dela, bodisi, da gre za pojavljanje nasprotij. Prav tako je treba upoštevati samo zgodovinsko spreminjanje nekaterih pojavov. Če vzamemo npr. čisto ekonomske probleme, ki zaradi mnogonacionalne strukture dobivajo videz mednacionalnih problemov — odnos nerazviti: razviti, potem ne moremo stališč o odnosu do nerazvitih interpretirati, kot da je sama nerazvitost konstantna in nespremenljiva kategorija. Ne moremo zanemarjati, da se je sama »nerazvitost« zelo spremenila (konkretno v Jugoslaviji prav zaradi konstantne pomoči »razvitih«) in da je po drugi strani prišlo do precejšnjih sprememb v polu »razvitosti«.

Če zanemarjamo zgodovinsko (kar pa ni bilo naključno!) spremenljivost »nerazvitosti«, potem dobimo podlago, da — denimo — spremenjen odnos, ki ga beležin raziskovanje slovenskega javnega mnenja, razlagamo, kot da v Sloveniji narašča nacionalizem; opora za to je zmanjšan delež tistih, (od leta 1978 /41,6 %/ do 1984 /17,4 %/) ki sprejemajo stališče, da naj bi se družbeno gospodarski odnosi med razvitimi in nerazvitimi v Jugoslaviji v prihodnje odvijali po formuli — »to naj bo predvsem skrb vse jugoslovanske skupnosti, zlasti pa skrb razvitih republik«. Lahko naprej interpretiramo, kako so Slovenci skopuški, nesramni in vedno manj za »bratstvo in enotnost«. Seveda imajo takšne interpretacije vračunano po eni strani nespremenljivost samih odnosov, po drugi pa nevednost ljudi, respondentov. Če bi (ob opori na druge discipline in njihove rezultate o raziskavi odnosov razviti / nerazviti, pri čemer nam lahko zelo koristi ekonomska veda — npr. ugotovitve M. Počkar) upoštevali ključne indikatorje razvoja in glede na te ugotavljali, kakšne realne in očitne spremembe so nastale v okoljih, ki imajo oznako »nerazviti«,

potem bi zgubili možnost za gornje interpretacije. Takšne pretežno psihologistične interpretacije lahko obstajajo samo ob zanemarjanju zgodovinske totalitete.

Podobno lahko razmeroma močno enostransko interpretiramo stališča o ogroženosti — če zanemarimo realne in v vsakdanjiku slehernemu človeku dostopne in izkušene pojave potiskanja nacionalne samobitnosti oziroma izrazov samobitnosti (kot je denimo celo komuniciranje v svojem jeziku v matični republiki,* ipd.), potem lahko hitro pridemo do sklepov, kako čudaški in proti prijateljstvu ter vzvišeni so Slovenci.*

Skratka, s podatki, ki jih zberemo z anketami, lahko počnemo, kar nam je pač bolj pri srcu: lahko dokažemo, da s Slovenci kot ljudmi nekaj ni v redu, lahko sporočimo javnosti, da se obnašajo kot Nemci, itd., da so proti bratstvu in enotnosti, da so separatisti — možnosti je veliko, vse pa zanemarjajo realne zgodovinske procese in konkretne vzorce obnašanja, ki veljajo v tej mnogonacionalni skupnosti. In v teh vzorcih ni tako malo izkušenj, da je že minimalno prizadevanje, da bi se vsaj približno upoštevala načela, na katerih je končno ta skupnost konstituirana kot zgodovinska skupnost, označeno kot »nacionalizem«, celo kot šovinizem. Če v sociološko interpretacijo niso kot relevantne točke vključene družbenoorganizacijske določilnice resnične nacionalne samobitnosti, če je zanemarjen človek kot kulturno bitje tudi s svojim nacionalnim in človeškim dostojanstvom, potem tudi splošne teoretične koncepcije ostajajo kljub zvenečim terminom (npr. regulacija konfliktov, itd) daleč od tega, da bi prispevale k humanizaciji in k osvobajanju od praktičnih posledic različnih stereotipov in nacionalne neenakopravnosti.

5. V tem okviru ni mogoče iti v vrsto razlag, ki bi bile potrebne; to tudi ni bil namen tega prispevka. Cilj, ki sem ga poskušala doseči, je bil samo ta, da spodbudim razmišljanje o nujnosti celostnega zgodovinskega analiziranja in interpretiranja tako pomembnega družbenega pojava, kot je narod, posebej odnosi med narodi v Jugoslaviji. Brisanje konkretnih ljudi in realne zgodovine v teoretičnih razlagah pa je — če to priznamo ali ne, pot, ki omogoča tudi brisanje realnega zgodovinskega subjekta — naroda in ki vnaprej opravičuje tehnokratske praktične posege.

MIŠO JEZERNIK

Ker ne mislim polemizirati s svojo šarmantno kolegico Maco Joganovo, tudi ne maram vztrajati pri vprašanju, kakšna je pravzaprav bila zveza med vsebino njenega razmišljanja in predmetom današnjega posvetovanja, ki se mi zdi z več razlogov in prav v tem času izredno relevantno. Kakorkoli, navezal se bom na referat Rudija Rizmana in ga poskušal dopolniti z nekaterimi obrobniimi pripombami. Termin »inteligencija«, menijo nekateri, se je porodil v Rusiji leta 1846. Baje ga je prvi uporabil Belinski. Poljaki, ki želijo obdržati primat, temu oporekajo in trdijo, da ga je v poljsko literaturo uvedel že

* Niso redki primeri, ko se v Sloveniji ni mogoče slovensko sporazumevati več niti v nekaterih ustanovah — npr. v carinski službi, v nekaterih bolnišnicah, v javnem prometu, ipd.

leta 1844 (!) neki Libelt. Američan Pipes pa opozarja, da se je termin »Intelligenz« pojavil samo nekaj let kasneje tudi v Nemčiji — med drugimi, kot vemo, ga je uporabljal že Marx — in da je označeval isti fenomen kot termin »inteligencija« na Ruskem in na Poljskem, tj. družbeni sloj, ki se je od ostalih slojev ločil predvsem po izobrazbi in »progresivnih« stališčih. (V tej luči, mimogrede, je seveda jasno prvič, da nima sociološki termin »inteligencija« nič skupnega s psihološkim: drugič, da je sintagma »progresivna inteligenca«, ki je tako pri srcu politburokraciji, čista tautologija; in tretjič, da je sintagma »delovna inteligenca« — gladka oslarija, saj je »inteligencija«, ki živi od rente, dobesedno »quantité négligeable«). Kot poudarjajo — literatura, ki se ukvarja z vlogo »intelligence« v teh treh deželah, je izredno obširna — je ta specifični družbeni sloj formirala gimnazija, z maturo, kar ipso facto pomeni, da je bila v tej zvezi katerakoli univerzitetna institucija drugorazrednega pomena. »Inteligenca« je bila, ponavljam, plod gimnazije, medtem ko je bila profesija produkt univerze. Dihotomizacija termina »inteligencija« na sintagmi »tehnična inteligenca« in »humanistična inteligenca« je tedaj kasnejšega datuma. Prav tako nam postane pri priči razumljivo, če presojam prek te optike, zakaj so se ravno totalitarni sistemi, bodisi fašistični ali nacistični bodisi realsozialistični ali komunistični, najprej in s takšno ihto spravili prav na gimnazijo; zakaj so jo tako sistematično razsuli do stopnje, ko ni mogla ali ne more več formirati tim. inteligencije ali Intelligenz-e, ki je v očeh politburokracije »bête noire«, se pravi, če že ne aktualna pa vsaj virtualna opozicija. Hitler in Stalin — da ne govorimo o Mao Zedongu in Pol Potu — sta izbrala, doma in v okupiranih deželah, najbolj radikalno varianto »obvladovanja« razumništva ali izobražencev, ki so jih v Zahodni Evropi krstili za »intelektualce«.

Bizarno, kakor je politik, tj. Napoleon, skoval termina »ideologija«, »ideologija«, tako je drugi politik, tj. Clémenceau, zložil z enakim namenom termina »intelektualci«, »intelektualizem«. V mislih je imel skupino prominentnih izobražencev, »les hommes de lettre«, ki so v prid po krivem obsojenega kapetana Dreyfusa sestavili »manifeste des intellectuels«, se pravi protest izobražencev oziroma razumnikov, ki so si — kot jim je ironično oporekel Clémenceau — uzurpirali pravico nastopati kot »la conscience de la société«. Ali drugače, ki so se lotili stvari, za katero niso bili pristojni, ki je bila — kot bi temu rekli na drugi strani Kanala — »none of their bloody business«. S tem oporečniškim dejanjem pa so podpisniki Manifesta tudi implicitno izpostavili temeljno funkcijo intelligence oziroma intelektualcev, tj. družbenega sloja, ki se ni kot sloj konstituiral v lastnem imenu, marveč v imenu družbe ali nacije kot celote. Karl Mannheim je to funkcijo, ki bi naj bila kvintesenca intelektualcev, formuliral približno takole: »... v vsaki družbi obstaja sloj s posebno nalogo ... oskrbeti ta-isto družbo z interpretacijo sveta, ki ga v resnici živi ... temu sloju pravimo inteligenca...«. Alfred Weber, ki je oče sintagme »freischwebende Intelligenz«, je bliže definiciji, ki jo je podal Julien Benda v svojem, zdaj že klasičnemu delu: *La trahison des clercs*. Benda je obtožil »clercs«, tj. intelektualce — koren je očitno; clericus — ki se preveč zagnano vdinjajo tej ali oni politiki, tej ali oni ideologiji, da izdajajo svojo resnično vokacijo: neprizadeto iskanje resnice, ne glede na

to, kdo jo prikriva, in brezkompromisno razkrinkavanje sprenevedanja in krivice, ne glede na to, kdo je žrtev. Opozoril jih je, da izgubljajo svojo identiteto, še huje, da se odpovedujejo svoji »force propre«, brž ko postanejo lakaji politike ali apologeti takšne ali drugačne ideologije. Zanimivo je, da se v Angliji srednjeveški »clerc« vse do nastopa naše ere ni prelevil v kontinentalnega intelektualca. V ZDA pa je npr. še do sredine 60-ih let imel termin »intelektualec« pejorativni prizvok, saj je pomensko subsumiral termin »déclassé«. Naziv je namreč označeval človeka, ki je zaradi svoje izobrazbe obrnil hrbet razredu, iz katerega je izšel. V tej zvezi je to bil kajpada »upper class«, ki so se mu izneverili lastni otroci. Sicer pa je za povprečnega Američana intelektualec še zmeraj »egg-head«, tj. jajčeglavec, ali človek, ki ni dober za nič, ki živi zunaj dometa praktične koristnosti. Toliko o tem.

Mislím, da pri nas še dozdam nimamo nobene poštene empirične študije niti o inteligenci nasploh niti o intelektualcih, tj. »humanistični inteligenci« posebej, pa čeprav je slednja v skoraj permanentnem konfliktu s politiko, ali bolj natančno, s politbirokracijo. Vse, kar nam je na voljo, so boljša ali slabša esejistična razglabljanja. Priznati pa moram, da me po branju »pensées macabres«, ki jih je peresom Dela prostodušno narekoval Stipe Šušvar, niti ne preseneča konflikt med politiko in intelektualci, nasprotno, zdi se mi nujen. Konec koncev je Šušvar visok funkcionar ZK, se pravi, da je samo posredoval poglede, ki so za določene kroge politbirokracije karakteristični, saj je bilo izjav, ki so bile šušvarščina par excellence, v zadnjem času na pretek. Bolj usodna, kot izjave vodilnih politikov, so nedvomno dejanja šušvarščine, denimo reforma našega srednjega in visokega šolstva, za katero vemo karseda natančno, da se je skotila v politbirokratski postelji. Reforma, za katero še vedno trdim — z besedami, ki jih je izrekel Joseph Pouché na račun Napoleonove politične kratkovidnosti — da je več kot zločin, da je napaka, in to napaka, ki jo bodo še naši vnuki bridko objokovali. Najbolj neverjetna pri celi stvari pa je resnica, da je moč najti temeljne premise naše šolske reforme v knjigi Mein Kampf, kjer Hitler, ko govori o šolstvu, pravi med drugim tudi tole: »... wir brauchen keine Viel-wisser (beri: intelektualce ... wir brauchen Spezialisten (beri: »fahidiote«) ...«. Cilj je bil torej jasno postavljen, kot pri nas, in tudi besede, če natanko prisluhnemo, zvenijo hudo domače.

In ko smo že pri anti-intelektualizmu, šolski reformi in vlogi inteligence v družbi, mi dovolite, da se obregnem še ob vedenje določene plasti inteligence ob pravkar potekajoči reformi naše univerze. Čudi me predvsem eno: zaenkrat še nisem srečal resnega univerzitetnega delavca, ki bi mi privatno ne pritegnil, da je to, kar se dogaja, načrtni razkroj Univerze, vendar pa poznam zelo malo univerzitetnih učiteljev, ki bi se javno postavili po robu tej suicidalni nacionalni blaznosti. Morda je imel Julien Benda le prav, ko je očital intelektualcem ali »clercs« izdajo svojega poslanstva, se pravi samega sebe. In morda je z delom naše inteligence — »tehnične« in »humanistične« — res nekaj hudo narobe. Kako bi si naj sicer raztolmačili pojav »homo duplex-a«, tega drugače popolnoma normalnega človeka, ki pravi privatno eno in trdi javno drugo, brž ko steče beseda o določenih »delikatnih« zadevah. Gre to pripisati splošni družbeni shizoidnosti ali osebnostno razklaním posamezni-

kom, skratka socialni ali individualni patologiji? Naj bo tako ali drugače toda eno drži: »homo duplex« zagotovo ni »vsestransko razvita osebnost«, o kateri pridigajo oz. bla-bla-blirajo polpismeni aktivisti, ali morda le?

MACA JOGAN

Poskušala bom odgovoriti na pomislek, da moj prispevek nima nič skupnega z naslovom. Mislim, da je samo videz, da ni ničesar skupnega. Konkretna vloga inteligence je namreč tudi »posredovana« in v veliki meri določena s tem, kaj ponujajo, kako interpretirajo svoj predmet, to pa ne nastaja naključno, kajti če je za preproste dejavnosti, kot je recimo oblikovanje nekega predmeta iz majhnih sestavin, mogoče reči, da je zavestna dejavnost, potem še toliko bolj lahko rečemo, da je znanstveno spoznavanje in teoretično interpretiranje (za katerikoli predmet tu gre) tudi zavestna dejavnost. Če govorimo o družboslovni inteligenci in njeni teoretični refleksiji samih družbenih pojavov, ne moremo domnevati, da gre za naključnost, zato tudi ni npr. naključna konfliktna situacija med določeno vrsto inteligence in politiko. Ker gre tudi tukaj za precejšnjo diferenciacijo, ne moremo na sploh govoriti, kajti société totale oziroma ta globalna družba je tudi konstrukcija, ki je imela v preteklosti in ima tudi v sodobnosti zelo različne vsebine; vsebine so se pa adjale tudi glede na to, kakšne so bile potrebe, da bi se določen zgodovinsko nastal tip družbe teoretično pojasnil kot večer (in to vlogo je potem opravljala inteligenca). Celo pri navidez od teorije zelo oddaljenem empiričnem raziskovanju niso določene usmeritve naključne.

LUDVIK ČARNI

Po besedilih, ki sem jih pred leti prebral, mi je ostalo v spominu, da je pojem inteligence v Rusiji najprej uporabil pisatelj P. Baborykin v 70. letih preteklega stoletja. Kdaj in kako se je ta pojem pojavil v drugih deželah ne morem soditi, ker uporabi pojma nisem sledil. Predlagam, da o šolski reformi ne bi razpravljali, ker svet našega MC o tem pripravlja razpravo v naslednjem šolskem letu.

O intelektualcu in krivdi*

NEDA PAGON BRGLEZ

Dober intelektualec zna razumeti tudi metaforo, česar, na primer, politik ali intelektualec v politiki ni zelo več. Svoj prispevek na tem zboru jemljem dobesedno kot »diskusijski prispevek« brez metafore, intelektualnost svojega početja lahko rešim le s tem, da zavzamem do njega ironično držo, kot značilni atribut intelektualnega mišljenja... Navrgla bom torej le nekaj tez iz pripravljalnih del, bi se lahko reklo; sicer pa mi je nekaj misli vzel že kolega Jezernik, nekaj pa jih je povedal kolega Rizman.

Mislím, da je potrebno najprej poravnati določen dolg do zgodovine. Le Goff je v svoji imenitni knjigi o *Intelektualcih v srednjem veku*¹ zapisal, da je več kot potrebno opraviti historično sociologijo zahodnega intelektualca in med drugim tudi ugotovil, da je prvi veliki lik modernega intelektualca, seveda v mejah modernosti 12. stoletja Peter Abelard, ki da je bil prepirljiv... in je postal vitez dialektike. Bil pa je prvi učenjak in prvi profesor, kar pravzaprav lahko še vedno velja za definiranje intelektualca. Pierre Bourdieu, drugi avtor, na katerega se bom še sklicevala in ga Francozi obtožujejo celo antiintelektualizma, je prišel do iste ugotovitve kot Le Goff, da je namreč nujno narediti sociologijo intelektualcev kot donesek k socioanalizi intelektualcev. Naloga takšne socioanalize je, po Bourdieuju, da otežkoči in zakomplicira razmerja, ki ga imajo intelektualci in politiki med seboj, ter eni in drugi sami s seboj, da opozori, da smo determinirani, določeni v naših mišljenjskih kategorijah, v vsem, kar nam omogoča, da mislimo in govorimo v svetu. Tu pa se že prebijata na površje dve značilni temi, ki se je z njima treba ukvarjati, ko opredeljujemo mesto in vlogo te zvrsti, namreč intelektualca: vprašanje, zakaj brž ko govorimo o intelektualcih govorimo že tudi o politiki in drugič, opozorilo, da gre za nov tip intelektualca, ki more in zna razložiti svoje lastne implikacije, svojo lastno determinirano situacijo, ki se avtoreflektira kot implicirani intelektualec. Iz Bourdieujevega² stališča je mogoče povzeti naslednje lastnosti intelektualca: na primer, da ni njegova značilnost vedeti kaj in kako je treba misliti, da pa je njegov privilegij, da

* Avtoriziran in nekoliko dopolnjen diskusijski prispevek.

¹ J. Le Goff, *Intelektualci v srednjem vijeku*, Biblioteka Zora, Grafički zavod Hrvatske 1982.

² P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, Ed. de Mianit, Pariz, 1984.

je postavljen v pogoje, ki mu omogočajo, da spozna svojo generično in specifično determiniranost; šele ko to spozna se lahko generično in specifično začne osvobajati te determinacije. Čeprav je seveda res tudi, da je intelektualec čedalje manj samoumevno dejstvo in da se o njem čedalje bolj govori v pretekliku in z nostalgijo: *Le Monde* je, na primer, poleti 1983 zavpil v »mobilizacijski boli, kot bi bil govoril kakšen anarhosindikalist iz začetka stoletja — kam so le izginili intelektualci od nekoč?«³ Tudi zato je potrebna historična sociologija intelektualcev.

Sicer pa mislim, da je vprašanje: inteligenca ali intelektualci samo na videz terminološko vprašanje, je v resnici zelo vsebinsko semantično vprašanje; pri opredelitvi te »družbene kategorije« je pač intelektualno nedopustno podležiti čaru polisemizma in tudi s populizmom koketirajočega pluralizma. Na podlagi podobnega ekskurza v zgodovino, kot ga je bil nakazal že dr. Jezernik sem prišla do naslednjih empiričnih ugotovitev: vsi slovarji, ki nekaj veljajo — Robert, Larrousse, Pallazzio, Duden — opazili ste, da so to »zahodni« slovarji — je inteligenca opredeljena kot *lastnost* nečesa⁴; podgeslo pa je *intelligentsia*. V vsakdanjem ideološkem govoru in v vulgarni sociologiji pa se je izraz inteligenca ugnezdil kot označba izobraženega sloja, verjetno tudi kot posledica nekritičnega in nerazumljenega pojava *intelligentsie* v carski Rusiji 19. stoletja, ki pa je vendarle označevala intelektualce v klasičnem smislu besede, kritične in propulzivne v moči svoje specifičnosti. Predpostavljam torej, da tu govorimo o intelektualcih in njihovi vlogi, dokler o intelektualcih lahko še govorimo, ker se je bati, da bo glede na stopnjo usmerjene splošne izobrazbe mogoče kmalu govoriti le o sloju inteligence na podlagi usmerjenih spričeval. Inteligenca kot lastnost nečesa pravzaprav težko igra kakšno (družbeno) vlogo, kot *lastnost* pa je seveda lahko rabljena, uporabljena, zlorabljena in zanemarjena (družbeno). Zdi se tudi, da je »inteligenca« za označitev sloja »izobraženih ljudi« samoumevno uporabljana v, recimo temu, realsocijalističnih rabah, medtem ko se drugod uporablja za skupino razumnikov označitev intelektualci. V razliko od prej navedenih slovarskih dokazov pogledjmo še v slovar Dietz-Verlag, Berlin, v katerem sta samo dve distinkciji: 1) inteligenca je psihološki pojem, celota intelektualnih lastnosti, in 2) sociološki pojem, ki zajema družbeno plast poklicnih duhovnih delavcev. Ker pa dandanašnji ne morejo več zadoščati zgolj empirični odgovori na vprašanje, kaj je intelektualec, je treba pojem intelektualca izvzeti in ga vsebinsko opredeliti, ga zavestno in argumentirano utemeljiti in ga ločiti od množice, ne sloja, ki bo imela spričevala in diplome (nezamenljiv in nezaničljiv statistični podatek o stopnji razvitosti delitve dela in razvejanosti ne-manualnih opravil) in bo uvrščena v rubriko »inteligenca«, vendar pa brez intelektualne drže, pa tudi z dru-

³ Navedeno po Alain Bertho, *La société française et ses intellectuels*, *La Pensée*, št. 240, julij/avgust 1984).

⁴ Primer iz *Roberta*: intelligence: I. 1. lastnost spoznavati, razumeti; moč in meje inteligence; razvoj inteligence; možgani, sedež inteligence; ... gojiti inteligenco; 2. (sens strict): celota mentalnih funkcij, katerih predmet je konceptualno in racionalno spoznavanje. 3. Didakt.: sposobnost živega bitja, da se prilagaja novim situacijam; 4. Vsakdanja lastnost duha, ki zlahka razume in se prilagaja. II. intelligence de qqch- lastnost nečesa; dejanje ali sposobnost za to ali ono stvar. Podgeslo: intelligentsia.

gačnim statusom. Očitno je treba stopiti v obrambo (vsaj) koncepta intelektualca, da ne bi šel res prehitro v pozabo zaradi pragmatičnih izobraževalnih politik. V tej zvezi naj opozorim še na vprašanje o intelektualcih-družboslovcih na Slovenskem, ker gre za specifično situacijo, ko družboslovna teorija še nikakor ni samoumevni in disciplinarno dovolj utrjen del slovenskega prostora, na kar, na primer, opozarjajo ločene razprave o humanistiki in družboslovju. Vpliv in ugled humanističnih ved (kar se na Slovenskem bere v glavnem kot kultura) je mnogo večji kot vpliv družboslovja (sociologija je na primer dolgo veljala za slabo deklo politike, pravzaprav dokler se s tem slovesom ni začela otepati politologija), in da je zanimivost še večja, se vpliv kulture proizvaja enako uspešno na takoiimenovane množice kot na politiko (skoraj ne gre brez reminiscence na prosluli »zgodovinski« dogodek — pisateljsko tribuno januarja 1985). Očitno je, da ljudje sprejemajo in sledijo določenim idejam na podlagi nekaj bolj ali manj izkustvenih kriterijev, na primer zato, ker imajo te ideje za resnične, ker te ideje na ustrezen način pojasnjujejo ali celo izražajo njihove potrebe, interese, pričakovanja, ali zato, morda, ker jih imajo za humane, ne glede na njihovo znanstveno resničnost ali praktično koristnost. Skratka in poenostavljeno: takoiimenovani naš človek (tisti, ki se nanj sklicuje in z njim računa politična retorika in njena glasila) se ravna predvsem na podlagi zaupanja in verjetja ali drugače rečeno zaupa, ker verjame — verjame književnosti, kulturnim ideologemom, vsemu kar je spravil v svojo mitsko zavest — zato tudi pravim karizmatičnim osebnostim v politiki. Brez pridržkov ne verjame niti (več?) zgodovini, ne filozofiji in še manj sociologiji. O predpostavki verjetja je seveda mogoče razpravljati in dvomiti, vendar pa je za naš namen dovolj ugotoviti, da verjetje ne subsumira nikakršnega dvoma ali suma, kar pa sta immanentni sestavini intelektualstva — vzrok je v preteklosti iskati morda predvsem v religiji in pozneje v nagnjenju k dogmatiziranju, sicer pa v lagodnosti verjetja versus težavnosti pridobivanja znanja. Glede na duhovno lenobo, posledico potrošništva, izobraževalnega sistema, vrednotenja in ugleda znanja ter prevlado množičnih medijev je realno predpostavljati, da bo ta naš človek še naprej verjel — kulturnim izhodiščem in izročilu — vse manj pa bo vedel. In to bo še ena značilnost slovenske mitske zavesti.

Drugo vprašanje, ki navezuje na aktualnost, bi bilo vprašanje o tem, kdaj nastane problem intelektualstva, kdaj postane družbeno in politično pomembno, takorekoč neodložljivo razpravljati o intelektualcih in politični situaciji, katere so tiste specifične okoliščine, ki prekinejo videz idiličnega partnerstva in na kateri strani nastopi pobuda za ponovno neproblematično sožitje. Žal moram tu zanemariti gotovo zanimiv zgodovinski nauk o teh okoliščinah, omejujem se le na empirično evidenco, kako se to zgodi: namreč tako, da politika navrže tezo, ki seveda funkcionira kot zahteva, da naj se intelektuallec zamisli nad seboj, naj zleze vase, naj bo kritičen in samokritičen, njegova samorefleksija bodi njegov autodafé . . . Tako se proizvede naravnost konstitutivni paradoks, ki opredeljuje položaj in limitira vlogo intelektualca, zakaj pozicija kritičnosti je edina možna eksistencialna pozicija intelektualca kot intelektualca. Prav k njej jo poziva tisti, ki je v resnici noče, ki jo v tistem hipu, ko ga zadene, kot je rekel kolega Rizman, ko zadene njegovo

področje (politike) doživlja kot sovražno. Torej je avtentična narava intelektualčevega dela natanko takšna, h kakršni ga politika sama vabi in sili. Ko pa se to delo tako opravlja, postane ne samo neprijetno in moteče, ampak celo destruktivno in sovražno, njegovi nosilci pa (razredni) sovražniki. In to je seveda zopet dokaz za nezanesljivost tega zavezništva, za dvojnost in dvoumnost intelektualcev, tega sociološkega živega peska. Videti je, da se pač razumevanje neke misli v skladu z namerami misleca razlikuje od tolmačenja te misli v skladu s potrebami pragmatične politike, ki pa so proglašene po običaju za imaginarne potrebe publikuma, javnosti. Žal obstajajo priče tudi za te ugotovitve, vsi jih poznamo in so že dodobra vburile javnost: *dan varnosti* je bil že lansko leto in letos znova izbran kot primeren za to, da se nekaj reče, da se »zavzame stališče« do inteligence, se pravi do humanističnih intelektualcev. Lani je to opravil znameniti govor Staneta Dolanca ob dnevu varnosti, letos govor D. Čulafiča (Delo, 13. 5. 1985), ki mu strumno sekundira prepričanje Stipeta Švarja, izrečeno ob novosadskem kongresu pisateljev (povzemam po Mladini), da s takim kongresom lahko opravi četa vojakov. Ne vem, ali so to uradna stališča, vendar bi se težko reklo, da niso; nihče, ki jih je izdrekel, tega ni storil kot zasebnik, ampak s pozicije svoje odgovorne javne funkcije, kar pravzaprav pomeni, da gre za stališča avantgarde delavskega razreda do intelektualcev. Toda naj gre za oblast ali za avantgardo, ker ima v tej domovini po ustavi oblast delavski razred, se vprašanje nujno naša na razmerje med delavskim razredom in intelektualci. Da pa odgovor ne bi bil premalo podkrepljen z argumenti oziroma avtoriteto in ne preveč nerežimski, navajam besede A. Marinca, ki v njih dobronarmernost in poštenost ni dvomiti, že zaradi avtorjevega intelektualnega habitusa: »Neupravičeni so očitki o antiintelektualizmu v Zvezi komunistov, saj je v ZK precej intelektualcev, ki so sestavni del današnjega delavskega razreda.«⁵ Iz tega stališča je seveda mogoče izvesti kar nekaj sklepov, ali vsa vprašanj: intelektualcem je izrecno dopuščeno, da so delavski razred in se od njih ne zahteva tista neprijetna ocena, da se morajo kot edina družbena skupina legitimirati in verificirati kot poštena inteligenca, ki je skupaj z delavci na liniji napredka. Vprašljivo pa je seveda, če so tukaj navedeni (mišljeni) intelektualci porok za to, da se antiintelektualizem ne bo dogajal, ali pa se s tem računa le na podlagi njihove formalno izobrazbene navzočnosti v ZK. Poleg tega se tu zopet vsili vprašanje, ki ni samo terminološko in tipološko, namreč ali so to intelektualci zunaj partijskega aparata, ali gre za sloj inteligence, ki dela v politiki, če povzamem tipologijo, ki jo je predložil tudi kolega Rizman. Ta sloj, ki dela v politiki je dovolj amorfen in ga ni mogoče enoznačno opredeliti in je zato še manj poročstvo za to, da ne bi prevladal antiintelektualizem. Tako pa je pravzaprav tudi znotraj te tipologije še en dokaz za empirično nedoločljivost tega, kdo(kaj) je intelektualec in kdo ni, oziroma koga je šteti v sloj inteligence. Treba je torej preiti na raven teorije, ker pač zdravorazumski in statističnoklasifikacijski odgovori ne ustrezajo več. Empirične dokaze zoper te pripombe bi predstavljali spiski kar velikega števila diplo-

⁵ DELO, 13. 4. 1985. S posveta občinskih, medobčinskih in mestnih vodstev Zveze komunistov v Poljčah.

miranih ljudi na vodilnih delovnih mestih ter v partijskem in vladnem aparatu, kar naj bi naredilo vtis kolektivnega intelektualca. Individualni intelektualci pa na podlagi kritike, samokritike in svojega reflektiranega položaja mora vsaj podvomiti v to empirijo.

Sploh pa je vprašanje splošnejše: gre namreč za razmerje med intelektualci in delavskim razredom. Moja osnovna teza, ki je na tem mestu ne morem dovolj eksplicirati, je blizu stališču V. Goatija, ki sem ga prebrala v včerajšnji številki revije *Danas*⁶, kjer je zapisano, da mora obstajati napetost med politiko in intelektualci. »Dokler se od intelektualcev zahteva legitimizacija režima, napetosti ni, takoj pa se vse spremeni, ko postavijo politično prakso v kritični fokus«. O intelektualcih po definiciji, torej kot o kritični vesti in zavesti, ne moremo govoriti dokler je njihova vloga opredeljena kot naloga legitimizacije obstoječega.⁷ Izpostaviti je mogoče (in potrebno) vsaj dva vidika: zagotoviti je treba določeno razmerje med intelektualci-raziskovalci in med politiko, ter hkrati zagotoviti, da spoznavni proces, ki spada v opis del in nalog intelektualcev, ne bo blokiran. Seveda je mogoč tudi drugačen korak, namreč izstop iz kulture in vstop v sfero političnih dejavnosti, kar pa intelektualcem — kulturnikom, humanistom — pomeni toliko kot ukiniti svojo intelektualno vlogo in integriteto. Seveda je res, da je tudi politika intelektualna dejavnost, vendar se na pragmatični ravni svojega delovanja kot taka ne kaže, vsaj ne v smislu klasičnega intelektualstva. Vprašanje, ki se tako zastavi intelektualcu, ki hoče bolj vplivati / odločati je, kako se pečati s politiko, vendar ostati znotraj avtentične intelektualne paradigme; to je vsekakor vprašanje, ki se z njim ukvarjajo zlasti intelektualci, vključeni v politično strukturo. Če le-to pojmuje kot predstavništvo, potem se vprašanje razmerja med intelektualci in delavskim razredom pokaže kot vprašanje o kompetencah, kot vprašanje o posredništvu — in potemtakem mora biti značilnost tega razmerja v prvi vrsti napetost oziroma konfliktnost. Strpna analiza razkrije tudi očitno materialno oddaljenost obeh polov tega razmerja, njuno empirično materialno oddaljenost, tujost in tako je pač jasno, kako je težko med njima vzpostaviti konvergenco, ki bi bila objektivna in naravna, ne pa le njen videz. Zgodovina uči, da gre za dve dejansko različni družbeni resničnosti, od katerih ena po definiciji razpolaga s sredstvi, ki ji omogočajo, da to razmerje identificira in reflektira; nenehno tudi poskuša drugi dati zavest, hkrati pa ugotavlja njeno odtujeno zavest. Razreda brez zavesti pa ni, kot se ve, in delavski razred dobiva svojo zavest od zunaj,⁸ intelektualci celo opravljajo svojo družbeno vlogo in nalogo tako,

⁶ V trenutku, ko avtoriziram tekst, lahko dodam stališča in podatke iz razgovora dr. V. Arzenška za revijo *Intervju*: da se sociokulturna orientacija delavstva (!) v 35 letih samoupravljanja ni spremenila. Da je nemoč tehnične inteligence enaka nemoči delavstva, da torej ni razkola med tehnično inteligenco in delavskim razredom na ravni (ne) moči, toda delavce revoltira samo materialna plat, inteligenco pa nemoč in nevlivanje. Zanikana je teza o obstoju tehnokracije kot enotnega bloka tehnobirokracije in tehnične inteligence proti delavskemu razredu.

⁷ *Danas*, 21. 5. 1985.

⁸ Bourdieu govori o posebni vlogi družboslovcev, o velikem delu sociologov in ekonomistov, ki so »družbeni inženirji« in je njihova vloga jasna — nudijo naj recepte upravljalcem in administraciji. Nudijo racionalizacijo praktičnega znanja, ki ga rabi uprava. Loči jih od teoretikov, ki naj bi producirali boljše poznavanje sveta.

da to zavest producirajo in jo nato pravzaprav prepustijo v posredovalni postopek, kar pomeni, da sta oba pola napetostnega razmerja od nje enako odtujena. Intelektualci so torej producenti družbene zavesti, kulturnega sistema, če hočete, pri čemer je kultura mišljena kot zavest o družbenih razmerjih. Ti producenti duhovnega sistema so v bistvu nosilci družbenega diskurza, imajo celo monopol nad njim in so torej v položaju kulturnega protekcionizma — v sistem, ki ga producirajo vlagajo svoje privilegirane, protekcionirane vrednote. Vulgarno rečeno, delajo v svojo korist, ki je generično ohranitvena, vendar njena koristnost presega vrsto samo in ji gre v bistvu za usodo intelektualstva, ki morda ni ravno (vedno) ogroženo, vendar pa mora biti vedno varovano. Ta obramba vrste in usode se od početja drugih družbenih kategorij loči tudi po tem, da se deklarira in definira, in tako po eni strani opozori na svojo privilegirano, sociologistično rečeno celo hierarhičnost, po drugi strani pa s tem samoartikuliranjem postaja nadležen element. Skratka, proti realnosti okoliščin hočejo intelektualci zmagati z logiko lastne usode, lastne formativne sile in s propulzivno prodornostjo svoje specifičnosti. Zaradi vsega tega ne čudi, da je zveza med intelektualci in delavskim razredom konfliktna, ampak čudi to, da tega konflikta ne priznamo: v tem je značilno antiintelektualistično ravnanje, ki tega razmerja ne jemlje kot naravno napetost, ampak kot eksces — ekscese pa se rešuje z bolj ali manj začasnimi ukrepi. V razmerje torej intervenira ideologija, ki z ukrepi brez večjega navora drži skupaj oba pola. Tako pa postane napetostno razmerje zaradi intervencije ideologije še bolj konfliktno, ker gre pač za prevlado ene stvarnosti nad drugo.

Vprašanje o razmerju med intelektualci je torej mogoče korektno postaviti šele iz spoznavnega stališča, da je to razmerje napetosti, da ni ničesar, kar bi objektivno opravičevalo mirno sožitje in partnerstvo, ampak da obstaja nekaj temu razmerju zunanega, in to je »subjektivna sila«, je politika in sicer ne kot nadomestna dejavnost za intelektualne dejavnosti in ne kot »spontan« produkt delavskega gibanja ali razreda, temveč kot avtonomna dejavnost, ki hoče spreminjati svet in zato rabi vse strukturne sestavine, tudi neprijetne in moteče. Priznati je torej treba, da idilično razmerje med intelektualci in delavstvom, kakor tudi med politično birokracijo in intelektualci ni naravno, ampak precej nenaravno — od tu je šele mogoče iskati tako imenovan skupni jezik, pa čeprav se navsezadnje izkaže, da je ta skupni jezik mogoč le, recimo, pri dolgoročnem načrtovanju ali pri pristajanju na čisto tehnološke rešitve. Tako morajo intelektualci vzpostaviti s politiko politično razmerje, ne morejo vzpostaviti drugačnega, politično razmerje pa je več od ideološkega, je pa morda manj determinirano. Še bolj se razkrije tisto, kar sicer vemo, namreč dvojni ali dvoumni položaj intelektualca; mislim, da ni dvoumen, če upošteva in prizna napetostno razmerje kot naravno, vsekakor pa je dvojni že na banalni sociološki ravni: intelektualec je hkrati v odvisnem, mezdnem, odtujenem položaju in v privilegiranim, protežiranim kot proizvajalec zavesti. Ne samo, da je intelektualec s tem socialno kulpabiliziran in da se tako celo počuti, še več: politika s to nelagodnostjo, kulpabilizacijo računa; zato velja, da se vsem, ki se hočejo imenovati intelektualci prilega in od njih pričakuje kar največja mera odgovornosti

in discipline: oboje pa je zopet potrebno zato, da se politika lahko na intelektualce (pogosto) hvaležno, vedno pa inspirativno nasloni. Zato je v karajočem tonu politične pedagogike toliko pozivanju k odgovornosti, k vlogi »vesti in zavesti« družbe, kulpabiliziranje je navsezadnje tudi s frazami o visokem poslanstvu intelektualcev, kulture itn.

Če je lastnost intelektualcev tudi, da proučijo lastni položaj, pa je njihova dodatna značilnost — v razliko od politike — da vedo v korist koga in namesto koga govorijo, kar pomeni, da razkrijejo svojo determiniranost; njihov angažman je vedno alternativen v smislu pluralizma in ne nujno v smislu opozicije, medtem ko je politični angažma oblika javnega delovanja, ki je obsojena, da ostane brez alternativnih vsebin.

Naj sklenem spet z Bourdieu-jem: pravi, da svoja vprašanja postavlja najprej intelektualcem. Ta svet intelektualcev, ki ima po Bourdieuju — toliko odgovorov pa navsezadnje tako malo vprašanj — da sprašuje zato, ker v njem postaja on sam kot intelektualec vprašljiv in sicer bolj, kot bi sledilo le iz dejstva o socialni izključenosti. Pravi intelektualec se nikoli ne počuti čisto upravičen biti intelektualec, nikoli ni »pri sebi«, doma, vedno ima občutek, da mora polagati račune. V bistvu je to izključeno, nepriviligirano, pa vendar priviligirano razmerje, saj se v razredni strukturi družbe navsezadnje pokaže, da je intelektualec dominirana frakcija vladajočega razreda, ker je lastnik kulturnega kapitala; dvoumnost oz. dvojnost njegovega položaja se še povečuje z pozicijo dominiranega med dominantnimi.

VELKO S. RUS

Znanstvenih kompleksov se resda ne znebiš s kompleksnimi definicijami, ki rešujejo problem tako, da razbijajo odprta vrata. V zvezi s pojmom inteligence pa se kaj lahko prezre njena pojmovna kompleksnost in razčlenjenost družbenega položaja. Naslov Inteligenca v sodobni družbi je tako širok, da široko možnosti obravnave v omejenem času nujno zožuje na izbrane vidike. Pristranskost v njihovem izboru zato zahteva toliko večji poudarek na nepristranskosti v interpretaciji. Predstave o inteligenci, ki temelje na tehniki črno-belih diapozitivov, lahko v makro razmerah obstanejo nespremenjene tudi v dobi mikroelektronike. Predstave o angelu váruhu, ali hudiču, ki mu je treba stopiti na rep, so figurativna dediščina zavesti, ki ne more (in danes nima več namena) postati temelj znanstveno kritičnega obravnavanja.

Če govorimo o zgodovinsko-razvojni določenosti inteligence imamo v mislih tudi zgodovino razvoja človekove misli. Miselnega razvoja pa ni brez miselnih temeljev. Kritična misel, ki je vzcvetela v starogrški filozofiji, je bila kot miselni temelj našega miselnega prostora marsikdaj zasuta — vendar pa kljub vsemu ostaja prvi in izvorni temelj evropske kritične misli. Pomanjkanje njenega navdiha je tudi danes Áhilova peta superspecializiranih strokovnjakov. V dobi kibernetike se zdi morda ta misel nekoliko zastarela, vendar tudi izraz kibernetika izhaja iz grškega kybernao = krmilim.

Zgodovinsko gledano so vladajoči sloji takorekoč vseh družbeno-ekonomskih formacij ustrezno formirali lastno inteligenco: njene socialne vloge so se pri tem fleksibilno prilegale položajem prevladujoče razredno-družbeno struk-

turiranosti. Kljub izobrazbi, strokovnemu profilu ter posebnemu pomenu zaradi področja, značilnosti in rezultatov svojega dela, so imeli izobraženci tako vloge manipulirancev in manipulatorjev kot radikalnih demanipulatorjev.

Res pa je, da je šele kapitalistični način produkcije zahteval uvedbo masovnega, diferenciranega in selektivnega šolanja v interesu produkcije in tehnološkega razvoja. Malce poenostavljeno bi lahko rekli, da so formacije pred kapitalizmom kot inteligenco vzpostavljale predvsem humanistično, vojaško in cerkveno inteligenco, medtem ko je za kapitalizem značilna visoka nataliteta tehnične in organizacijsko-upravljske inteligence.

Hkrati je kapitalizem bolj kot katerakoli formacija pred njim obdobje po otroštvu spremenil v prehodno obdobje priprave za opravljanje poklicne vloge. Izobraževalni šolski sistem je bil v razrednih družbah prilagojen potrebam in zahtevam razredno-normativnega reda: možnosti socialne mobilnosti in zahteva po socialnem konformizmu sta bili pri njem v pozitivni korelaciji.

V času masovnega vdora srednjega razreda na oder zgodovine se je sicer zmanjšala šolska statusna homogenost. Šola pa je še vedno ostala področje navezovanja tistih socialno-emocionalnih zvez, ki je bodoče intelektualce družila v primarne skupine. [V dobrem, starem Združenem kraljestvu, kjer sonce včasih nikoli ni zašlo, je bil ravno college eden najpomembnejših krajev navezovanja socialnih ter takšnih ali drugačnih (erotičnih npr.) zvez. Tisti, ki so se skupaj učili, skupaj (a na ločenih pogradih) spali in skupaj igrali golf, so si kasneje pomagali kot politiki, zdravniki, advokati, pa tudi kot ljubimci in vohuni.]

Kakšna pa je podoba na današnjem koščku slovenske zemlje, izmučenem od šolskih reform? Ker so številni zgovorni dokazi na to temo večkrat samo prazna besedičenja, se ozrimo na rezultate široko zastavljene raziskave, ki sta jo v knjižni obliki z naslovom Okolje in učna uspešnost učencev objavila Toličič in Zorman. V raziskavi sta ugotavljala vpliv različne kulturne in socialne razvitosti okolja na uspešnost, intelektualne sposobnosti, motivacijo, aspiracije in socializacijo učencev v predsobi življenja — OŠ. Tako sta npr. ugotovila, da že otroci delavcev s strokovno izobrazbo v vseh značilnostih in lastnostih presegajo otroke KV in NKV delavcev. (Logično lahko sklepamo, da otroci višje in visokoizobraženih niso intelektualno inferiornejši.)

Avtorja raziskave sta prav tako ugotovila, da so razlike v testih znanja med različnimi skupinami socialno-ekonomskega statusa manjše kot med ocenami. Možno je dvojje: da so otroci iz omenjenih slojev neekspanzivni v intelektualnih manifestacijah, ali pa so celo (nehote) socialno-statusno diskriminirani. Otroci NKV delavcev kažejo poleg tega izrazitejšo simptomatiko anksioznosti — lahko bi govorili kar o psihoanalitičnih implikacijah slojevne samozavesti.

Zagotavljanje relativno izenačenih intelektualnih in družbenih začetnih pogojev je zgodovinska naloga in odgovornost družbe, ki naj bi nekatere uresničene elemente samoupravljanja generalizirala kot kar se da celovit družbeno-ekonomski, kulturni in socialni odnos. Deblokiranje intelektualnega ali celo inventivnega potenciala mladih, ki ga je blokirala naključna družinska

pozicija v družbeni delitvi dela, se lahko izvede samo tako, da se raven znanja zvišuje, ne pa da drsi v egalitarizem splošno neizobraženih in »neintelektualno superspecializiranih«.

Če govorimo o inteligenci v sodobni družbi, se ne moremo izogniti odnosa med intelektualcem kot osebnostjo in značilnostmi družbe, v kateri živi. Njene ekonomske, politične, socialne in kulturne značilnosti so v različni interakciji z različnimi znanji, načini mišljenja, potrebami, interesi, aspiracijami, pa tudi osebnim pogumom in družbeno angažiranostjo intelektualca kot osebnosti. V različnih presekih omenjenih interakcij lahko zasledimo številne diferenciacije, ki sovpadajo z aktualnimi problemi družbeno-političnih in vrednostnih sistemov, družbeno-ekonomske razvitosti, kulturne tradicije in diskusijske klime v določeni družbi.

Družbeni vidik t. im. intelektualne širine se kaže v različni toleranci pluralizma mnenj, ki se tudi pri nas poudarja kot sestavina pluralizma samoupravnih interesov. Dejanska neodvisnost, kritičnost in samoupravnost različnih duhovnih vsebin je pri tem rezultat stalnega in dinamičnega procesa, ki zajema vse subjekte samoupravne demokracije, oz. njenih možnosti. V našem, slovenskem prostoru so te vsebine najbolj organsko zrasle in dosegle najvišji evropski domet z OF slovenskega naroda.

Malce literarno bi lahko rekli, da se intelektualec kot vsakdo razvija s sprejemanjem izzivov. Izzivi so v sodobni družbi pač različni, enkrat bolj očitni, drugič manj. Percepcija hierarhije pomembnosti teh izzivov je odvisna tudi od intelektualčevega objektivnega in subjektivnega družbenega statusa. Odgovori na izzive so zato različne modalitete družbene angažiranosti pri inteligenci. Svojo socialno vlogo pa lahko skrči samo na vlogo korektnega strokovnjaka: v tem primeru mu tak položaj praviloma zagotavlja udobno življenje v horizontalnih in vertikalnih legah bivanja. Tak položaj se lahko doživlja kot človeško dopusten umik, včasih celo nujen. Lahko pa se racionalizira kot poza vzvišenega odmika, ki pa se ne odreče moraliziranju nad zgodovino in človekom.

V svojem družbenem angažiranju so lahko različni deli inteligence različno konformistični. Včasih se zdi, da vsak intelektualni nekonformizem ni tako samoogrožujoč, kot se zdi na prvi pogled. To velja seveda predvsem v tistih družbah, kjer je status intelektualca povezan z določeno statusno protekcijo oz. zaščito. Videz nekonformizma je lahko celo toliko bolj sijoč, kolikor je zaščita manj formalna, prikritejša in težje prepoznavna. Videz nekonformizma je končno možen tudi ob spretnem prilagajanju dejansko, ne pa formalno obstoječim centrom družbene moči.

Na drugi strani pa je vprašanje dosledne intelektualčeve opredelitve v kritičnih zgodovinskih trenutkih življenjsko usodno dejanje. Nacizem in stalinizem sta to pokazala kot zgodovinsko najbolj produktivni industriji umorov.

Kot vsi člani strukturiranih skupin, so tudi intelektualci nosilci različnih socialnih vlog. V zvezi s tem so posebej zanimiva naslednja vprašanja: pri kom, kdaj, v katerih pogojih in zakaj socialna vloga intelektualca (oz. intelektualna socialna vloga) stopa v ospredje pred drugimi institucionalno-druž-

benimi vlogami? Nedvomno je problem takega »stopanja v ospredje« z različnimi nagibi povezan problem različnih odstopov, izstopov in sestopov.

Pomen intelektualca kot osebnosti se kaže tudi v tem, da tudi s svojo osebnostjo daje etični lik svoji strokovno-poklicni vlogi, zlasti pa družbenim posledicam njenega (ustvarjalnega) zamaha. Etični lik intelektualca ima lahko pri tem zunanjo svetovno nazorsko podobo križa, zvezde, polmeseca, ali kakega drugega, včasih čisto individualnega lika.

Poklicna morala ali nemorala pa se izraža predvsem kot dejanska vsebina ravnanja glede na kompetence lastne poklicne vloge. Dejanska vsebina ravnanja ima lahko zelo različne (družbene) posledice, ki so odvisne od tega kaj še počenja, koga se predstavlja in s kako dolgimi vzvodi družbene moči se razpolaga.

Včasih pa se zdi, da se celo del intelektualne produkcije idej ravna po zakonih takega ali drugačnega *tržišča*. Tudi tržišča idej v različnih filijalah svetovnega trga poznajo idejne monopole, protekcionizem, propagando, kvaliteto, uvoz, izvoz, konjunkturo, zadolženost, pretok idej ali pa celo dialektiko ideje in materije kot je t. im. izvoz možganov. Seveda so na različnih področjih idejne produkcije ti pojavi različno izraženi.

Pri tem so najuspešnejši ponavadi tisti, ki so konkurenčno najsposobnejši. Konec koncev pa se večkrat izkaže, da tovrstna idejna moč, uspešnost in sposobnost sovpada ze konomsko močjo in uspešnostjo, če pa tega ni, pa s pritiski vseh vrst z vseh strani neba.

MISO JEZERNIK

Všeč mi je, kar je povedala Neda Brglez. Toda bojim se, da je nisem čisto dobro razumel, ko je govorila o endemičnem konfliktu med »inteligenco« in »delavskim razredom«. Kar zadeva slednjega je treba po mojem najprej izpostaviti, da je sintagma »delavski razred«, če govorimo sociološko, izrazita analitična kategorija, ki je ustrezno osmišljena samo v kontekstu konfliktnih teorij o družbenem razvoju, medtem ko je bolj redko uporabljen termin »delavstvo« — v sociološki besednjak ga je ponovno uvedel Josip Županov — deskriptivna kategorija, s katero lahko zelo natančno opišemo, koga oziroma kateri družbeni sloj imamo pred očmi. Med obema slojema, tj. »inteligenco« na eni strani in »delavstvom« na drugi, vsaj empirično ni zaznati nobenega endemičnega konflikta, kar je povsem logično: obstajata samo dva različna sloga življenja, dve različni konceptiji »kvalitete življenja«, ki pa nista nujno v medsebojnem konfliktnem odnosu. Strinjam pa se v celoti, da obstaja — na žalost — endemični konflikt med našo politburokracijo, ki se predstavlja kot nosilec »zgodovinskih interesov delavskega razreda«, in inteligenco, ki je že po svoji naravi »kritična do vsega obstoječega«. Toda vzlic temu, bi že rahlo bolj skrbna etiološka analiza brez posebnih težav razkrila, da leži krivda ali odgovornost za konflikt na ramenih »subjektivnih sil«, tj. politburokracije, ki je notorično anti-intelektualistično nastrojena. Manifestacije so tako vztrajno enoznačne, da me o nasprotnem ni moglo prepričati niti veherentno zanikanje Andreja Marinca, ki je »urbi et orbi« razglašal, da ni bila

stranka v vsej svoji zgodovini nikoli našpičena zoper »delovno inteligenco«. In to, glej ironijo, prav v času, ko si še nismo docela opomogli od šoka, ki ga je povzročila Šušvarjeva Bela knjiga, in še bolj, njegov znameniti intervju, ki ga je objavilo Delo. Nasploh pa menim, da je konflikt med inteligenco in politikom dejansko pandemičen, da je to v naravi razmerja med obema protagonistoma, da gre v resnici le za »degree of magnitude«, in da je zaradi tega smiselno razpravljati samo o endemičnih karakteristikah in intenziteti konflikta in o učinkovitosti in uspešnosti mehanizmov razreševanja. Pred leti sem v Berkeley-ju sodeloval v simpoziju, ki se je ukvarjal s temo: The World Intellectual Community and Politics. Simpozij je med drugim obračunal z iluzijo, ki se je razplodila v »roaring sixties«, v eri študentskega revolta, v zenitu Nove levice, da so politiki po definiciji bedaki in pokvarjenci in da bi se morali prav zaradi tega intelektualci bolj odločno zavzemati za aktivno participacijo v strukturi oblasti. Izkušnje, ki so sledile, so potrdile, da so morda politiki res pokvarjenci, toda nikakor bedaki, vsaj kar zadeva oblast ali kar zadeva vprašanje, kako ostati na oblasti. In potem, intelektualcem, ki se je uspelo dokopati do ožjih krogov oblasti, se je kaj kmalu dogodilo naslednje: prenehali so biti intelektualci, tj. misliti kritično in samostojno, ali pa jih je oblastna struktura izpljunila. TERTIUM NON DATUR! V tej zvezi bi bilo treba pripomniti, da bi bila tudi za naše razmere potrebna bolj natančna definicija, kdo in kaj je intelektualec. S sintagmo »humanistična inteligentca«, ki bi naj bila sinonim za intelektualce nasploh, delamo hudo krivico tistemu delu »tehnične inteligence«, kamor sodijo izobraženci, ki zaslužijo bolj naziv »intelektualci« kot kar precejšen del »humanistične inteligence«. Kakorkoli, samo akademska izobrazba še ne definira intelektualca, zlasti če je ozko specialistično naravnana. Za tako formirano inteligenco, tehnično ali humanistično, še zmeraj velja sarkastična pripomba Oscar Wildea: the one who only cricket knows, knows no cricket! In le in samo »cricket« je zdaj globalni cilj naše reformirane srednje šole. Na takšni osnovi, ki ji dodamo dobro dozo indoktrinacije, je pa kaj enostavno kultivirati posebno zvrst intelektualcev, tj. izobražencev, ki tega naziva sploh ne zaslužijo in za katere še zmeraj velja izrek: CAVE AB HOMINE UNIUS LIBRI! Pa naj gre za Biblijo ali za Marxa, skratka, v mislih imam kvazi-intelektualce, ki so se z dušo in telesom zapisali samo tej ali oni ideologiji, ki so izgubili distanco in ne vidijo več realitete v njeni fakticiteti, ki zaznavajo v najboljšem primeru le svojo konstrukcijo realitete. Pohvala, da sodijo v »pošteno in napredno inteligenco« jim zadostuje, tudi za ceno, da ne smejo reči bobu bob in popu pop. Sicer pa je zanimivo, da daje politburokracija samo kmetom, duhovnikom in intelektualcem epitetone bodisi »progresivni« ali »delovni« in »pošteni« bodisi »reakcionarni«. Ostalim kategorijam prebivalstva je s to častjo prizanešeno.

NEDA PAGON BRGLEZ

Samo majhna replika: seveda priznam, da imam velike težave z definiranjem delavskega razreda, ki pa niso samo moje. Zato sem si dovolila dosti voluntaristično in samovoljno digresijo in sem mislila na empirični delavski

razred (skorajda v smislu industrijskega delavstva) in na predstavnike oziroma institut predstavnitva. Pri nas se politika deklarira za predstavnika delavskega razreda in pravi, da dela v njegovem imenu, to je prvo. Drugo pa je, da razlikujem med deklarirano in vladajočo ideologijo. Deklarirana ideologija, na primer, nenehno poudarja pomen znanja, znanosti int., delujoča, vladajoča pa dela obratno, niti ne podpira deklarirane ideologije, še manj pa »predmete« njene deklaracije — že finančno ne. Inteligenca v pomenu sloja, ki, mimogrede, ni ustrezno in dovolj koncizno opredeljen ne po Šuvarju, ne po Majerju in ne po Ruplu, glede »nosilcev napredka« (sodeč po polemiki, ki se je pravkar dogajala v Naših razgledih), je »struktura z dominantno« kot bi rekel Althusser in sicer zaradi svojega privilegirane in po tradiciji kulturno izzetega, socialno pa pogosto izključenega položaja znotraj naroda, kjer deluje. Kar pa zadeva krivdo in plačilo, kulpabilizacijo intelektualcev, mislim, da je dr. Jezernik pravilno opozoril, da je že vgrajena v to, da sploh so in še, da so kolikor toliko mirni, ne preveč naporni. Če to povežemo še z efektom malega naroda, zamudništva itn. potem pa je intelektualec že vnaprej tudi zgodovinsko kulpabiliziran, pozneje pa še dodatno socialno-politično, ko ne ve komu je pravzaprav dolžan za to, da je lahko intelektualec.

Vloga inteligence v sodobni družbi

FRANE JERMAN

Ker nisem bil od vsega začetka navzoč pri razpravi, naj mi udeleženci ne zamerijo, če bom dejal tudi kaj takega, kar so tu že slišali. Ko gre za razpravljanje o inteligenci, se samo po sebi zastavi nekaj vprašanj, na katere bi bilo treba odgovoriti, posebno zato, ker sodijo že skoraj med TABU teme.

Ta vprašanja poznate:

1. kaj je inteligenca,
2. ali je inteligenca nekaj monolitnega,
3. odnos med ideologijo in inteligenco, itd. itd.

Ker nisem sociolog, razredna definicija inteligence ni moj problem. Za lastno uporabo bi uporabil kar formalni kriterij, ki ima kajpada vse slabosti takšnih kriterijev. Da nekdo sodi med inteligenco, mora biti diplomant višje ali visoke šole. Ljudje z zgolj srednješolsko izobrazbo praviloma ne sodijo v to plast — običajno so tako imenovani POLINTELIGENTI. Vem, ta kriterij je lahko zelo sporen — imamo diplomante, ki med intelektualce ne sodijo (so npr. »Fach-idioti«, primitivni zagovedneži itd.) ali pa so »falirani študentje«, ki nam krojijo usodo v politiki in v kulturi. Vem, da je po tem kriteriju v precejšnji meri izločena direktorska srenja, da je prizadet učiteljski kader itd. Povsod so izjeme, sam pojem izjeme pa pove, da gre za sorazmerno maloštevilne primere. Iz tako približno in formalno določenega kriterija inteligence izhaja tudi že prej zastavljeno drugo vprašanje: ali gre za enovito skupino (plast, sloj) ljudi ali ne.

Odgovor se ponuja v smeri šolske (univerzitetne) tradicije: imamo HUMANISTIČNO in TEHNIČNO inteligenco (umetnike uvrščam seveda med humaniste). Kakšna je razlika med obema slojema inteligence? Precejšnja, saj v povprečju tehnična inteligenca nima v svoji učni dobi tistih predmetov, ki nudijo primeren razgled — niti filozofije niti literature niti zgodovine itd. Teoretični predmeti tehničnih disciplin so seveda nekaj drugega — teoretični fizik ali matematik sodita med humaniste in ne tehnologe. Med tehnično inteligenco pa spadajo (po definiciji) vsi tisti ljudje, katerih poklic zajema izraz POLITEHNIKA (torej inženirji vseh vrst). Seveda so tudi v strukturi obeh inteligenc možne precejšnje razlike, vendar to za zdaj ni posebno pomembno. Važno je nekaj drugega — katera plast inteligence je tista, ki

ni povsem ideološko, strankarsko ulovljiva? Odgovor je dal redni profesor FSPN Stane DOLANC, ko je v nekem govoru označil tehnično inteligenco za »pridno«, iz česar seveda logično sledi, da humanistična inteligenca — torej ta, ki piše, polemizira in predvsem KRITIZIRA in so ji razni tabuji in dogmatizmi tuji, — »ni pridna«, ampak dela same preglavice — predvsem vodilni politični strukturi, ki bi bila tako vesela, če bi bili vsi zadovoljni z njo. Pa niso in tudi biti ne morejo.

V bistvu humanistične inteligence je — zaradi njenega zgodovinskega spomina, globlje zgodovinske zavesti — da reflektira dobo in družbo, v kateri živi. Mislim, da se družba brez takšnega zročala znajde kmalu na robu Orwelove vizije. Ko se človek sprašuje, zakaj je humanistična inteligenca v očeh politikov »poredna«, je odgovor ali vsaj njegov del tudi na dlani: humanistična inteligenca je tista, ki je praktično odgovorna za VZGOJO (in ne samo za izobrazbo) MLADINE. Vsaka politična stranka (v preteklosti ali sedanosti) je vgradila v svoj program vzgojo mladine kot izredno pomemben lastni razvojni dejavnik. Kar spomnimo se, kaj vse je počela in še počne katoliška cerkev, da bi si priborila mladino. Videti je, kot da so vzgojitelji enoznačno odgovorni za njen nazorski profil. Res je, da vzgojitelji skušamo dati mladini čim več — toda MLADINA NI TESTO, KI GA LAHKO MESIŠ PO LASTNI VOLJI. Vgojitelji smo tu vedno v vlogi Goethejevega črnošolca. Nikoli ne veš, kaj bo študent, kolega, prijatelj, storil iz tvojega, se pravi vzgojiteljevega darila. Pedagoško delo ni enopomensko niti enosmerno. Pravi učitelj vzgaja mladino prevsem v KRITIŠKEM duhu. Na Slovenskem se prave kritike bojimo že od nekdanj (po Stritarju je bila ta beseda vedno združena s predstavo krvi, krivice in kriminala). Ampak kritika ni samo ZAVRAČANJE, pač pa je tudi POTRJEVANJE, v vsakem primeru pa je predvsem ANALIZA.

Sicer pa je že kar navada, da se razni notranji ministri zvezne ali nacionalne vlade obregajo ob humanistično inteligenco. Ob tem pozabljajo, da brez nas tudi njih ne bi bilo, saj brez vzgoje in izobrazbe ne bi daleč prišli — vsekakor pa ne do takšnih funkcij — razen če zanje ni potrebna ne vzgoja ne izobrazba. Vendar v to ne verjamem. Ne morem si zamisliti ministra za notranje zadeve, ki ne bi bil pravnik z verificirano diplomom.

Večkrat je bilo rečeno ali vsaj namignjeno, da humanistična inteligenca hujska mladino, kot da ne bi mladine hujskala socialna situacija, v kateri se nahaja brez sence lastne krivde. Naša mladina nikakor ni tako poceni, kot si to opreproščeno mislijo nekateri. To je mladina, ki je željna znanja in spoznanja, vednosti. Od nas hoče pravo besedo in ne časopisnih, novinarskih fraz. Hoče odgovorno besedo. Učitelja ali politika, ki tega ne upošteva, mladina ne bo poslušala.

MIŠO JEZERNIK

Malo pred svojo smrtjo je blagopokojni akademik Plemelj izustil svojo slovito domisljico. »Če bo šlo tako naprej,« je rekel, »bomo imeli v Sloveniji samo še eno dobro gimnazijo — bivšo Univerzo!« No, zdaj je res prišlo

tako daleč. Zadostuje, da si preberemo načrte učnih programov, ki so jih morali v zadnjem času in na-vrat-na-nos sfabricirati univerzitetni učitelji. Za nekatere teh programov se celo bojim, da so pod nivojem povprečja dobrih bivših gimnazij. Univerza je padla, če rahlo karikiram, na raven Učiteljišča. Očitno ne brez razloga. Zanima me pa, kot sem že poudaril, zakaj so univerzitetni učitelji tako zlahka pokleknili? Zakaj se niso postavili po robu, ko je postalo že slepcu jasno, da gre za akceleriran in načrten proces dekapitacije Univerze, ki je že doslej bolehala za posledicami — politbirokracija je dala prednost kriteriju politične reliabilnosti in ne profesionalne kompetentnosti — negativne selekcije? Kolega, ki sem mu zastavil to vprašanje, ker je zavestno sodeloval in še sodeluje v tem destruktivnem procesu, me je zavrnil, da je ta reforma odziv na »potrebe in zahteve združenega dela«. Mojbog, goreče si želim, da bi na lastne oči videl vbeseditev teh »potreb in zahtev« z avtentičnimi podpisi in pečati konkretnih delovnih organizacij »združenega dela«, denimo Ljubljanskih mlekarn, ki bi npr. zahtevale določeno reformo študija biologije ali kemije. . . . OK, pravite, da reforma ni predmet današnjega pogovora. Jaz pa mislim nasprotno, da je in to še kako, saj razpravljamo o vlogi inteligence v sodobni družbi nasploh in v naši posebej, in s tem »pari passu« tudi o njeni odgovornosti. Če sodite, da šolstvo ne sodi v ta sklop, prosim. Kakor želite.

MACA JOGAN

Navrgla bi nekaj misli v ta krog v pričakovanju, da bomo še kaj o tem razmišljali. Mislim, da je tovariš Velko Rus upravičeno opozoril na dvojnost zunanje podobe nosilca intelektualne dejavnosti (če sem prav razumela) in problema poklicne morale. Čeprav ni naprej razdeloval tega problema, je nakazal vprašanje, ki bi ga poskušala zdaj tudi zastaviti, ker imam večkrat vtis (ne samo na osnovi današnje razprave, pač pa tudi na najrazličnejših podobnih srečanjih) da prevladuje prepričanje, kot da so kriteriji poštenosti, strokovnosti specializiranih intelektualnih dejavnosti predvsem zunaj njih samih. Vprašanje je: ali so ti kriteriji samo v odnosu ene specializirane intelektualne dejavnosti (opredmetena v obliki stroke) do politike, zlasti dnevne in, ali niso znotraj intelektualnega dela tudi že določeni kriteriji. Kolikor poznam to stvar, sem prepričana, da so določena merila poštenosti, odgovornosti vključena že v samo intelektualno dejavnost, če to zanemarimo, dejansko pridemo samo do ekskluzivizma (če je pošten, pomeni nujno, npr. da je disident v odnosu do politike in narobe). Skratka, menim da so merila tudi znotraj intelektualnega dela, čeprav s tem ne trdim, da ni pomemben odnos intelektualne dejavnosti in politike. Če zanemarimo v intelektualnem delu ključno vlogo, namreč da vsebinsko razkriva in analizira in daje sintetične sodbe o predmetu, ki ga definira kot svojega — potem je kriterij poštenosti v bistvu že tu eliminiran. Zato se mi zdi potrebno, da se obrnemo tudi nekoliko k sebi in da enostavno ne poskušamo vseh tistih hib ali pa zavor, ki so v določeni

dejavnosti, razglasiti, kot da nam jih nekdo drugi samo vsiljuje (v konkretnem primeru politika). Poskušala bom samo na enem primeru ponazoriti svoje prepričanje, da bi postala stvar nekoliko bolj jasna. Primerjala bom recimo nekatere pojave na področju družboslovja s pojavi na področju medicine. Če bi na področju medicine v neki resni strokovni reviji dobili članek z naslovom »Pijavke non plus ultra zdravilo sodobnega časa«, potem bi zdravniški krogi sami po svoji stroki poti ta problem razrešili. Domnevam, da ne bi bilo problemov, in da približno veste kako bi ta stvar potekala. Če se pa na področju družboslovja pojavi podobno stališče (že davno v resni znanosti npr. zavrženo stališče o etični nevtralnosti) ki se predstavi kot najmodernejše, najsodobnejše, najbolj aktualno, najbolj sveže in tako naprej in če potem pride do dvomov o tem, se pa kritiki takoj pritaknejo politični atributi; ker pa to stališče tudi ni nepovezano z določenimi političnimi konotacijami in političnimi sopomeni se pojavijo potem diskusije na drugi ravni, ne več samo na strokovni. Rada bi tudi opozorila na misel profesorja Koruza, da gre za zavore različnega značaja in problem avtoritet. Verjetno ni samo problem sklicevanja na avtoritete, saj to je končno nujno v vsakem komuliranem znanju — vsaka sodobna stroka ima nakopičenega ogromno znanja in ogromno avtoritet na tem področju. Zdi se mi, da je ključno vprašanje, ki konkretnem prostoru (lahko v slovenskem) odigravajo določeno vlogo. Ali je glavna avtoriteta denimo na področju sociologije (ker to pač poznam), tak ampak ga jemljejo kot nosilca »sociologije brez družbe« (to je primer sistemskega teoretika Niclasa Luhmanna), ali pa gre za sklicevanje na drugačno avtoritete. Še nekaj o problemu kritičnosti. Kolikor poznam razvoj družbene misli, je bila kritičnost vedno lahko zelo vsebinsko različna. Torej kritičnost (kot forma) še nikakor ni porok za progresivnost — niti v oziru znanstvenega spoznavanja niti v smislu družbene reorganizacije. V imenu kritičnosti so bili poskusi da bi zavrteli kolo zgodovine nazaj (tipičen primer za to je Otmar Spann). Takšna kritičnost je pogosto izključevala možnosti razlage, ki bi obstoječe jemale kot zgodovinsko nastalo; zato sem prej omenjala v razliko razlaganju obstoječega kot danega ali pa nastalega.

NEDA PAGON BRGLEZ (druga replika)

O poštenem intelektualcu: te sintagme si nisem izmislila. Kaže, da v novjšem času nadomešča tisto, kar se je nekoč označevalo kot napredni intelektualec; ko se je narod zbiral v boj in se organiziral v osvobodilno fronto, so bili klicani v boj delavci, kmetje in napredna inteligenca. Moti pravzaprav le to, da je samo sloj intelektualcev vedno označevan z nekim predikatom, ki subsumira dvom v poštenost enega družbenega sloja, drugi so pa vnaprej odvezani dokazovanja o svoji poštenosti, da gre torej v primeru odnosa do intelektualcev za izrazito predsodkovno stališče. Ker ta zahteva po dokazilih o poštenem intelektualcu ne prihaja s strani znanstvenih disciplin in področij, ampak jo postavlja politika, začne veljati sintagma »pošten intelektualec« za tistega, ki je lojalen, se pravi progresističen in konstruktiven v mejah nevprašljivosti obstoječega. Politika pa s takim stališčem

sama sebi dela slabo uslugo, ker tako priskrbuje takoimenovanim disidentom alibi — ampak to je že drugo vprašanje. Zato se strinjam z dr. Joganovo, da so kriteriji poštenosti znotraj stroke eliminirani, pač že zato, ker se stroka prvenstveno ne definira po moralnih kanonih.

Če se družboslovna intelektualna dejavnost opredeljuje in spozna kot kritična do družbe, si mora še vgraditi elemente in mehanizme znanstvenega »iskanja resnice« in pač ni treba, da ji nekdo od zunaj polaga na srce nauke o kreposti.

O našem človeku: tudi to znano kategorijo samo pobiram iz dnevnega časopisja in medijev, ki se kar naprej obračajo na tega našega človeka. Vsekakor je recipient sporočil, ki mu sporočajo, kaj ima rad, kaj rad bere, kaj rad gleda, s čim je zadovoljen, ker ga pač načeloma ni dovoljeno vznemirjati s slabimi novicami. Ko so na primer najavili novo izdajo zbranih del Ivana Cankarja, so zadnjič na TV povedali, da bo »naš človek zanesljivo segel po njej« (navajam po spominu), čeprav je malo verjetno, da bo v teh časih res razprodana. Naš človek torej pokriva neko imaginarno, vendar po podobi želja »vodilnih družbenih struktur« kot se reče (da se ne reče oblast), izoblikovana množica.

V kontekstu, ki sem v njem uporabila »našega človeka« pa je šlo bolj za arhetip Slovenca, ki verjame književnosti, kulturi, mitom. Verjame besedi, ki jo izreka klasično tradicionalno veljavna mentaliteta, to se pravi kulturnikovi, pesnikovi besedi. To seveda ni ne grdo in ne slabo, je samo značilno. Rekla pa sem, da bi bilo dobro, ko bi ta »naš človek« ne le verjel na (lepo) besedo, ampak ko bi tudi več vedel ...

MACA JOGAN

Če dovolite bi rada omenila samo še to v zvezi z ugotovitvami, da je sedaj univerza najboljša gimnazija. Ali je upravičeno sklicevanje, da nam je nekdo vsilil konkretne programe na univerzi? Ali ni mogoče razlagati tudi drugače. Ali niso stroke dolžne (stalno) samoreflektirati svojega dela: izobraževanje, izobrazbene profile (produkte), potencialne intelektualce, njihovo uporabnost, itd.? Problem je bil, ker mnoge stroke (razen nekaterih) sploh niso bile pripravljene na to, ker nikoli niso šle v celovito samorefleksijo (od raziskovalnega, pedagoškega dela do različnih drugih aplikacij).

Hiba, ki jo lahko označimo kot politično, je to, da je bilo reformiranje časovno omejeno, namesto, da bi se postavilo kot stalen cilj, ki bi se lahko uresničil ob tistih analizah obstoječega stanja, ki jih bo šele dal npr. projekt o razvoju visokega šolstva v naslednjih petih letih. Potreba po samorefleksiji in spreminjanju, ki bi morala biti neločljiva sestavina normalnega obstoja in delovanja posameznih strok na univerzitetni ravni, je prišla pravzaprav od zunaj, in se je potem pojavljala in se še pojavlja, kakor da je vsiljena od politike. Žalostno je, da je to vsiljeno od »politike« in da se nekateri še naprej nočejo docela zavedati, da je končno delovanje na univerzi v vseh ozirih silno odgovorno delo in da se ne more tudi s celimi generacijami študentov

igrati in kar takole producirati diplomante, meni nič, tebi nič (ne oziraje se na njihovo kvaliteto in končno tudi na zmogljivosti sprejemnega prostora).

MIŠO JEZERNIK

Draga kolegica, moje vprašanje, če ga ponovim, se enostavno glasi: pokleknili ste pred politiko, pred politbirokracijo, zakaj? Reforma, da smo si na čistem, se ni porodila v akademskih krogih pač pa v politbirokratskih kvadratih. Reforma ni rezultat »lege artis« opravljene analize globalne in specifične razvojne situacije pač pa posledica političnega diktata in se zato tudi izvaja kot politična kampanja. In za božjo voljo, nikar si ne domišljajmo, da znamo samo mi reflektirati. To znajo tudi drugi, ne glede na politični sistem, in kot kaže, še kar, če že ne bolj uspešno. Ves svet vè, da se morata šolstvo nasploh in univerza posebej prilagajati, ali bolj natančno, prirejati temu sistemu, kar bo, kar prihaja, in ne temu, kar je, kar odhaja. Če dovolite parabolo: vprega sodi pred voz in ne izza njega. To velja še bolj za univerzo v primeri s proizvodnjo. Naš slogan, ki je v principu točen, razglaša, da se mora izobraževanje prilagoditi »potrebam« proizvodnje, pa v resnici implicira drugo alternativo: vprega sodi izza voza, saj terja, da zaostala proizvodnja diktira kvaliteto univerze oz. tempo razvoja. Kakšen absurd. Zategadelj še enkrat: reforma — da, toda ne kakršnakoli reforma, ki si jo izmisli kdorsibodi. Kar pa zadeva »hiperprodukcijo« akademskega kadra in z njo povezano brezposelnost visoko kvalificiranih proizvajalcev, je treba naglasiti, da je terapija relativno preprosta: prvič, zaostri je treba kriterije študija, kar pomeni, da bomo izgubili na kvantiteti, toda pridobili na kvaliteti, in drugič, rigorozno je treba vztrajati na amelioraciji izobrazbene strukture zaposlenih, saj je znano, da je izobrazbena struktura nezaposlenih paradoksalno boljša od strukture zaposlenih. Še posebej velja to za vodilne kadre. Prišli smo celo tako daleč — kot mi je zadnjič zatrjeval neki novopečeni diplomirani psiholog — da ima falirani študent boljše možnosti zaposlitve kot diplomirani. Tudi v tej zvezi je naša Univerza zatajila, vedla se je in se še, kot da so z zaključkom študija do kraja izpolnjene njene obveznosti do študenta. V tem pogledu se univerze na Zahodu vedejo bolje saj poskrbijo, da dobijo vsaj njeni dobri študentje ustrezne zaposlitve. Nazadnje bi rad še enkrat pribil naslednje: mislim, da bi nas ne smela begati dilema — ali »bolna« ideologija, ki je nedvomno v ozadju reforme, ali »zdrava« šola. Na slednjem, na drugi alternativni, namreč stoji ali pade nacija v naši epihi. To pa ni majhna stvar.

MACA JOGAN:

Tovariš Jezernik, če dovoliš, jaz sem o teh stvareh spregovorila že davno, tudi v okviru Univerze. Zame je problem stroke in politike, ker na različnih mestih nimamo ljudi z ustreznimi znanji. Če ne bomo v strokah

sami postavili kriterijev, kdo lahko določeno dejavnost opravlja, potem je to tudi za mnoge politike lahko zelo ugodno, kajti tudi pri njih ni jasnih kriterijev, in lahko na pol pismen človek odloča o stvareh, kjer bi morala dejansko biti strokovna podlaga. Zdaj pa smo prišli v bistvu na področje antiintelektualizma.

MIŠO JEZERNIK

Zopet je padla beseda anti-intelektualizem. To pot, hvalabogu, ne iz mojih ust. Toda uporabil jo bom kot povod, da se lahko za trenutek pomudimo pri beograjskem procesu zoper šestorico intelektualcev; pri procesu, ki je še bolj topoumna manifestacija anti-intelektualizma kot je to bila sodna farsa v Sarajevu zoper Šešlja. Topoumna pravim zato, ker nas ti in podobni procesi smešijo — to so spregledali tudi tisti bistrourni politiki, ki so sicer v manjšini — v očeh mislečih ljudi vseh civiliziranih dežel. Če parafraziram Shakespeara in Hamletovi besedi »krokanje« in »pijanci« nadomestim z besedama »procesiranje« in »primitivci«, se to smešenje samega sebe v tujih očeh — kar je najhujše — sliši v Župančičevem prevodu takole: »... to trapoglavo ‚procesiranje‘ nas smeši / pri narodih vzhoda in zahoda / ‚primitivci‘ smo jim, in s tem svinjskim vzdevkom / brazdajo nam ime; in res to krati / podjetjem našim, še tako zanosnim / najvišjo ceno in najlepši glas...« Podmena, ki jo je bilo pogosto slišati — zlasti v Beogradu — da je proces ponudil predvsem oder, na katerem sta se posredno soočili obe ekstremni krili najvišjih ešalonov nomenklature, in da so bili v tem spopadu intelektualci samo drobiž v poravnavanju večjih računov, je po mojem le deloma resnična. Bolj se namreč nagibam k mnenju, da je posredi paranoična »Urangst« naše politbirokratije pred pisno besedo, saj je bil edini prestop obtoženih in obsojenih — délit d'opinion, se pravi delikt mnenja ali besede. Ta »prastrah« je v preteklosti dovolj nazorno izpričala tudi nomenklatura katoliške cerkve, ko je zagrešila analogen »quid pro quo« kot naša: pisanje »clercs« je povzročilo krizo legitimitete Cerkve, in ne obratno — kriza legitimitete se je samo odrazila v pisanju in pridiganju. Sličen zasuk dela naša nomenklatura: pisanje intelektualcev povzroča sedanjo ekonomsko, socialno in politično krizo, in ne obratno — obstoječa kriza se samo zrcali v pisni in govornji besedi intelektualcev. Sicer pa sodim — mimogrede — da je beograjski sodni proces šestorici najbolj demokratičen politični sodni proces v naši povojni zgodovini, neglede na to, da je ponesrečena zmes stalinizma — genotipsko gledano — in balkanske šlamparije — fenotipska posebnost. Toda to še ne spremeni dejstva, da je ta proces — po mojem — del splošne ofenzive zoper intelektualce, skratka, da je proces samo vrh edene gore. Nekoga postavijo pred sodišče in obsodijo, ker misli drugače, drugega vržejo iz službe, tretjemu prepovejo opravljanje njegovega poklica (Berufsverbot!), četrti se mora posloviti od uredniškega odbora revije ali časopisa itn., kratko in malo gre preprosto za stopnjo regresije. V ozadju pa je zmeraj najti, če bolj skrbno pobrskamo, ogrožene interese politbirokratije, ki sebe ne opredeljuje več v absolutističnem smislu:

»l'état c'est nous«, pač pa v totalitarističnem, ki je neprimerno bolj radikalen: »la société c'est nous«. Protiargumenti konkretnih politikov me v tem kontekstu ne zanimajo, zanimajo me le dejstva in ta so, kot je rekel Lenin, prekleto trmoglava zadeva. Dolžnost intelektualca, to sodi k njegovemu po-klicu, je zagate, ki se tičejo njegove nacije ali družbe in o katerih politiki podolgem in počez pleteničijo, tematizirati in problematizirati, jih skratka spraviti na površje v njihovi goloti ter na ta način pomagati poiskati ustrezne rešitve. Molčati pomeni konec koncev samoposilstvo. V tem smislu so vsi intelektualci, ki so molčali in s tem »držali štango«, sokrivi situacije, v kateri se nahajamo. Strah pred pendrekom, s katerim rokuje politbirokracija, ni in ne more biti opravičilo.

CVETKA TOTH

Lahko bi razpravljali o tem, kakšni so, grobo rečeno, diskriminacijski vzorci, usmerjeni proti intelektualcem — tako na vzhodu kot na zahodu — in zakaj so v družbeno priznani piramidi dela, v kateri so vse dejavnosti strogo hierarhizirane, potisnjeni krepko pod njen vrh. Vloga intelektualcev v neki družbi in njihovo bodisi priznano bodisi nepriznano mesto najprej objektivno izhajata iz vrednotenja intelektualnega dela kot takega. Tradicionalna vloga te dejavnosti je v tem, da ustvarja, ohranja in posreduje kulturo in znanost. Novejša doba pa je iz narave te dejavnosti in njenih nosilcev ustvarila neko zelo specifično funkcijo, ki lahko daje metodološki kriterij za definicijo intelektualcev. Ta kriterij ne jemlje zgolj intelektualne aktivnosti kot take, ker izhaja iz celotnega sistema družbeno-zgodovinskih odnosov, v katerih se vsakokrat znajde intelektualno delo. To pa je ravno moment kritike, ki reflektira obstoječe, s tem pa so intelektualci negativni moment za vsakršno politično oblast. Zgodovino intelektualcev novejše dobe je zato mogoče med drugim opazovati tudi kot zgodovino politične oblasti, ki si prizadeva, odvzeti intelektualcem pozicijo negativitete in jih nevtalzirirati.

V zadnjih desetletjih je v tej smeri opaziti poskuse, ki si izrazito prizadevajo za takšno nevtalziracijo že s sistemom izobraževanja in v samo izobraževanje vdelati mehanizme, ki bi a priori preprečevali formiranje intelektualnega uma, ki »vedno kritizira«. Temu so seveda še posebej izpostavljene znanosti, ki posegajo v družboslovje. Tako je danes svetovni trend, z reformo izobraževanja odvzeti predpogoje za formiranje intelektualne pozicije kot kritike. Eden izmed tipičnih modelov tovrstnega izobraževanja je ameriški model — tudi pri nas ima svoje malikovalce in slednike — ki ponuja konkreten vzorec, kako že v procesu samega izobraževanja odvzeti vsemu intelektualnemu delu moment negativitete in formirati samo strogo specializirane raziskovalce, v tem kontekstu razumljeno raziskovalno delo pa z vsemi političnimi sredstvi razglašati za edino priznani intelektualni družbeni um, tj. funkcionalni um. Po tem modelu naj bi nihče več ne ustvarjal in tudi ne potreboval intelektualcev, temveč kvečjemu eksperte, visoko kvalificirane strokovnjake, izrazito poklicno usmerjene profile,

znanstvenike. Lik »klasičnega« intelektualca je zunaj vsega družbeno priznana in zaželenega, zaželen pa je izobraženec-strokovnjak, ki lahko s svojim znanjem vsak trenutek priskoči na pomoč, če »stvari ne funkcionirajo«. In ravno francoski filozof Sartre je bil med prvimi, ki je opozarjal na nesprejemljivost takega funkcionalistično zastavljenega programa reformiranja visokošolskega študija.

Zanimivo je, in to je treba vedno znova poudarjati, da gre ta trenutek za svetovni trend, ko intelektualec ni več družbeno priznana funkcija in ko imamo opraviti z notorično sovražnim razpoloženjem zoper intelektualce. Če je tradicionalni koncept izobraževanja — tudi na univerzitetni ravni — porajal strukturo izobražencev, tj. inteligence, ki se s svojo družbeno funkcijo profilira kot moment negativitete, potem ta trenutek v svetovnih okvirih opažamo gigantske poskuse reform univerzitetnega študija, s katerim naj bi odvzeli predpogoje za formiranje profila intelektualcev v prej opisanem smislu. Samo vprašanje, kako daleč od teh tendenc smo pri nas z našo reformno vizijo visokega šolstva?

Naj na koncu spregovorim na kratko še o nečem iz naše nedavne preteklosti. Očitno je bil koncept nove levice poslednji koncept, ki je ta družbeni moment negativitete intelektualcev dojel kot boj za emancipacijo imaginativnega uma nasproti funkcionalnemu umu. Morda bi se lahko vprašali — zdaj že z nekim ustaljenim vzorcem — kje in v čem so hic et nunc »zgodovinski pogoji« za nerazumevanje tega, kar je nova levica želela sporočiti svetu in z upanjem pričakovala, da bo svet to njeno izročilo sprejel kot svojo produktivno kulturno dediščino. Sprašujemo pa se seveda v trenutku, ko so se nekdanji protagonisti kolektivnega boja za premoč imaginativnega uma, utrujeni in zgroženi nad pozitivizmom in funkcionalistično vodenim družbenim življenjem, umaknili v iluzorno varnost privatne sfere.

LUDVIK ČARNI:

V razpravi se neprestano vračamo k šolski reformi. Želel sem, da o njej ne bi razpravljali, ker bi nam ostalo več časa za najavljeno temo. Priznam, da je šolska reforma z osnovno temo povezana, a so z njo povezana tudi druga vprašanja o katerih nismo in najbrž tudi ne bomo razpravljali. Ker smo se v razpravi k šolski reformi vrnili, se bom razpravi pridružil. Z reformo oziroma s stanjem na srednji stopnji izobraževanja po reformi najbrž ni nihče zadovoljen. Tak vtis imam po razpravah v tisku in po slučajnih razgovorih z ljudmi, ki so tako ali drugače s šolo povezani, na ta ali oni način seznanjeni z njenim delom in rezultati. Po informacijah, ki sem jih slučajno zbral nezadovoljstvo nima skupnega imenovalca. Za stvarno razpravo o reformi in stanju v srednji šoli potrebujemo strokovno oceno, ki bo zajela izobraževalno, vzgojno in socialno vsebino. Tako oceno pa mora podati pedagoška znanost. Pedagoška znanost in ne posamezni pedagogi. Pri nas je zelo prisotno zmotno prepričanje, da je sodelovanje določene znanosti pri obravnavanju družbenih pojavov zagotovljeno, če je na

sejo povabljen raziskovalec z določenega področja ali pritegnjen k izdelavi poročila.

Reforme srednjega izobraževanja v sistemskem pogledu ni tako velika, kakor o njej čestokrat sodijo ali so jo za tako imeli njeni organizatorji. Tudi doslej smo imeli določene smeri izobraževanja, v okviru teh tudi take za delo in nadaljnje izobraževanje, če se omejim samo na to ugotovitev. Smotrnejše bi bilo, če bi reformo izvajali postopoma po šolah, kakršne smo imeli. Tako bi reformo lahko izvedli z manjšimi napori in pretresi in najbrž tudi uspešneje. Morda koristna izkušnja za ravnanje v prihodnje. Obravnavanje načrtovane šolske reforme ni pritegnilo tistih ali pa vsaj večine tistih, ki so bili njeni izvajalci. Vtis je, da se pri obravnavanju načrtovanih družbenih sprememb omejujemo na komisije, te ali one organe in druge »strukture«. Tako je bilo tudi v primeru šolske reforme.

V začetku razprave o šolski reformi je bilo preslišano opozorilo, da ta sovпада s slabšanjem gospodarskih razmer. Za uresničitev načrtovane reforme bi bila potrebna precejšnja materialna sredstva in povečanje učnega kadra. Izkušnje iz preteklosti so opozarjale, da v takih razmerah tega ne bo mogoče uresničiti. Poznejša dogajanja so pokazala, da so bila opozorila zelo umesntna. Hkrati je bilo očitno, da bodo v manjših šolskih središčih lahko le določene smeri izobraževanja. Zato se bodo morali učenci drugih smeri izobraževanja voziti v druge kraje, če to ne bo mogoče, poiskati stanovanja v krajih šolanja. Precenjena bi bila pričakovanja, da bodo za izdatke šolanja vseh teh učencev poskrbeli iz družinskih proračunov, zato so predvidevali večje število štipendij. V kakšni meri so bila predvidevanja uresničena ne morem soditi po poročilih v tisku ali drugih slučajnih informacijah. Toda te, ki jih poznam kažejo, da je poleg drugih pojavov tudi šolska reforma zaostрила nekatera socialna vprašanja. Za te pa moramo biti v izobraževalnem sistemu iz večih razlogov, to poudarjam, zelo občutljivi.

O vsebinski strani šolske reforme zaradi najavljene razprave ne bom govoril. Zdi pa se, da je šolska reforma v nekatere šole vnesla tudi pozitivne spremembe, ki jih v reformi in eventuelnih spremembah ne bi smeli spregledati.

V slovenski in širši jugoslovanski javnosti so vse pogostejši glasovi in najbrž že tudi priprave za reformo reforme ali pa vsaj za spremembe. To pa kaže, da pri reformi niso bila upoštevana spoznanja, ki so bila in bi morala biti upoštevana. Tako pa ne bi smeli ravnati pri načrtovanju družbenih sprememb. To še posebej velja za spremembe v izobraževanju, ki so družbeno zelo občutljive s trajnejšimi posledicami, kakor spremembe na nekaterih drugih področjih.

Nekaj domačih in tujih učbenikov za različne predmete sem prebral. Moja sodba je, da naši učbeniki niso slabši od tujih. Marsikateri je celo zahtevnejši. To ugotovitev želim izkoristiti za predlog za katerega sodim, da bi bil koristen. Predlagam, da bi učbenik pred izidom ali vsaj pred ponatisom, če prva možnost ni izvedljiva, predložili v razpravo vsaj strokovni javnosti. Pri njihovem oblikovanju pa bi morali biti pritegnjeni v večji meri kot doslej, če so bili, pedagogi in psihologi. Učbenik je knjiga, ki jo prebira in se iz nje uči zelo veliko učencev.

Družba mora upoštevati, ne glede nato kakšne so in kakšne bodo smeri in programi v srednji šoli, da je delo v današnji šoli mnogo obsežnejše, predvsem pa težje kakor pred desetletji. Preudarno bi bilo ravnanje, ki bi šoli poleg drugega okrepilo njen družbeni ugled, ki ga današnji čas in čas, ki prihaja mora imeti za uspešno delo.

Reforma univerzitetnega študija je bila povezana z reformo srednje šole oziroma z načrtovanim prihodom diplomantov te šole na univerzo. V študij na univerzi so bile vnešene določene spremembe, ki pa najbrž niso bile povsod reformne. Podrobnejše ocene nisem zasledil, poznam le nekaj zapisov in spremembe, ki so bile vnešene v študijske smeri, ki so mi strokovno bližje. Zato lahko le o teh sodim. Povedati pa moram, da vpis na univerzo ni bil izveden po predvidenih vertikalnih povezavah ali vsaj ne povsod. Tako ravnanje je bilo iz večih razlogov zelo preudarno. V zvezi z današnjo razpravo bi rad ponovil, da samo po programih, tudi če so napisani zelo vzorno, ni mogoče celovito soditi o študiju na univerzi. Tega mnenja nisem spremenil od prvih študijskih programov, ki so bili pred desetletji napisani.

Že dalj časa so znana opozorila, da se zahtevnost in kakovost univerzitetnega študija zmanjšuje. Raziskave ali razprave na to temo nimamo ali pa je ne poznam. Koristno pa bi bilo, če je nimamo, da bi jo imeli. Njena razkritja pa bi morala oziroma morajo služiti reformnim prizadevanje ali spremembam študija. Vsakdo, ki se zavzema za kvaliteten razvoj družbe, se mora zavzemati za kvaliteten in kvalitetnejši študij. Tega pa ni mogoče doseči le z večjo prizadevnostjo učiteljev in sodelavcev in zaostrovanjem kriterijev, ampak je odvisen tudi od mnogih drugih dejavnikov, tudi od kakovosti dela v srednji šoli in družbene klime. Primerjava univerze z učiteljiščem je vznemirjujoča. Tako je najbrž bila tudi mišljena.

Univerza mora usposobiti diplomante za potrebe družbene prakse. To ni specifična naloga naše univerze. To usposabljanje je lahko povsod bolj ali manj uspešno. Strinjam se, da jih mora usposobiti ne le za potrebe trenutne družbene prakse na različnih področjih dela in življenja, ampak tudi za prakso, ki jo načrtujemo, predvidevamo ali o njej razmišljamo. Dodati moram, da posebej ne omenjam postdiplomskega, specialističnega študija, permenentno in druge oblike izobraževanja. To je potreba sodobnega časa, zasnovana na rednem študiju.

V zadnjih desetletjih se je večkrat razvnela razprava ali naj bodo fakultete znanstveno-pedagoške ali pedagoško-znanstvene organizacije. Ob zadnji reformi je bilo slišati tudi misel naj bi bile le pedagoške organizacije. Ali pa naj bi to veljalo le za nekatere. Zadnja misel ni imela večjega odmeva, najbrž tudi zato, ker ga ni zaslužila. Stara resnica in danes mnogo bolj opravičena kot v preteklosti je, da mora biti na univerzi, v njeni fakultetni sestavi, združeno znanstveno in raziskovalno delo. Znanstvena spoznanja ali znanstvena znanja pa na razpolago vsem, ki se zanj zanimajo. Ponavljajoča se zahteva naj se univerza poveže z družnim delom najbrž izraža željo, naj ga ljudje v delovnih organizacijah pri svojem delu uporabljajo. Prenajšanje znanstvenih spoznanj z univerze v (druge) delovne organizacije je povezana z delom diplomantov v njih, z neposrednim sodelovanjem delavcev univerze in drugih delovnih organizacij in tudi na druge načine. V kakšni

meri bo to prenašanje uresničeno pa ne more biti odvisno od univerze, ampak od delovnih organizacij in širše družbene skupnosti v okviru katere je lahko tudi univerza pobudnik. Neposrednih, pouderkov, možnosti in vzvodov prenašanja znanja univerza nima, tudi potrebe ni, da bi jih imela. S tem bi preseгла naloge, ki ji pripadajo.

Misel naj univerza v času dodiplomskega študija slušatelje usposablja za praktična dela, v času podiplomskega študija pa tudi za znanstveno-raziskovalno delo, najbrž ni bila do konca premišljena. Diplomant rednega univerzitetnega študija mora biti usposobljen, da lahko na delovnem mestu strokovno sledi razvoju stroke in strokovno dela. To pomeni, da mora biti seznanjen z metodo znanstveno-raziskovalnega dela. Kratkovidno bi ravnali, če bi na pragu naslednjega tisočletja zoževali krog strokovno usposobljenih ljudi za delo na kateremkoli področju družbenega življenja.

O reformi univerzitetnega študija bi sodil po tem kaj bo doprinesla h kakovostni usposobljenosti diplomantov. Strinjam se, da je bilo mnogo nepotrebnega administriranja, ponavljanja razprav in še marsičesa nepotrebnega. Tudi o tem bi bilo potrebno razpravljati. Pomembnejše pa je prvo. O tem pa lahko sodim le za naš oddelek oziroma za ožje strokovno področje. V tej zvezi bi rad dodal še dve stvari za kateri se bom tudi v prihodnje zavzemal. Prvič, vsak fakultetni učitelj, dejal bom, ima dolžnost in pravico, teh stvari se ne da ločiti, napisati program, ki ga predava. Pred strokovno in drugo javnostjo zanj odgovarja. Drugič, programe naj sprejemajo samoupravni organi na fakulteti. Tako je bilo tudi v preteklosti. Predvidevanje, še bolj pa izkušnje pri sprejemanju programov ob zadnji reformi so pokazale, da je to najustreznejša oblika. Taka je moja ocena izkušenj ob sprejemanju programov za našo fakulteto. Za tako ravnanje je več vzrokov, ki jih sedaj ne bom navajal.

Nekaj besed k osnovni temi, o inteligenci in intelektualcih. V razpravi ni bilo zenikano dejstvo, da je inteligenca družbeni sloj, ki tvorijo ljudje, ki se poklicno ukvarjajo z umskim delom oziroma pretežno z umskim delom. Danes v ta sloj najpogostejše uvrščajo predvsem ljudi z visokošolsko diplomu. Njeno nastajanje je povezano z nastajanjem kast (svečeniki itd.) in podobnih družbenih skupin na stičišču arhaične in razredne družbe. V razvoju človeške družbe je imela pomembno vlogo. Vtis imam, da se v literaturi ta vloga včasih preveč omejuje na razdobje nastajanja in razvoja kapitalističnih produkcijskih in družbenih odnosov. Ni mogoče zanikati razlik, ki so v tem razdobju nastajale in nastale upoštevaajoč vlogo, ki jo je inteligenca zaradi družbenih sprememb imela v spreminjajočih se in spremenjenih pogojih delovanja. Menim, da njena številčna rast ne priča le o razvoju delitve dela in ne-manuelnih opravil. Z razvojem kapitalizma se je spreminjala poklicna struktura inteligence. Ob tem ne bi smeli prezreti specifičnosti v razvoju posameznih dežel, ki so bile posledica zgodovinskih okoliščin in konkretnih pogojev. To so zgodovinske teme, ki niso predmet današnje razprave. Svet našega centra v prejšnji sestavi je ravnal preudarno, da je današnji pogovor omejil na vlogo inteligence v sodobni družbi. Ta pa v razpravi ni bila v celoti predstavljena, nekatere stvari pa so bile le nakazane. Koristno bi bilo, če bi današnjo razpravo nadaljevali in povabili tudi pred-

stavnike tehnične inteligence. Nekatera vprašanja, ki so bila načeta, so povezana tudi z njenim poklicnim delom, čeprav je morda tudi v današnji razpravi bila prisotna misel, da temu ni tako. Pričakoval sem, da se bomo pogovarjali tudi o sodobni poklicni strukturi naše inteligence in njenem socialnem izvoru. Prvo vprašanje je v javnosti prisotno predvsem v zvezi z izobraževanjem, drugo pa redkeje omenjamo, tudi redkeje kot pred leti. V nasprotju z mnogimi sodim, da to ni tako zanemarljivo vprašanje, kakor se, na splošno zdi. Res je, da je večina naše inteligence nastala v specifičnih pogojih našega razvoja, a v socialno razčlenjeni družbi. V tej zvezi ni mogoče preslišati opozoril, da smo »zaprta« družba v kateri določeni intelektualni poklici postajajo dedni.

V zvezi s pojmom intelektualca bi najprej kazalo omeniti terminološke razlike. Intelektualec je umski delavec, pripadnik inteligence. To je tudi njegova najpogostejša raba. V današnji razpravi pa je bil pojem uporabljen v ožjem smislu. Tudi prof. Jambreč v učbeniku loči intelektualce v širšem in intelektualce v ožjem smislu. Tudi v smislu naše razprave se mi zdi tako ločevanje umestno. Zapisati pa moram, da sem po naši razpravi spraševal ljudi kaj jim pojem intelektualca pove. Skoraj vsi so ga razumeli v širšem smislu. Vprašane pa bi lahko uvrstil med intelektualce v ožjem smislu besede oziroma današnje razprave. V razpravi so bile za oznake intelektualca(ev) v ožjem smislu navedene tudi take, ki so značilne za inteligenco in ne samo za njo. Zato bi bil prikaz oznak za intelektualca(ev) v ožjem smislu zaželen. K mislim o razmerju med politiko in inteligenco oziroma intelektualci moram pripomniti, da je manjkal, dejal bom, vezni člen — družbena praksa. Zgodovina priča, da je bil odnos (določene) politike do prakse in njenih sprememb različen, tak je bil tudi odnos (določene) inteligence oziroma intelektualcev. Zato me ne moti, če govorimo o napredni politiki, inteligenci itd. Ni pa nobena politika napredna že apriori, vsaka pa se je predstavljala in se predstavlja za tako. Dodam naj, da nisem prezrl ugovore zoper uporabo pojma napreden, češ, da zanj nimamo kriterijev po katerih bi sodili. Mislim, da ni povsem tako. Nazadnje bi rad pripomnil, da ni kriva teorija, če kdo ne more ali ne zna presoditi realnosti. Izkušnja kaže, da to ni tako preprosto, kakor se navadno zdi.

Razprave, ki jih objavljamo pod gornjim naslovom, so potekale v okviru enako naslovljene sekcije na posvetovanju slovenskih psihologov, ki je bilo v novembru leta 1985 v Radencih. V teh razpravah želimo prikazati rezultate psiholoških raziskovanj, s katerimi so avtorji skušali osvetliti psihološki značaj vrednot, osebnostne strukture posameznikov in kategorij jaza. V ospredju je bilo predvsem razčiščevanje odnosa med omenjenimi tremi skupinami psiholoških spremenljivk.

Raziskave, o katerih poročajo avtorji, so zajele več problemov. Na začetku objavljamo raziskave, ki so se ukvarjale z vprašanji, katere so glavne, psihološko stabilne kategorije vrednot in na njih temelječih vrednostnih usmerjenosti (Musek, Pogačnik). Sledijo razprave o povezavi vrednostnih kategorij z osebnostjo oziroma osebnostnimi lastnostmi, komponentami jaza in podobe o sebi ter življenjskimi cilji in odločitvami (Pogačnik; Mohorič, Brenk, Musek; Horvat, Vinkler, Musek). Posebno mesto je odmerjeno obravnavi razmerij med metaforično kompetentnostjo ter osebnostno strukturo (Valenčič). Sklop zaključujejo razprave, ki so usmerjene k obravnavanju jaza, podobe o sebi ter njunih komponent v osebnostnem in razvojnem kontekstu (Mayer;).

Temeljne kategorije in dimenzije vrednot ter vrednostne usmerjenosti

JANEK MUSEK

RAZVRSTITVE VREDNOT

Pestrost in raznolikost vrednot upravičeno vzbuja zanimanje in vedno nova vprašanja. Mnogi pomembni misleci so skušali razčleniti vrednote, jih klasificirati ali vsaj določiti glavne vrste vrednot. Razpredelnica na tabeli 1 nam prikazuje nekaj takšnih najbolj znanih poskusov, ki jih lahko primerjamo in komentiramo.

Začnemo lahko z dvema danes že skoraj klasičnima razvrstitvama. Prva, Sprangerjeva, ima kot izhodišče Diltheyevo hermenevtično filozofijo življenja in filozofijo človeškega duhovnega razvoja. V temeljnih vrednotah se izražajo duhovne usmeritve, ki dajejo človeku kot posamezniku in človeški družbi cilj, perspektivo in smisel. In katere so po Sprangerju te temeljne duhovne vrednote, izpričane v človekovi zgodovini, ki je sama odraz razvoja objektivne duhovne stvarnosti in njej korelativnega razvoja življenja? Po Sprangerju obstaja šest takšnih tipov vrednot: teoretske, estetske, socialne, ekonomske, politične in religiozne vrednote. Sprangerjeva kategorizacija vrednot je pomembna zlasti še zato, ker je še dodatno uporabljena kot osnova za osebno tipologijo, eno izmed redkih tipologij, ki torej izhajajo iz vrednostnih orientacij posameznika.

Naš filozof in psiholog France Veber je v »Očrtu psihologije«, izšlem leta 1924, torej nekaj po objavi Sprangerjevega dela »Die Lebensformen«, iz analize človekovega čustvovanja izpeljal svojo klasifikacijo vrednot, ki se v precejšnji meri ujema s Sprangerjevo, čeprav nikakor ni njen posnetek. Iz razpredelnice vidimo, da Veber razlikuje naslednje vrednote: hedonske (prijetno-neprijetno), estetske (lepo-grdo), logične (resnično-neresnično), aksiološke (vredno-nevredno, lahko bi rekli tudi dobro-slabo), elevterične (svobodno-nesvobodno) in hagiološke (sveto-ničevo). Veber opozarja, da je vsaka izmed navedenih vrednot »samonikla«, nezvendljiva na drugo in dodaja: »Torej moramo starodavno trojico vrednot »pulchrum, verum, bonum« izpopolniti s šesterico vrednot »iucundum, pulchrum, verum, bonum, liberum, sanctum«.

Morda pa bi prav za naslednjega avtorja, za Maxa Schelerja upravičeno rekli, da je s svojo filozofijo vrednot presegel delo svojih predhodnikov, kot sta novokantovca Rickert in Windelband in sodobnikov kot je Spranger. Mislim, da je Schelerjevo kategorizacijo vrednot dobro prikazal njegov

učenec, poljski filozof Roman Ingarden (1975); zato je prav ta prikazana v razpredelnici. Pomembno je, da Scheler skupaj z Ingardenom že v osnovi loči življenjske (vitalne) vrednote in njim sorodne vrednote prijetnosti in vrednote koristnosti od kulturnih vrednot, med katerimi predstavljajo posebne kategorije spoznavne vrednote, estetske vrednote, družbenomoralne vrednote in etične vrednote. Scheler je tako opozoril na razliko med vrednotami, ki vsaj delno izvirajo iz biološke sfere življenjskih potreb in tistimi, ki izvirajo iz kulturne sfere in tako presegajo vitalne potrebe. To pomembno teoretično razlikovanje je vgrajeno v Scheler-Ingardenovi kategorizaciji vrednot.

Med sodobnimi filozofi se z analizami vrednot in vrednostne orientacije odlikuje madžarska filozofka, Lukácseva učenka in sodelavka Agnes Heller. Hellerjeva meni, da lahko govorimo o vrednotah na različnih ravneh splošnosti, od najvišje, do postopno vse nižjih. Pri tem je posamezne vrednote na nižjih ravneh moč izpeljati iz ustrezne vrednote oziroma vrednostne orientacije na višji ravni. Na najvišji ravni obstaja samo ena kategorija vrednostne orientacije, kategorija dobro-slabo. Ta združuje vse vrednote brez izjeme in predstavlja njihovo skupno vsebino. Na naslednji ravni so sekundarne kategorije vrednostne organizacije, med katerimi so osnovne posebne kategorije vrednot: moralne vrednote (dobro-zlo), estetske vrednote (lepo-grdo), religiozne vrednote (sveto-posvetno), utilitarne vrednote (koristno-nekoristno), hedonske vrednote (prijetno-neprijetno), spoznavne vrednote (resnično-lažno), vrednote ustreznosti (točno-netočno), vrednote doseganja (uspešno-neuspešno) in še druge. Te kategorije združujejo spet nove, bolj specifične vrednote, tako npr. tvorijo umetniške vrednote del estetskih, glasbene vrednote spet del umetniških itd.

Med psihološkimi klasifikacijami vrednot velja omeniti Murrayevo, ki je kot zadnja navedena v razpredelnici. Murray navaja kot posebne kategorije vrednot naslednje: vrednote fizičnega blagostanja (telo), vrednote posedovanja (koristni predmeti, bogastvo), vrednote avtoritete (moč za odločanje), vrednote zблиževanja (medčloveška privlačnost), vrednote znanja (dejstva, teorija, znanost, zgodovina), vrednote estetske forme (lepota, umetnost) in vrednote ideologije (sistem vrednot, svetovni nazor, filozofija, religija). Med novejšimi avtorji, ki so se ukvarjali z raziskovanjem vrednot, je verjetno najbolj znano ime Milтона Rokeacha, ki je med drugim izdelal tudi eno izmed najbolj uporabljanih lestvic vrednot. Starejša, še bolj znana lestvica Allporta, Vernona in Lindzeyja je v bistvu prirejena na podlagi Sprangerjeve tipologije vrednot.

Na nekem mestu sem že poročal o svojih prejšnjih analizah vrednostnih kategorij, ki sem jih skušal ekstrahirati iz vrednostnega pomena simbolov in metafor (Musek, 1973). V novejšem času sem skušal te ugotovitve dopolniti z multivariantnimi analizami podatkov, ki so bili dobljeni na vzorcu oseb, ki ga je sestavljalo 100 srednješolcev obeh spolov (46 fantov in 54 deklet) v povprečni starosti okrog 17 let.

Rezultati so bili dobljeni in obdelani na naslednji način: respondenti so najprej ocenili pomembnost posameznih vrednot na ocenjevalni lestvici od 1 (najmanj) do 7 (najbolj pomembne); njihove ocene so bile nato interkore-

Razvrstitve vrednot pri različnih avtorjih

Spranger	Veber	Scheler, Ingarden	Heller	Murray
	aksiološke		SPLOŠNE dobro-slabo	
		ZIVLJENJSKE VREDNOTE		
ekonomske politične socialne	hedonske elevterične	prijetnost koristnost .	hedonske utilitarne doseganje ustreznost	telesni blagor posedovanje avtoriteta zbliževanje
		KULTURNE VREDNOTE		
teoretske estetske	logične estetske	spoznavne estetske moralne etične	spoznavne estetske moralne	znanje estetska forma
religiozne	hagiološke		religiozne	ideologija

lirane po metodi produkt-moment korelacije. Tako dobljeni korelacijski koeficienti so bili analizirani s faktorsko analizo po metodi glavnih komponent in z varimax rotacijo. Nadalje je bila uporabljena še hierarhična analiza klastrov po Johnsonu (HCS).

CLUSTRI IN FAKTORJI VREDNOT

V zadnjem času je bila omenjena lestvica vrednot uporabljena večkrat in to pri različnih vzorcih. Večino teh rezultatov smo obdelali z različnimi metodami, med drugim z analizo clustrov in s faktorsko analizo. Multivariantne analize ocenjevanja pomembnosti vrednot (lestvica jih vsebuje 37) bi nam lahko posredovale odgovor na vprašanje, kako se v očeh laičnih ocenjevalcev povezujejo posamezne vrednote. Tako bi torej pridobili nekaj informacij o tem, kakšna je empirična klasifikacija pomembnih vrednot, v katere skupne kategorije se bolj ali manj intuitivno grupirajo posamezne vrednote, izhajajoč iz ocen in presoju posameznikov.

Tabela 2 prikazuje sumarno rezultate faktorske analize ocen, ki so jih dali na lestvici vrednot srednješolci ($N = 100$). Ekstrahiranih je bilo osem faktorjev. S prvim faktorjem so nasičene ocene naslednjih vrednot: udobje, spolno zadovoljstvo, denar, zanimivo življenje, privlačen videz, zasebnost, hrana in pijača ter sprostitev in zabava. Očitno gre tu za faktor oziroma dimenzijo, ki povezuje hedonske in utilitarne vrednote. Ta faktor se je v empiričnih študijah vrednot pri nas in drugod često pojavljal in je nedvomno močno prisoten v ti. hedonski ali utilitarne vrednostni orientaciji, ki jo v svojih raziskavah navajajo različni avtorji. Navznoter bi lahko ta faktor seveda še razčlenjevali; njegove komponente, ki pa so verjetno bolj teoretsko analitično kot empirično utemeljene, bi bile npr. čutnost (senzualnost), materializem, pridobitnost (lukrativnost), razkošnost (luksurioznost), vsaj

delno pa tudi avanturizem, narcizem in egoizem. Na nasprotnem polu te dimenzije bi bili anhedonizem, neutilitarnost, asketstvo, idealizem, altruizem ipd.

Po deležu pojasnjene variance tvorijo naslednjo kategorijo vrednote, ki so nasičene z drugim faktorjem. To so red, zakoni in disciplina, vzorniki in zgledi, ugled in spoštovanje, tradicije, poštenje in pravičnost, jasni cilji in načela, otroci in vzgoja otrok in ponovno privlačen videz. Spet bi si težko zamislili ustrežnejšo empirično replikacijo moralno legalistične, avtoritarne in disciplinarne vrednostne orientacije. Tovrstne vrednote, ki jih sicer — mimogrede rečeno — srednješolci nizko cenijo (z izjemo dveh: poštenje in pravičnost ter otroci in vzgoja otrok), po njihovi presoji prepričljivo kovariirajo. Tudi tu bi bilo moč govoriti o nadaljnjih komponentah: disciplinarnost, tradicionalizem, konservativnost, avtoritarnost, moralni konformizem, principialnost, odgovornost, vzgojni apel.

Z naslednjim faktorjem so nasičene vrednote zanimiv poklic, spremembe in napredek, enakost in pravica, umetnost in lepota. Ta kategorija vrednot ima po mojem mnenju zvezo s psihično in življenjsko perspektivo mladostnikov, v našem primeru srednješolcev in bi lahko bila pri tej skupini močnejše in specifično izražena. Kot kažejo rezultati podobnih raziskav na drugih vzorcih pa vendarle ni populacijski artefakt; po vsej verjetnosti izraža orientacijo k perspektivi in k progresu, morda tudi k solidarnosti, emancipatornem angažiranju ter (samo) afirmaciji. To bi namreč potrjevale nižje, a pomembne saturacije s tem faktorjem, ki jih najdemo pri vrednotah solidarnost (biti skupaj z ljudmi in jim pomagati), izkazovanje sposobnosti, moč in uveljavljanje, upanje in vera v prihodnost. Teže pa je razložiti močno prisotnost tega faktorja vrednot pri vrednoti umetnost in lepota. V očeh naše populacije je očitno povezava med usmeritvijo k napredku, enakosti in uveljavitvi samega sebe ter estetsko usmeritvijo. Zdi se, da gre tu za skupni moment kulturnega oblikovanja posameznika, a o tem malo več pozneje.

Četrty faktor saturira vrednote zdravje, hrana in pijača, v znatni meri pa tudi vrednote enakost in pravica, mirno in složno življenje, družinska sreča ter poštenje in pravičnost. Tokrat brez težav razberemo vrednostne vidike harmonicizma, nekoliko poplittvene aristotelovske »eudaimonije«, pa vendar živo in prisotno vrednostno težnjo k blagostanju, miru in sreči, kot si jih v vsakdanjem življenju često predstavljamo.

Naslednji, peti faktor združuje vrednote prijateljstvo, družabnost, prosti čas, pa sprostitvev in zabava, mirno in složno življenje, solidarnost in ljubezen. Tu imamo torej značilno socialno vrednostno orientacijo s komponentami sociofilije, sociabilnosti in sploh biofilije; v skušnjavi smo, da v tem faktorju identificiramo tipčno vrednostno orientacijo oseb, ki kažejo poteze ciklotimne ekstravertnosti in odvisnosti od drugih.

Zanimiv je dalje šesti faktor, ki ga zastopajo vrednote ustvarjanje, neodvisnost in svoboda, varnost in samoizpopolnjevanje. Očitno imamo opraviti z vrednotami ustvarjalne rasti in samouresničevanja. Zanimiva je npr. vključenost neodvisnosti in svobode ter mogoče še bolj presenetljivo varnosti in neogroženosti v ta sklop: kot da ocenjevalci v njih intuitivno opažajo pogoj, predpostavko za ustvarjalni razvoj in za osebni napredek.

S sedmim faktorjem je visoko nasičena samo vrednota spoznavanje resnice, pomembno pa še zasebnost in samoizpopolnjevanje. S tem je empirično potrjena samostojnost spoznavnih vrednot, zanimivo pa je, da se v očeh ocenjevalcev vsaj nezavedno pot do resnice nekako povezuje s samoizpopolnjevanjem in z vrednotenjem zasebnosti oziroma intimnosti — samozavoj in individualno distanciranje naj bi torej šla skupaj s spoznavno orientacijo.

Osmi faktor je v znatni meri prisoten pri vrednoti družinska sreča, pomembno pa še pri vrednoti varnost in v manjši meri denimo pri vrednoti navezanost. Spet imamo za konec precej »čitljivo« kategorijo družinske, familiarne vrednostne orientacije, s katero se simptomatično povezuje varnost kot sovrednota družinske pripadnosti in zaščitenosti.

FAKTORJI VREDNOT

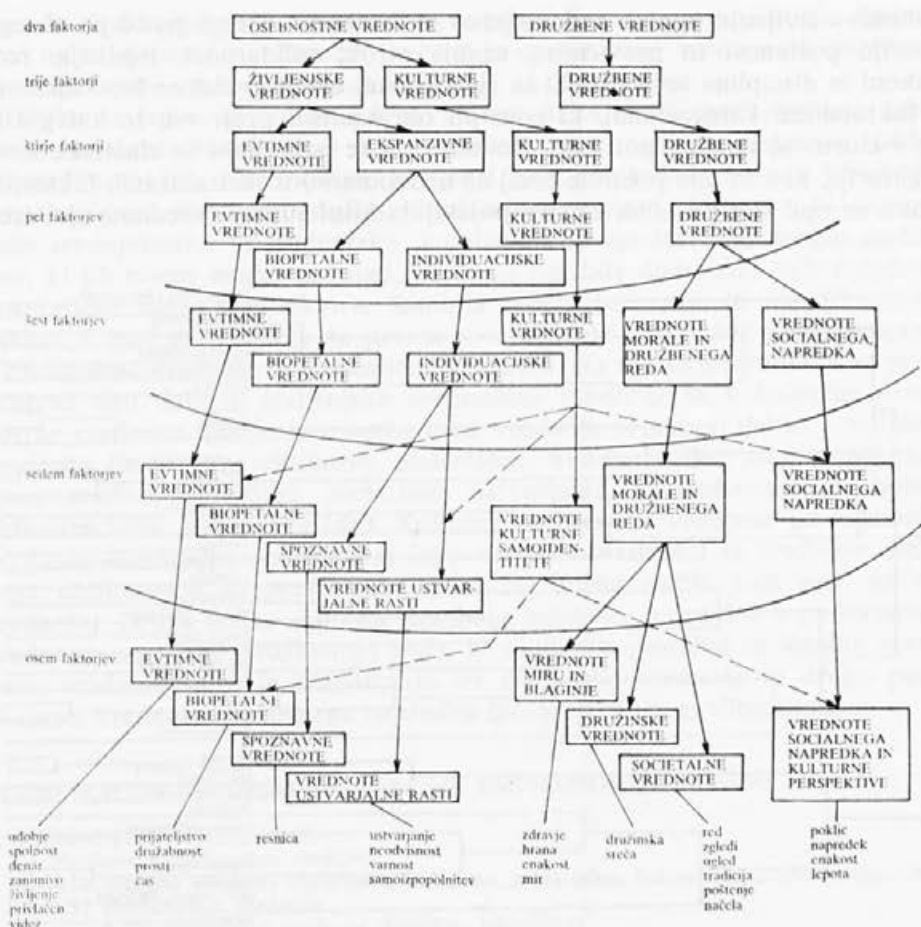
Vrednote	1	2	3	4	5	6	7	8
udobje	74		20					-20
spolnost	73				26			
denar	72		-23		-20	22		
zanimivo življenje	68	-25			33			
privlačen izgled	60	40		-23				
zasebnost	60		20				49	
red, zakoni		75		27				
vzorniki		69				-27		
ugled, spoštovanje	39	58						21
tradicije		53				22		
poštenost		52		41		-26	31	
cilji, načela		52					38	
zanimiv poklic	20		73					
napredek	27		68	32				-28
enakost, pravica		31	58	52				
lepota, umetnost			56	-34	24	23	23	
zdravje		20		77				
hrana, pijača	54			60			24	-24
prijateljstvo					67			
družabnost	39	20			60			
prosti čas	27	-22			58	35		
ustvarjanje						69	-21	
svoboda						58	23	
varnost					30	52	25	40
samoizpopolnjevanje						47	44	
resnica			22				77	-18
družinska sreča		30		41				57
navezanost	35			30	32			33
otroci, vzgoja		48		22		-47		21
ljubezen	34		28		41		-36	19
mir, sloga	-21	36		43	48			20
pomoč, solidarnost	-20	35	41		45		21	
zabava	48			20	49	28		-21
gibanje, prostor	25							-65
gibanje, prostor			31	-20		-25	30	
uveljavljanje	37	39	31	-21		28		
izkazovanje	32	36	35	-31				

Dobljene kategorije vrednot bi že na tej stopnji v mnogih pogledih potrjevale različne vrednostne klasifikacije, ki smo jih omenjali na začetku. Očitno imajo Schelerjeva, Sprangerjeva, Vebrova, Murrayeva in druge klasifikacije vrednot tudi močno empirično osnovo. Po drugi strani so opazne tudi razlike. Na empiričnem nivoju laičnega povezovanja vrednot se pojavljajo kategorije, ki jih pri omenjenih klasifikacijah ne opazimo, npr. kategorija vrednot lastne perspektive, napredka, egalitarnosti, kategorija ustvarjalnosti, svobode in samouresničevanja, razlike pa so tudi pri drugih, sicer bolj korespondentnih kategorijah. Naj ne moti npr. dejstvo, da nismo potrdili religioznih vrednot; razlog je preprost, te namreč niso vključene v lestvico, ki je bila uporabljena. Rezultati, ki jih je v svojih raziskavah dobil Pogačnik, nakazujejo, da tudi pri nas tvorijo religiozne vrednote pomembno in samostojno kategorijo vrednot.

Posebno zanimivo je nadaljnje vprašanje, kako si naj predstavljamo odnos med dobljenimi kategorijami. Ali so res neodvisne ena od druge, ali pa se na višjih nivojih še povezujejo med seboj in bi tako lahko upravičeno govorili o višjerednih in še bolj inkluzivnih vrednostnih kategorijah? Ali bi lahko sestavili klasifikacijo vrednot na več nivojih in dobili nekako hierarhijo vrednostnih kategorij? In, ali bi bila ta hierarhija morda v čem podobna tisti, ki jo je teoretično postuliral Max Scheler — spomnimo se njegove delitve na višjem nivoju, ko posamezne kategorije zvrsti v dve osnovni skupini, v vitalne in kulturne vrednote?

Delno lahko na to vprašanje odgovorimo s samimi podatki faktorskih analiz. Če namreč primerjamo niz faktorskoanalitičnih obravnav naše lestvice na različnih nivojih faktorske solucije, od solucije osmih ekstrahiranih faktorjev, ki smo jo že analizirali, pa vse do solucije enega samega ekstrahiranega faktorja, dobimo namreč približno sliko o tem, kako se dobljene kategorije še naprej združujejo. Slika 1 nam prikazuje takšno hierarhično »razpadanje« faktorjskih kategorij, če upoštevamo različne faktorske solucije.

Tako vidimo, da se naše kategorije dejansko združujejo in povezujejo med seboj, dokler na nivoju treh faktorjev ne dobimo treh inkluzivnih kategorij. Prvo kategorijo sestavljajo hedonsko utilitarne vrednote, bio- in socialne vrednote, vrednote ustvarjalne rasti, svobode in samouresničevanja. Drugo kategorijo tvorijo estetske vrednote, spoznavne vrednote in vrednote solidarnosti in perspektivne afirmacije. Tretjo kategorijo pa tvorijo številne vrednote družbeno moralne ustreznosti, blagostanja in miru ter družinske sreče. Na dvofaktorskem nivoju se nekako združita še obe prvi kategoriji v eno, medtem ko tretja ostane kot samostojna. Morda bi v teh preostalih dveh hierarhično najvišjih vrednostnih kategorijah kar lahko prepoznali nekaj podobnosti s Schelerjevo vrednostno dihotomijo vitalnih in kulturnih vrednot: v prvi kategoriji imamo zdaj namreč združene hedonske, utilitarne, socialne, biofilne, samouresničitvene, ustvarjalne, avtonomistične, samoafirmativne, progresistične, spoznavne in estetske vrednote, v drugi kategoriji pa so moralne, avtoritarne, disciplinarne, egalitarne, tradicionalne, harmoničistične vrednote, vrednote reda in miru, družinske vrednote itd. Vendar so tudi razlike očitne. Pri Schelerju so estetske in spoznavne vrednote trdno v sferi kulturnih vrednot. V očeh naših ocenjevalcev pa se zdijo te vrednote

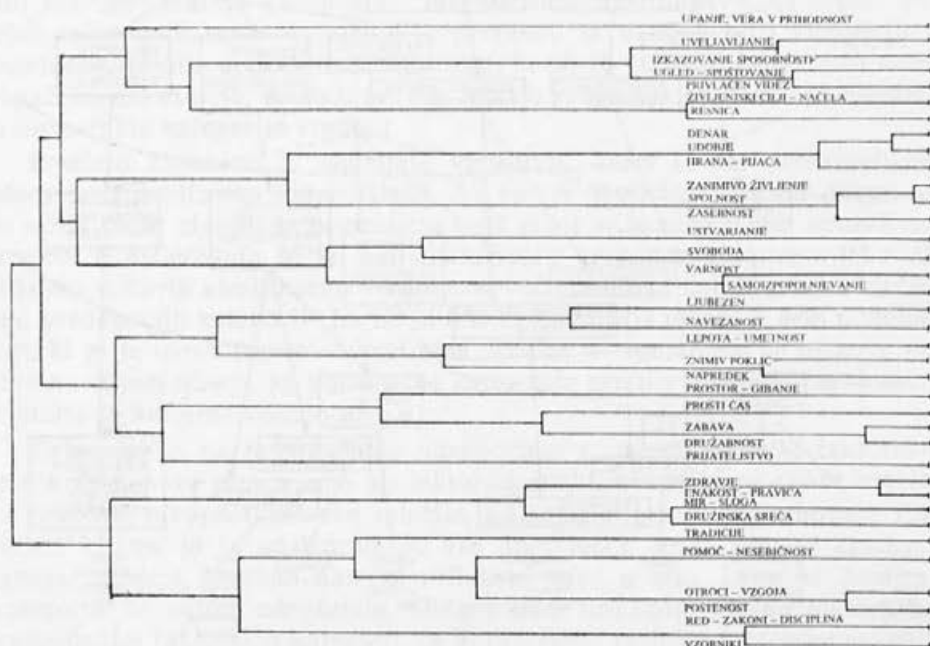
Slika 1. Hierarhična razporeditev in razdelitev ekstrahiranih faktorjev vrednot

bolj povezane z življenjsko, osebnostno in socialno dimenzijo naše stvarnosti. Zanimivo in pomembno se zdi tudi jasno razlikovanje med socialnimi vrednotami družabnosti, prijateljstva in ljubezni na eni strani — te se povezujejo bolj z vitalnimi, življenjskimi in osebnostnimi vidiki delovanja, ter družbenimi vrednotami, ki so bolj moralnega in družbeno normativnega značaja. Kot da bi naša populacija razlikovala tiste družbene vrednote, v katerih je primaren osebni interes posameznika in tiste, v katerih je primarna komponenta socializacije in konformizacije.

Hierarhične odnose in povezovanja med posameznimi vrednotami smo skušali še podrobneje razčleniti s t. i. hierarhično analizo clustrov. Slika 2 prikazuje, kako se vrednote na različnih nivojih korelacije združujejo v »grozdne« konfiguracije, v clustre.

Iz diagrama je razvidnih več dokaj dobro oblikovanih clustrov. Po obsegu najmočnejši grozd tvorijo vrednote denar, udobje, hrana in pijača,

zanimivo življenje, spolno zadovoljstvo in zasebnost. Drugi grozd po obsegu tvorijo poštenost in pravičnost, vzgoja otrok, solidarnost, tradicija, red, zakoni in disciplina ter vzorniki in zgledi. Tudi ostali grozdi se lepo ujemajo s faktorskimi kategorijami, ki smo jih obravnavali prej; vse te kategorije so s clustrsko analizo potrjene. Dodatno pa se pojavljajo še clustrske konfiguracije, ki niso bile prisotne (vsaj ne nedvoumno) v ekstrahiranih faktorjih. Tako se npr. kot posebna clustra pojavljata konfiguraciji vrednote ljubezen

Slika 2. Hierarhična struktura clustrov vrednot

in vrednote navezanost, ter npr. grozd, ki ga tvorita vrednota ugled in spoštovanje ter vrednota privlačen izgled. Morda je največja razlika prav pri grozdu, ki ga najdemo na začetku diagrama in ki povezuje samoafirmativne vrednote (ugled in spoštovanje, privlačen izgled, izkazovanje sposobnosti, uveljavljanje in moč), nato pa te vrednote (sicer na mnogo nižji in torej šibkejši ravni) poveže še z vrednotami kot so jasnost ciljev in načel, spoznavanje resnice ter upanje in vera v prihodnost v skupno konfiguracijo.

Poleg identifikacije osnovnih grozdov je seveda zanimiva njihova hierarhična struktura. Ta nam na koncu tudi v najvažnejših obrisih potrjuje ugotovitve, ki smo jih povedali ob hierarhiji ekstrahiranih faktorjev. Razen že omenjene grupacije samoafirmativnih vrednot, se v večjih grozdih združujejo hedonsko utilitarne in avtonomistično-ustvarjalno-samouresničitvene vrednote, dalje v naslednji »nadgrozd« biofilne in sociofilne vrednote in v zadnji veliki grozd vrednote moralne ustreznosti in vrednote blagostanja,

miru in družinske sreče. Ti grozdi se še združujejo in prav na koncu imamo spet opozicijo med množico življenjskih in osebnostnih vrednot na eni strani ter vrednotami družbenega reda in morale na drugi strani.

Tako se ponovno vračamo k vprašanju, kako klasificirati osnovne kategorije vrednot. Na podlagi obravnavanih raziskovalnih podatkov lahko predložim takšno klasifikacijo, ki temelji na empiričnih ocenah pomembnosti vrednot, torej psihološko klasifikacijo vrednot. Veljavna bi bila za našo srednješolsko in študentsko populacijo, ob upoštevanju drugih podatkov, ki jih nisem mogel navajati, pa bi najbrž bile dovoljene tudi določene posplošitve zunaj tega okvira. Spodnja tabela prikazuje to klasifikacijsko shemo. V njej so vrednote na prvem nivoju razdeljene v dve veliki skupini, v osebnostne vrednote in v družbene vrednote. Na naslednjem nivoju se prva skupina deli dalje v življenjske osebnostne vrednote in v kulturne osebnostne vrednote. Življenjske osebnostne vrednote se naprej delijo v evtimne vrednote (hedonske, utilitarne, materialne, avanturistične itd.), v ekspanzivne vrednote (biofilne, sociofilne, ustvarjalne, samoafirmativne, samoaktualizacijske, spoznavne idr.). Kulturne osebnostne vrednote pa zajamejo vrednote kulturnega oblikovanja (npr. estetske vrednote) in vrednote osebnega oblikovanja in perspektive (sem bi morda sodile tudi npr. etične vrednote). Druga velika skupina, družbene vrednote pa se deli v podskupino vrednote morale in družbenega reda, ki vključuje moralne in legalne vrednote, vrednote miru in blagostanja ter družinske vrednote in drugo podskupino, vrednote družbenega napredka (progresivnost, egalitarnost).

KLASIFIKACIJA VREDNOT NA PODLAGI EMPIRIČNIH PODATKOV

1. OSEBNOSTNE VREDNOTE

1.1 Življenjske osebnostne vrednote

1.11 evtimne vrednote (hedonske, utilitarne, materialne, lukrativne, avanturistične idr.)

1.12 ekspanzivne vrednote

1.121 biopetalne vrednote (biofilne, sociofilne)

1.122 individuacijske vrednote (spoznavne, samooblikovalne, samoaktualizacijske, ustvarjalne, avtonomistične)

1.2 Kulturne osebnostne vrednote (estetske vrednote, vrednote duhovnega napredka, altruistične vrednote, vlogovne in poklicne vrednote)

2. DRUŽBENE VREDNOTE

2.1 Vrednote morale in družbenega reda

2.11 societalne vrednote (sociomoralne, legalne, disciplinarno-avtoritarne, tradicionalne)

2.12 družinske vrednote

2.13 vrednote miru in blagostanja

2.2 Vrednote socialnega napredka (progresistične, egalitarne, demokratske)

SEZNAM LITERATURE

Musek, J.: Človekovi simboli in vrednote. V: Posvetovanje psihologov Slovenije, Portorož — November 1982. Ljubljana, Društvo psihologov Slovenije, 1983, 33—46.

Heller, A.: Vrednosti i potrebe. Beograd, Nolit, 1981.

Ingarden, R.: Doživljaj, umetniško delo i vrednost. Beograd, Nolit, 1975.

Musek, J.: Pomenska razsežja simbolike. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1984.

Pogačnik, V.: Struktura osebnosti in individualne vrednote. Anthropos, 1985, 1—2, 307—

317.

Rokeach, M.: The nature of human values. New York, The Free Press, 1967.

Spranger, E.: Lebensformen. Halle, Max Niemeyer, 1930.

Veber, F.: Očrt psihologije. Ljubljana, Zvezna tiskarna in knjigarna, 1924.

Struktura osebnosti in vrednote

VID POGAČNIK

Vsebinsko področje koncepta jaza je kontrola, integracija, usklajevanje vedenja z vrednostno orientacijo subjekta, skratka, prizadevanje posameznika slediti podobi o samem sebi in to na različnih področjih udejstvovanja človeka.

Kar zadeva pojem jaza, individualne razlike med ljudmi obstajajo glede na:

- moč njihovega zanimanja za lastni jaz
- točnost njihovega koncepta lastnega jaza
- zadovoljstvo s podobo o samem sebi
- pogostost in količino vložene energije v usmerjanje k vedenju, konsistentnemu s podobo o samem sebi
- stabilnost razpoloženja, ki je vezano na podobo o sebi
- itd.

Raziskave so nedvoumno pokazale, da self-koncept, torej jaz kot element strukture osebnosti obstaja in sicer tako kot kognitivni self-koncept kot tudi kot samostojna motivacijska enota. Kot samostojni faktor self koncept nastopa tudi v objektivnih testih osebnosti. Ne najdemo ga edino v študijah ocenjevanja drugih ljudi, saj je koncept jaza izključno osebna zadeva, nekaj, kar drugi ljudje pri nas ne morejo opazovati. Še več, evidenca govori v prid hipotezi, da gre pri manifestaciji jaza v različnih medijih (npr. v vprašalnikih, v motivacijskih testih itd.) za različne pojavne oblike iste osebnostne strukture (Gorsuch, 1965 in Horn, 1961).

Težnja po integraciji jaza (slediti podobi o samem sebi in svoji socialni podobi) negativno korelira z anksioznostjo, z nevtrotioizmom, je visoka pri dosežkih na najrazličnejših področjih ter nizka pri sociopatijah in delinkvenci.

Pojem jaza so nekateri teoretiki opredeljevali tudi drugače: kot impulze koordinirajočo strukturo v osebnosti človeka. Klinična praksa, pa tudi praksa laičnega, vsakdanjega opazovanja jasno kaže na obstoj strukture, ki zadeva kontrolo impulzov, dobro koordinacijo podciljev v pogojih konflikta, skratka neko kapaciteto maksimizacije zadovoljitve nagonskih potreb, odsotnost te poteze pa se kaže kot instinktualna impulzivnost, visoka splošna emocionalnost, nezrelost, pogosta uporaba nevrotskih obrambnih melanizmov itd. To strukturo je Freud imenoval ego, v faktorsko-analitičnih

študijah osebnosti se vedno javlja kot eden najpomembnejših osebnostnih faktorjev (ego moč pri Cattellu, nevroticizem pri Eysencku, emocionalnost v analizi Frencha itd.), tak koncept se pojavlja v različnih kliničnih teorijah, v raziskavah možganskih poškodb (npr. asociativnih predelov frontalnega režnja), v študijah živalskega učenja ter na drugih področjih. Vendar se na današnji stopnji znanja ne moremo strinjati, da bi to osebnostno lastnost imenovali kratkomalo jaz ali človekov pojem ali koncept jaza. Ta osebnostna struktura namreč ne predpostavlja nobene zavestne konceptualizacije jaza, nobene zavestne podobe o samem sebi, ki bi imela pomen referenčnega okvirja, standarda, ki usmerja človekovo vedenje. Zmožnost zadovoljevati nagonske potrebe na integriran, ne pa na impulziven način je enostavno stvar človekove emocionalnosti ter osebne zgodovine učenja kontrole, inhibicije, odlaganja neposredne zadovoljitve potreb. Da gre res za nekako prvobitno zmožnost integracije človekove motivacije, kažejo tudi raziskave (Williams, 1959), v katerih je bila ego moč (ali emocionalna stabilnost, če hočete) v direktni, negativni korelaciji s stopnjo konflikta, neodreagirane motivacijske napetosti (merjene s testi temeljnih potreb).

Še eno osebnostno strukturo moramo ločiti od koncepta jaza, kot smo ga opredelili v uvodnih odstavkih. To je superego, že od McDougalla, Jamesa in Freuda dalje dobro znani moralni imperativ, izvor pritiska s strani staršev, vzgojiteljev, družbe na človekovo vedenje, ki naj bo etično, v skladu z nekaterimi centralnimi vrednotami naše družbe. Tudi obstoj superega so različne, med seboj neodvisne faktorsko analitične študije potrdile, njegov izvor pa je v internalizaciji moralno-etičnih standardov že od zgodnjega otroštva dalje, ki je lahko tako močna, da vodi v formiranje docela iracionalnega, vedenje človeka docela obvladujočega superega, ki je tako močan, da v izjemnih situacijah (pazite, kot nevrojen, naučen mehanizem) vodi celo v samožrtvovanje in je potemtakem močnejši od vseh ostalih potreb. Vidimo, kako se tudi superego razlikuje od zavestnega koncepta jaza, ki smo ga povsem drugače opredelili kot zgolj rezultanto moralno-etičnih vplivov na posameznika.

Med elementi osebnostne strukture smo obravnavali le tiste, ki so pomembni kot potencialni lokus sistema vrednot človeka, saj je to predmet naše razprave. Seveda so te in druge poteze osebnosti med seboj na značilen način povezane, ego in self-koncept v okviru širšega faktorja anksioznosti, superego in self-koncept ter v minimalni meri ego moč v faktorju »dobre vzgoje«, z izgradnjo koncepta jaza je povezan nivo splošne inteligentnosti (interes visoko inteligentnih ljudi za lastni jaz je mnogo večji kot pri manj inteligentnih), tudi faktor depresivnosti (občutja krivde) je s temi elementi značilno (ne tako kot je predpostavil Freud) povezan, o nivoju neodreagirane motivacijske napetosti smo že govorili. Za ilustracijo v tabeli 1 prikazujem rezultate naše raziskave strukture osebnosti — strukturo primarnih osebnostnih lastnosti na 296 (143 žensk in 153 moških) udeležencih v kadrovskega postopku.

O vrednotah kot indikatorjih dinamičnih potez osebnosti sem že na več mestih pisal (Bled, 1984, *Anthropos I-II*, 1985), pravzaprav se, če povzamem, zavzemam za stališče, naj termin vrednota ostane rezerviran za te-

Tabela 1. Faktorska struktura 16PF — metoda glavnih komponent, poševnokotna rotacija.

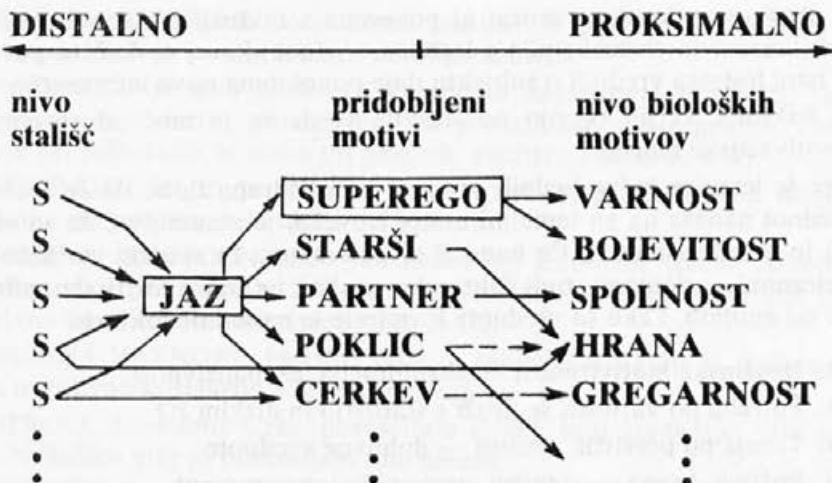
	ZENSKE						MOŠKI					
	I	II	III	IV	V	VI	I	II	III	IV	V	VI
A						+76			+30		+35	+57
B	+23		+25	-37	-58			+81				
C	+74	-25		-28			+79					ego moč
E	+28	+61	-24	-26	+38				+78			
F		+37	-27	-33	-47	+55		+23	+77	+32	+23	
G		-58	-39			+24	+26	-30			-21	+69
H	+38		-27	-25		+75	+35		+54	+50		+35
I			+76						+30		+75	
L	-24	+65					-53			+45		+36
M	+58	+35	+33					+20	-22		+73	
N		-30	+29	+59	+31			-61		-29		+30
O	-72					-41	-63	-23		-33	-26	-38
Q1				-79						+70		
Q2			+64					-70				-29
Q3	+29	-74				+28	+49				-23	+70
Q4	-66	+42				-33	-78					-28
ST			+21	+74	-20			-57	-50		-20	+28
IZ			+22	-61			+20	+22	-53	+33		
IO	+40	+27		,22	-56			+77		+25		

meljne koncepte vrednostne atribucije sveta in pojavov, ne pa za označitev nekaterih entitet znotraj strukture osebnosti. Vrednote v tem pomenu besede so zgolj dimenzije atribucije, standardi presojanja (koncept dobrega, lepega, resničnega itd.), ki sami ne morejo več biti predmet presoje. V drugem pomenu besede pa s terminom vrednota v psihologiji označujemo tiste abstraktne cilje, za katere subjekt čuti, da so pomembni in zaželeni v absolutnem smislu, tisto, k čemur subjekt čuti, da naj bi težil, da mora biti preferirano. Taka lista vrednot, na kateri subjekt izrazi svojo preferenco pa odraža motivacijsko, dinamično naravnost subjekta.

Katera instanca v strukturi osebnosti pa je tista, ki presoja o tem, kaj je za človeka pomembno in kaj ne? Utemeljen sum pada lahko le na koncepta jaza in superega. Ta dva namreč v dinamični mreži človekove motivacije ležita nekako tako, kot kaže slika 1.

V toku individualnega razvoja pridobljene motivacijske strukture so svojo energijo sprva črpale od bioloških motivov, sčasoma pa so pridobile lastno funkcionalno avtonomijo. Glede na to, kako globoko in invariantno so vraščene v osebnostno strukturo, pa jih lahko lociramo bodisi bolj na proksimalnem koncu (bliže bioloških potreb) ali bolj na distalnem koncu (bliže stališč ki jih človek ima do vsega, kar se okrog njega dogaja). Omenil sem že dokaj regidni, pogosto iracionalni, nezavedni značaj superega (kot, da se v človeka kar vtisne — zgodaj in močno), ki ga postavlja bolj na proksimalni konec mreže. Koncept jaza pa je bolj fleksibilen in se tudi nenehno zavestno izgrajuje.

Če so torej vrednote (v drugem pomenu besede) tista kardinalna prepričanja človeka, ki mu govorijo o tem, kaj je bolj pomembno in zaželeno in kaj manj, če so torej tista prepričanja, s katerimi človek zavestno in deklarativno govori o svoji motivaciji, potem je njihov lokus lahko edino pojem

Slika 1: Hipotetični položaj konceptov jaza in superega v dinamični mreži.

samega sebe. Na prioriteto vrednot (torej kaj je za subjekta bolj in kaj manj pomembno), vplivajo vse motivacijske strukture, ki so za jazom, bolj proksimalno, jedrno od jaza. Za to tudi vrednot ne more biti tako veliko, na osnovi dosedanje razprave lahko predpostavimo, da največ toliko (ali manj) kot je izvornih strukturnih elementov človekove dinamike (potreb), saj so vrednote le njihova kognitivna reprezentacija. Seveda pa ni prav nič pomembno kako jaz formira podobo o svojih globljih determinantah, torej na kakšen način se zaveda vsega, kar leži v njegovem ozadju. Važno je, da sliko o tem pošilja navzven kot deklarativno, zavestno poročilo o svoji motivacijski usmerjenosti. Seveda to ni edina informacija o človekovi motivacijski naravnosti, načinov ekspresije človekove motivacije je veliko. Pomembno je, da je to motivacija, gledana z očmi človekovega jaza.

Če sem pravkar trdil, da za našo predstavo o strukturi vrednot ni pomemben način njihovega formiranja, tega seveda ne mislim čisto resno. Za togega diagnostika, ki ga zanima res le struktura, sedanji status, morda izvori in dinamizmi vrednostne orientacije niso v prvem planu, vsekakor pa so pomembni pri kompleksnem obravnavanju osebnosti. Če imamo še druge podatke o strukturi in dinamiki osebnosti, deduktivno lahko proučujemo tudi individualne izvore vrednot. Pri tem je zanimiva in dokazana zlasti velika vloga superega, človekovega moralnega razsodnika, ki odločilno vpliva na človekovo vrednostno orientacijo.

Tak teoretični pristop odpira široke možnosti empiričnemu raziskovanju. V njem je ena najpomembnejših nalog dokazati motivacijsko naravo vrednot. V toku razvoja lestvice individualnih vrednot sem imel priložnost proučevati zvezo med vrednotami in osebnostnimi potezami (torej potezami temperamenta), kot jih meri znani Cattellov test IG PF. O rezultatih sem podrobneje že poročal (Bled, 1974 in *Anthropos* I-II, 1985), zaradi kontinuitete prikaza, bom ponovil le najpomembnejše:

1. Preferenca vrednot skoraj ni povezana s faktorji temperamenta. Zlasti anksioznost in ekstraverzija z lestvico vrednot skoraj ne kažeta povezav. Tako nam lestvica vrednot o subjektu daje popolnoma nove informacije.

2. Faktorji, ki jih tvorijo posamezne vrednote je moč interpretirati v luči motivacijske teorije.

Ker je lestvica individualnih vrednot konstruirana tako, da se vsaka od 22 vrednot nanaša na en temeljni motiv človeka, je razumljivo, da so se formirali le nekateri motivi. Če namreč ni podvajanja in skupne variance med analiziranimi variablami, tudi faktorska analiza ne more ločiti skupnih faktorjev od enojnih. Tako so vrednote formirale le naslednje faktorje:

3. Družinska motiviranost — eksploracija, ekspanzivnost
4. Potreba po varnosti se druží s starostjo in nizkim IQ
5. Težnja po prestižu, statusu — duhovne vrednote
6. Počitek, hrana — stenični, nezaupljiv temperament
7. Vera
8. Družbena aktivnost — individualizem
9. Izobrazba, ustvarjalne težnje konkretni hedonizem
10. Nejasen faktor, morda razvojne narave

Rezultati so narekovali minimalne spremembe lestvice v smeri še večje neodvisnosti vključenih vrednot in boljše verbalne reprezentacije.

Nova lestvica vrednot je bila do sedaj aplicirana na preko 500 subjektih. Ker pa je težišče raziskave povezanost med vrednotami, temeljnimi potezami temperamenta in temeljnimi dinamičnimi dimenzijami (motivi, merjenimi z objektivnim testom motivacije), je za dokončno analizo zbranih rezultatov še premalo.

Kljub temu pa si lahko ogledamo, kako lestvico izpolnjujejo posamezne skupine ljudi. Te skupine (mediane prikazujejo priložene tabele) so naslednje:

1. Odrasli, kadrovski postopek »SAVA«
2. Dijaki (večina po osnovni šoli), kandidati za štipendije
3. Študenti (večina po srednji šoli), kandidati za štipendije
4. Študenti — prostovoljci I. letnika VŠOD
5. Študenti — prostovoljci I. letnika psihologije
6. Gasilci — Udeleženci velike republiške študije.

DRUŽABNA PRIPADNOST. Ne kaže kako pomembnih zvez s spolom, starostjo, IQ ali izobrazbo. Je tudi neodvisna od ekstraverzije.

IMETJE. Je v rahli negativni zvezi z IQ (kar se ni pokazalo v prejšnji študiji), tudi skupina gasilcev ga postvalja mnogo višje kot ostale skupine.

LJUBEZEN. Zelo nizko jo postavljajo dijaki in študenti-štipendisti, skupini študentov prostovoljcev in gasilci pa visoko, kar kaže na določene socialne inhibicije. S starostjo rahlo upada.

MOČ. Ne kaže kakih pomembnih trendov. V prvi analizi je bila nakazana zveza s težnjo po statusu in z nereligioznostjo.

MODROST. Je zelo zanimiva, faktorsko heterogena vrednota. Odraža težnjo po eksploraciji, po duhovni, ne-prometejski usmerjenosti. Zelo visoka je pri psihologih in nizka pri gasilcih. Pozitivno korelira z IQ.

NOVE IZKUŠNJE. Je višja pri moških kot pri ženskah, med skupinami pa visoka pri psihologih in nizka pri gasilcih.

OSEBNA IZPOPOLNITEV. Je visoka pri študentih (zlasti psihologije), izrazito nizka pri gasilcih. Ženske jo postavljajo nekoliko više kot moški. Pozitivno korelira z nivojem izobrazbe in IQ.

OSEBNA VARNOST. Izrazito više jo cenijo zlasti starejši, kaže pa tudi rahlo negativno korelacijo z inteligentnostjo.

OTROCI. Vrednoto nizko postavljajo dijaki, tudi študentje, više pa odrasli. Nekoliko više jo postavljajo tudi ženske.

POČITEK. Ne kaže zelo izrazitih trendov, razen morda rahle negativne korelacije z izobrazbo in IQ, stoji pa tudi nasproti steničnemu, agresivnemu tipu temperamenta.

POKLIC. Niže jo najdemo v prostovoljnih skupinah, kar kaže na morebitno zvezo z lie tendenco. Pri moških je nekoliko višja.

PRESKRBLJENOST S HRANO IN PIJAČO. Više jo cenijo predvsem preprosti, neizobraženi ljudje, nasprotuje duhovnim vrednotam.

RAZUMEVANJE S PARTNERJEM. Niže jo postavljajo zlasti dijaki, tudi nekateri študenti, pa tudi ljudje v poznih zrelih letih.

RAZUMEVANJE S STARŠI. Je predvsem vrednota otrok (dijaki), visoko jo najdemo tudi pri nižjih nivojih izobrazbe in sposobnosti, kar pa je lahko le posledica našega vzorca.

SPOŠTOVANJE DRUŽBENIH NAČEL. Izrazito nizka je pri študentih visoka pa pri dijakih in kandidatih za zaposlitev, kar kaže na njeno referenco s tipičnim superegom.

SVET LEPOTE. Visoka je pri psihologih, odraža duhovno usmerjenost in intelektualizem.

SVOBODA. Je ena najbolj zanimivih vrednot, saj ji ne vemo pravega motivacijskega ozadja. Kaže močan pozitiven trend z izobrazbo in intelektualizmom.

UDOBNO ŽIVLJENJE. Ne kaže izrazitih trendov.

UGLED V DRUŽBI. Ne kaže izrazitih trendov. Odraža težnjo po statusu, prestižu.

USTVARJALNI DOSEŽKI. Kaže nejasne trende, v prejšnji analizi je bila povezana s celo vrsto osebnostnih in motivacijskih faktorjev.

VERA. Pomen te vrednote je dovolj jasen.

ZVESTO PRIJATELJSTVO. Tudi ne kaže jasnih trendov.

Prikazani rezultati so zaenkrat le ilustrativne narave, so statistično še neobdelani, namen njihovega podajanja je bil le pokazati motivacijsko naravo človekovih vrednot.

Tabela 2: Lestvica individualnih vrednot — mediane rezultatov

(Posamezne skupine)

Vrednota	»Sava« N = 140	Dijaki N = 83	Všod N = 64	Psih N = 23	Štud N = 27	Gasilci N = 101
Družbena pripadnost	9.31	11.20	9.36	11.00	7.00	11.08
Imetje	16.33	17.35	16.93	16.38	17.67	11.88
Ljubezen	10.38	12.85	8.00	9.25	12.67	6.27
Moč	17.04	17.35	16.25	17.25	14.00	16.25
Modrost	8.42	8.60	9.17	4.88	6.00	12.63
Nove izkušnje	12.67	11.88	11.75	7.67	10.38	13.19
Osebn izpopolnitev	7.50	8.20	6.67	2.75	4.25	11.33
Osebn varnost	9.00	8.71	10.50	12.63	10.25	8.20
Otroci	6.75	12.40	9.50	15.33	11.67	4.00
Počitek	16.34	16.38	16.67	17.88	17.63	14.88
Poklic	5.08	5.29	8.50	8.75	6.00	6.71
Preskrbljenost s hrano in p.	16.00	13.92	15.50	19.40	17.88	12.69
Razumevanje s partnerjem	4.32	9.13	3.00	5.40	7.38	3.47
Razumevanje s starši	7.70	3.56	6.64	11.75	5.67	7.00
Spoštovanje družbenih načel	9.00	6.33	15.50	17.00	10.25	11.86
	7.63	4.85	4.90	2.31	6.00	6.08
Svoboda	15.75	18.20	13.17	9.63	14.67	16.73
Udobno življenje	16.17	15.56	14.10	15.00	16.67	14.00
Ugled v družbi	15.50	15.92	15.90	14.60	13.00	15.00
Ustvarjalni dosežki	11.50	11.13	12.70	10.33	12.75	12.73
Vera	21.86	21.67	21.76	21.13	21.89	21.67
Zvesto prijateljstvo	8.72	7.58	6.50	8.00	6.67	11.67

Koeficienti konkordance: W = .35 W = .36 W = .32 W = .44 W = .41 W = .30

Vrednota	Dijaki		Všod		Sava	
	ženske N = 30	moški N = 53	ženske N = 38	moški N = 26	ženske N = 52	moški N = 87
Družbena pripadnost	11.50	10.75	9.17	9.50	10.17	9.43
Imetje	18.17	17.00	17.17	16.75	17.63	15.00
Ljubezen	12.50	12.94	10.50	4.83	13.50	9.45
Moč	16.00	18.80	16.17	16.50	16.67	17.43
Modrost	9.83	8.13	9.00	9.50	8.25	8.44
Nove izkušnje	13.10	10.33	12.50	11.00	13.17	12.20
Osebn izpopolnitev	8.50	7.75	5.00	8.50	5.25	8.92
Osebn varnost	7.50	9.20	11.00	10.00	7.25	10.20
Otroci	11.17	13.20	8.25	11.83	5.50	7.38
Počitek	16.50	16.33	16.25	17.50	17.00	16.18
Poklic	5.75	5.11	8.83	8.00	5.67	4.57
Preskrbljenost s hrano in p.	14.50	13.80	14.50	16.00	14.83	16.42
Razumevanje s partnerjem	6.83	10.00	2.50	3.50	3.88	4.88
Razumevanje s starši	3.17	4.13	6.70	8.90	9.50	6.80
Spoštovanje družbenih načel	6.00	6.43	15.17	16.00	9.10	8.67
Svet lepote	18.50	18.20	13.50	11.50	15.63	15.88
Svoboda	5.00	4.75	6.17	4.00	5.50	8.40
Udobno življenje	16.00	15.13	14.17	14.00	16.25	15.75
Ugled v družbi	15.50	16.00	16.10	15.00	16.21	14.35
Ustvarjalni dosežki	11.50	11.13	13.75	10.50	12.50	9.80
Vera	21.67	21.67	21.74	21.78	21.85	21.87
Zvesto prijateljstvo	7.75	7.38	8.00	6.17	9.50	8.44

(Parametri po izobrazbi — samo skupina »SAVA«)

Vrednota	Izobrazba:	< = 4	5	6	7
		N = 48	N = 59	N = 15	N = 16
Družbena pripadnost		9.25	9.67	8.25	11.90
Imetje		15.07	17.44	14.00	15.83
Ljubezen		9.33	11.88	11.00	10.50
Moč		17.17	15.40	17.33	19.50
Modrost		10.50	7.25	7.25	7.50
Nove izkušnje		12.50	13.20	12.00	12.50
Osebna izpopolnitev		10.50	7.00	6.33	4.50
Osebna varnost		7.17	10.00	10.25	9.50
Otroci		7.00	7.13	5.33	5.17
Počitek		15.75	16.25	19.00	17.70
Poklic		3.83	5.69	6.00	6.00
Preskrbljenost s hrano in p.		14.50	15.88	18.00	18.50
Razumevanje s partnerjem		7.83	3.58	3.60	4.50
Razumevanje s starši		4.36	11.00	9.00	9.50
Spoštovanje družbenih načel		7.50	9.40	11.00	9.00
Svet lepote		18.25	15.00	15.00	13.50
Svoboda		11.75	5.42	8.75	2.50
Udobno življenje		16.50	15.67	15.00	17.00
Ugled v družbi		15.50	15.81	15.00	14.00
Ustvarjalni dosežki		12.25	10.40	12.00	9.50
Vera		21.81	21.83	21.96	21.97
Zvesto prijateljstvo		8.10	9.88	6.00	9.50

(Parametri po IQ — samo skupina »SAVA«)

Vrednota	IQ:	> = 110	< 110	< 100
		N = 57	N = 83	N = 36
Družbena pripadnost		8.60	10.60	9.00
Imetje		17.55	15.00	14.70
Ljubezen		10.20	10.63	11.50
Moč		16.81	17.40	17.00
Modrost		6.38	9.29	9.75
Nove izkušnje		12.94	12.31	11.67
Osebna izpopolnitev		6.00	8.71	9.25
Osebna varnost		10.40	7.60	7.83
Otroci		7.20	5.75	5.50
Počitek		17.14	16.00	16.25
Poklic		5.80	4.57	4.25
Preskrbljenost s hrano in p.		16.63	15.13	15.50
Razumevanje s partnerjem		4.31	4.33	4.50
Razumevanje s starši		8.75	7.00	6.50
Spoštovanje družbenih načel		10.58	8.08	8.25
Svet lepote		14.75	16.22	16.50
Svoboda		5.38	9.13	9.50
Udobno življenje		17.06	15.06	15.00
Ugled v družbi		16.40	14.22	14.17
Ustvarjalni dosežki		12.57	10.00	11.50
Vera		21.85	21.87	21.83
Zvesto prijateljstvo		8.60	8.88	8.50

Zadovoljenost temeljnih motivov, vrednote, življenjski cilji ter odločitve

IVANKA MOHORIC, KLAS BRENK IN JANEK MUSEK

UVOD

Vrednote imajo pomembno mesto v našem življenju. Po eni strani so izvleček iz izkušenj človeštva, družbe in seveda posameznika, po drugi strani pa usmerjajo človeško, družbeno in individualno izkustvo. Naslednja razprava se ukvarja v prvi vrsti prav s tem usmerjevalnim, motivnim in dinamičnim kontekstom vrednot.

Usmerjevalna vloga vrednot, o njej so razmišljali že starejši avtorji, se mora uresničevati v življenjskih ciljih in življenjskih izbirah ter odločitvah posameznika. Še prej pa se upravičeno vprašamo in tudi tu gre za staro vprašanje, kako se vrednote navezujejo na temeljne potrebe in motive. Pričujoča raziskava ima namen, da pojasni odnose med temi skupinami spremenljivk: zadovoljenostjo temeljnih motivov, vrednotami, življenjskimi odločitvami in izpolnjenostjo življenjskih ciljev. Raziskava je bila izvedena na vzorcu srednješolcev in srednješolk. Zadovoljenost temeljnih motivov in z njo povezano občutje bazične varnosti smo merili s S-I vprašalnikom po Maslowu, pomembnost vrednot z Muskovo lestvico vrednot, pomembnost življenjskih odločitev prav tako s posebno lestvico življenjskih odločitev (Musek, 1985) in izpolnjenost življenjskih ciljev z Lestvico življenjskih ciljev Maholicka in Crumbaugh (ta temelji na Franklovi teoriji osebnosti). Korelacije med posameznimi spremenljivkami so bile analizirane z različnimi oblikami multivariantne analize in o rezultatih naj na kratko poročam.

SKUPNE DIMENZIJE VREDNOT, ŽIVLJENJSKIH ODLOČITEV, MOTIVACIJSKE ZADOVOLJENOSTI IN IZPOLNJENOSTI ŽIVLJENJSKIH CILJEV

Na tabeli 1 so prikazani rezultati faktorске analize, ki je zajela vrednote (37 vrednot, glej prilogo 1), življenjske odločitve (30 odločitev in izbor, glej prilogo 2), rezultat vprašalnika S-I po Maslowu (MASLOW) in rezultat na lestvici življenjskih ciljev (MAHOLICK-CRUMBAUGH). Zaradi razlikovanja so vrednote vpisane brez kolonskega pomika, življenjske odločitve pa s kolonskim pomikom.

Prvi ekstrahirani faktor saturira vrednote denar, udobje, hrana in pijača, spolno zadovoljstvo, privlačen izgled, zanimivo življenje, zasebnost ter živ-

TABELA 1

VREDNOTE, odločitve	1	2	3	4	5	6	7	8	9
DENAR	70								
UDOBJE	69								
HRANA-PIJAČA	69								
velik nakup	68								
SPOLNOST	58								
gradnja hiše	52								
PRIVLAČEN IZGLED	51		41						
izbor stanovanja	50								
ZANIMIVO ŽIVLJENJE	42					58			
ZASEBNOST	41							49	
RED, ZAKONI, DISCIPL.		71							
ENAKOST, PRAVICA		66							
ZDRAVJE		62							
MIR-SLOGA		59							
POŠTENOST		54		49					
DRUŽINSKA SREČA		49							-40
opuščanje razvad		43							
VZORNIKI		42							
OTROCI-VZGOJA		42		39			-42		
CILJI-NAČELA		40							
šport, rekreacija		41	47						
interesi, konjički			72						
izbira poklica			64						
pristop k organ.			60						
vzgoja, šolanje otrok			60						
IZKAZOVANJE SPOSOBNOSTI			51						
dejavnost po upokojitvi			44						
izpopolnjevanje ob delu			42						
rojstvo otroka				64					
poroka				64					
UGLED-SPOŠTOVANJE				59					
večji zdravstveni poseg				52					
prekinitev nos., splav					80				
ločitev zakona					75				
prekršek, kaznivo dejanje					63				
odnosi zunaj zakona					63				
izposoja velike vsote					61				
prvi spolni odnosi					46				
DRUŽABNOST						62			
LJUBEZEN						56			
PRIJATELJSTVO						55			
NAVEZANOST						52			
PROSTI ČAS						49	50		
ZABAVA						45	45		
SVOBODA							64		
SAMOIZPOPOLNJEVANJE							58		
VARNOST							49		
USTVARJANJE							45		
>>>MASLOW<<<								59	
PRIHODNOST								52	
nazorske odločitve			42					46	
LEPOTA-UMETNOST								45	
ZANIMIV POKLIC								43	
delo v tujini									61
ločitev od doma									44
dom za ostarele									44
selitev									43
RESNICA									42
POMOČ, SOLIDARNOST									41
>>>MAHOLICK<<<		38				34		-37	

ljenjske odločitve za velik nakup, gradnjo in izbor stanovanja. Ta faktor združuje utilitarne, materialne, hedonistične vrednote ter materialne in utilitarne življenjske odločitve. Niti zadovoljenost potreb, niti izpolnjenost življenjskih ciljev nista v pomembni korelaciji s tem faktorjem. Zanimivo je videti, katere spremenljivke so v očeh respondentov na drugem, nasprotnem polu te factorske dimenzije: vrednota solidarnost in odločitve za izbiro šole in študija, za vzgojo in šolanje otrok, za zakonsko ločitev iz za odhod v dom za ostarele.

Drugi ekstrahirani faktor povezuje predvsem vrednota reda, avtoritete in morale. Med življenjskimi odločitvami sta z njim nasičena opuščanje razvad, kar se zdi logično in pa odločanje za šport in rekreacijo, kar je pa bolj presenetljivo. Morda sta pri srednješolcih šport in rekreacija zaznana skozi optiko telesnokulturnega normativizma, organiziranosti in discipline. Zanimivo je, da je s tem faktorjem nasičen pomembno tudi rezultat na Lestvici življenjskih ciljev (MAHOLICK-CRUMBAUGH). Najbrž pa je ta povezava razumljiva in pričakovana (posebno ker ni ravno visoka), saj se občutje smiselnosti življenja in izpolnjenosti življenjskih ciljev povezuje vsaj v določeni meri z izpolnjevanjem družbenih norm, nalog in dolžnosti, z moralnostjo, disciplino in prevzemanjem odgovornosti in kontrole. Po pričakovanju je tudi negativno nasičene s tem faktorjem pri vrednoti zanimivo življenje (avanturizem in redoljubnost ne gresta skupaj).

S tretjim faktorjem pa so v največji meri nasičene odločitve za interese in konjičke, za poklic oziroma zaposlitev, za pristop k neki organizaciji oziroma skupini, za vzgojo in šolanje otrok, za šport in rekreacijo, za dejavnost po upokojitvi in za šolanje ter izpopolnjevanje ob delu, poleg teh odločitev pa vrednote izkazovanje sposobnosti, privlačen izgled in npr. uveljavljanje. Nizka, a pomembna korelacija z S-I vprašalnikom opozarja na povezavo z občutji negotovosti in nezadovoljnostjo bazičnih potreb (visok skor na S-I pomeni nizko zadovoljenost motivov!). Lahko da so tu prisotne odločitve in vrednote pomembne zlasti za ljudi, ki nekoliko kompenzativno stremijo k uveljavljanju v aktivnostih, angažiranju in k narcistično obarvanemu samopotrjevanju; prav tako je možno, da se to dogaja pri osebah, ki se ne čutijo povsem odrasle tem zahtevam, ki pa jih morda prav zaradi tega za sedaj še ocenjujejo kot pomembne. Vrednoti zdravje in hrana-pijača sta znatno negativno nasičeni s pričujočim faktorjem, kar najbrž ni presenetljivo.

Četrty faktor združuje odločitve za rojstvo otroka, za poroko, za večji zdravstveni poseg in nazorske odločitve ter vrednote ugled in spoštovanje ter poštenost, pravičnost in pogum. Če upoštevamo še druge, nižje a pomembne saturacije, dobimo najbrž pravilno in bolj zaokroženo sliko pomena tega faktorja. Po vsej verjetnosti je v zvezi z vrednotami in odločitvami, ki zadevajo formiranje družine, družinsko, »sedentarno« življenje. Zakaj je odločitev za zdravstveni poseg (npr. večjo operacijo) tu tako pomembna, medtem ko npr. vrednota zdravje ni? In od kod tako pomembna vključenost nazorskih odločitev? Verjetno se zdi, da ta faktor vsebuje tudi precejšnjo komponento samodoločanja (poleg partnerskega soodločanja) in odločanje, ki je v neposredni zvezi z lastno usodo in z usodo najbližjih.

To se tudi ujema z dejstvom, da je ta faktor po vsebini izrazito nasproten mobilnosti, ekspanzivnosti in iskanju zadovoljstva v poklicu (negativne saturacije z odločitvijo za daljši izlet ali potovanje in z vrednotama prostor in gibanje ter zanimiv poklic).

Pri petem faktorju so nakopičene hude, neprijetne, dilematične in težavne življenjske odločitve. Mnoge med njimi imajo jasen značaj izgube, ločevanja in tveganja. S tem faktorjem ni pozitivno saturirana nobena vrednota. Morda sta simptomatični negativni saturaciji vrednote tradicije in vrednote umetnost-lepota. Kritične odločitve so radikalne in prav gotovo v neskladju s tradicionalnim redom in harmonijo. Osebe, ki visoko ocenjujejo pomen teh kritičnih odločitev, očitno niso med tistimi, ki bi visoko ocenjevale tudi pomen tradicije in estetskih vrednot.

Nasprotno zajema šesti faktor skoraj izključno vrednote in to socialne, družabne in biofilne vrednote. S tem faktorjem je nasičen tudi rezultat na vprašalniku MAHOLICK-CRUMBAUGH in to seveda ne preseneča: izpolnjenost življenjskih ciljev in občutje smiselnosti življenja se ujema z vrednotami življenjske in družabne polnosti.

Sedmi faktor zajema spet v glavnem vrednote in sicer tiste, ki označujejo usmerjenost k širjenju svobode, rasti, ustvarjanja i izražanja. Na nasprotnem polu so vrednote, ki omejujejo manevrski prostor (otroci, vzorniki).

Pri osmem faktorju je na prvem mestu nezadovoljenost bazičnih potreb (MASLOW), ki se povezuje z vrednotami upanje in vera v prihodnost, zasebnost, umetnost in lepota ter zanimiv poklic in pa z nazorskimi odločitvami. Dokaj negativno je s tem faktorjem nasičen rezultat na Lestvici življenjskih ciljev (MAHOLICK). Faktor je zanimiv, ker nam kaže na defenzivno in kompenzatorično naravo ocene pomembnosti navedenih vrednot: pri bazično nezadovoljnih in negotovih osebah se pojavljajo posebno visoke ocene pomembnosti vrednot kot so npr. upanje v prihodnost, umetnost in lepota, zasebnosti in intimnost, zanimiv poklic in nazorskih odločitev. Razumljivo se zdi, da ljudje, ki niso zadovoljni in se ne čutijo povsem dorasle sedanosti, iščejo nadomestilo in uteho v perspektivi, v prihodnosti, v odmiku od drugih in v idejnih in estetskih sublimacijah. Razumljivo je tudi, da se pri teh osebah pojavlja nizka izpolnjenost življenjskih ciljev.

Zanimiv pa je tudi deveti, zadnji ekstrahirani faktor. Obsega predvsem odločitve, ki pomenijo ločevanje in trganje stikov z okoljem, (prisilno) spremembo in morebiti tudi beg. Ne preseneča negativna korelacija tega faktorja z vrednoto družinska sreča. Teže je razložiti pozitivno saturacijo vrednot solidarnost in spoznavanje resnice. Morda gre za sklop iskanja sebe in potrjevanja v trganju vezi, iskanju sprememb in novih odnosov.

Priloga 1

LESTVICA VREDNOT

1. Ceniti in čuvati zdravje
2. Upati in verjeti v prihodnost
3. Ljubiti nekoga

4. Imeti dovolj denarja
5. Ustvarjati nekaj novega in pomembnega
6. Znati uveljaviti sebe in svojo voljo
7. Spoštovati dobre običaje in tradicije
8. Imeti dovolj prostora za gibanje
9. Spoštovati red, zakone in disciplino
10. Živeti v miru in slogi z drugimi
11. Imeti dovolj prostega časa
12. Biti skupaj z ljudmi in jim pomagati
13. Čutiti se varnega in neogroženega
14. Živeti vznemirljivo in zanimivo življenje
15. Imeti dovolj udobnosti in tehničnih dobrin
16. Pokazati in uveljaviti svoje sposobnosti
17. Ohraniti neodvisnost in samostojnost
18. Uživati v umetnosti in lepoti
19. Imeti dovolj sprostitve in zabave
20. Imeti zanesljivega in zaupnega prijatelja
21. Imeti in vzgajati otroke
22. Prizadevati si za enakost in pravičnost
23. Opravljati zanimivo poklicno delo
24. Živeti srečno družinsko življenje
25. Uživati ugled in spoštovanje v družbi
26. Imeti zadosti hrane in pijače
27. Truditi se za spremembe in napredek
28. Živeti pošteno, pravično in pogumno
29. Biti dovolj privlačen in simpatičen
30. Imeti dovolj družbe in družabnih stikov
31. Zgledovati se po velikih vzornikih
32. Imeti jasna življenjska načela
33. Imeti dovolj zasebnega življenja ter intimnosti
34. Spoznavati resnico o sebi, življenju in svetu
35. Imeti zadovoljive spolne odnose
36. Izpopolnjevati in razvijati samega sebe
37. Čutiti navezanost na nekoga ali nekaj

Priloga 2

SEZNAM ŽIVLJENJSKIH ODLOČITEV

1. Odločitev za daljši izlet, potovanje
2. Izbira šole in študija
3. Odločitev za velik nakup (avto, zemlja, pohištvo)
4. Odločitev za rojstvo otroka
5. Odločitev za selitev
6. Odločitev za športno, rekreativno delovanje
7. Odločitev za poroko
8. Nazorske odločitve (verske, idejne, moralne)

9. Odločitev za spremembo delovnega mesta, poklica
10. Odločitev za zdravstveni poseg (npr. operacijo)
11. Izbor stanovanja
12. Odločitev za dejavnost po upokojitvi
13. Odločitev za prve spolne odnose
14. Odločitev za odhod na delo v tujino
15. Izbor interesov in konjičkov (hobbyjev)
16. Izbira partnerja
17. Odločitev za pristop k neki organizaciji, skupini
18. Odločitev za trajnejšo ločitev od domačih
19. Odločitev za izposojlo visoke vsote
20. Odločitev za nezakonsko razmerje
21. Odločitev za gradnjo hiše, vikenda
22. Odločitev storiti večji prekršek ali kaznivo dejanje
23. Odločitev za splav, prekinitev nosečnosti
24. Izbor družbe, prijateljev
25. Odločitev za šolanje, izpolnjevanje ob delu
26. Odločitev za odhod v dom za ostarele
27. Odločitev za ločitev zakona
28. Odločitev opustiti razvade (kajenje, pitje)
29. Odločitev pri vzgoji in šolanju otrok
30. Izbira poklica, zaposlitve

SEZNAM LITERATURE

Maslow, A.: Manual for security — insecurity inventory. Stanford, Stanford Junior University, 1952.

Maslow, A.: Motivation and personality. New York, Harper-Row, 1954.

Musek, J.: Narava in determinante zavestnega odločanja. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1985.

Mesto kontrole ojačenja, izvorne poteze osebnosti in vrednote

IRENA HROVAT, BORIS VINKLER, JANEK MUSEK

Uvod

Med ljudmi obstajajo različni pogledi na vrednote. Ti pogledi so verjetno vsaj deloma v zvezi z osebnostno strukturo in z osebnostnimi potezami posameznikov. Med najbolj znanimi poskusi povezave vrednot z osebnostjo v zgodovini psihologije je gotovo Sprangerjev: Eduard Spranger je skušal celo tipologijo osebnosti osnovati na tipih vrednot in na z njimi povezanimi vrednostnimi orientaciji posameznikov. Po drugi strani je malo sistematičnega empiričnega raziskovanja odnosov med osebnostjo in vrednotami. Nekaj poskusov v tej smeri smo imeli v zadnjem času tudi pri nas (Musek, 1981; Pogačnik, 1984). Tudi pričujoča raziskava je imela namen ugotoviti nekatere zveze med osebnostnimi potezami, slogi osebnosti in oceno pomembnosti vrednot.

Z raziskavo smo želeli dobiti informacije o povezanosti osebnostnega sloga internalnosti — eksternalnosti (znanega tudi kot mesto kontrole ojačevanja, po J. B. Rotterju) s primarnimi izvornimi potezami osebnosti in z ocenami pomembnosti različnih vrednot. Internalnost — eksternalnost smo merili z Rotterjevo lestvico I-E, izvorne poteze osebnosti s Cattellovim vprašalnikom osebnosti 16 PF, pomembnost vrednot pa z modificirano listo vrednot po Musku. Raziskava je potekala na vzorcu 60 srednješolcev (po 30 vsakega spola) v starosti med 16 in 18 let.

POVZETEK REZULTATOV IN DISKUSIJA

Dobljeni individualni rezultati so bili v prvi fazi obdelave korelirani med seboj. Tabela 1 prikazuje dobljene korelacije med uporabljenimi spremenljivkami (I-E, šestnajst osebnostnih potez od A do Q 4, 26 vrednot).

Strukturo povezav med spremenljivkami smo skušali določiti s hierarhično analizo clustrov. Rezultati clustrske analize so prikazani v obliki hierarhičnega diagrama na sliki 1.

Osebnostni slog internalnost-eksternalnost se povezuje z osebnostnima potezama avtije in ergične tenzije; te tri lastnosti tudi tvorijo dokaj samostojen »grozd«. Med posameznimi vrednotami korelirajo s temi potezami še najbolj svoboda oziroma neodvisnost, umetnost-lepota in hrana-pijača.

To zvezo bi morda lahko razložili takole: morda se pri osebah z močno ergično tenzijo, torej pri osebah, kjer je prisotna dispozicija za motivacijsko napetost, nesproščenost in iritabilnost, razmeroma laže razvije ekternalni slog. Ergično napete osebe so zaradi zunanjih dogajanj in vplivov večkrat toliko vzburljene, da posplošijo ekternalna pričakovanja: to, kar se z njimi dogaja, občutijo kakor da je zunaj njihove kontrole. Da bodo takšni ljudje visoko cenili avtonomnost oziroma neodvisnost, se zdi razumljivo, saj nimajo občutka, da bi lahko sami kontrolirali determinante svojega ravnanja, pa naj gre za druge osebe ali za dogodke.

Povezava med ekternalnostjo in ergično tenzijo ne preseneča tudi zato, ker se ujema z večkrat navajanimi podatki, da je pri ekternalnih osebah najti več znakov anksioznosti, nevrotskih motenj in nevrotizma; ergična tenzija pa je po drugi strani nedvomno ena izmed komponent nevrotizma (morda njegova dispozicijska komponenta). Manj jasna je povezava ekternalnosti s faktorjem M, avtijo; to bi bilo možno tolmačiti z dejstvom, da osebe z izraženo avtijo, torej osebe, ki vidijo stvarnost bolj tako kakor ustreza njihovim željam in fantazijam kot pa dejanskemu stanju, svoje neuspehe v kosanju z realnostjo (ki utegnejo biti precejšnji) laže upravičijo z ekternalno kot pa z internalno usmerjenostjo. Slednje bi namreč pomenilo priznati, da so za te neuspehe odgovorni predvsem sami. Mislim, da je takšna povezava v dobi pozne adolescence še verjetnejša.

Še bolj verjetno se zdi, da je z življenjsko situacijo mladostnikov pogojena zveza med avtijo in ergično napetostjo. Pri odraslih populacijah in posebej pri študentih namreč tu ni pomembnih korelacij, kot kažejo podatki iz drugih naših raziskav. Specifična povezava bi lahko izhajala iz dejstva, da prisotnost visoke ergične tenzije v življenjski situaciji mladostnika krepi avtijo oziroma usmerjenost k avtiji: iz ergične tenzije izvirajoča impulzivnost vodi k neuspehom, ti pa spet k zatekanju k fantaziji in v subjektivni svet. Tu bi torej imeli možno razlago, ki bi jo bilo treba z nadaljnim raziskovanjem preveriti.

Popolnejšo sliko odnosov med analiziranimi osebnostnimi potezami, torej med I-E in izvornimi faktorskimi potezami po Cattellu, nam dajo clusterske analize interkorelacij, kjer so upoštewane samo omenjene poteze (brez vrednot) [glej diagram na sliki 2] in pa rezultati interkolonske korelacijske analize (IKA) na istih podatkih (slika 3).

Tudi tu je lahko identificirati grozd ergična napetost-autija-ekternalnost, o katerem je že bil govor. Ta grozd je nekako najbližji grozdu, ki ga tvorijo poteze A (afektija), O (občutja krivde), Q1 (radikalizem), F (surgentnost) in I (občutljivost, razvajenost). V njem bi morda prepoznali del znanega Cattellovega sekundarnega faktorja invije — eksvije. Vendar je zanimiva povezava eksviantnih potez (F in A) z radikalizmom, občutljivostjo in občutji krivde oziroma zaskrbljenostjo. Morda gre spet za nekako »razvojno« pogojen tip eksvije: zagnana, vendar od drugih odvisna, nezrela, eksuberantna in zato v sebi negotova in ranljiva ekstraverzija mladostnikov. Skupaj s prej opisanim grozdom (I-E, M, Q4) dobimo na višjem nivoju prvi nadgrozd, ki bi ga nekako opisali kot nezrelo, impulzivno, emocionalno vodeno ekstraverzijo v kombinaciji z negotovostjo, občutji krivde, prikro-

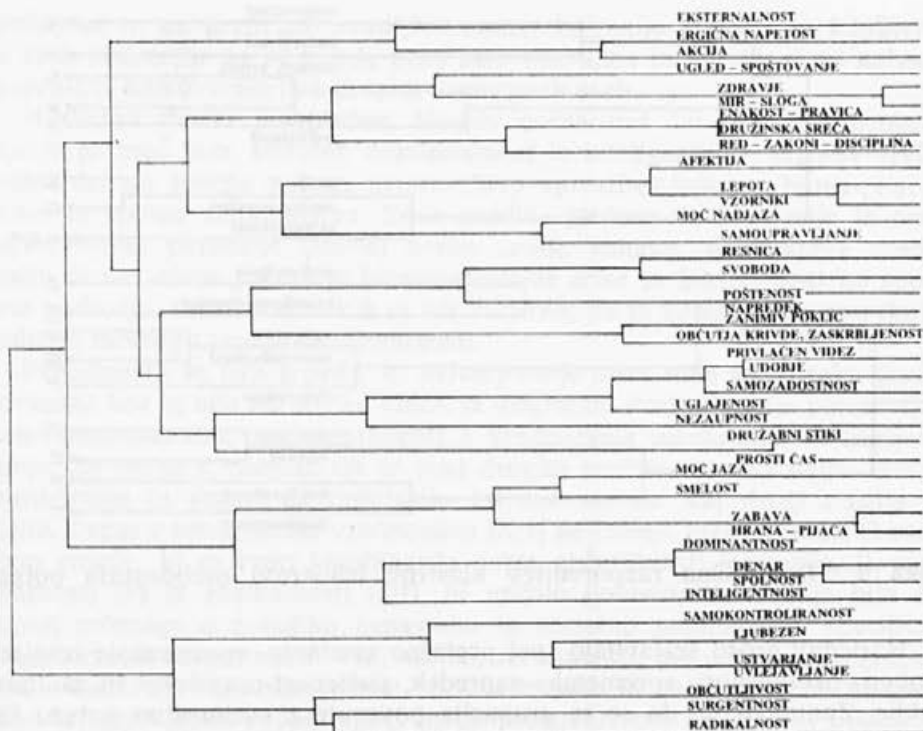
jevanjem realnosti željam in ekternalnostjo. Kar verjetna se zdi domneva, da ima ta cluster svoj razvojni pomen in da odraža značilnosti mladostniškega prizadevanja po neodvisnosti ali bolje po osamosvajanju.

Drugi nadgrozd sestavljata dva pomembna clustra. V enega se združujejo moč jaza, smelost, inteligentnost in dominantnost. V njem prepoznamo Cattellov sekundarni faktor integriranosti (nasproti anksiozni neintegriranosti). Morda je v tem obdobju inteligentnost bolj kot sicer dejavnik, ki pospešuje in podpira osebnostno prilagajanje in emocionalno integracijo. Lahko bi bila presenetljiva prisotnost dominantnosti tukaj: mislim pa, da ni tako, kajti osebnostno integrirani mladostniki so tisti, katerih pobude ne naletijo na odpor okolice in ki jim drugi priznavajo »težo« — nasprotno bi npr. emotivno nezrela in negotova oseba, ki želi biti vodja, v večini primerov slabo uspela. Drugi je kot vodje ne bi sprejeli in njeni uveljavitveni poskusi bi propadli. Kombinacija dominantnosti z močjo jaza in s smelostjo (parmija, H) kaže, da pričujoči grozd ločuje osebe, ki v svojem uveljavljanju in osamosvajanju uspevajo od tistih manj uspešnih, ki smo jih omenjali ob prvem nadgrozdu.

Naslednji grozd je sestavljen iz dveh podgrozdov. Enega tvorita moč nadjaza in samokontrola in je prepričljiv dokaz o obstoju (često problematiziranega) sekundarnega »superego« faktorja. Verjetno ločuje moralno všečne osebe, ki jih naivno označujemo kot »dobro« vzgojene od »slabo« vzgojenih. Prav lahko da je ta konfiguracija lastnosti v adolescentnem obdobju spet močnejše izražena. Drugi podgrozd tvori kombinacija sofisticirane uglajenosti oziroma premetenosti, samozadostnosti in nezaupljivosti. Ta sklop najbrž razlikuje naivne, lahkoverne in sledljive osebe od oseb, ki imajo manj zaupljiv in bolj kompliciran odnos do drugih in do stvarnosti.

Rezultati interkolonske analize (slika 3) v glavnem potrjujejo gornje ugotovitve. Posebno je zanimiv položaj poteze F (surgentnost), ki se pri naši populaciji »obnaša« malce nenavadno, združuje se namreč ne samo z afektijo (kar je običajno in pomeni osnovo eksvije), marveč tudi z zaskrbljenostjo oziroma občutji krivde (O) ter z nezaupnostjo (protenzija, L) in nenaravnostjo (N). Seveda te zveze niso posebno visoke, vendar se zdi, da kažejo v smer, ki smo jo že nakazali: nezrela eksuberantnost in navdušljivost navznoter labilnih in občutljivih oseb, ki ne »potegne« za seboj in povratno krepi nezaupanje in umikanje. V ozadju te konfiguracije si prav lahko predstavljamo popuščanje in razvajanje pri domači vzgoji, ki spodbuja imaginativnost in iniciativo v domačem krogu, ne omogoča pa premagovanja ovir. Gre za osebe, ki niso vajene zavračanja in nanj prizadeto reagirajo. Zelo verjetno se mi zdi, da se v teku nadaljnjega odraščanja opisane povezave faktorja F spreminjajo. Povezave z občutljivostjo (I), nezaupnostjo (L), nenaravnostjo (N) in občutji krivde (O) upadajo, ker postajajo posamezniki v tej konfiguraciji vse manj »surgentni«, medtem ko se povezaava z A krepi. Surgentnost v splošnem s starostjo upada, ostaja pa v kombinaciji z zrelejšimi oblikami ekstravertnega in neodvisnega obnašanja.

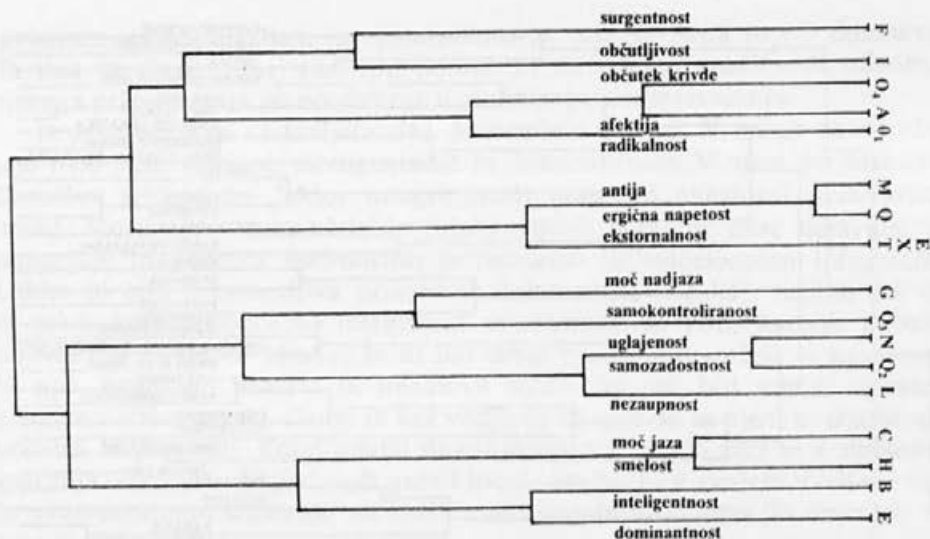
Pri obravnavanju rezultatov, ki so pred nami, moramo biti dovolj previdni in hipotetični že zaradi tega, ker v splošnem dobljene povezave med osebnostnimi potezami niso posebno visoke. To je tudi pričakovati, saj gre

Slika 1. Hierarhična struktura povezav in klastrov (clustrov) med spremenljivkami (osebnostne poteze so označene s pisano pisavo in pomaknjene navzven, vrednote pa so označene tiskano in pomaknjene navznoter).

za relativno neodvisne faktorje osebnosti. Povezave med temi lastnostmi in vrednotami tudi niso prav visoke (čeprav je nekaj kar razmeroma visokih). V tem pogledu rezultati potrjujejo ugotovitve Pogačnika (1985; tudi na tem posvetu).

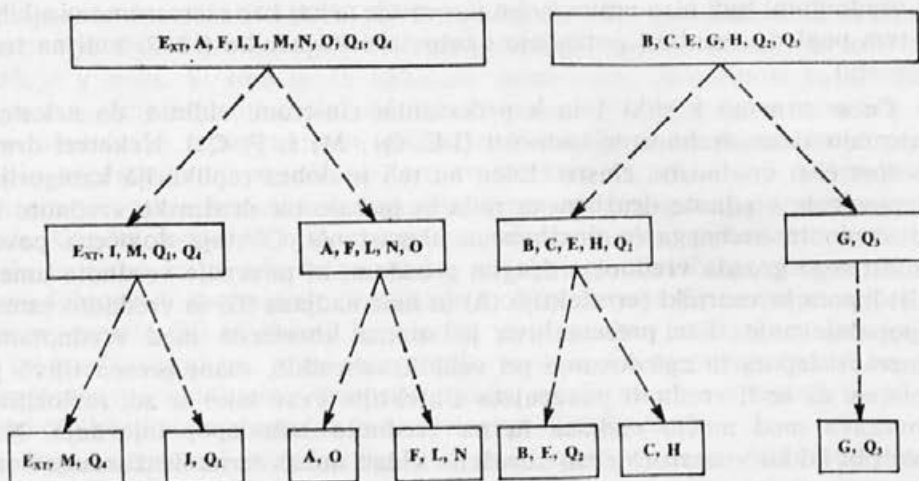
Če se vrnemo k sliki 1 in k prikazanim clustrom, vidimo, da nekateri zajemajo samo osebnostne lastnosti (I-E, Q4; M; I, F, Q1). Nekateri drugi so spet čisti vrednotni clustri. Eden od teh je dobra replikacija kategorije, ki povezuje vrednote družbenega reda in morale ter družinske vrednote in pa vrednote osebnega in družbenega blagostanja. Obstaja določena povezanost tega grozda vrednot z drugim grozdom, ki povezuje vrednote umetnost-lepota in vzorniki ter afektijo (A) in moč nadjaza (G) in vrednoto samoizpopolnjevanje. Kar presenetljiva je znatna korelacija med vrednotama umetnost-lepota in zgledovanje po velikih vzornikih, manj presenetljivo je dejstvo, da se ti vrednoti povezujeta z afektijo. Prav tako se zdi razložljiva povezava med močjo nadjaza in pa vrednoto samoizpopolnjevanja. Na sploh bi lahko v obeh clustrih združeno videli nekak izraz družbenega konformizma in harmonicizma, orientacije, ki gleda na svet morda res s perspektive močno socializiranega človeka.

Slika 2. Hierarhična razporeditev klastrov (clustrov) osebnostnih potez.

Naslednji grozd sestavljajo spet pretežno vrednote: spoznavanje resnice, svoboda-neodvisnost, spremembe-napredek, poštenost-pravičnost in zanimiv poklic. Zanimivo je, da se ta grupacija povezuje z osebnostno potezo O, ki zajema občutja krivde, zaskrbljenosti in depresivnosti. Še bolj je zanimivo, da se ta poteza najbolj povezuje prav z vrednoto zanimiv poklic.

Nadaljnji cluster obsega vrednoti privlačen izgled in udobje in nič prenetljivo osebnostno potezo samozadostnosti (Q 2) ter še potezi N in L. Zdi se, da sta v bližini te konfiguracije še vrednoti družabnost in prosti čas. V ozadju tega clustra bi utegnili biti življenjska naravnost, ki ločuje bolj

Slika 3. Hierarhična razporeditev osebnostnih potez po IKA-metodi.

prefinjene in ne pretirano zaupljive osebe, ki cenijo »finost« in kvaliteto na vseh področjih (in so morda prav zato nezaupne in previdne) od navno preprostih, lahkovernih in k drugim usmerjenih oseb.

Naslednji cluster je obsežen. Njegov osebnostni del smo že omenjali, tvorijo ga moč jaza, smelost, dominantnost in inteligentnost. Njegov vrednostni del pa tvorijo nekam presenetljivo sprostitvev-zabava, hrana-pijača, denar in spolno zadovoljstvo. Toda поблиže gledano te korelacije le niso presenetljive: parmične (smele) osebe cenijo zabavo, dominantne osebe cenijo denar, oboje pa cenijo heteroseksualne stike in iniciativnost na spolnem področju. Pri mladostnikih se zdi verjetno, da ta kombinacija potrebuje podporo močnega jaza in inteligentnosti.

Preostaneta še dva grozda, ki najverjetneje nista med seboj tako jasno povezana kot bi bilo na pogled videti iz diagrama. Prvi povezuje potezo Q3 (samokontroliranost, samosentiment) z vrednotama ustvarjanje in uveljavljanje. Za osebe z visokim Q3 je med drugim značilna močna volja, samopoštevanje in smisel za reputacijo (ni mu vseeno, kaj drugi mislijo o njem). Zveza z omenjenima vrednotama torej ne vzbuja presenečenja. O zadnjem grozdu, ki ga tvori kombinacija potez občutljivosti (premsija, I), surgentnosti (F) in radikalnosti (Q1), bi veljalo ponoviti to, kar je bilo že poprej rečenega o nekoliko nenavadni in verjetno populacijsko specifični vlogi faktorja surgentnosti. Vsaj osebno menimo, da pri populaciji mladostnikov korelacija med surgentnim, eksuberantnim in entuziastičnim obnašanjem ter radikalnim svobodnjaštvom in prekucuštvom nikakor ni presenetljiva. Temu ustreza vsaj ena izmed komponent premsije, namreč nestrpnost in nezrelost.

SEZNAM LITERATURE

Cattell, R. B. (ed.): Handbook of multivariate experimental psychology. Chicago, Rand McNally, 1966.

Cattell, R. B. in Dreger, R. M.: Handbook of modern personality theory. Washington, Hemisphere, 1977.

Cattell, R. B. in Kline, P.: The scientific analysis of personality and motivation. New York, Academic Press, 1977.

Musek, J.: Vrednostna orientacija kot osebnostna dimenzija. Sažeci priopčenja 7. kongresa psihologa Jugoslavije, Zagreb, 1981. Zagreb, Društvo psihologa Hrvatske, 1981, 295.

Pogačnik, V.: Struktura osebnosti in individualne vrednote. Anthropos, 1985, 1—2, 307—317.

Spranger, E.: Lebensformen. Halle, Max Niemeyer, 1930.

Metaforična kompetenca in osebnostne lastnosti

IVAN VALENČIČ

Skladnost metaforične kompetence in osebnostnih lastnosti je bila v zadnjem desetletju deležna večje pozornosti v raziskavah slovenskih psihologov. Podrobneje je ta problematika predstavljena v drugem avtorjevem prispevku (Valenčič, 1985).

Namen predstavljene študije je bil ugotoviti razlike v kvantitativni metaforični produkciji in razumevanju, ki bi bile odraz osebnostnih potez. Še posebej bi morala biti metaforična tvornost povezana s sposobnostmi, saj je metafora eden najpomembnejših rezultatov kognitivnega delovanja (Valenčič, 1984). Utemeljeno je pričakovati, da bodo inteligentnejši posamezniki, to je tisti, ki učinkoviteje kognitivno funkcionirajo, tudi bolj metaforično kompetentni. To je bila glavna hipoteza, ki smo jo želeli potrditi v raziskavi. Seveda smo želeli ugotoviti tudi morebitno povezanost metaforične kompetence z nekaterimi drugimi osebnostnimi lastnostmi.

POSTOPEK

Pri izboru osebnostnih testov so bili upoštevani kriteriji, ki jih navaja Musek (1977). V poštev pridejo le temeljne osebnostne dimenzije, ki zajemajo normalno (povprečno) osebnostno populacijo, ki so kolikor toliko zanesljivo ugotovljene in opredeljene in tudi empirično utemeljene. Izbor se je omejil na »Eysenckove« dimenzije ekstravertnosti, nevrotizma in psihotizma. Poleg teh dimenzij in seveda inteligentnosti oziroma posameznih sposobnosti, so bili izbrani še štirje kognitivni stili, to so trajnejši in značilni načini zaznavanja, mišljenja ter ravnanja z informacijami sploh. Ti kognitivni stili so naslednji: kategorialna širina, kognitivna rigidnost, lokus kontrole ojačanja vedenja ter opažanje razlik in podobnosti med dražljaji.

Prvi kognitivni stil se nanaša na uporabo ožjih ali širših pojmovnih kategorij, to je pojmovno (konceptualno) posploševanje. Kognitivna rigidnost se povezuje z dogmatizmom, poenostavljenim gledanjem na vzroke in netolerantnostjo do vseh novih informacij, ki niso skladne z že osvojenimi. Lokus kontrole ojačanja vedenja se nanaša na razliko med posamezniki pri pripisovanju sebe ali okolja kot pomembnejšega ali celo edinega vzroka

lastnega vedenja. Prvi (internalizatorji) vidijo stvari bolj kot učinke njihovega lastnega delovanja, drugi (eksternalizatorji) pa bolj kot učinke drugih oseb in fizikalnih dejavnikov, to je naključja, sreče, usode, muh itd. Četrti stil pa razlikuje posameznike, ki težijo k temu, da izravnajo razlike med dražljaji (izravnalci ali ublaževalci razlik) od tistih, ki razlike izločujejo, poudarjajo in zaostrojujejo (zaostrovalci razlik). Ti kognitivni stili so bili izbrani zato, ker so relativno neodvisni od ostalih osebnostnih dimenzij in sposobnosti, poleg tega pa sta aplikacija in administracija preizkusov za njihovo ugotavljanje dokaj hitri, enostavni in objektivni. Razen tega testi teh kognitivnih stilov ne zahtevajo individualne aplikacije kot npr. preizkus odvisnosti — neodvisnosti od polja, ki ga je možno adekvatno aplicirati le individualno in zato tudi ni bil vključen v izbor. Metaforične variable so predstavljene v naslednjem odstavku.

Izbor vseh teh osebnostnih lastnosti je bil ustrezen tudi glede na populacijo, ki je bila zajeta v raziskavo. To so bili adolescenti, v povprečju stari 14 let ($N = 62$), ki imajo že dovolj stabilno osebnostno strukturo. V adolescenci dokončno prevlada logično pojmovanje vzročnosti, zaključuje se tudi razvoj sposobnosti, metaforična produktivnost pa postaja vse bolj odvisna od znanja oziroma dejavnikov kulturnega okolja, v katerem posameznik živi. Zato je umestno pričakovati, da bo v tem obdobju še posebej dobro evidentirana povezanost sposobnosti z metaforično kompetenco.

SEZNAM VARIABEL

Št. Šifra

1. EXTR	ekstravertnost (EPQ, 1979)
2. NEVR	nevrotizem (EPQ, 1979)
3. PSIH	psihotizem (EPQ, 1979)
4. PETT	kategorialna širina (Pettigrew, 1958)
5. RKCH	kognitivna rigidnost (Rokeach, 1960, cit. po Lamovec, 1980)
6. LKO	eksternalnost — zunanji lokus kontrole ojačanja vedenja (Rotter, 1966, cit. po Lamovec, 1980)
7. DEPK	ublaževanje nasprotij (Valenčič, 1984)
8. BUJAS	generalni faktor inteligentnosti (Bujas s sodelavci)
9. TBZ	besedni zaklad (Republiški zavod za zaposlovanje, 1971)
10. MFBT 1	perceptivna hitrost in natančnost
11. MFBT 2	numerični faktor
12. MFBT 3	spacialni faktor
13. MFBT 4	verbalni faktor
14. MFBT 5	percepcija oblik teles
15. MFBT 6	inteligentnost in numerični faktor
16. MFBT 7	percepcija ploskovnih oblik
17. MFBT 8	okulomotorna koordinacija (multifaktorsko baterijo testov je izdal Zvezni biro za zaposlovanje, 1976)
18. SL	povprečna ocena iz slovenskega jezika
19. KRAN	kreacija analogij (Valenčič, 1984)

20. KRMAN kreacija metaforičnih analogij (Valenčič, 1984)
21. MPREF metaforična preferenčnost — subjekt mora nedokončane analogije zaključiti na kar največ različnih in slikovitih načinov (Gardner & al, 1975)
22. PRLIT produkcija literarnih metafor (Gardner & al, 1975)
23. OXYM razumevanje oksimoronov (Pollio & Smith, 1980)
24. FIGUR produkcija oksimoronov in drugih besednih figur (Pollio & Smith, 1980)
25. SYMB produkcija simbolov (Pollio & Smith, 1980)
26. ATRIB produkcija atributov (Gnamuš & Valenčič, 1984)
27. FRAZE poznavanje idiomov ali fraz (Gnamuš & Valenčič, 1984)
28. PRNSP razumevanje besed v prenesenem pomenu (Gnamuš & Valenčič, 1984)
29. PREG razumevanje pregovorov (Gnamuš & Valenčič, 1984)
30. SDSD razpršenost odgovorov (ocen) na semantičnem diferencialu (SD)
31. EXTSD tendenca k ekstremnim ocenam na SD
32. EVAL bolj pozitivno evalutivno vrednotenje konceptov na SD
33. POTN bolj pozitivno potenčnostno vrednotenje konceptov na SD
34. AKTV bolj pozitivno aktivnostno vrednotenje konceptov na SD

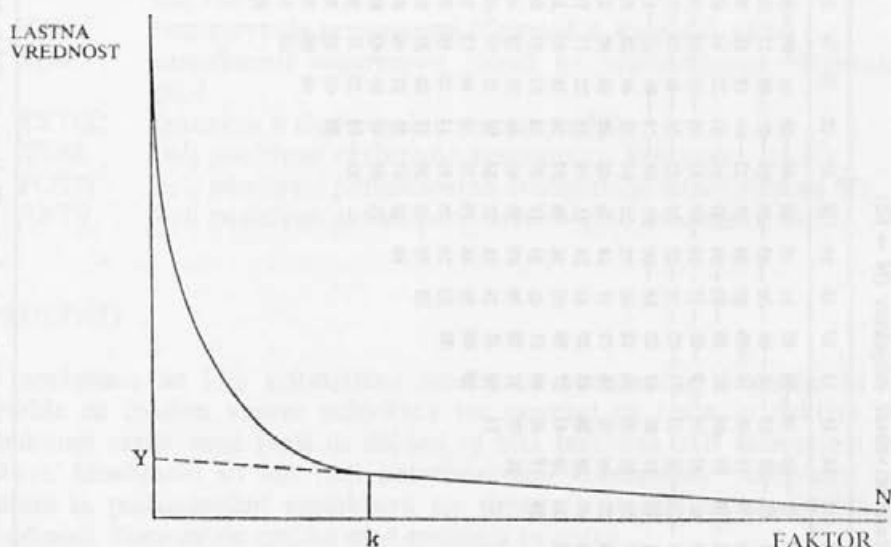
REZULTATI

Izračunane so bile aritmetične sredine in standardne deviacije za vse variable za celoten vzorec subjektov ter posebej za fante in dekleta. Pomembnost razlik med fanti in dekleti je bila testirana z F razmerjem in t testom. Izračunani so bili tudi pointbiserijski korelacijski koeficienti med spolom in posameznimi variablami ter ugotovljena njihova statistična pomembnost. Pomembne razlike med spoloma so redke. Izračunane so bile korelacije med posameznimi variablami s pomočjo Pearsonove produkt — moment formule. Ugotovljena je bila statistična pomembnost korelacijskih koeficientov na nivoju $p \leq .01$ in $p \leq .001$. Rezultate prikazuje tabela 1.

Izvršena je bila klasterška analiza variabel. Uporabljena je bila hierarhična metoda po Wardu (Batagelj, 1980). Kot mera podobnosti variabel je bil uporabljen Pearsonov koeficient korelacije. V mero različnosti »d« je bil r_p linearno transformiran po formuli $d = (1 - r)/2$. Rezultati klasterške analize so prikazani na tabeli 2.

Na podatke je bila aplicirana faktorska analiza. Izbrana je bila metoda glavnih komponent, ki se je izkazala kot ena najbolj primernih za tovrstne podatke (tip PA 1 v programskem paketu SPSS). Dobljenih je bilo 10 faktorjev z lastno vrednostjo večjo od 1.0, ki skupaj pojasnjujejo 72.9 % variance. Faktorska matrika je bila varimax rotirana. Pri oblimin rotaciji se je pokazalo, da so interkorelacije med faktorji nizke, razlike med obema matrikama pa majhne, tako da oblimin rotacija faktorske matrike ni bila upoštevana. Tabela 3 prikazuje varimax rotirano faktorsko matriko z 10 faktorji.

Različni proučevalci faktorsko analitičnega pristopa pri obdelavi podatkov (npr. Cattell, 1966; Cattell & Vogelmann, 1977) so opozorili, da optimalno število ekstrahiranih faktorjev ni nujno določeno z njihovo lastno vrednostjo večjo od 1.0, kot to predpostavlja Kaiser-Guttmanov kriterij. Cattell je namesto slednjega predložil t. i. scree test, ki se sestoji iz grafikona, pri katerem so nanesena na absciso zaporedna števila ekstrahiranih faktorjev, na ordinato pa njihove ustrezne lastne vrednosti, kot je prikazano na tabeli 4. Cattell je iz številnih aplikacij scree testa preko najrazličnejših vrst eksperimentalnih podatkov — s področja obče, osebnostne pa do socialne in kulturne psihologije — vedno ugotovil bolj ali manj tipično scree krivuljo, kot jo kaže naslednja slika:

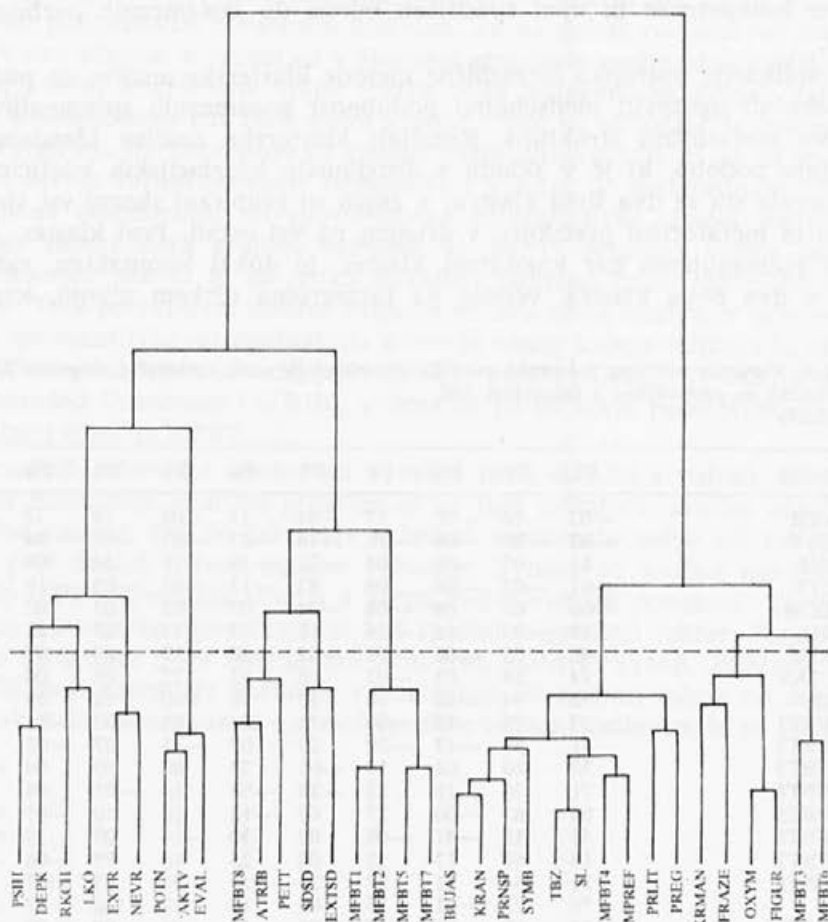

Obenem pa je bilo optimalno število ekstrahiranih faktorjev, ki jih je mogoče smiselno interpretirati, skoraj vedno enako k , ne glede na njihovo lastno vrednost. Cattell zato priporoča, da upoštevamo toliko faktorjev, kolikor njih lastne vrednosti odstopajo od premice, ki povezuje ordinato z lastno vrednostjo zadnjega in velike večine ostalih faktorjev.

V našem primeru je lastna vrednost šestega faktorja zadnja, ki še ne pade na premico YN . Čeprav ima daleč največjo lastno vrednost prvi faktor ter bi skoraj lahko upoštevali samo tega, pa naslednjih pet faktorjev še pojasnjuje zadosti velik delež skupne variance, da je bilo število ekstrahiranih faktorjev pri naslednji faktorski analizi določeno na šest. Tabela 5 prikazuje varimax rotirano faktorsko matriko s šestimi faktorji.

Izvedena je bila tudi faktorizacija metaforičnih variabel (KRAN — PREG). Ker pa vse variable bolj ali manj visoko korelirajo med sabo, je bilo pričakovati pri faktorizaciji določene težave — v primeru visokih korelacijskih ali pa nelinearnih funkcionalnih zvez (ki jih r_p ne pokaže), se satu-

racije posameznih variabel močno pretirajo in včasih celo presežejo vrednost 1.00. To se je prav gotovo zgodilo tudi v našem primeru. Zato imajo lahko rezultati na tabeli 6, ki prikazujejo faktorsko strukturo metaforičnih variabel, le orientacijsko vrednost.

INTERPRETACIJA REZULTATOV

Iz matrike v tabeli 1 je dobro vidna razdelitev variabel v dve zelo splošni skupini: vsi inteligentnostni ali na kakšen drug način storilnostni preizkusi, kamor so seveda vključeni tudi metaforični testi, korelirajo dokaj visoko (ali vsaj pozitivno) med sabo in skoraj nič ali le izjemoma z vsemi ostalimi preizkusi (EPQ, testi kognitivnih stilov in skori dobljeni na semantičnem diferencialu). Ti rezultati so praktično že potrdili izhodiščno hipotezo in sicer, da sta metaforična produkcija in razumevanje v veliki meri odvisna od intelektualne storilnosti, oziroma predstavljata njeno temeljno komponento, končno pa sta lahko tudi eden najpomembnejših vidikov kogni-

tivnega funkcioniranja (inteligentnosti). Te trditve je seveda potrebno podkrepiti še z drugimi statističnimi metodami; v ta namen sta bili izvedeni klusterska analiza in faktorska analiza korelacijske matrike. Z njuno pomočjo se je skušalo tudi ugotoviti diferenciranost in strukturiranost metaforične kompetence in njen specifičen odnos do posameznih osebnostnih potez.

Z aplikacijo postopka hierarhične metode klusterske analize na podatke smo skušali ugotoviti medsebojno podobnost posameznih spremenljivk in njihovo hierarhično strukturo. Rezultati klusterske analize (dendrogram) pokažejo podobo, ki je v skladu z distribucijo korelacijskih koeficientov. Oblikovala sta se dva širša klastra: v enem so grupirani skoraj vsi sposobnostni in metaforični preizkusi, v drugem pa vsi ostali. Prvi klaster, ki ga lahko poimenujemo kar kognitivni klaster, je dokaj kompakten, razpade sicer v dva nova klastra, vendar na razmeroma nizkem nivoju, kar vse

Tabela 3: Varimax rotirana faktorska matrika saturiranosti vseh variabel z desetimi faktorji. Saturiranosti so pomnožene s faktorjem 100.

Št. variabla

T. Variabla	F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7	F8	F9	F10
1. EXTR	-03	-14	-00	17	-04	15	08	19	72	-05
2. NEVR	-02	-05	-08	-16	-16	-27	-07	-08	84	09
3. PSIH	11	07	-06	04	-22	-19	75	34	08	03
4. PETT	-01	-02	-06	06	82	-13	-03	-03	-19	-02
5. RKCH	-06	08	08	-08	-04	02	02	-03	02	86
6. LKO	-35	-09	16	-16	11	14	43	33	21	38
7. DEPK	-08	05	-06	01	-05	-08	19	80	07	03
8. BUJAS	74	16	02	-02	02	21	22	09	00	-21
9. TBZ	72	34	-02	20	22	16	00	12	09	08
10. MFBT1	37	73	-16	-06	-15	-01	-03	-02	-15	08
11. MFBT2	41	58	-13	-29	20	07	-25	07	-05	09
12. MFBT3	38	16	04	14	-05	33	00	55	04	-23
13. MFBT4	71	34	18	13	-20	-08	14	-01	06	02
14. MFBT5	03	83	-06	27	00	-12	10	10	-05	10
15. MFBT6	54	19	-41	-08	00	30	-17	09	15	30
16. MFBT7	18	68	13	12	04	25	16	05	-06	-18
17. MFBT8	11	44	11	29	34	-15	-27	43	07	04
18. SL	79	27	-01	15	06	10	-17	16	07	-07
19. KRAN	83	09	08	17	-05	11	01	00	09	-03
20. KRMAN	20	15	-08	29	23	35	57	-13	-17	-03
21. MPREF	75	24	18	07	17	-18	14	12	-00	-19
22. PRLIT	70	05	12	-12	-10	-18	-20	-07	-14	05
23. OXYM	61	11	-06	58	17	-10	10	-02	01	-22
24. FIGUR	29	15	09	79	12	-01	10	13	00	-09
25. SYMB	77	-11	14	10	13	17	09	-14	06	07
26. ATRIB	31	17	31	36	43	03	-14	01	22	11
27. FRAZE	49	03	08	13	43	13	03	-09	-04	-16
28. PRNSP	81	-00	-02	03	03	05	08	00	-16	00
29. PREG	68	-06	-22	25	-05	-07	-12	-07	-21	11
30. SDSD	-24	45	41	-33	24	-27	11	03	-01	-35
31. EXTSD	-07	00	-07	06	10	-84	01	02	05	-05
32. EVAL	10	-13	76	-18	15	-01	17	-19	-06	05
33. POTN	02	-07	81	08	-02	-00	-23	22	-04	07
34. AKTV	25	16	71	26	21	22	-03	-10	06	-01
Procent pojasnjene variance	26.8	7.7	7.4	6.4	5.4	4.9	4.1	3.8	3.4	3.0

kaže na temeljno podobnost v funkcioniranju kognitivnih variabel. S tem postopkom je bila potrjena tudi funkcionalna podobnost in strukturalna povezanost metaforične kompetence s splošno inteligentnostjo.

Drugi superklaster je veliko manj enovit, vsekakor pa ga ne moremo veljavno poimenovati z enotnim nazivom. Že na dokaj visokem nivoju razpade v dva klastra, v prvem so v glavnem grupirane osebnostne preizkušnje skupaj s testi kognitivnih stilov (razen testa kategorialne širine), zato ga lahko poimenujemo kar osebnostni klaster., Sem so vključeni še osebnostni vidiki ocenjevanja konceptov na semantičnem diferencialu, ki pa na le malo nižjem nivoju formirajo svoj, »semantični« klaster. V osebnostnem klasteru ni nobene metaforične ali sposobnostne spremenljivke. Drugi podklaster drugega superklastra grupira variable, ki merijo določene vidike perceptivne kompetence in bi ga lahko nekoliko površno imenovali perceptivni klaster. Tudi perceptivni klaster razpade na dva nova klastra, v prvem najdemo spremenljivke, ki ugotavljajo širino in obseg kategoriziranja in hitrost ter način opredeljevanja dražljajev (PETT, SDS, EXTSD in MFBT 8), pa tudi besedno fluentnost (ATTRIB), v drugem pa so štirje perceptivni in spacialni testi iz serije MFBT.

Rezultati faktorjske analize so v veliki meri skladni s tistimi, ki jih je izrazila klasterjska analiza; pojavile so se tudi nekatere, vendar manj pomembne razlike. Od 10 faktorjev z lastno vrednostjo večjo od 1.0 pojasnjuje prvi zdaleč največ skupne variance. Z njim so močno nasičeni izključno testi rezoniranja skupaj z vsemi metaforičnimi preizkusi. Ta faktor povsem upravičeno poimenujemo kot splošni kognitivni faktor. Najbolj so z njim saturirani prav tisti metaforični tisti (KRAN, SYMB, PRNSP), ki v največji meri zahtevajo mišljenje v analogijah, ki najbolj zahtevajo razumevanje »kot da« odnosa in ki ugotavljajo tiste vidike storilnosti, ki so ponekod

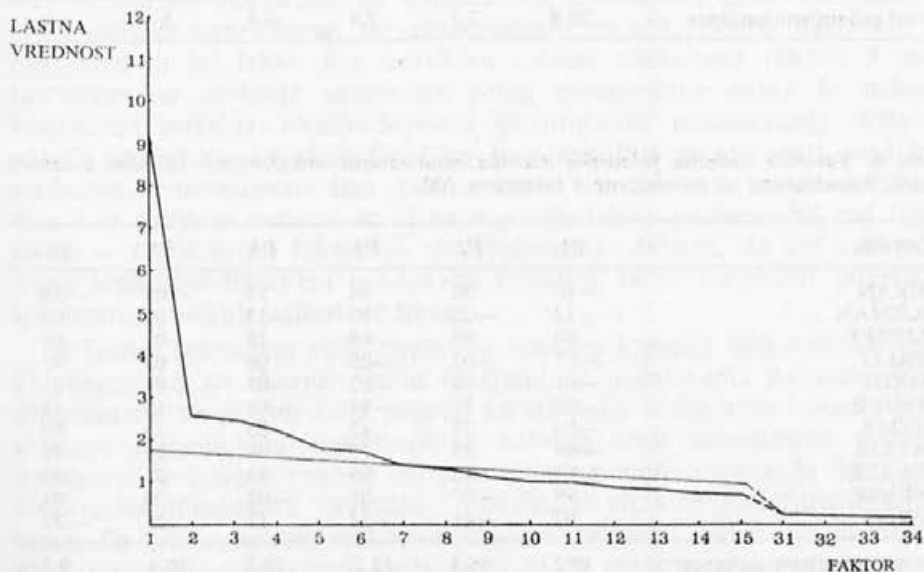

Tabela 5: Varimax rotirana faktorska matrika saturiranosti vseh variabel s šestimi faktorji. Saturiranosti so pomnožene s faktorjem 100.

St. variabla	F1	F2	F4	F3	F5	F6
1. EXTR	06	-26	02	58	00	-27
2. NEVR.	02	-16	-04	29	-24	-69
3. PSIH	06	07	-07	65	-07	17
4. PETT	-09	09	-01	-28	67	07
5. RKCH	-09	09	20	02	-34	-07
6. LKO	-40	-05	22	49	-16	10
7. DEPK	-11	21	-08	61	03	-09
8. BUJAS	73	13	01	13	01	26
9. TBZ	76	30	03	13	19	08
10. MFBT1	40	70	-17	-08	-18	08
11. MFBT2	39	63	-11	-22	-09	-05
12. MFBT3	44	20	-01	42	06	16
13. MFBT4	73	28	18	13	-07	01
14. MFBT5	09	78	-06	20	13	05
15. MFBT6	60	14	-44	02	-04	04
16. MFBT7	25	60	09	16	06	34
17. MFBT8	14	54	12	18	43	-26
18. SL	83	26	00	05	12	-04
19. KRAN	86	03	10	07	03	05
20. KRMAN	22	04	-04	21	25	68
21. MPREF	71	27	17	06	26	-01
22. PRLIT	65	10	12	-30	-10	-15
23. OXYM	66	05	-05	13	54	08
24. FIGUR	38	08	10	32	58	12
25. SYMB	76	-17	19	-04	08	14
26. ATRIB	36	14	37	06	44	-11
27. FRAZE	49	02	10	-12	39	19
28. PRNSP	78	01	-00	-08	04	16
29. PREG	67	-06	-19	-18	12	02
30. SDSD	-31	52	35	-08	12	-06
31. EXTSD	-16	10	-08	-06	33	-54
32. EVAL	02	-10	77	-16	-03	14
33. POTN	01	02	80	01	02	-11
34. AKTIV	33	06	70	08	-09	13
Procent pojasnjene variance	26.8	7.7	7.4	6.4	5.4	4.9

Tabela 6: Varimax rotirana faktorska matrika saturiranosti metaforičnih variabel s šestimi faktorji. Saturiranosti so pomnožene s faktorjem 100.

St. variabla	F1	F2	F3	F4	F5	F6
1. KRAN	-10	32	76	15	-05	-22
2. KRMAN	12	-22	85	-13	01	09
3. MPREF	98	03	08	18	-01	-04
4. PRLIT	-02	-03	-08	06	03	93
5. OXIM	-01	06	-02	-05	91	01
6. FIGUR	05	81	-14	-01	-10	-13
7. SYMB	-03	73	12	03	33	09
8. ATRIB	-04	33	10	-66	-25	-21
9. FRAZE	12	18	05	83	-21	-09
10. PRNSP	99	-03	-05	-02	-00	01
11. PREG	07	-41	-24	17	25	-32
Procent pojasnjene variance	19.2	16.3	12.2	10.5	10.3	9.2

zajeti v pojmu jezikove ustvarjalnosti. Niso pa vsi metaforični testi visoko nasičeni le s prvim, kognitivnim faktorjem, kar pomeni, da določajo metaforično kompetenco tudi nekateri nekognitivni dejavniki.

Drugi faktor lahko poimenujemo z nazivom perceptivno-spacialni faktor, saj so z njim nasičene prav variable, ki merijo tovrstne sposobnosti (določeni testi iz serije MFBT). Tretji faktor visoko korelira z zadnjimi tremi variablami (EVAL, POTN in AKTV), imenujemo ga lahko semantični faktor. Prav nobena izmed metaforičnih variabel ni pomembno saturirana s tema dvema faktorjema. S četrtnim faktorjem sta visoko nasičena le testa razumevanje oksimoronov in produkcija besednih figur. Ta dva preizkusa zahtevata smisel za paradoksalnost in sposobnost razreševanja konfliktov. Peti faktor v bistvu ustreza kognitivnemu stilu kategorialne širine. Z njim sta nekoliko višje nasičena produkcija atributov in poznavanje fraz, vsaj prva zahteva določeno stopnjo kategorialne širine. Šesti faktor negativno korelira z ekstremnostjo ocenjevanja konceptov na semantičnem diferencialu. Sedmi faktor ustreza osebnostni dimenziji psihotizma. Poleg ekternalnosti z njim pomembneje korelira le še kreacija metaforičnih analogij. Ta rezultat ni presenetljiv, metafore literarnih ustvarjalcev so pogosto bizarne in zato tudi označene kot psihotične. Vsekakor je v dimenziji psihotizma zajeta tudi poteza nekonvencionalnosti. Z osmim faktorjem je najmočnejše saturiran kognitivni stil ublaževanja razlik med dražljaji, nekoliko višje tudi testa MFBT 3 in MFBT 8, z devetim faktorjem nevrotizem in ekstravertnost in z desetim kognitivna rigidnost. Z nobenim izmed teh faktorjev ni pomembno nasičen nobeden izmed testov rezoniranja in metaforičnih testov.

Faktorska analiza z omejitvijo ekstrakcije faktorjev na število 6 pokaže zelo podobne rezultate, vsaj za prve tri faktorje, medtem ko so se za naslednje pojavile nekoliko večje spremembe. Prvi trije faktorji so v obeh primerih v bistvu identični (kognitivni, perceptivno-spacialni in semantični faktor). S četrtnim faktorjem so nasičeni vsi osebnostni preizkusi (nekoliko manj lestvica nevrotizma) ter ekternalnost in ublaževanje nasprotij, poimenovan bi bil lahko kot nekakšen splošni osebnostni faktor. S petim faktorjem so močnejše saturirane poleg kategorialne širine še nekatere kognitivne variable: okulomotorična koordinacija, razumevanje oksimoronov in produkcija besednih figur ter še v nekoliko manjši meri produkcija atributov in poznavanje fraz. Očitno sta v tem faktorju združena faktorja 4 in 5 iz prejšnje matrike in bi ga morebiti lahko poimenovali kot figurativno — fluentnostni faktor — ob upoštevanju dejstva, da večja kvantitativna jezikovna figuralna produkcija rezultira večjo verjetnost pojavljanja kvalitativno boljših jezikovnih figur.

S šestim faktorjem višje pozitivno korelira kreacija metaforičnih analogij, negativno pa nevrotizem in ekstremnost ocenjevanja na semantičnem diferencialu. To je tudi edini primer, ko sta neka osebnostna lastnost (v tem primeru emocionalna stabilnost) in določen vidik semantične aktivnosti (tendenco k povprečevanju oziroma izravnavanju konotacije konceptov) strukturno pomembno povezani z določenim vidikom metaforične kompetence. Ta faktor bi zelo težko ustrezno poimenovali, kot bi težko interpretirali povezavo med vsemi variablami, ki so pomembno saturirane z njim

in ni izključeno, da je tudi rezultat posebnega postopka, to je omejitve ekstrakcije faktorjev do šestega mesta.

Zanimivo je tudi, da variabla EXTSD sploh ne korelira s kognitivnim stilom ublaževanja nasprotij, kar bi na prvi pogled vsekakor pričakovali. Najbrž je tudi vzrok v samih merskih tehnikah: test ublaževanja nasprotij zahteva primerjavo denotativnih vidikov konceptov, medtem ko (uporabljeni) semantični diferencial zahteva izrazito konotativna opredeljevanja in primerjave. Vsiljuje se razlaga, da posamezniki, ki bolj izenačujejo konotacijo konceptov, tudi lažje zamenjujejo in nadomeščajo eno besedo z drugo in imajo s tem večjo možnost tvorbe metafor. Povezanost teh dveh variabel z emocionalno stabilnostjo je mogoče s precejšnjim zadržkom, še posebej, ker so korelacije med njimi dokaj nizke, pojasniti v okviru splošne osebnostne teorije: emocionalno labilni naj bi težje »stabilizirali« ne le svoje emocije, temveč tudi konotacijo dražljajev in ustreznih verbalnih znakov. Zaradi tega pri njih konotativni pomenski prostor občutno bolj varira kot pri emocionalno stabilnih, kar bi se kazalo tudi v manjši — ne toliko možnosti kot ustreznosti primerjav in s tem tudi manjši metaforični tvornosti.

Hipoteza o skladnosti med določeno osebnostno potezo in semantičnim vedenjem na eni ter metaforično kompetenco na drugi strani ni bila prepričljivo potrjena. Seveda pa je bila v polni meri potrjena hipoteza o sovpadanju in soodvisnosti metaforične kompetence in inteligentnosti oziroma sposobnosti. Faktorska struktura metaforičnih variabel ne bo interpretirana; kot je bilo že omenjeno, so zaradi navedenih težav rezultati le približni ter bi bilo za veljavno interpretacijo potrebno ponoviti postopek na podatkih, dobljenih z večjim številom subjektov, mogoče pa tudi modificirati postopek obdelave podatkov. Prav tako bi bilo potrebno ugotoviti zanesljivost nekaterih metaforičnih spremenljivk. Kljub temu je avtor v grobem poskušal pojasniti rezultate (Valenčič, 1985).

REFERENCE

- Batagelj, V.: CLUSE/CYBER, Priročniki za računalništvo in numerično matematiko, FNT, Ljubljana 1980.
- Bujas, Z., s sodelavci: Problemski test, Filozofska fakulteta, PZE za psihologijo, Ljubljana.
- Cattell, RB.: The scree test for the number of factors, *Multivariate Behavioral Research*, 1966, 1, 245—276.
- Cattell, RB & Vogelmann, S.: A comprehensive trial of the scree and KG criteria for determining the number of factors, *The Journal of Multivariate Behavior Research*, 1977, 12, 289—325.
- Gardner, H, Kirchner, M, Winner, E & Perkins, D.: Children's metaphoric productions and preferences, *Journal of Child Language*, 1975, 2, 125—141.
- Gnamuš, OK & Valenčič, I.: Metaforična ustvarjalnost, v: Gnamuš, OK (ur.), *Govorno dejanje — družbeno dejanje*, Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana 1984.
- Lamovec, T.: Eksperimentalni priročnik iz psihologije motivacije, emocij, osebnosti in učenja, Filozofska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana 1980.
- Lojk, L.: EPQ — Eysenckov osebnostni vprašalnik, Zavod SRS za produktivnost dela — Center za psihodiagnostična sredstva, Ljubljana 1979.
- Musek, J.: Simbolizem v odnosu do osebnostnih lastnosti (skrajšana verzija disertacije), Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, PZE za psihologijo, Ljubljana 1977.

Pettigrew, TF.: The measurement and correlates of category width as a cognitive variable, *Journal of Personality*, vol. 26, 1958, 532—544, ponatis v: Warr, PB (Ed.), *Thought and personality*, Penguin Books, Harmondsworth, England, 1970.

Pollio, HR & Smith, MK.: Metaphoric competence and complex human problem solving, v: Honeck, RP & Hoffman, RR (Eds.), *Cognition and figurative language*, Hillsdale, N. J., Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1980.

Test besednega zaklada, Republiški zavod za zaposlovanje, Ljubljana 1971.

Test — MFBT, Zvezni biro za zaposlovanje, Beograd 1976.

Valenčič, I.: Skladnost metaforične kompetence in osebnostnih lastnosti (magistrsko delo), Filozofska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Oddelek za psihologijo, Ljubljana 1984.

Valenčič, I.: Kaj je novega o metafori? (referat), *Posvetovanje psihologov Slovenije*, Radenci 1985.

Razvoj samozavedanja v luči nastajanja podobe o samem sebi

JANEZ MAYER

Sodobna psihologija v okviru problematike procesov zavesti polagoma zapušča metafiziko in tudi metapsihologijo, ker se vse bolj usmerja v empirična raziskovanja do nedavnega še popolnoma spekulativnih področij. Teorije o socialnem izvoru zavesti (Vigotski, G. H. Mead) prvič znanstveno pristopajo k rekonstrukciji nastanka procesov zavesti. Omenjene teorije so jasno pokazale, da je v tem trenutku prav psihologija tista veda, ki mora te procese preučevati in razlagati.

Človeku, ki se je ohranil brez vkodiranega instinktivnega programa kot osrednjega regulativnega melanizma in z razvojem možganske skorje postal odprt, nespecializiran in nedeterminiran biološki sistem, so morali biti neizogibno dani določeni pogoji za njegovo funkcionalno učinkovitost in prilagodljivost.

Osnovni pogoj je bil dan v strukturi neokorteksa, ki je omogočila izkustvo ODNOSNOSTI človeka do okolja in do samega sebe kot avtonomnega, samoregulativnega sistema.

Človekovo odnosno doživljanje ni pripeljalo le do pojava zavesti kot možnosti zrenja lastnega doživljanja, temveč tudi do pojava samozavedanja kot možnosti zrenja samega sebe kot nosilca tega doživljanja. Pojav samozavedanja je človeka dislociral iz predmetnega sveta in ga identificiral kot subjekta. Z zavedanjem samega sebe kot nosilcem hotenja in samodejavnosti mu je bila dana v svetu ustvarjalna vloga.

Jean Piaget predpostavlja v procesu ontogeneze tako imenovano »pratorilsko zavest«, obliko, ki je pred zavestjo in samozavedanjem. Njegova misel sicer potrjuje domnevo, da je pojav samozavedanja posledica razvojnega procesa v ontogenezi, vprašanje pa je, če pred obliko zavesti in samozavedanja lahko postavimo še eno obliko zavesti, oziroma predzavesti. Samozavedanje je namreč le aspekt zavesti, ki poleg vsebine doživljanja odraža tudi subjekt kot nosilca tega doživljanja, zato si je težko misliti drugače, kot da se začne samozavedanje pojavljati hkrati z zavestjo kot eden izmed njenih vidikov.

O zavesti brez samozavedanja je težko govoriti, ker pa se samozavedanje oblikuje postopoma, opazovanje majhnega otroka res daje vtis, da v prvih razvojnih stopnjah razvršča na isto raven vso vsebino svojega doživ-

ljanja, ne da bi razločeval kak jaz in kak zunanji svet. V resnici pa jaz takrat še ni izoblikovan. Preden se samozavedanje dokončno vzpostavi ima otrok še veliko težav z adekvatnimi manifestacijami jaza, to pa je tisto, kar je raziskovalcem največkrat zameglilo sliko.

Pojem zavesti, opredeljen kot zrenje lastnega doživljanja, ni primeren za opis dojetanja sveta v prvih mesecih življenja. Vendar si je skrajno težko predstavljati doživljanje z enomestnega lokusa izkustva. Morda bi ga lahko opisali s stanjem budnosti, ki ga napolnjujejo samo zaznavne vsebine brez zrenja lastnega doživljanja.

Osrednja ideja našega raziskovanja je bila v hipotezi, da utegnejo fenomen postopnega prepoznavanja lastnih značilnosti v času, postati bolj ali manj zanesljiv indikator razvoja zavedanja samega sebe kot ene temeljnih funkcij jaza.

Osrednji problem pri tem je vsekakor določanje verifikatorjev — vedenjskih značilnosti, kot identifikatorjev prepoznavanja lastnih atributov (podo- be, glasu, vonja) itd.

Verbalnih izrazov na vseh starostnih stopnjah pač ni bilo mogoče enakovredno pričakovati in zanesljivo prepoznati. V okviru eksperimentov s pomočjo ogledala je tak verifikator »na sebe usmerjeno vedenje«.

Otrok reagira na lastno zrcalno podobo že preden se tako vedenje pojavi, s tem da sega proti podobam v zrcalu, se smeji in pogleduje za zrcalo, torej komunicira s »ti«. Po 6. mesecu starosti se pojavijo dolgotrajne fiksacije lastne podobe. Po 18. mesecu opisanega vedenja ni več. Kretnje so usmerjene proti sebi, koordinirane preko zrcalne slike, pogosto se stereotipno ponavljajo, prav tako grimase na obrazu.

Tako vedenje očitno razodeva komunikacijo, vizualni dialog s samim seboj. Pojav je močno podoben egocentričnemu govoru in ni razlogov, da ga ne bi poimenovali kot egocentrično vedenje.

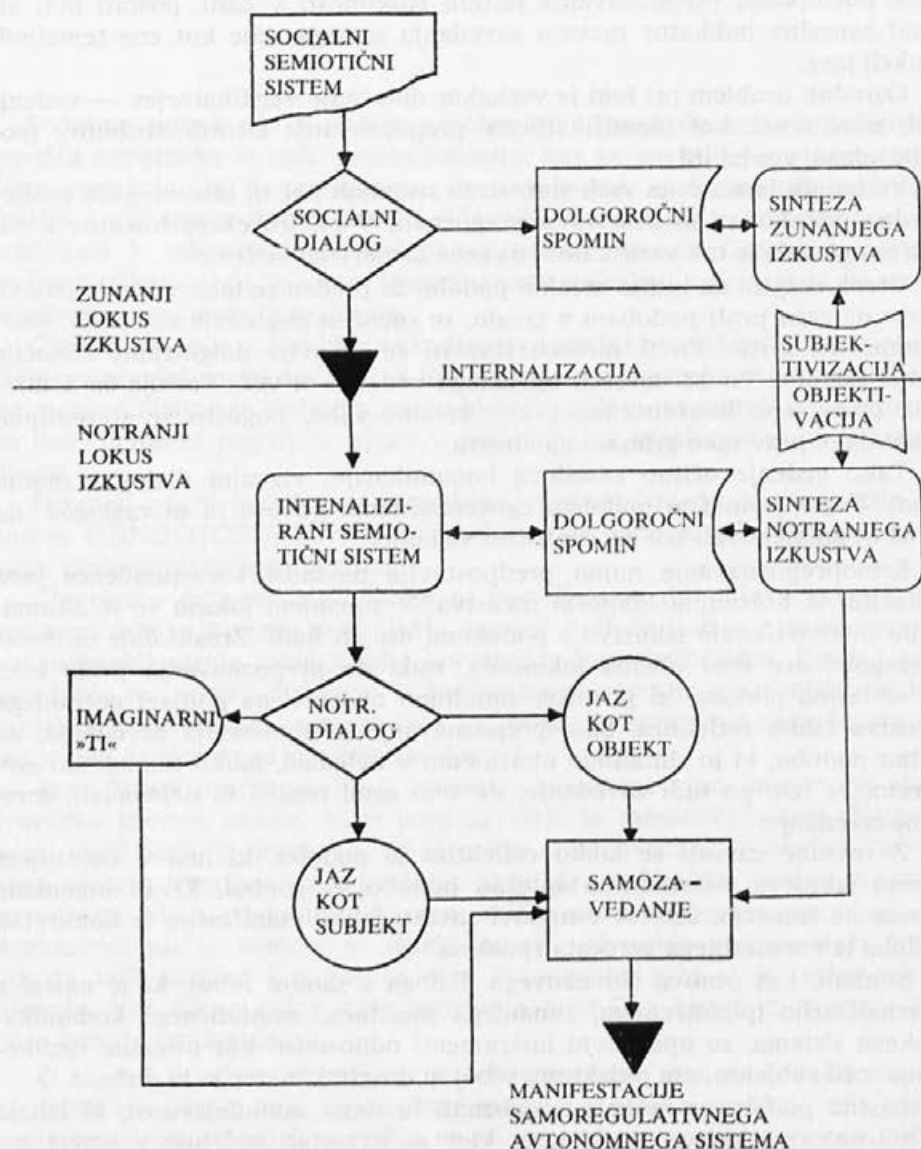
Samoprepoznavanje nujno predpostavlja možnost korespondence med zunanjim in notranjim lokusom izkustva. V zunanjem lokusu se je akumuliralo in sintetiziralo izkustvo s podobami drugih ljudi. Zrcalo daje možnost korespondence med obema lokusoma, toda do prepoznavanja pride šele, ko se lastna podoba, ki jo otrok simultano opazuje, na podlagi notranjega izkustva lahko reflektira. Samoprepoznavanje predpostavlja zavedanje, da lastno podobo, ki jo simultano opazujemo v ogledalu, lahko samodejno animiramo, s tem pa tudi zavedanje, da smo sami nosilci te dejavnosti, torej samozavedanje.

Z ravnine zavesti se lahko reflektira le podoba, ki ima v notranjem lokusu izkustva sintetizirano splošno podobo — simbol. Živali omenjene sinteze ne zmorejo, zato se v njihovi zavesti lahko manifestira le konkretna podoba iz enomestnega agregata spomina.

Simboli, kot osnova človekovega dialoga s samim seboj, ki je nastal z internalizacijo (ponotrenjem) zunanjega socialnega semiotičnega komunikacijskega sistema, so operativni instrumenti odnosnosti kot principa razlikovanja med subjektom in objektom, seboj in drugimi, materijo in dušo.

Lastno podobo je mogoče prepoznati le skozi samodejavnost, ki izhaja iz notranjega izkustva — iz jaza, kjer se zavestno načrtuje v smeri ne-

kakšnega izravnavanja neravnotežja v dotedanji sintezi izkustva, pridobljenega v procesu SUBJEKTIVACIJE lastne podobe kot zaznavne danosti, oziroma njene internalizacije, projekcije v notranji lokus izkustva, kjer postane del predstave o samem sebi. Brez možnosti zavesti o samem sebi kot nosilcu procesa spoznavanja, do take identifikacije ne more priti. Zrcalne podobe samega sebe ni mogoče prepoznati brez notranjega »zrcala«, ki je že dotlej odražalo izkustvo, nastalo na osnovi doživljanja samega sebe v procesu razvoja samozavedanja. Proces internalizacije se nam v tem kontekstu razodeva identično kot proces subjektivacije in kaj je pravzaprav inter-

nalizacija drugega kot ponotrenje zunanjega izkustva, projekcija tega izkustva na raven notranjega izkustva — jaza.

Korespondenca med zunanjim in notranjim lokusom izkustva, poteka med recipročnima procesoma objektivacije in subjektivacije. Objektivacija je proces projiciranja notranjega doživljanja na raven zunanjega izkustva. Subjektivacija predstavlja projekcijo zunanjega sveta, predvsem lastnega organizma, na raven notranjega izkustva.

V eksperimentalni situaciji, ko izključimo proces subjektivacije telesnih atributov, ko ni mogoča korespondenca med proprioreceptivnimi in vidnim zaznavami (filmska projekcija lastne podobe), je pogoj za samoprepoznavanje, vsaj do neke stopnje izoblikovana podoba o sebi, ki jo je otrok že zmožen projicirati iz notranjega v zunanji lokus izkustva — jo objektivirati, opredeliti, ker med sebe, druge osebe in predmetni svet že lahko postavi simbol, ki ga odveže neposredne določenosti v prostoru in času.

Eksperimentalno je bilo ugotovljeno da je samoprepoznavanje res povezano z določeno kronološko starostjo. Pred četrtem letom otrok še ne prepozna lastnih reproduciranih značilnosti, ki so zaznavno nesimultane in diskretne.

Seveda teorije o socialnem izvoru zavesti še zdaleč niso razjasnile procesov internalizacije, procesov, ki povezujejo medsebojno komunikacijo in individualno zavest.

Človeku v praksi ni uspelo povsem izključiti in podrediti zaznavnega sveta in svoj notranji svet proglasiti za edino resničnost, kajti s tem bi prenehal obstajati kot integralni del stvarnosti, kar pomeni, da bi prenehal tudi kot vrsta. Ta spoznanja so neposredni proizvod človekove zavesti o celoviti stvarnosti, v okviru katere je samozavedanje zrcalo posameznikove enkratnosti. Ali je potem le njegovi zavesti tudi v okviru nove stvarnosti, katere kreator je sam, prepuščeno, da se lahko odloči o edini resničnosti svojega notranjega sveta, ali ima morda vgrajen tudi kak mehanizem, ki mu to preprečuje.

Morda sta procesa subjektivacije zunanjega sveta in objektivacije notranjega, del nezavednega mehanizma, ki zagotavlja nenehno korespondenco med zunanjim in notranjim lokusom izkustva ter samozavedanjem kot njuno zavestno nadgradnjo.

Nekateri vidiki interpretacije jezika

BOGOMIR NOVAK

Človek se izraža v simbolih, ki so temelj njegove civilizacije in kulture. Dokler je menil, da je s temi simboli popolnoma vključen v stvarnost ali pa jo celo obvlada, jezik sam ni bil predmet njegovega proučevanja. Po modelu logosa je človek eno s naravo kot mikrokozmos v makrokozmosu. Ta model se v zgodovini filozofije bistveno ne spremeni toliko časa, dokler človek le na različne načine poimenuje bit kot substanco. Odnosi med subjektom in predikatom so hkrati odnosi med substanco in akcidenkami. Ker so vse stvari in z njimi vred tudi jezik teh stvari po nečem drugem, je potrebno poiskati takšno drugo, ki bo že samo po sebi obstajalo zase in za nekaj drugega. Odgovor na vprašanje, ali gre za enojno ali za dvojno strukturo sveta in jezika je odvisen od tega, ali je bit znotraj narave ali pa je hipostazirana kot njen del, ki je spremenjen v samostojno celoto izven nje. Bit kot ideja, forma, bog, cogito, materija, absolutni duh itd. je takšen znak, ki označuje samega sebe in vse druge stvari. Danes je z modelom uma v zatonu tudi program za univerzalni formalni jezik kalkila, čeprav proces formalizacije teče dalje. Pogojuje ga človekova težnja po enoznačnem spoznanju, ki je brezčasno in identično brez razlik. V filozofiji Leibniza, Schellinga, Hegla itd. je razvidno, kako model uma do določene mere vključuje vase tudi model razvoja (evolucije). Njihov namen je reduktibilen. Čas je okamenel v večnosti, izvenlogična interpretacija jezika življenja je postala imanentno-logična in jezik dejanskosti je postal spreverjeni jezik uma. Napredek uma je v tem, da zajame dele, ki so sicer le mehansko povezani (mehanicistični model) v organsko smiselno celoto, podredi resnice dejstev resnicam razuma in poetični jezik znanstvenemu jeziku. Jezik jonskih naravoslovcev je po Aristotelovi sodbi še mitično-poetičen in metaforičen. Filozofija na nek način še danes združuje poetični in znanstveni jezik. Celo v pozitivistični filozofiji je odpovedal princip verifikacije, kar pomeni, da filozofski jezik ni prevedljiv v logični jezik (Carnap), saj po Güntherjevem mnenju ni jasne meje med eksaktno in neeksaktno formulacijo biti. V urbanizirani civilizaciji je človek izgubil neposreden stik z naravo, tako da je jezik z »diktaturo demitizacije« (Grassi) postal njegova edina zveza s svetom. Kljub nujnosti primerjave pogovornega jezika z modeli znanosti, človek ni prenehal mistificirati skrivnostnih neznanih pojavov. Ker miti danes

še obstajajo, je vprašanje, kako jih osmišljata eleatski in heraklitski model jezika.

Eleatski model jezika tvori idealna statična struktura sinhronije brez diahronije. Pri starogrških eleatih obstaja čisto znanje o resnici biti poleg varljivih mnenj ljudi. Jezik biti je večer, nespremenljiv, zaključen sam vase in ločen od vsega tega, kar bi ga lahko spremenilo. Sam analitično izraža identiteto biti in mišljenja (zrcaljenja, odsevanja). Popolnost in polnost tega jezika simbolizira kroglja. Bit ni niti več niti manj kot to, kar je, kar pomeni, da neskončno majhno in neskončno veliko ni izrazljivo in je ne-bit. Jezik biti pomeni večno ponavljanje istega in ima v logičnem spominu kodiran algoritem z vedno pravilno rešitvijo. Gotovost biti si zagotavlja s tem, da izključuje človekovo svobodo izbire različnih načinov izražanja na neskončnem polju domišljije. Iz tega vidimo, da gre za jezik dovršene znanosti, ki izključuje poiesis v smislu prehajanja ne-biti v bit. Eleatski jezik ni jezik človekove proizvodnje ali proizvoda. Vprašanje, zakaj bit in ne nič in zakaj resnica in ne zmeta je že vnaprej odločeno v korist resnice biti. Bit je pri eleatih le v implicitnem ne pa v eksplicitnem odnosu do same sebe in do videza. V eksplicitnem smislu bi to pomenilo, da bi videz izginil v biti, da bi bil znak znaka znak stvari-biti kot edinega predmeta mišljenja, funkcije znaka ne bi bilo potrebno ločevati od funkcije stvari, kot tudi ne besede od jezika in smisla od pomena. Dovršenost znanosti odpravlja samo znanost, saj v tem primeru pojav in bistvo sovpadata. Notranja relacija biti do same sebe ni možna brez zunanje relacije do nečesa drugega, zato jezik ne more biti samo zaprt sistem znakov. Na vprašanje, kaj je v jeziku biti takega, kar ga izpolnjuje, osmišlja in zapira samega vase, dobimo odgovor le v smislu absolutne identitete. Jezik in mišljenje sta na osnovi absolutne identitete nujna, splošna, univerzalna in samoevidentna. Jezik biti, ki izključuje možnost drugobiti je sam svoja norma in izpolnitev, izključuje tudi srečanje biti z nebitjo (varljivo mnenje), možnosti z nemožnostjo in možnost zmote. Paradoks take nujnosti je v tem, da oropa samo sebe za možnost vizije prihodnosti. Nedostopnost biti je edini izhod pred subverzivnostjo. Ker sta bit in mišljenje isto pomeni sintaktično zanikanje gibanja eo ipso tudi semantično zanikanje, kar je absurd, ki nastane s postavljanjem logike zoper logiko, spreobračanje logike stvari v stvar logike. Vprašanje je, ali so eleati hoteli razumeti gibanje ali ne. Prava filozofija se razlikuje od sofistike po resničnem namenu. Lenin opravičuje Zenona v Filozofskih zvezkih z ugotovitvijo, po kateri ne moremo razumeti gibanja v mišljenju, ne da bi ga omrtvičili.¹ Segmentacija odnosov gibanja na točke, mesta in trenutke je tedaj potrebna, vendar ne tako, da je možna povezava med njimi le z logično napako preskoka v drugi rod. Vprašanje kontinuitete gibanja je postavljeno tako, da ga zaradi diskontinuitete eliminiramo. Zgolj atomizirana delitev stvari po njihovi naravi ne zadošča. Bit in ne-bit nista irelevantni, ampak relevantni druga za drugo v gibanju. Priznanje gibanja v stvarnosti pomeni zajetje časa v mislih, človekove zgodovinskosti v sintaktičnem in semantičnem smislu, v subjektivnem in objektivnem smislu sredstev in ciljev.

¹ Lenin V. I.: Filozofske sveske, str. 239.

Že pri Heraklitu vidimo, da dvojni naravi gibanja odgovarja dvojna metoda, ki jo označuje z izrazi pot navzdol in pot navzgor oz. vojna in mir. Če Zenon z neprestanim razpolavljanjem razdalje na dva dela v smislu regresusa ad infinitum limitira k ničli in napravi množico točk med A in B kot C nepomembno, pa Heraklita zanimata znotraj celote cikličnega gibanja le dve točki kot par nasprotij po dveh korelativnih principih. Lefebvre v delu *Onkraj strukturalizma* meni, da je bil Zenon jasnejši kot Heraklit, za katerega je mirovanje le navidezno. Heraklit uporablja le kažoči, ne pa dokazujoči jezik, ker se nastajanja ne da definirati. Zaradi temine jezika je ostal Heraklit »temni«² tudi za nas.² Lefebvre v skladu s francosko racionalistično tradicijo meni, da je Zenon jasnejši kot Heraklit. O varljivih mnenjih smrtnikov ima Heraklit podobno mnenje kot eleati. O gibanju in mirovanju ne govori direktno, ampak le indirektno kot o premenah nasprotij (enantiion) življenja in smrti in obratih ognja. Za razmerje med kažočim in dokazujočim mišljenjem je odločilno vprašanje, kaj sta dokaz in metafora v filozofiji. Heraklitove filozofije ne smemo zamenjavati s Kratillovo. Če namreč niti enkrat ne moremo stopiti v isto reko, potem skupni jezik ni možen, saj sporazumevanje predpostavlja, da lahko mislijo isti predmet različni ljudje. Jezik, ki bi vseboval neskončno število različnih izrazov, ne bi omogočal komunikacije. Že Aristotel je videl, da bi bila sofistika potem neizogibna. Jezik zanj ni vedno nov, saj za komunikacijo priporoča uporabo starejših, bolj ustaljenih izrazov. Marx ne bi bil naslednik Heraklita, če se nastajanje v smislu proletarske revolucije ne bi dalo definirati. Genetična definicija revolucije presega anarhistično spontanistično pojmovanje revolucije, ker omogoča organizacijo sredstev in ciljev.

Descartes je vedel, da se jezik človeka razlikuje od jezika živali in jezika avtomata. Danes vemo, da je specifičnost človeškega jezika v naslednjih elementih: predvidevanje, internalizacija (razgovor s samim seboj), produktivnost-generativnost, rekonstrukcija, odlaganje odgovora na izziv oz. dražljaj in sposobnost drugačnega reagiranja. Jezik je edina zveza oz. odnos med človekom in svetom in človekov odnos do samega sebe (autoreferenca). Ni čudno, da se v njem kažejo številna nasprotja med deli in celoto, parole-langue, competence-performance, ergon-energia, sinhronija-diahronija, forma-vsebina, nujnost-slučajnost, stalnost-spremenljivost, končno-neskončno, individualno-splošno (univerzalno), beseda-stavek (izjava) itd. Če je res, da človeštvo govori en jezik in ima vsak posameznik svoj jezik (Humboldt), ostane vprašanje, ali imajo različni jeziki kaj skupnega. Eleatski jezik identitete biti v smislu formalne ontologije ne more pojasniti in razumeti svojega nastanka, ker le z navideznim namenom skuša razumeti gibanje, a vodi do nesporazuma o njem. Ta jezik v skrajni posledici izigra samega sebe, ker izigra eno nasprotje nasproti drugemu nasprotju, kot identiteto zoper razlike, kontinuiteto zoper diskontinuiteto, subjektivno dialektiko mišljenja zoper objektivno dialektiko dogajanja, sinhronijo zoper diahronijo. Zanj velja ugotovitev sofista Gorgiasa: »Tudi če bi bivajoče bilo,

² Lefevr, A.: *S one strane strukturalizma*, str. 223—233.

ne bi bilo spoznatno, predstavljivo in sporočljivo.«³ Beseda namreč ne kaže na zunanje stvari, ampak obratno. Beseda ni bivajoče oz. stvar. Kljub temu, da se besede in stvari razlikujejo po čutnih vtisih, pa pride Gorgias v bližino protislovne ugotovitve, da so stvarjem in besedam skupni prav čutni vtisi. Eleati so skušali homogenizirati jezik na osnovi dveh aksiomov, kot sta »iz nič ni nič« in »vse ali nič«. V razmerju med Parmenidom in Zenonom lahko vidimo, da vodi absolutizirana holistična metoda do enakega rezultata kot metoda atomizacije delov, ki je kasneje uporabijo atomisti. Aristotel je menil, da so atomisti samo razbili velik eleatski kovanec na množico drobnih kovancev. Vendar množica eleatske biti ne more obdržati enakih lastnosti v drugih razmerjih. Zato Milošević pravilno pripomni, da »obstajanje praznega prostora pri atomistih ni v skladu z aksiomom »iz nič ni nič«. Če nekaj obstaja, kako more obstajati nič.«⁴ Vprašajne je formuliral Leibniz v smislu: »Zakaj nekaj in ne nič.« V zgodovini filozofije je bilo vprašanje največkrat odločeno v smislu takšne ali drugačne biti, ki določa vse drugo, v korist resnice nasproti zmote. Že Aristotel je povedal, da je lahko le nekaj resnično, drugo pa je zmotno. Pred nedoločenostjo resnice in zmote, ki je vsebina »Lažnivca« rešujejo filozofijo njeni principi. Pri Spinozi je resnica o causa sui kriterij same sebe in zmote, pri Descartesu je dvom o dvomu nemogoč, prav tako kot za Parmenida videz videza, po katerem bi ne-bit obstajala. V navedenih primerih zmote izginejo v luči resnice. Kant je zagotovil kritiko čistega uma pred očitkom zmote oz. laži s transcendentalno diferenco med stvarjo po sebi in pojavom. Vendar resnica ni z apriornimi formami razuma dana dogma, ampak samo idejna hevristična usmeritev, ki presega znana dejstva z iskanjem novih možnosti. Kant nasproti dozdevno dovršenega jezika formalne logike odpira možnost drugačnega jezika dialektike. S tezo, po kateri so čuti brez razuma slepi in razum brez čutov prazen, je Kant postavil zahtevo po vsebinskosti logike. Kot kasneje Gödelu tudi Kantu jezik formalne logike ni zadosten sam po sebi. Čutne vsebine ni mogoče dokončno formalizirati, homogenizirati in poenotiti. Stališče subjekta vnaša negotovost v objektivistični jezik racionalistov, vendar ne tako, da bi ga destruiral. Zaradi subjektivitete subjekta, ki je objektiviteta objekta, struktura možnega subjekta sovпада s strukturo možnega objekta. Bog kot bistvo sveta in njegov prvi vzrok ne obstaja v čutno nazorni obliki, ampak le kot človekova naravna metafizična težnja. Prosvetljenjska ideja o bogu kot človekovi samokreaciji je bila istočnica za prevajanje teološkega jezika v antropološki jezik, jezika onostranstva v jezik tostranstva, jezika sveta teorije v jezik svetovne filozofije, jezika revolucije v teoriji v jezik praktične revolucije, predzgodovinski jezik sveta kapitala v jezik zgodovine. Z Marxom je postalo jasno, da je princip filozofske imanence brez principa transcendence lažen, ker vodi do nerešljivih problemov. Drugačen jezik pomeni tudi spremenjen odnos, sicer ga spremlja le revolucionarni videz jezika mladoheglovcev.

Niti ni vse resnično niti vse lažno. Če ne moremo označiti kot resnič-

³ Sovre, A.: *Predsokratiki*, str. 154.

⁴ Derrida, J.: *O gramatologiji*, str. 424.

nega enega izmed dveh delov izjave, smo prisiljeni iskati resnico v celoti, kar pa spreminja resnico v fabulo ali mit o Lažnivem kljukcu. Paradoks samoponašanja v razmerju med deli in celoto nastane zato, ker ima človek kot subjekt vse možnosti, ne more pa vseh realizirati. Če rečemo: »Na začetku je bila beseda«, to je že stavek. Postavitev diskurza na začetek ne razreši jezika kot notranjih relacij znotraj sebe. Sprva se je človek zanimal le za objekte izven sebe, diskurz je le kasnejša refleksija dejanja. Vprašanje, kaj je prej: dejanje ali beseda znotraj diskurza nas privede do razlikovanja med refleksivnimi predmeti, ki obstajajo le znotraj našega mišljenja in nerefleksivnimi predmeti, ki obstajajo ne glede na to, ali jih mislimo ali ne. Pri nerefleksivnih predmetih je tisti, ki odloča, račun kvantifikatorjev prve stopnje z enomestnimi predikati, ker je enostavno identičen. Lastnosti tega predmeta se dajo tako popolno klasificirati, da ustrezajo zakonu izključene tretje možnosti. Refleksivni predmet zaradi svoje kompleksnosti relacij ni reduktibilen na zakon izključene tretje možnosti. Ker se predmetna področja med seboj prepletajo, ni jasne meje med zakonom izključene in zakonom neizključene tretje možnosti. Kot je odnos med refleksivnimi in nerefleksivnimi predmeti še nedorečen, tako je še odprto vprašanje odnosa med obema zakonoma. Seveda ne smemo objektivnega in subjektivnega jezika med seboj popolnoma izenačiti niti ločiti. Dokler pojmujeemo objektivno stvarnost kot nujno, splošno, identično in pozitivno, so subjektivni, fantazijski predmeti smiselni le, če so odraz in izraz takšne realnosti. Razlika med realno-identičnimi predmeti in fantazijsko drugačnimi predmeti vodi v nesmiselno protislovje. Če dejanskost ne obstaja brez mišljenja uma, potem je tudi um samo že dejanski. S tega vidika ni mogoče odkriti nesmiselnih protislovij. Če sta um in dejanskost v medsebojnem odnosu relevantni in ireduktibilni, sta lahko kriterij druge za drugo. V njuni istovetnosti in različnosti, ki se kaže v homogenizirani heterogenosti, se ne dasta niti substituirati niti subordonirati. Aristotelova logika, ki jo označujemo kot terminsko, pojmovno, predikativno, atributivno, apofantično, razredno, enostavno identično po prevladujočih tendencah in stavčno, matematično in relacijsko po zasnovanosti, se je posluževala jezika substitucije. Le tako je lahko homogenizirala raznoliko dejanskost z enoznačnim razumevanjem vzročno-posledične zveze. Večplastnost vsakdanjega jezika se je že v antiki izkazala kot neprevedljiva oz. le delno prenosljiva v enoznačni formalni jezik. Substancialno-akcidentalni odnos določa pri Aristotelu odnos med subjektom in predikatom. Nesmiselna protislovja nastanejo tedaj, kadar ne upoštevamo identitete, razlike in nasprotja med S in P. Refleksivni predmet je Aristotelov bog kot forma oz. mišljenje mišljenja, negibni gibalec. Že v pojmu boga opazimo princip samonanašanja z lastno negacijo. Tisto, po čemer vse stvari so, ni v istem odnosu do sebe kot je do vsega drugega. Svet postane urejen, ko se sredstva vskladijo s cilji.

Le refleksivni predmet obstaja na način samonanašanja v smislu dvojnosti med mislečo mislijo in mišljeno mislijo, ki sta dvojje v enem. Tudi v Descartesovem cogitu je skrita dvojnost med jaz mislim in mislim predmet, ki je bodisi jaz (samonanašanje) ali pa razsežna stvar. Ker misel ne vodi samo izven sebe do boga in razsežne stvari, ampak se nanaša oz. povrača

nazaj nase v smislu ega, je Descartes obtičal v shizmi med samoprevaro in objektivno resnico, med gotovim dvomom (subjektivno) in gotovim objektivnim spoznanjem. Meja človekovega bivanja, ki se samorefleksijsko obrne sama vase in nazaj, na tisto, po čemer je, izgubi v tej dvojni vlogi tretjo vlogo — namreč prekoračitev same sebe v smislu napredka. Če je bistvo bivše, je vzrok sam svoja posledica, začetek je začetek lastnega konca, potem je del celota, ker reprezentira celoto. Jezik iz odprte knjige človekovih želja in smotrov je preveden v kavzalni jezik dovršene znanosti. Samonanašanje je človekovemu umu najbliže in najdlje, zato se mu poslednje spoznanje izkazuje kot prvo. Šele Hegel je vprašanje ipsofleksiivnosti, ki se je v zgodovini filozofije kazalo per negationem v skepticizmu, agnosticizmu, solipsizmu itd., pozitivno osmislil. Zaradi prednosti nerefleksijskega predmeta v praksi, je nastopala ipsofleksiivnost le v zvezi z nesmiselnimi protislovji. Hegel je pokazal, da ima ipsofleksiivni odnos prednost pred nerefleksijskim odnosom, ki predpostavlja spoznanje predmeta, preden se ta lahko spozna. Um v odnosu do sebe transcendirira in prevaja zakonitosti nerefleksijskega predmeta v zakonitosti refleksijskega predmeta in s tem sam postaja svoje drugo (nerefleksijski predmet). Refleksijski in nerefleksijski predmet sta vzajemno prepletena kakor dialektika in formalna logika. Brez enega in drugega, zato je refleksijski predmet vedno svoje drugo, kar pa nerefleksijski ni, saj ostane enostavno identičen s samim seboj. Ipsofleksiivni odnos je v človekovi avtokreaciji, ki jo je Aristotel imenoval kot zakon sinonimije. Hegel je ipsofleksiivnost hipostaziral na ravni absolutnega duha, kar mu omogoča podrejanje predmeta I. stopnje predmetu II. stopnje. Vprašanje njune relativne samostojnosti obstaja še odprto. Ipsofleksiivnosti ne označuje bistveno paradoks »Lažnivca«, večno statično ravnotežje duha, zamenjava zgodovine za strukturo ali sistem jezika, v katerem sovpade znak z označenim. Ipsofleksiivnost je hkrati v različnem smislu transfleksiivnost med spominom in anticipacijo, med mislijo in dejanjem.

Autoreferencialen odnos, ki je bistvo refleksijskega predmeta, je lahko solipsističen ali generičen. Eksistencialni jezik posameznika je posledica njegove specifičnosti in osamitve v družbenih razmerjih. Neomejene možnosti ustvarjanja jezika so omejene z nepredvidljivimi situacijami oz. slučajji, v katerih se posameznik nahaja. Situacije so vzvod za izpeljavo ali preseganje določenega jezikovnega sistema. Za pozitivistično filozofsko tradicijo je subjekt izvor zmot, zato ga skuša eliminirati ali omejiti le na odsotno prisotnost v logično urejenem mišljenju. Autoreferencialni odnosi so tudi za današnjo simbolno logiko nepričakovani. Znanost, ki teži k enoznačni opredelitvi neodvisnih variabel (po možnosti pa tudi odvisnih) predstavlja zaprt sistem formalnih simbolov. Tugendhat meni, da je znanstveni stavek resničen le toliko, kolikor prispeva k spoznanju celote. Kolikor celoto zamegljuje, je napačen. Videli smo že, da eleatizem sicer omogoča znanosti natančnost za ceno zaprtosti, ki jo v skrajni posledici negira kot znanost. Znanost, ki proučuje razvoj, je tudi sama razvojna, vrednost njenih rezultatov se spreminja z vrednostjo njenih paradigem. Subjekt vključuje le holistična, ne pa atomistična metoda. Autoreferencialni odnos je sestavina zakona vzajemnega učinkovanja delov znotraj celote. Brez prisotnosti sub-

jekta je logika le formalizirana ontologija. Z zahtevo po prisotnosti subjekta pa postane vsebinska obogatitev subjekta s tem, ko aktualizira njegovo potencialno miselno in empirično izkustvo. Šele na osnovi te teoretične zahteve je možno postaviti zahtevo po počlovečenju sveta, ki je znana kot humanizacija prirode in naturalizacija človeka. Za realizacijo obeh zahtev ne odgovarja kartezijski dualistični model, ampak marksistični teoretično-praktični model dvojne hkratne zunanje in notranje spremembe v dveh različnih pomenih. Čeprav sta se ti zahtevi eksplicitno pojavili zaporedno: prva pri Heglu, druga pri Marxu, prehajata v različnih pomenih implicitno druga v drugo pri vsakem od obeh mislecev drugače. V nekem smislu danes laže vidimo, v čem je praktičnost Heglove teorije in teoretična kritičnost Marxove analize prakse, kot pa so to videli njuni sodobniki. Idealistični jezik ni enostavno prevedljiv v »jezik odločanja« (Lefèbvre) po shemi zamenjave subjekta s predikatom, ker ne gre za isti subjekt in isti predikat. Marxov pojem prakse ni zamenljiv niti s Heglovim absolutom niti s Spinozovim *causa sui* sub specie eternitatis.

Prisotnost subjekta v jeziku človekovega mišljenja in sveta transformira vidik večnosti v časovni vidik. S prehodom od boga kot konstituensa sveta na človeka je le-ta v dvojnem odnosu do sebe in do zunanjega sveta. Odnos do sebe postane nesmiselno protisloven samo tedaj, če vodi v destrukcijo zunanjega nerefleksijskega objekta, kar pomeni, da ne more preiti identitete med mišljenjem in bitjo. Ipsofleksivni odnos je svoboden, če človek kot prirodno in predmetno bitje deluje prirodno in predmetno in odtujen, če mu narava postane sredstvo manipulacije. Znano je, da delo znotraj materialne nuje človeka ne bogati, ker v bistvu še ni način njegovega samozražanja. Marx razume človekov svet v odnosu do njega samega. To je razvidno iz naslednjih stališč: Največja proizvajalna sila je proletariat sam. Odnos človeka do človeka, moža do žene je odnos človeka do narave.⁵ Šele ko človek spozna in organizira lastne sile kot družbene sile in ne bo ločil družbenih sil od sebe, bo človeška emancipacija izvršena.⁶ Najslabši arhitekt se razlikuje od čebele po tem, da ima produkt najprej v glavi...⁷ Iz tega sledi, da sta principa zunanosti in notranosti povezana, sicer ni mogoče realizirati filozofije v smislu filozofije tega sveta. Dejstvo, da se posameznik le v družbi lahko osami, pomeni, da je generična ipsofleksivnost pred solipistično. Človekovo notranje rodovno bistvo ni nemo kot pri Feuerbachu, ampak komunikativno. Že Hegel je poznal fenomen avtomatizma dela, po katerem je človek tem manj, čim več postavi v proizvod. Marx najde to logiko obratnih sorazmerij v kapitalistični blagovni proizvodnji in v religiji. Jezik blagovne proizvodnje je jezik človekove samonegacije, ki vodi do izpraznjenja in pozunanjenja njegove vsebine. Dokler je kapital kapital, človek ni človek, ampak žival ali robot. Zvičajnost uma v privatno-lastniških odnosih je Marx opisal takole: »Vsak človek špekulira na to, da bi drugemu človeku ustvaril novo potrebo, da bi ga s tem prisilil k novi žrtvi, da bi ga zapeljal v nov način uživanja in s tem ekonomskega propada. Vsakdo skuša

⁵ Marx-Engels: Rani radovi, str. 274.

⁶ Marx-Engels: Izbrana dela, str. 180.

⁷ Marx: Kapital I, str. 201—202.

ustvariti tujo bitno moč nad drugim, da bi z njo zadovoljil lastno sebično potrebo. Vsak nov produkt je nova potencia medsebojne goljufije in medsebojnega ropanja.«⁸ Rezultat lažnega namena v »boju vseh proti vsem« je v tem, da človek tem manj eksistira, čim več ima. V mistificiranem jeziku kapitala ne gre za zamenjavo enakega z enakim (npr. prijateljstva za prijateljstvo), ampak za zamenjavo nasprotnega z nasprotnim. Denar napravi individualne bistvene moči za nekaj, kar niso t. j. za njihova nasprotja.« Človek je privatnolastniških odnosih to, kar ni. Šele v družbeno-lastniških odnosih so ljudje in stvari to, kar so. Meje človekovega odtujenega jezika so meje njegovega odtujenega sveta. Marx v Prispevku k židovskemu vprašanju zvaža človeški svet in odnose »na človeka samega«. Ipsofleksivnost človeka samega ni nič drugega kot njegova lastna prirodna in človeška določitev, ki pomeni preraščanje prazno-abstraktne ipsofleksivnosti kot rezultata samoodtujitve. Jezik privacije bogatih na račun deprivacije siromašnih predicara predikate imetja in razlašča predikate eksistence subjekta. Na mesto Kantove biti kot logične pozicije oz. možnosti in Heglove triade: bit-nič-nastajanje postavi Marx proletariat, ki ne more izgubiti nič drugega kot lastne okove in ne more osvoboditi sebe, ne da bi osvobodil vse človeštvo. Začetna pozicija subjekta je v vsakem zgodovinsko-logičnem kontekstu drugačna. Heglov absolut je kot *causa sui* izvor lastnega idealnega formalnega jezika, ki je hkrati že svoje drugo v materialni vsebini, ne da bi bil z njo docela istoveten. Duh in materija nista druga z drugo substitutivni prvini, ker je presežna vrednost in z njo tudi prednostna pozicija absolutnega duha v njegovem samstvu t. j. tisti posebnosti, ki je nasplošno odločilna in odločljiva za sistem Heglove logike. Kategorije duha so njegov abstraktni denar, ki reprezentira dejanski kapital izven sebe. Marxova naloga je v tem, da transformira jezik abstraktnega denarja duha v jezik blagovne proizvodnje in v njem poišče ključ za človeka samega, za njegovo carstvo svobode. Kapital postavlja svet na glavo s tem, da osamosvaja produkte nasproti producentom. Kapital je simbol celotne človekove odtujitve. Vsi družbeni odnosi so navidez preneseni z dela na kapital. S tem postane kapital že zelo mistično bitje, saj so vse družbene produktivne sile dela navidez lastne bistvu kapitala.«⁹ Začetni položaj delavca in kapitalista je omogočil navidezno vsemogočnost kapitala. Vprašanje je, do katere mere je mogoče razkrinkati mistificirano vlogo kapitala z bipolarno strukturo indoevropskih jezikov. Kot smo videli, je kapital sam izraz dveh skrajnih možnosti jezika, kot sta subjekt brez predikata (čista pozicija) in predikata vseh predikatov. Kot je znak znaka označeno je, predikat predikatov subjekt, ne da bi bil to dejanski subjekt po metafizični tezi, da bistvo eksistira. Kapitalu podobno kot bogu dajejo ljudje eksistenco. Kot so v metafiziki nadčutne lastnosti ne samo nad čutnimi lastnostmi, ampak so tudi že same po sebi čutne, tako tudi vsak akt menjave blaga med prodajalcem in kupcem pomeni realizacijo te obrnjene slike sveta. Še več — sam jo vzdržuje. Teoretično nedokazan bog se izkazuje in potrjuje v umazano-judovski obliki prakse. Metafizika ni v človekovi naravi, ki je le abstraktno izhodišče v

⁸ Marx-Engels: Izbrana dela I., str. 345.

⁹ Marx: Kapital III., str. 922.

takšni praksi, ampak v mehanizmu kapitala, ki postavlja menjalno vrednost blaga pred uporabno vrednost, minulo delo pred živo delo, kvantiteto pred kvaliteto, delovna sredstva pred delovno silo itd. Bergsonu je Aristotelova metafizika naravna metafizika indo-evropskih jezikov. V tem stališču spet vidimo zamenjavo (ekvivokacijo) zgodovinskega vidika za strukturni vidik. Aristotel je v metafizični praksi, kakor bi lahko imenovali tržni odnos, videl, da na trgu zamenjujejo neenake stvari kot enake. Aristotel ni mogel vedeti, da je izvor te enakosti v »enačenju raznovrstnih del drugo z drugim kot človeško delo.« Formalno enaka menjava je vsebinsko neenaka zaradi glavne družbene delitve dela na umsko in materialno delo. V tem je verjetni vzrok za to, da imajo indo-evropski jeziki izrazitejšo bipolarno strukturo kot nekateri drugi jeziki.

Whorf meni, da »moderna znanost močno odraža zahodne indo-evropske jezike. Sile in delovanja vidi tam, kjer bi bilo ponekod bolje videti stanja. Stanje je samostalnik, ki ima prestiž kakršnega pripisujemo razredu subjektov ali stvari. Zato je znanost pripravljena govoriti o stanjih, kadar ji je dopuščeno, da manipulira s tem pojmom kot samostalnikom.«¹⁰ Različne pojave, ki jih fizika danes še ne zna razložiti in se ji zdijo nelogični, izsiljujejo po Whorfovem mnenju razvoj novih logik in pogostejšo uporabo glagolov. Ne samo samostalniška raba, ampak še prej delitev dela, je evropsko znanost često silila k predpostavljani skritega boga, prvega gibalca ali impulza, absolutnega prostora in časa. Newton je zaradi težav pri prevajanju teološkega jezika v fizikalni jezik obtičal na pol poti. Verjetno je pri Cusanskem zasledil mnenje, da »se vse stvari med seboj privlačijo zaradi božje ljubezni.«¹¹ Božja previdnost je postala s pomočjo operacionalnih pojmov dostopna kvantitativnemu merjenju, kar je Laplacea privedlo do izjave: »Hipoteze boga nisem potreboval.« Sergejevu se ne zdi čudno, da se je Newton rodil v Evropi, ker predvsem evropski jeziki razpolagajo z abstraktnimi pojmi prostora, časa in materije, in so osnova razumevanja zakona gravitacije. Jezika Hopijev in Nootkejev vsebujeta le omejene pojme prostora in časa (tipologijo trajanja), vendar za Whorfa nista manjvredna po sposobnosti izražanja.

LITERATURA

- Bronovski, J., *Porijeklo znanja i imaginacije*, Stvarnost, Zagreb, 1981.
Derrida, J., *O gramatologiji*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976.
Jameson, F., *U tamnici jezika*, Stvarnost, Zagreb, 1978.
Lenjin, V. I., *Filozofske sveske*, BIGZ, Beograd, 1976.
Marx-Engels, *Izbrana dela I*, CZ v Ljubljani, 1969.
Marx-Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1967.
Marx, *Kapital I*, III., CZ v Ljubljani, 1961.
Lefevr, A., *S onu stranu strukturalizma*, Komunist, Beograd, 1973.
Sovre, A., *Predsokratiki*, Slovenska Matica v Ljubljani, 1946.
Vorf, L., B., *Jezik, misao i stvarnost*, BIGZ, Beograd, 1979.

¹⁰ Vorf, B. L.: *Jezik, misao i stvarnost*, str. 168.

¹¹ Bronovski, J.: *Porijeklo znanja i imaginacije*, str. 87.

Problemi pragmatične interpretacije besedila

OLGA KUNST GNAMUŠ

Polje semantike in pragmatike — poskus razmejiti.

Če bi eksplicirali družbeni in psihični (pragmatični) okvir besedila (okoliščine ali kontekst) v celoti, bi besedilo imelo naslednjo obliko:

S (sporočevalec) želi, zato izreka besedilo B z namero Na, da bi pri naslovniku (N) proizvedel učinek (U), (po Miščeviću, 1983) le da je dodano izhodiščno stanje želje.

Toda težko bi našli besedilo — če bi ga sploh lahko — ki bi v celoti ekspliciralo družbeni okvir sporazumevanja, to je motiv, namero in cilj. Ubeseđene so kvečjemu nekatere pragmatične sestavine, npr. čas, od udeležencev le nekateri. Primeri:

Izrekam ti iskreno sožalje. (eksplicirano je dejanje izrekanja in namera)

Želi si skodelico kave. (eksplicirana je želja, potreba)

Prosim te za kozarec vode. (eksplicirana je namera)

Medtem ko družbeni okvir sporočila, predvsem nameravano govorno dejanje, sporočevalec praviloma ne izreče, pa pragmatične sestavine raziskuje naslovnik v dialogu:

Čemu si mi to povedal? Vprašuje po nameri, ker predpostavlja, da se sporočeni podatek in namera ne skladata, da je podatek le sredstvo za doseg cilja.

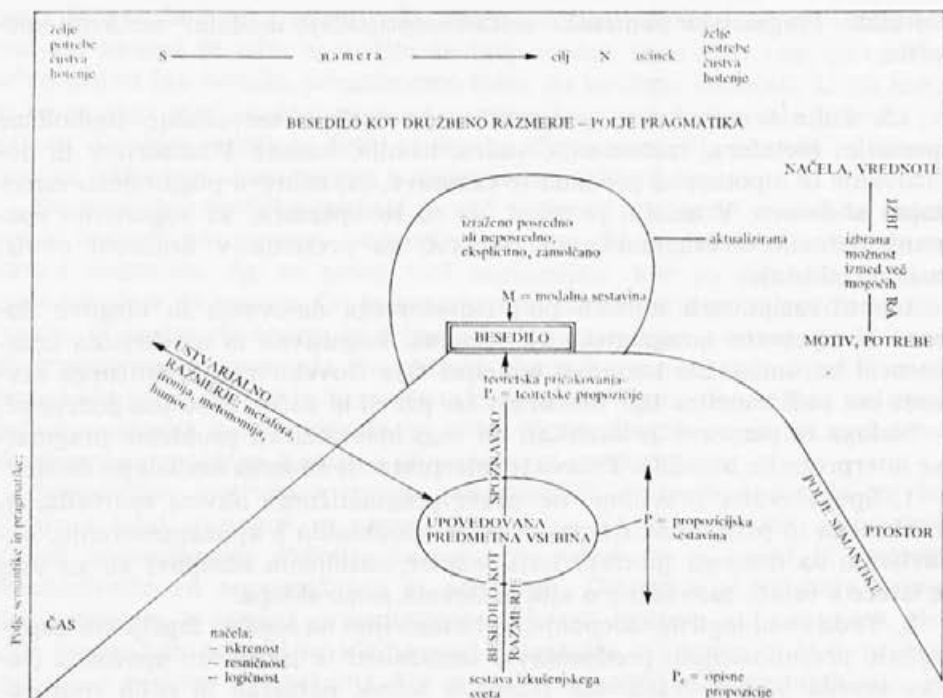
Kaj si želel s temi besedami doseči? Vprašuje po zaželenem učinku. *Le kaj te je spodbodlo, da si ji to povedal?* Vprašuje po motivu izrečenih besed.

Ta vprašanja hkrati razkrivajo, da je bistvo pragmatične interpretacije besedila iskanje motivov, namer in ciljev izrečenega besedila.

Če ogovorjeni na vprašanje *Kaj si s tem mislil* odgovori *To, kar sem povedal*, zanika, da je z izrečenim besedilom zasledoval še kakšne skrite namere in cilje in vztraja, da je bilo sporočeno skladno z dobesednim pomenom izrečenega.

Bistvo pragmatične interpretacije besedila je razkrivanje sporočilnih motivov, namer in zaželenih učinkov.

Preden se bomo lotili vprašanj pragmatične interpretacije, bomo skušali določiti semantično in pragmatično polje z narisom:

V ozadju prikazanega narisa so naslednje hipoteze:

1. Besedilo je izraz spoznavnega in družbenega razmerja.

1.1. Besedilo kot spoznavno razmerje pripada propozicijski pomenski sestavini.¹ To členimo na opisne ali empirične propozicije P_e, ki opisujejo sestavo izkušenskih dogodkov (dejanj, stanj ali dogajanj) in teoretske propozicije P_i, ki so izraz predpostavk in pričakovanj, na podlagi katerih izkušensko razlagamo vzročno, posledično, kot nasprotje pričakovanj, podatke strnjujemo in jih postavljamo v hierarhična razmerja. Propozicijska sestavina pripada polju semantike in se pri upovedovanju in razumevanju podreja načelom iskrenosti, resničnosti in logičnosti.

1.2. Besedilo kot družbeno razmerje je vpeto med potrebe, želje in hotenja ter cilj učinkovati na naslovnikovo duševnost. Temeljna namera je učinkovitost. Za doseganje sporočilnih namer ima sporočevalec na voljo izbirne izrazne možnosti. Katero bo izbral, je odvisno od ocene naslovnikove duševnosti, želje po učinkovanju, potreb in tudi etičnih vrednot. Pragmatske pomenske sestavine (sporočevalec, naslovnik, namera, potrebe, hotenja, čas in prostor) se — kot kažejo poprejšnje razčlembе — v besedilu praviloma v celoti ne eksplicirajo oziroma se ne izrazijo neposredno, ampak

^{1, 2} Propozicijska in modalna pomenska sestavina sta v slovenskem jezikoslovju opisani. Bralec si lahko ogleda opise v delih J. Toporišič (1976, 1982), O. Kunst Gnamuš (1981, 1984). Tu je teorija propozicije razširjena tako, da jo členimo na opisno (ta je tudi bila predmet dosedanjih obravnav) in teoretično (njena nadaljnja razčlemba je predmet raziskav, ki tečejo).

posredno. Pragmatske pomenske sestavine pripadajo modalni² sestavini sporočila.

1.3. Polje semantike in pragmatike povezujejo ustvarjalne simbolične operacije: metafora, metonimija, satira, ironija, humor. Ponazoritev in dokazovanje te hipoteze ni predmet te razprave, saj zahteva poglobljeno samostojno obdelavo. V ozadju je misel, da so to operacije, ki kognitivno spoznanje izrazijo s pragmatičnimi sredstvi, ga preselijo v družbeni okvir, socialno izkušnjo.

Identifikacija treh možnih polj človekovega delovanja in njegove duševne kompetence (pragmatska ali socialna, kognitivna in ustvarjalna kompetenca) bo omogočila razumeti temeljne tipe človekovega praktičnega ravnanja kot tudi temeljne tipe diskurzov ter pravil in načel, ki so jim podrejeni.

Naloga te razprave je raziskati ali vsaj identificirati probleme pragmat-ske interpretacije besedila. Težave te interpretacije so izraz naslednjih dejstev:

1. Sporočevalec praviloma ne izreče pragmatičnega okvira sporočila, tj. družbenega in psihičnega stanja, ki ga je spodbudilo k sporazumevanju, naslavljanju na drugega (potreb, želja, namer, zaželenih učinkov) ali ga vsaj ne izreče v celoti, zato lahko o njih naslovnik samo sklepa.

2. Toda to ni logično sklepanje, ki bi temeljilo na logično izpeljanih implikacijah, presupozicijah, predpostavki resničnosti in iskrenosti sporočila (čeprav seveda lahko). Naslovnik sklepa o željah, namerah in ciljnih sporočevalca skozi prizmo lastnih želja, potreb in ciljev, zato je v pragmatično sklepanje naseljiva projekcija, spregledovanje, tlačenje in sprevračanje neprijetnih dejstev.

3. Pragmatično sklepanje je sklepanje iz dela na celoto. Celota je hipotetične in verjetnostne narave in je izraz ocene sporočevalčeve duševnosti, posplošenih preteklih izkušenj o njem in načel sporazumevanja, ki jih uporablja, pa tudi sporazumevalne kompetence.

4. Končno se postavlja naslednje vprašanje: Zakaj oziroma čemu ne ekspliciramo pragmatičnega okvira komunikacije v celoti ali ga v celoti zamolčimo/prikrijemo, in čemu to, kar bi lahko izrazili neposredno, izrazimo posredno?

Skušajmo se do odgovorov ali vsaj hipotez o njih dokopati po analitični poti, z razčlemba primerov.

Če sporočevalec reče naslovnici

Vedno sem občudoval vašo pamet,

ima ta na voljo dve interpretaciji.

a) Odloči se za neposredno razumevanje sporočila: sporočevalec ji to sporoča, ker verjame, da je to tudi res. Sama lahko verjame ali dvomi v resničnost sporočenega podatka. Toda že pri tej interpretaciji ni mogoče shajati brez vprašanja *Čemu mi to sporoča*. Morda mora zares izraziti svoje notranje doživljanje — občudovanje (izrazna vloga sporočila), morda se želi naslovnici dobrikati. Toda v tem primeru se začneta dobesedno sporočilo in namera razhajati, podatek postaja vse bolj sredstvo za dosego cilja.

b) Naslovnica lahko dvomi v resničnost podatka, zlasti še, če nima najboljšega mnenja o svoji pameti in pravzaprav ve, da to ni ravno njena pred-

nost. Morda bolj od pameti ceni lepoto. V tem primeru se vprašanje po motivu, nameri in cilju sporočila še bolj izostri. Sporočilo ima lahko ironičen smisel (naslovnika prizadenemo tako, da hvalimo lastnosti, ki jih nima in to ve tudi sam). Lahko meri na naslovničino nezavedno željo blesteti po pameti. Izrečeni stavek to željo realizira, učinek sporočila je velik in sporočevalec lahko zanesljivo računa z naslovničino naklonjenostjo.

Do zamolka okoliščin prihaja iz več razlogov. Nekateri izpusti so motivirani semantično; govorec ne izreče podatkov, ki so položajsko dani in za katere domneva, da so znani tudi naslovniku, ker so del skupne preteklosti izkušnje in znanja. Če je pragmatško prekrivanje popolno, če sporočevalec in naslovnik hočeta in želita isto, je komunikacija odveč. Kadar med udeleženci sporazumevanja ne obstaja skupnih pragmatških oporišč, tudi znanje skupnega jezika in razumevanje pomenov besed in stavkov ne omogoča vzpostaviti sporazumevalnega stika. Komunikacija se giblje med tema skrajnosma popolnega ujemanja ali popolnega nesporazuma.

Semantično motivirani izpusti pragmatičnih sestavin sporočila ne izčrpajo v celoti razlogov za zamolk konteksta. Ta je motiviran v socialnih vlogah komunikacije. Prikrito in posredno učinkovanje besed je pogosto učinkovitejše od neposrednega in odkritega. Omogoča prikrievanje dejanskega interesa in koristi, prikazovanje osebne interesa kot skupnega. Besede omogočajo prikriti neskladje med dejanskim in izrečenim in konstituirati lažno podobo dejanskosti. Vse to so pragmatški cilji komunikacije, ki so nujni za prikrievanje razcepljene družbene stvarnosti in osebnosti. Temeljni pragmatični cilj komunikacije je podružbljanje potreb in interesov posameznika in družbenih skupin ter konstrukcija ideološke stvarnosti. Če bi zagovarjali načela neposrednega, resničnega in iskrenega sporazumevanja, bi jezik izgubil to temeljno vlogo.

Medtem ko je naseljevanje in tvorjenja pomena³ mogoče opisati s pravili, mestoma algoritemsko natančno, je pragmatška interpretacija opisljiva z načeli. Poskusimo jih identificirati in opisati.

Načela pragmatične interpretacije in argumentacije.

Temeljna predpostavka sporazumevanja je Griceovo načelo sporazumevalnega sodelovanja (cooperative principle) in maksime, ki ga sestavljajo. To načelo predpostavlja, da je komunikacija vpeta v skupne sporazumevalne cilje in mora biti govorčev govorni prispevek s tega stališča pomemben. Ta predpostavka omogoča usmisлити stavka, ki pomensko nista povezana:

A: *Zmanjkalo mi je bencina.*

B: *Garaža je za vogalom.*

Če A na podlagi B-jevega odgovora izpelje sklep, da je mogoče v garaži dobiti bencin, za to ni imel semantične opore v izrečenih stavekih, temveč mora domnevati, da je B v pogovoru sodeloval s sporazumevalno pomembnimi podatki, takimi torej, ki so v danem primeru koristili A-ju. Opravka imamo s t. i. konverzacijsko implikacijo, ki jo Grice loči od konvencionalne, oprte na semantične podatke in logična razmerja. Toda predpostavka spora-

³ Z naseljevanjem pomena razumem pomen kot razmerje med izrazom in zunajjezikovno dejanskostjo; s tvorjenjem pomena razumem pomen, generiran znotraj razmerij v sistemu označevalcev.

zumevalnega sodelovanja, konverzacijska implikacija, omogoča, da usmislimo vse, če le hočemo. Do kod nas lahko pripelje usmišljanje nesmislov?

Naslednji zanimiv primer, ki pojasnjuje postopke pragmatične interpretacije in ki sočasno opozarja na razliko med semantiko in pragmatiko, je primer, ki kaže, da je mogoče pragmatični smisel doseči tako, da ovržemo pomensko razlago. Če sporočevalec izreče stavek *Ali mi lahko daš ščepec soli* in se odzovemo z *Da*, a pri tem ničesar ne ukrenemo, je bil to s stališča pragmatike pričakovana nezadosten odgovor, čeprav povsem usklajen s semantično razlago. Ta primer nazorno razkriva, da ima beseda v kontekstu sporazumevanja uporabne cilje, ki jih ni mogoče zaobseči v okviru pomenske razlage. Če s stališča pomenske razlage ni mogoče oceniti *koristnosti* sporočila (odgovor ima vrednost novega podatka, za katerega se sporočevalec zanima), je treba najti tak odgovor, ki bo imel pragmatično vrednost. To, kar razdvaja semantiko in pragmatiko, je očitna vpetost pragmatike v okvire želja — namera — učinek — zadovoljitev potrebe — korist. Semantika je pragmatično koristna tedaj, kadar sporočevalec išče pomen, vednost, znanje. Seveda pa to razmerje ne izčrpa pragmatičnih ciljev komunikacije.

S stališča semantike je stavek smiseln le, če je iskren, če je zatrjeno skladno z dejanskim in če v to, kar zatrjujemo, tudi verjamemo. Trditve, v katerih je izraženo neiskreno razmerje do zatrjene vsebine, so pomensko kontradiktorne. Semantika ne dopušča stavkov, kot so naslednji:

Peter je ukradel denar, toda lažem.

Peter je ukradel denar, a to ni res.

Peter je ukradel denar, a tega ne verjamem.

Če bi vselej eksplicirali razmerje do upovedovane predmetnosti, bi s pomenskega stališča ne mogli lagati. Toda sporazumevamo se praviloma tako, da svojega vedenja, verjetja ali namere ne izrazimo. Rečemo lahko samo *Peter je ukradel denar*. Zamolčevanje iskrenostnih in resničnostnih pogojev ter sporočilne namere omogoča, da izrekamo neiskrene in neresnične podatke ter prikrite namere.

Jezik kot sestav pomenskih pravil je zavezan pravilom logičnega sklepanja. Kontekst omogoča, da smiselno povežemo stavke, ki niso v nikakršni logični zvezi. Če želimo, lahko pojasnimo logično zvezo tudi med pomenskimi sestavinami naslednjih stavkov:

Jure je doma iz Zagreba, a ni posebno pameten.

Poročil se je z lastno vdovo. (Wunderlichov primer.)

Ni težko najti ljudi, ki verjamejo, da so Zagrebčani — za razliko od drugih — le izjemoma nepametni, in ni težko verjeti, da se umrli poroči z lastno vdovo ali si izmisliti kriminalke, v kateri je to mogoče. Za kontekstno »logiko« zadostuje le ustrezno verjetje in pripravljenost verjetja.

S stališča semantike je naslednji stavek dvoumen:

Izbira delavcev poteka po dogovoru.

Ne ve se, ali delavci izbirajo ali so izbirani. Zato semantika presuponira globinske strukture, v katerih je pomen izražen neposredno in tako, da je mogoče preveriti skladje med izrazom in dejanskostjo. S stališča pragmatike so taki stvaki funkcionalni prav zavoljo tega, ker pomen zakrivajo in jih je mogoče razložiti tako ali drugače.

S stališča pragmatične interpretacije je zanimivo razmerje med tem, kar zamolči sporočevalec, in tem, kar zamolči naslovnik. Razmerje med zamolčanim in izrečenim je s stališča obeh udeležencev sporazumevanja sprevrnjeno: kar prvi zamolči, drugi izreče, in obrnjeno. Tudi hierarhija pomembnosti se sprevrne: kar postavi sporočevalec na glavno mesto, naslovnik potisne na odvisno:

A: Peter, hodiš po spolzkih tleh.

B: Peter me je opozoril, da hodim po spolzkih tleh.

Tega razmerja se bomo dotaknili še na drugem mestu. Dejstvo je, da razlik v družbenem in psihičnem kontekstu ni lahko usklajevati, saj so podvržene sprevrnitvi sporočevalčevega konteksta v naslovnikov; ta sprevrnitvev poteka tako:

zamolčano — izrečeno

pomembno — manj pomembno, podrejeno.

Pragmatsko zanimivo je tudi dejstvo, da na naslovnika pogosto ne moremo učinkovati po neposredni poti, četudi bi to želeli. Tako naslovnika ne moremo razvedriti z eksplikacijo želje ali namere.

Nameravam / želim te razvedriti,

ampak s prikritim učinkovanjem, še posebej tedaj, če naslovnik mazo-histično uživa v svoji žalosti. Tudi prizadeti bi ga ne mogli po neposredni in eksplicitni poti, tako da bi mu dejali *Želim / nameravam te prizadeti, zato ti odkrito povem, da si osel*. Zakaj je treba željo in namero prikriti, da bi se dotaknila naslovnika? Najbrž zato, ker sam pred sabo skriva svoje želje in potrebe, ker se boji želiti ali noče hoteti. Če je otrok v obdobju trme in ljubi prepovedano (noče hoteti, kar hočejo drugi), potem bomo učinek dosegli hitreje, če mu bomo to, kar želimo, da bi storil, odsvetovali ali celo prepovedali.

Dejstvo, da se učinki dosegajo ne samo po prikriti, ampak celo po sprevrnjeni poti, razkriva dvojno zakritost, naslovnikovo in sporočevalčevo. Kajti le dvojno zakrivanje lahko proizvede pozitivne in zaželene učinke besed.

Spoznavno polje praviloma naseljujejo osebk, ki verjamejo v resnico oziroma smisel njenega iskanja. Spoštujejo načelo resničnosti, ki zahteva preverjanje skladnosti med zatrjenim in dejanskim oziroma logično skladnost med izjavami.

Pragmatski diskurz ni usmerjen k iskanju in preverjanju resnice, ampak »resnico« proizvaja na podlagi naslovnikovega verjetja. Pragmatski diskurz je usmerjen k prikriivanju ali posploševanju interesa. Zavezan je načelu povračilnosti, to je nagrajevanju za govorca prijetnih in koristnih podatkov in kaznovanju neprijetnih in škodljivih, ne oziraje se na njihovo resničnostno vrednost. Govorec se sploh ne vprašuje, ali je podatek resničen ali neresničen, ampak le, ali je njegovo izrekanje koristno ali škodljivo, ali je z njim mogoče prizadeti, potolažiti, užaliti, razveseliti, prestrašiti in doseči druge zaželene učinke na naslovnika. Ne zanima ga resničnost zatrjene vsebine, ampak njena pragmatična učinkovitost, to je njeno učinkovanje na naslovnikovo duševnost. Tako se lahko isti sporočevalec v raznih okoliščinah zavzema za povsem različna načela; v enem položaju npr. zatrjuje, da je za

vodjo projekta pomembneje, da je ustrezno strokovno usposobljen, medtem ko so organizacijske sposobnosti drugotnega pomena, v drugem zagovarja obrnjeno. Zato njegove trditve ne razodevajo dejanskega razmerja do organizacijskih in strokovnih zmožnosti, nesmiselno se je vpraševati po resničnosti izjave. Vsebina izjave je le trnek, na katerega naj se ulovi riba — vodja projekta, ki bo ustrezal sporočevalčevim interesom. Kadar bo zaželeno oseba dobro strokovno usposobljena, bo zanj govorila strokovna usposobljenost, kadar bodo izstopale njene organizacijske sposobnosti, bomo hvalili te. Merila izbire ne bodo izraz našega načelnega stališča do lastnosti, ki jih uporabljamo kot argument za ali proti, ampak jih bomo prilagajali lastnostim izbiranih oseb. Za pragmatičen diskurz je torej značilen argument, vezan na osebo. Toda pogledjmo si postopek pragmatične argumentacije.

Načelna, splošno veljavna trditev: na načelni ravni se S vselej zavzema, da je pri vodenju projektov pomembnejša strokovna kot organizacijska usposobljenost. Ko pa gre za dejansko izbiro in se načelni ravni pridruži konkretni interes, želja, da bi projekte vodili raziskovalci, ki S-ju iz tega ali onega razloga ustrezajo, ravna tako:

Primer 1: Sem za to, da projekt vodi raziskovalec A in ne B, ker je A strokovno bolj usposobljen.

Primer 2: Sem za to, da projekt vodi raziskovalec C in ne D (opomba pisca: D je formalno strokovno bolj usposobljen in ni razlogov misliti, da ni tudi dejansko). Že doslej je pokazal izjemne organizacijske sposobnosti.

Opazno je, da konkretna argumentacija ni skladna z načelno, od položaja neodvisno splošno veljavno trditvijo S-ja. Za razliko od spoznavnega diskurza se pragmatični diskurz ne meni za logično skladje med splošno veljavno trditvijo in njeno uporabo ob konkretnih primerih. Kje je potem oporišče pragmatične argumentacije, če ni v logični izpeljivosti splošnih sodb na posamezne primere? Pragmatična argumentacija ni zavezana nikakršni logični izpeljivosti, ampak stavi na vsebinsko učinkovitost izjave, ne oziraje se celo na resničnost zatrjenega. Zato v danem primeru merila vrednotenja kandidatov prilagajamo osebam: vselej najdemo vsebinski argument, ki daje težo zaželenemu kandidatu in jo jemlje nezaželenemu. Tako prihajamo do notranjega neskladja med izbranimi merili, ker pač načelno stališče ne bi uveljavilo naše želje in pripeljalo do zaželenega cilja. Vsebina izjave kot pragmatični argument ni vezana na resnico niti ni podrejena zakonom logične izpeljivosti iz splošnih trditev, ki jih zagovarjamo zunaj konkretnih interesnih položajev.

∴ Kako se upreti učinkovanju besed, ki so sprte z načeli, logiko in resnico, ki govorijo eno, a mislijo drugo? Na to vprašanje bomo skušali odgovoriti kasneje. Najbrž bi bilo preenostavno, če bi ostali zavezani dobesednemu pomenu izrečenega in spoznavnim pragmatičnim načelom resničnosti, logične izpeljivosti in iskrenosti. Tudi če bi hoteli, bi ne mogli, saj je pragmatična komunikacija izraz družbene razcepljenosti in interesnega boja.

Hipoteza o treh vrstah diskurza.

Pravzaprav bo tu tekla beseda le o dveh, kajti polja ustvarjalnega diskurza, lastnega umetnostnim besedilom, se dejansko ne bomo dotikali. Ali je to diskurz, ki spoznanja o svetu preseli v pragmatični okvir, socialni

kontekst, opirajoč se na metaforo, metonimijo, ironijo, humor in satiro? Znanstveni diskurz se v večji meri kot drugi naseljuje v semantično polje in se udejanja prek propozicijske pomenske sestavine (kar seveda ne pomeni, da znanstvenik izgubi stik s pragmatiskim interesnim poljem; znanstveniki so praviloma pragmatško nebogljeni, zato pa skušajo to, kar praktično ne obvladajo, obvladati razumsko; ali je potem znanost razumsko obvladovanje manjka in je Demostenes simptom tega početja?); delež spoznavno motiviranih pretvorb je v znanstvenem besedilu velik (posamostajenje, vzročno-posledične razlage, posploševanje, neskladja med teoretično pričakovanim in dejanskim), modalnost pa je razvita skromneje. Zavezan je načelom logične izpeljivosti in resničnosti ter veri, da je resnico smiselno iskati.

Politični diskurz je v celoti naseljen v pragmatškem polju. Temeljna namera tega diskurza je proizvodnja skupne volje in prepričanja ter »resnice«, oprte na verovanje in glasovalno večino. To je komunikacijska podlaga tega, čemur pravimo »akcijska enotnost« in pripadnost skupini. To je diskurz, ki proizvede ideološko konstrukcijo stvarnosti: resnico proizvaja po načelu verjetja, argument je vezan na moč osebe v naslednjem smislu:

Zemlja je središče vesolja, ker tako pravi cerkev oziroma papež kot njen najvišji predstavnik.

Kdor to trditev krši, ga je treba izobčiti iz skupnosti vernikov. Oprekanje trditvi, vezani na moč osebe, v imenu resnice in moči spoznavno oprtega argumenta, proizvede v nedemokratičnih družbah konfliktno stanje, ki se praviloma slabo konča za zagovornika spoznavne argumentacije.

V ideološkem diskurzu prihaja do neskladja med načelom strokovnosti in načelom glasovalne večine. Ali ena in ena ni dve, ker to zatrjuje osamljeni strokovnjak, glasovalna večina pa misli, da je lahko tudi tri?

Za demokratične družbe je značilno, da se med obema diskurzoma vzpostavi demokratični dialog in da ideologija praviloma spodrsne na vseh tistih mestih, kjer jo preseže načelo resnice in moč na spoznanje oprtega argumenta. Nedemokratične družbe opredeljuje diskurz, v katerem obvlada »resnica«, oprta na verjetje, argument, oprt na moč tistega, ki ga izreka, in glasovalna večina nasproti strokovnosti tudi tedaj, ko gre za strokovna vprašanja. Seveda ta diskurz pripelje do nevzdržnega nasprotja med ideološko konstrukcijo stvarnosti in dejanskostjo. To nasprotje ga končno tudi zmelje.

Hipoteza o treh kompetencah

Opravljen semantično-pragmatska razčlemba bi lahko bila zanimiva tudi za teorijo človekovih sposobnosti. Kaže namreč na tri, relativno neodvisne kompetence: spoznavno ali kognitivno, socialno ali pragmatško in ustvarjalno-umetniško.

LITERATURA

Grice, A. P. (1975): *Logic and Conversation*, v: Cole, P., Morgan, J. L., eds.: *Syntax and Semantics*, Academic Press, New York.

Mičević, N. (1983): *Hierarhija namer in razlogov*. *Anthropos*, š. III—V, s. 268—280

Musek, J. (1982): *Osebnost*. *Dopisna delavska univerza Univerzum*, Ljubljana.

Pojem interiranih modalnosti je že precej znan v filozofiji in v logiki, znano je, da mu semantično lahko ustreza določena relacija tim. »možnih svetov«, ki se tako na razne načine nanašajo drug na drugega.

Toda posebne oblike »iteracij« obstajajo tudi pri tim. »intencionalnih izrazih«, izrazih domnev, namer, želja, verovanj, namreč takrat, kadar se ti nanašajo drug na drugega. Posebno značilne postanejo tovrstne izjave oz. »propozicionalne naravnave« takrat, kadar gre za odnose med ljudmi, ko se ljudje na prepletene načine nanašajo na pričakovanja drugih ljudi, oni pa spet nazaj na pričakovanja prvih. Različne filozofije, zlasti fenomenološke teorije medosebnih odnosov, eksistencialistične teorije, interakcionistične idr. teorije so poskušale razsvetljevati te naravnosti. Moram reči, da kolikor mi je znano, ni bilo še sistematičnega poskusa izdelati logiko teh naravnjav in na njih temelječih izjav. Mislim, da se v teh izjavah jasno kaže nek sistem, neka »logika« vsaj v informativnem smislu, in to se mi zdi najboljši dokaz proti trditvam, da so vse te izjave preprosto brezsmiselne. Moja osnovna ideja je, da jih moramo vzeti takšne, kot so, in v logični reinterpetaciji ne preveč odstopati od »naravnega izraza«. Strinjam se s tem, da je v njih prisotna neka sistematična logična deviacija, namreč vtis o zunanji relaciji med subjektom in objektom intenc, vendar je podobna deviacija prisotna še pri drugih oblikah stavkov, npr. pri modalnih stavkih. Moj prispevek skuša biti torej preprost lasten poskus razumevanja dela logike naravnega jezika brez ambicije po kakšni zaključenosti. Tudi ne nameravam konkurirati obstoječim teorijam o intencionalnih stavkih, ki so tudi sicer močno raznolike.

Vzemimo za sedaj stavke intencionalnih naravnjav kot »zdrave« in pogledjmo, kako naravni jezik izraža na tej osnovi medsebojno prepletanje intenc.

Imejmo dva subjekta, A in B, ki sta medsebojno v odnosu, npr. v komunikaciji in pogledjmo razne možne ravni intencionalnosti.

Osnovna stavka tu naj bosta: »A meni o B, da p« in »B meni o A, da q«. Očitno je, da se že ta dva stavka le težko zapišeta v klasični obliki »A meni p«. Toda v načelu se to da storiti tako, da izraz »o B« in »o A« vrinemo v p oz. q, tj. da ti dve sodbi razširimo.

Če npr. A meni o B, da ga žali (1), potem to lahko izrečemo tudi takole:

»A meni, da B žali njega.« (2) Že iz te formulacije je takoj razvidna silna logična kompleksnost te izjave, saj se v njej meša referiranje iz območja intencionalnega konteksta na območje zunaj njega. V podrejenem stavku stoji izraz »njega«, ki se nanaša na osebo (govorca) A, ki je zunaj konteksta. Če pa bi vzeli prvotni stavek A meni o B, da ga žali, potem je tu očitna tudi obratna premena, namreč A najprej »meni o B« eksterno to in to, a se obenem nanaša tudi »nanj« in na »sebe« znotraj konteksta menjenja samega, namreč, da ga (B) žali. Če sta si oba stavka ekvivalentna, potem to pomeni, da tudi v drugem stavku »A meni, da B žali njega« hkrati obstaja poseganje »v kontekst« kot tudi »izven konteksta«.

Ni pričakovati, da bi sodobna logična analiza že pri teh relativno enostavnih stavkih uspela enolično pojasniti logična razmerja teh stavkov. Že pri teh dveh stavkih je na tiho prisotno »iteriranje« intenc. Izraz »B žali njega« (B ga žali) oz. »da ga žali« pomeni namreč spet nek stavek verovanja, menjenja oz. ga implicira. Kajti to pomeni:

A meni, da B meni nekaj žaljivega o njem.

Za naprej se odločimo, da bomo od obeh oblik stavka, (1) in (2) preferirali obliko (2) in to zato, ker je v skladu z uveljavljeno obliko pisanja belief stavkov v logiki, A meni p, oz. A meni, da p, pri čemer se v »p« stlači vse, kar morda A še meni o nečem ali nekem. Ne morem v naprej reči, da sta obe obliki strogo ekvivalentni, toda druga je vsekakor prikladnejša, ker je logično bolj enostavna in v njej ni tako očitnega križnega mešanja poseganja v kontekst in iz konteksta. Izjavo tipa (1) bo imel za sedaj za kolokvialno formo izjave (2). To tolmačenje se namreč poskuša izogniti že v samem izražanju intenc priznanju t. i. »de re« intenc (verovanj). Stavek »A meni o B, da p« direktno omenja B kot nekakšen pseudorealni objekt, o katerem meni nekaj A, a vendar je ta objekt primarno »dan« le kot »notranji objekt«, morda kot pseudoobjekt. Da bi se izognili neskončnim diskusijam o tem, ali intencionalni objekti obstajajo kot objekti ali so le moment pseudoobjektnih izrazov, se poslužimo ontološko bolj nevtralnega izražanja, ki ga ponuja stavek (2) »A meni, da p' (B)«, kjer p (B) pomeni nek drug, v splošnem intencionalni podstavek, npr. »B meni p«. To tolmačenje vsaj na prvi pogled omogoča t. i. »de dicto« tolmačenje intencionalnih stavkov, tj. kot da so to izrazi, ki pomenijo neko empirično relacijo subjekta do propozicije, ali še bolje, do stavka »p«. Takšno tolmačenje je danes verjetno najbolj razširjeno med logiki, vendar ni nujno pravilno in tudi ne izhaja nujno iz naših stavkov. Še vedno je možno de re tolmačenje, kot ga npr. zastopa R. Chisholm v svoji zadnji knjigi, *The first Person* (1981).

Zanima me predvsem prepletanje intencionalnih naravnosti. Očitno si lahko še poljubno zakompliciramo situacijo, če domnevamo, da npr. »A meni (veruje, ve itd.), da B misli slabo o njem« zato, ker meni, da A meni o njem prav tako slabo, in podobne trditve oz. domneve. Ali pa npr. trditev, da »A verjame, da B verjame, kako ni res, da A verjame, da p« ipd. primeri verižnih intenc, znani iz Laingovih študij o shizofrenih odnosih, o »neskončni spirali« domnev in sumničnej ipd. Vsaj psihološko-fenomenološko ne moremo

zavreči obstoja takšnih »spiral«, saj so vsakodnevno izkustvo vsakogar od nas in se odražajo tudi v vedenju ljudi.

Za začetek si vzemimo enostaven primer, da oseba A meni, da druga oseba meni ali veruje, da p (katerikoli dejstvo ali trditev). Torej: A meni, da B meni, da p. (3)

To je izhodiščna forma za vse bolj zapletene primere iteracij in križanj verovanj. Npr. da oseba A meni, da B meni nekaj žaljivega o njem. Torej:

(A meni, da B meni, da p) in (Trditev, da p, je žaljiva za A). (4)

Torej imamo tu opravka že s konjunkcijo dveh stavkov oz. domnev. Prvi izreka običajno enostavno iteracijo mnenj, drugi pa je predikat o sodbi (propoziciji, dejstvu), ki je predmet spora, tj. domnevnega B-jevega verovanja in A-jeve užaljenosti.* To se še bolj zaplete, če uvedemo nadaljnje iteracije, npr. v domnevi, da A verjame, da B verjame, da A verjame, da B meni nekaj žaljivega o njem. Pisano v bolj analitični obliki bi imeli stavek:

A verjame, da (B verjame, da (A verjame, da (B meni, da p))) in in (Trditev, da p, je žaljiva za A). (5).

Očitno bi lahko s tem nadaljevali v neskončnost in primere še bolj zapletali ob uporabi vmesnih negacij. Primeri ljubosumja in nenehnega sumničenja drug drugega so empirično potrdilo takšnih naravnjav. Zdi se, da tu odpadeta obe tradicionalni tolmačenji propozicionalnih naravnjav, *dicto in de re*. Prva da prekompleksni stavek oz. stavek stavkov, za katerega je vsaj empirično neverjetno, da bi nanj »pozitivno« ali »negativno« reagiral poslušalec ali bralec, pri drugi pa bi bilo potrebnih preveč »intencionalnih objektov«, na katere bi se moral nanašati govorec (pisec) ali poslušalec (bralec).

Po eni najbolj znanih *de dicto* interpretacijah stavkov o mnenjih in verovanjih namreč pomeni stavek: »A meni, da p«, dispozicijo osebe A za dajanje pozitivnega, pritrtilnega odgovora na vprašanje: Ali p? (to je Rylovo tolmačenje). Podobno trdijo druge, sicer bolj sofisticirane *de dicto* interpretacije, ki so praviloma povezane z behaveorizmom in striktnim empirizmom. W. v. O. Quine npr. uvede triadično relacijo med osebo A, stavkom p (oz. bolje, njegovim predikatom) in subjektom stavka p (oz. med individui, na katere se nanaša stavkov predikat; v tem primeru dobimo več kot triadično relacijo). Tako npr. stavek: »Tom verjame, da je A vohun«, pomeni triadično relacijo verovanja:

Ver (Tom, »biti vohun«, A) (6).

To nato Quine poenostavi v:

Tom verjame »... biti vohun« je zadovoljeno z A. (7)

Končno preformulira še izraz: verjame »...« v: verjame resnico »...« v jeziku L, s čemer dobi sedaj četverno relacijo verovanja:

Tom verjame — resnico »...« v jeziku L, je zadovoljeno z A. (8) Pisano formalno, dobimo: Ver res (Tom, »...«, L, A). (Quine, *The Ways of Paradox* . . . , 1976, str. 195.)

Tom naj bi bil v empirični relaciji do nekega stavka, ki kot signal izzove

* Tu smo stvar že poenostavili s tem, ker smo predikat »je žaljiv« vezali le za stavek oz. propozicijo p, kajti v resnici je velikokrat žaljivo tudi dejstvo, da drugi (oseba B) meni p.

neko njegovo afirmativno ali odklonilno relacijo, po kateri lahko sodimo, ali Tom veruje ali ne veruje v določeno trditev.

R. Carnap je menil podobno, le da pri njem relacija »verovanje o...« ni empirična, temveč je teoretski pojem določene znanosti, npr. psihologije in je šele preko drugih sestavin teorije in preko korespondenčnih pravil povezana z iskustvom, tj. manifestnim vedenjem ljudi (Carnap, *Meaning and Necessity*, 1970, str. 231).

Vendar te interpretacije po mojem mnenju ne ustrezajo, kajti, če bi jih uporabili na naše primere, bi dale veliko prekompleksno analizo stavka, kot ga ima propozicionalna naravnava oz. bi predpostavljalo neverjetno razgrajenost človekove sposobnosti na reagiranje na izražanje teh naravnosti. Poleg tega vsaj pri Quine izraz »verjame — resnico '...' o A« vsebuje nanašanje na attribute, ki pa so po mojem intenzionalne stvarnosti, čemur se je Quine vendar želel izogniti.

Drug primer so de re interpretacije. Najbolj enostavne so tiste, ki menijo, da verovanje predpostavlja nek poseben predmet, intenzijo, ki jo na nek način uzre posameznik, ko veruje v p. Konec koncev je že t. i. propozicija (od jezikovnega izraza neodvisna miselna vsebina stavka) lahko tak predmet, seveda je to neempirični predmet. Nekatero od teh teorij se podro zaradi težav z substitucijo identičnega v stavkih verovanj ipd. stavkih. To je ugotovil že Frege, zato je spremenil pravilo za substitucijo identičnega v teh kontekstih. Po njegovem se tu lahko zamenjujejo le »istosmiselni« izrazi in stavki, pri čemer pa namesto običajnega pomena stavkov (običajni pomen sta za Fregeja resnica ali neresnica stavka) nastopa smisel stavkov. Temu izredno spretnemu izhodu iz težav so mnogi ugovarjali, zlasti zato, ker Frege ni podal nobenega strogega kriterija za identiteto stavčnih smislov (oz. danes, propozicij) in pa zato, ker pri več iteracijah potrebujemo zelo malo verjetno stopnjevanje smislov, ki se izmenjaje spreminjajo v pomene, in pomeni v smisle (gl. Frege, *Über Sinn und Bedeutung*, 1966, str. 51—52; Carnap, *Meaning and Necessity*, 1970, str. 124—133).

Kljub tem kritikam menim, da je v Fregejevi rešitvi racionalno jedro, ki ostaja nedotaknjeno in to je ugotovitev, da se v intenzionalnih (ali kot pravita Frege in nato Quine, v »obličnih« kontekstih) spremenijo kriteriji za identiteto in substitucijo v kontekst in da je tu treba upoštevati »smiselnostno« dimenzijo konteksta, torej miselno vsebino verovanj ipd.

Med de re interpretacije spadajo tudi predmetnostno-teorijske (Meinongove) in fenomenološke interpretacije (Husserlove). Te izhajajo iz analize intencionalnih aktov zavesti (zavestnih naperjenosti na objekte), zlasti iz delitve na predmete (noeme) in način naperjenosti (noeze) v aktih, pri čemer naj bi vsak akt imel nek svoj intencionalni objekt, čeprav realno ali logično tak objekt ne obstaja. Te interpretacije zadnje čase spet pridobivajo na veljavi, čeprav v zelo spremenjeni obliki (posebno zanimive so reinterpretacije Meinongove teorije).

Vendarle tudi te teorije trpijo od nevarnosti »prebogate« ontologije, pri iteriranih in prekrižanih naravnostih pa privedejo do nerazrešljive zmede predmetnosti različnih stopenj biti.

Med najbolj zanimivimi so tiste, ki izhajajo iz semantike možnih svetov,

npr. Hintikkina teorija. Ta izhaja iz naslednje analize stavka o verovanju:

A verjame, da $p = V$ vseh možnih svetovih, ki so kompatibilni s tem, kar verjame A, je resnično, da p (9) (Hintikka, *Models for Modality*, 1969 str. 92).

To je nato še dalje natančneje semantično razgradil, kar tu ne bom posebej razlagal. Njegova osnovna intuicija se mi zdi bolj pravilna kot pri prejšnjih analizah. Izhaja namreč iz ugotovitve, da pri analizi kontekstov verovanj ipd. intenzionalnih stavkov ne moremo nikoli povsem iziti iz domene, dostopne subjektu, namreč iz konteksta tega, v kar določena oseba veruje. In seveda je v splošnem to nek »svet« intenzionalnih objektov in dejstev, dogodkov ipd. Z drugimi besedami, to pomeni, da v stavku »A verjame, da p « lahko nadomestimo p le s tistimi stavki, v katere A sam verjame kot resnične. Tu ni treba niti predpostavljati neko popolno istosmiselnost stavkov in iskati nato pogoje za identiteto smislov, temveč je dovolj že to, da A verjame v njuno ekvivalenco (torej enakost resničnostnih vrednosti!). Kajti v vseh stavčnih zvezah, izražene z običajnimi logičnimi vezniki nastopajo stavki le kot nosilci resničnostnih vrednosti. Če torej oseba A veruje v stavek »Če p , potem q « in če verjame, da je » p ekvivalentno r «, potem mora verjeti tudi v stavek »Če r , potem q «. Če do tega ne pride, tj. če se zgodi, da pove: Ne, v to pa ne verujem, potem temu pogrešku ni vzrok napačna substitucija ali napačna uporaba substitucije v verovanjskem kontekstu, temveč naša napačna identifikacija prvotnega verovanja osebe A z implikacijo. Morda je šlo za nekaj podobnega, a ne enakega implikaciji, npr. za vzročno zvezo ipd.

Tega Hintikka, pa tudi ne kdo drug, kolikor vem, ni ugotovil, pa čeprav bi pomenilo znatno poenostavitev teorije. Vendar je težava Hintikkine in podobnih modalnoteoretičnih interpretacij v tem, ker zahtevajo uvedbo t. i. »trdnih označevalcev«, tj. takšnih znakov, ki znotraj subjektivnega konteksta trajno in enolično označujejo »isto stvar«. Vendar je ta zahteva vprašljiva že pri običajni modalni semantiki, npr. pri vprašanju, kaj zagotavlja identifikacijo skozi vse možne svetove. Še bolj se to zaplete pri zelo spremenljivih in svojevoljnih verovanjskih ipd. intenzionalnih kontekstih.

To razmišljanje potrjuje še na drug način tezo, da propozicionalne naravnosti ne izražajo dejanske relacije subjekta do objektov naravnosti. To tezo sem predstavil že v sestavku »Monizem, dualizem, fizikalizem«, ki je izšel v prejšnji številki »Anthroposa«. Če bi šlo za dejanske relacije dveh realitet, potem bi bile logično gledano, zunanje relacije, tj. takšne, kjer bi lahko posebej obstajal subjekt in tisto, s čimer je v realiciji (objekt intence). Ta groba misel je tudi vodila mnoge logike v postvarjanje smislov stavkov v nekakšne idealne bitnosti, prav tako tudi predmete intenc v idealne ali vsaj irealne objekte posebne vrste.

Če stavek »A veruje, da p « tolmačimo kot relacijo Ver (A, p), potem bi bilo vsaj *logično mogoče* oddvojiti p od A -ja in ju »naknadno« povezati z relacijo »verovanja«. Vendar pa potem ta p ne bi bil več »verovani p «, temveč le samostojen stavek (ali propozicija), ki lahko stoji tudi sam zase, izven konteksta verovanja. To pa takoj privede do velikih težav, zlasti v zvezi z identiteto, substitucijo in kvantifikacijo znotraj konteksta. Zdi se, da se v

stavkih verovanja in sploh v stavkih propozicionalnih naravnosti že z gramatično strukturo vsiljuje *napačen logičen vtis*, vtis o (zunanji) relaciji med subjektom in objektom mišljenja. Na napačnost tega vtisa je opozoril že Wittgenstein v Traktatu in je tudi predlagal, kako bi se namesto tega zares dalo napisati neko empirično preverljivo relacijo. Toda ne med subjektom in intencionalnim objektom, temveč kot izomorfnost med stavčnim znakom in zunanjim dejstvom, ki ga ta stavek lahko opiše (Traktat, 5. 421). V kasnejših Wittgensteinovih spisih zasledimo misel, da so relacije menjenja, verovanja itd. t. i. »interne relacije«, za katere naj bi bilo značilno, da načelno ni mogoče oddvojiti intence od vsebine (predmeta) intence, podobno kot ni mogoče oddvojiti površine in notranjosti krogle (Wittgenstein, *Philosophische Bemerkungen*, 1981, pog. 25, 26, 29 idr.).

Če torej imam stavek verovanja »A veruje, da p«, potem striktno vzeto ne pomeni relacije med A in p ali čemerkoli drugim! Zato imam stavke te vrste enostavno za primarne in dalje nerazstavljive in mislim, da izražajo dejansko stanje tako dobro, kot je to sploh mogoče z jezikom, pa četudi tudi oni zavajajo v misel na relacijo med dvema členoma.

Če v načelu ne moremo oddvojiti stavka p od A-jevega verovanja, potem lahko rečemo, da p »obstaja« le v A-jevem verovanju in ga ni mogoče obravnavati izven njega. To pomeni, da stavek »A veruje, da p« ne moremo obravnavati kot »spoj« forme »A veruje, da ...« in stavka p, temveč kot spoj dveh form, namreč »A veruje, da ...« in forme »... veruje, da p«. Tu se izraža »interni« značaj intencionalne »zveze« med verovanjem in stavkom, ki izraža vsebino verovanja. Nekaj podobnega je v klasični predikatni logiki pri kvantificiranih stavkih. V stavku »Vsak človek je smrten« ne gre morda za zvezo kvantifikatorja »vsak« s »človekom« v nov subjekt »vsak človek« ali za zvezo kvantifikatorja s stavkom »Človek je smrten«, temveč za zvezo dveh form: Obče forme univerzalnega kvantifikatorja »(x) ...« ter forme $F(x) \rightarrow G(x)$, ki ustreza implikacijski povezavi predikatov »... je človek« in »... je smrten«. V formi »(x) ...« mora na mestu treh pik stati nek poljuben predikatni izraz, ki vsebuje prosto spremenljivko x. V našem primeru je to ravno zgornja formalna implikacija.

Seveda lahko ob tem tolmačenju stavkov verovanja ipd. empiristi vprašajo, kako preverjati resničnost takšnih stavkov, npr. stavka »Peter veruje, da bo jutri sončni mrk«. Mislim, da ni mogoče nobeno posredno preverjanje, npr. ob opazovanju Petrovih zunanjih vedenjskih ali njegovih fizioloških reakcij na razne stavke ali dejstva, ki jih prepozna. To bi namreč že ustrezalo redukciji verovanja na neko realno zunanjo relacijo, kar je že napačno. Zato ne vidim druge poti, kot je ta, da se na neki točki razprave neposredno vpraša Petra po njegovih verovanjih. Bodisi, da ga vprašamo kar po verovanju v jutrišnji sončni mrk, bodisi po verovanjih, ki so z tem tesno povezana in potem sklepamo na to, ali res veruje v jutrišnji sončni mrk. Nekje je pač treba priti v kontekst Petrovih verovanj in tu nam lahko pomaga le on sam. Ta postopek je seveda lahko nezanesljiv, toda v principu enako nezanesljiv kot drugo empirično preverjanje, saj je tam tudi vedno mogoča zmeta in kolikor imamo opravka z ljudmi, zavajanje (npr. simulacija različnih bolezni).

Če bi uspeli kadarkoli ta stavek predstaviti ekvivalentnega nekemu stavku o empirični relaciji A je-vega vedenja in stavka (ali dela stavka) p, potem bi to pomenilo med drugim, da se dajo tudi verovanja o identiteti prevesti na običajne identitete oz. v konsekvenci še huje, vse možne identitete bi bile tudi verovane identitete.

Pišimo namreč v tem primeru stavek »A veruje, da je a enako b« kot predikat (relacijo): $Ver(A, a = b)$, ali še enostavnejše, kot predikat lastnosti z indeksom A; namreč $Ver_A(a = b)$.

Iz definicije identitete izhaja, da ohranja vse lastnosti obeh členov identitete.

$$(a = b) \rightarrow (F(a) \rightarrow F(b)) \quad (10)$$

Vzemimo za $F(x)$ kar predikat $Ver_A(x = A)$ in dobimo:

$$(a = b) \rightarrow (Ver_A(a = a) \rightarrow Ver_A(a = b))$$

Stavek $Ver_A(a = a)$ je takorekoč osnova sleherne racionalne osebe oz. konteksta verovanja (ne pa nujno za vsak subjektivni kontekst, npr. ne za sanje ali blodnje ipd.). Če priznamo za osnovo racionalnosti še pravilo sklepanja modus ponens, potem bi morali reči, da za vsako racionalno verovanje sledi, da veruje v vse, kar je identično (ali vsaj v vse, kar je vsem ljudem znano kot takšno). Vendar tega gotovo ne moremo trditi, ker noben človek ni »vseznalec«, pa če je še tako inteligenčen.

Mislim, da tu ne pomagajo nobene zožitve pojma verovanja kot predikata, npr. tako, da se dopusti le substitucija določene vrste imen ali referenca na objekte posebne vrste (npr. na tiste objekte subjektivnih možnih svetov, ki so si identični v vseh svetovih). Tedaj namreč načelno nikoli ne bi vedeli, če dve osebi mislita »isto« stvar in tudi ne, v čem in zakaj sta si različni (kot stvari). To bi spodjedlo komunikacijo in intersubjektivnost.

Zato lahko poteka verifikacija stavkov verovanja ipd. stavkov le tako, da povprašamo osebo po njegovih verovanjih, mnenjih ipd. Lahko pa, da ne vprašamo neposredno po verovanjih, ki nas zanimajo, temveč skušamo sklepati nanje na osnovi drugih verovanj, ki smo jih pripisali osebi. Včasih si pomagamo tudi z analogijo z lastnimi verovanji, vendar moramo tudi v tem primeru imeti dostop v vsaj en kontekst verovanja. Lahko torej postavljamo hipoteze o tem, ali A verjame ali ne verjame v p. Preverjanje hipoteze zahteva, da ne sumničimo v nedogled osebe A, temveč priznamo *veridičnost*, tj. obstoj določenih verovanj ter minimalno racionalnost tega sklopa verovanj, iz katerih nato sklepamo (ob predpostavki minimalne racionalnosti osebe) na druga verovanja.

Med predpostavke o minimalni racionalnosti verovanja spada npr. predpostavka, da se oseba drži zakona neprotislovnosti, pravila modus ponens, tranzitivnosti sklepanj ipd. Lahko sicer sprejme tudi omejitve glede sprejemanja teh pravil, npr. omejitve glede pogojev, kdaj oseba prepozna protislovje, kdaj ne, kako natančno sledi modus ponensu, kako »daleč« seže nit tranzitivnih sklepov. Toda te omejitve ne podrejo v načelu možnosti za oblikovanje in preverjanje hipotez.

Kako pa je z vsem tem pri iteriranih in navzkrižnih si intencah in stavkih, ki jih izražajo? Vzemimo najprej najenostavnejši primer:

$$A \text{ veruje, da } B \text{ veruje, da } p \quad (11)$$

Kaj je pogoj resničnosti tega stavka? To je dejstvo, da A res veruje v B-jevo verovanje. To pomeni, da lahko iz predpostavke o veridčnosti, točnejše o resničnosti določenih A-jevih verovanj in minimuma njegove racionalnosti sklepamo, da stavek »B veruje, da p« v resnici »obstaja« v kontekstu verovanja osebe A. Lahko celo, da A-ju kar verjamemo na besedo, če jo povprašamo po njegovih mnenjih o B-ju. Tedaj lahko rečemo, da upravičeno spojimo formi: »A veruje, da . . .« ter » . . . veruje, da p« v stavek »A veruje, da p«.

Vendar pa to ni edino vprašanje o resnici, ki ga lahko postavimo. Vprašamo se namreč še lahko, »Ali je resnično to, kar A veruje o B«, torej, ali je njegovo verovanje o B resnično. Torej o tem, ali je *imel A prav* s svojim verovanjem o B. To je takorekoč *resnica druge stopnje* stavka (11). Vidimo, da nam ta stavek nekako podvoji resnico, najprej v resnico ugotovitve, da A sploh ima omenjeno verovanje in nato še v resnico njegovega mnenja o B-ju.

Pri nadaljnjih itracijah se resnica še dalje razceplja. Npr. pri stavku: A veruje, da B veruje, da C veruje, da bo jutri sončni mrk. (12)

Tu imamo kar štiri stopnje resničnostne vrednosti stavka. Najprej gre za resničnost gole ugotovitve, ali A sploh veruje v to, da »B veruje, da C veruje, da bo jutri sončni mrk«. Nato resničnost tega, kar A veruje o B-ju. Namreč, ali B res veruje, da C veruje, da bo jutri sončni mrk. Toda potem je še vprašanje, ali C sploh veruje v to in končno, ali bo res jutri sončni mrk. Tako se počasi bližamo »totalni« resničnostni vrednosti stavka (12). Če pišemo s p stavek »Jutri bo sončni mrk«, potem imamo naslednje štiri stopnje resnice:

1. da je resnično, da: A veruje, da B veruje, da C veruje, da p
2. da je resnično, da: B veruje, da B veruje, da C veruje, da p
3. da je resnično, da: C veruje, da p
4. da je resnično: p

(podčrtani deli označujejo povdarek, ki pomeni center pozornosti pri ugotavljanju določene trditve).

Šele, če preverimo resničnost vseh štirih stopenj, lahko rečemo, da *ima A prav* (tj. totalno resničnost) s svojim verovanjem. Lahko pa pride tudi do delnih neresnic, ko je ena ali več delnih stavkov neresnična. Tedaj seveda pride do znatnih komplikacij in nimamo dovolj natančnega jezika, pa tudi ne dovolj izostrene misli, da bi sledili možne subtilne razlike med različnimi variantami. Vendar razlike so in verjetno se v različnih primerih uporabe takšnih stavkov tudi poznajo na poteku dialoga ali interakcijah sogovorcev ali oseb, udeleženenem v odnosu.

V splošnem pa lahko rečemo, da ni nobenih neposrednih zvez med resničnostnimi vrednostmi različnih stopenj resnice stavka iteriranih intenc. Toda lahko nastopijo primeri, ko pride do raznih povezav in kjer je zelo pomembno, kako so razporejene delne resničnostne vrednosti.

Tu lahko podam le nekaj možnih primerov, celotne logike takšnih stavkov se bomo kvečjemu dotaknili.

1. A naj bo znanstvenik, ki veruje v nek nov znanstveni zakon, ki pa je zanj trenutno le hipoteza. Vendar si na njeni osnovi zamisli eksperiment, v katerem bi, ob predpostavki, da hipoteza H drži, moral nastopiti pojav E,

opisan s stavkom q (še bolje, q označuje stavek: »E je bil prvič odkrit tedaj in tedaj«. Očitno je, da se da do pojava E priti le tedaj, če bo zares opravljen eksperiment in če drži H. Toda zato mora znanstvenik (ki naj bo po predpostavki edini v svojem času, ki se je dokopal do H in do zamisli o eksperimentu) sploh verjeti v H. To pa pomeni, da (morebitni) q izhaja iz dvojne resničnosti A-jevega verovanja. 1. A veruje, da H in 2. resničnosti samega H. Torej:

$$(A \text{ veruje, da } P)^{\text{(total)}} \rightarrow q. \quad (13)$$

(total) nad stavkom verovanja naznačuje, da gre za totalno resničnost verovanja, torej zato, *ali ima A prav* s svojim verovanjem.

2. Naj bo v ta slučaj vmešana še druga oseba, namreč tista, ki A-ju dostavlja potrebne podatke, mu izdeluje eksperimentalne naprave in ki celo izvede eksperiment. V tem primeru si A le zamisli hipotezo H eksperiment, ali ne more sam izpeljati eksperimenta. Toda zato mora seveda najprej privedi B-ja do tega, da tudi sam sprejme zamisel o eksperimentu in o zakonu, ki naj bi ga potrdil. Recimo, da se pričakovani dogodek (E) posreči izzvati ob podanih predpostavkah. Tedaj lahko rečemo, da je odkritje dogodka E kot potrdila zakona H bilo odvisno od verovanja osebe A v hipotezo in eksperiment, verovanja osebe A v to, da tudi B veruje v to, od B-jevega verovanja v to in končno od resničnosti same hipoteze in utemeljenosti eksperimenta. Če zaznamujemo stavek »dogodek E je potrdil hipotezo H« z q (kar je točneje kot zgolj stavek, ki opiše E), potem bi lahko vse to izrekli takole:

$$(A \text{ veruje, da } B \text{ veruje, da } H)^{\text{(total)}} \rightarrow q. \quad (14)$$

3. Ta primer bo že z mešanico možnih resnic in neresnic v iteriranih verovanjih. Odvija se kot zapletena detektivska zgodba. Zgodilo se je, da je oseba B vdrla v stanovanje osebe A, toda A ga je pri tem presenetil in predrzneža prepodil, pri čemer sta bila v spopadu oba poškodovana. Sosedje so slišali hrup in poklicali policijo, ki je oba zaprla, zato, ker sta pač valila krivdo drug na drugega.

B je trdil, da je nedolžen, ker da je šel k A-ju zato, da bi od njega vzel nek dokument, za katerega je domneval, da ga ima v lasti A in s katerim mu je bojda grozil uničiti zakon in kariero. A pa trdi, da je to laž in da ga je prišel B oropati, toda slučajno je zaslišal čudne zvoke in se je skrtil za zaveso. Ko je ropar prišel v stanovanje, ga je presenetil in napadel, da bi ga pregnal. Trdi dalje, da B-ju ni nikoli grozil ali ga izsiljeval itd. (Toda policiji je znano, da sta se možaka poznala med seboj).

Raziskava pri A-ju res ni našla nobenih dokumentov, pač pa nekaj zapiskov o B-ju, iz katerih je izhajalo, da je A dejansko sovražil B-ja in da bi se ga rad odkrižal. Preiskovalni sodnik je postavil naslednjo domnevo: A sicer res ni imel nobenih dokumentov, s katerimi bi grozil B-ju, toda delal se je, kot da jih ima in mu je grozil z njimi. S tem je pripravil B-ja do tega, da je poskušal vdreti v njegovo stanovanje. B je zares vdrl, toda A ga presenetil, pride do pretepa in do predaje policiji. A je računal s tem, da B ne bo upal ničesar povedati o (domnevnem) izsiljevanju, pač zato, ker je vsa zadeva zanj preveč kočljiva, torej se bo raje pustil obtožiti roba. S tem pa bi A vsaj začasno uresničil svoj naklep, odkrižati se B-ja.

Zato, da bi bila ta sodnikova domneva resnična, mora očitno držati naslednje:

A verjame, da B verjame, da ga A izsiljuje. (15)

Postavi se vprašanje, ob katerih pogojih iz te domneve izhaja A-jeva krivda in B-jeva nedolžnost (oz. vsaj veliko manjša krivda kot je poskus rop). Očitno je, da ob pogoju, da je stavek (15) resničen na vseh nivojih, torej totalno:

$15^{(total)} = (A \text{ ver, da B ver, da ga A izsiljuje}) \text{ in } (B \text{ ver, da ga A izsiljuje}) \text{ in } (A \text{ izsiljuje B-ja})$ (16)

Ali je to edina možnost in kaj je s krivdo in nekrivdo B-ja, če se resničnostne vrednosti drugače porazdelijo. Pišimo prvega od zgornjih treh delnih stavkov p_1 , drugega p_2 in tretjega p_3 . Nekoliko shematično bi lahko celotni stavek pisali tudi kot $S = p_1(p_2(p_3))$, kjer sedaj znak p_1 zaznamuje sekvenco »A ver . . .«, znak p_2 sekvenco »B ver . . .« in p_3 zadnji (končni) stavek o izsiljevanju, oklepaji pa naznačujejo besedo »da«, ki nastopa dvakrat v celotnem stavku.

Napravimo si matriko možnih resničnostnih vrednosti posameznih stavkov p_1 , p_2 , p_3 in pogledajmo, kako je s krivdo in nekrivdo v teh primerih. Pri tem združimo nedolžnost in manjšo krivdo kot za rop (pri B-ju) in nedolžnost ter manjšo krivdo kot za namerno past (pri A-ju) v ne-krivdo«. (I — resnica, O — neresnica)

p_1	p_2	p_3	(A je kriv zavajanja)	(B je kriv rop)
1	1	1	1	0
1	1	0	0	1
1	0	1	0	1
1	0	0	0	1
1	0	0	1	0
0	1	1	0	1
0	1	0	1	1
0	0	1	0	1
0	0	0		

Če sedaj na osnovi teh matrik sestavimo funkciji za »A je kriv« oz. za »B je kriv« (npr. ob pomoči popolne disjunktivne normalne forme), dobimo:

A je kriv $\leftrightarrow p_2$ in (p_1 ali p_3) (17)

B je kriv \leftrightarrow ne (p_2 in p_3) (18)

Možnost, da je A kriv in B ni kriv nastopi, sledeč razpredelnici, v dveh primerih: pri popolni resničnosti vseh delnih stavkov in pa tedaj, ko je neresničen le prvi stavek; torej trditev o izsiljevanju. Iz razpredelnice je tudi videti, da je veliko bolj *logično verjeti*, da A ni kriv in da je B kriv. Obstaja pa tudi možnost, da sta oba enako kriva.

Če pišemo pogoja (17) in (18) v originalni obliki, pridemo seveda do zapletenih struktur, mešanice običajnih logičnih zvez z iteriranimi stavki o intencah.

A je kriv \leftrightarrow Buer, da ga A izsiljuje in (Aver, de Buer, da ga A izsiljuje ali A izsiljuje B-ja)

B je kriv \leftrightarrow ni res ((B ver, da ga A izsiljuje) in (A izs. B-ja)) (18')

To so torej sedaj analitično izpisani logični pogoji za resničnost obeh izjav in v posameznih delnih stavkih povsod nastopa le resničnost prve stopnje.

Očitno je, da bi se do takšnih form le stežka, če sploh kdaj prikopali, če bi sledili navadnim logično-jezikovnim intuicijam ali običajnim tolmačenjem stavkov verovanj. V tem primeru torej resnica oz. neresnica na določenih nivojih stavka iteriranih intenc povzroča različne resničnostne vrednosti nekega običajnega stavka (na nivoju pravnega dejstva). Torej takšne iteracije niso nesmiselne in brez logične moči. Imajo najbrž tudi svojo lastno logiko. Podobnih primerov bi lahko še našli, polna jih je zlasti literatura, pa tudi vsakodnevni medčloveški odnosi. Predvsem pa je jasno, da pri takšnih stavkih ne moremo izločiti »da« klauzule, npr. s tem, da uvedemo pomožne relacije subjekta do stavka, propozicije, intencionalnih predmetov itd., temveč le v posebnih primerih posamezni deli iteracij nastopajo kot navidez samostojni delni stavki, povezani med seboj z logičnimi vezniki (tak je bil tudi naš zadnji primer).

Pač pa se močno poveča aktualnost različnih modalitet resnice pri iteriranih intencah oz. stavkih o njih tedaj, če imamo opravka s kontekstom vedenja (epistemska logika). T-am že osnovni problem zastavlja probleme te vrste. Na to sta kazala že naša prva dva primera z znanstvenikom in njegovo hipotezo. Osnovni problem epistemske logike je še danes pravzaprav definicija »znanja« (vedenja) in njegova razlika od vedenja, prepričanja, evidence itd. Včasih se pojavlja enostavna definicija, namreč znanje = opravičeno verovanje v resnični stavek, torej verovanje + resničnost njegove propozicionalne vsebine + opravičenje verovanja. To opredelitev je kritiziral že Platon v Theaitetu, vendar tudi sam ni znal postaviti kakšne dosti boljše opredelitve in je vprašanje ostalo odprto (Theatet, 210). Med analitičnimi filozofi je to tezo učinkovito in v kratkem zavrgel E. L. Gettier, kot tudi druge sorodne teze (npr. Chisholmovo, ki dodaja pogoj, da ima oseba adekvatno evidenco za svoje sprejemanje določene propozicije in Ayerjevo, ki se da zvesti na podobne pogoje) (Gettier, 1967, str. 144—146).

V to diskusijo se tu ne bom spuščal, prihranil jo bom za kakšno drugo priložnost. Prav tako ne v diskusijo o teoriji delovanja, čeprav tudi tam naletimo na zahteve po iteriranih modalnostih in totalni resničnosti le teh. Če npr. velja empirična hipoteza, da je P vzrok Q-ja, potem bi realizacija P-ja, povzročila dejstvo Q. Torej, če želi nekdo napraviti ali doseči Q, mora prej realizirati P. Če se je torej komu posrečilo realizirati Q, potem je moral imeti najprej »opravičene razloge« zato, da realizira P. A to pomeni vsaj to, da je poleg verovanja v možnost realizacije P moral biti še prepričan v njeno uspešnost. Ali drugače, veljati mora, da oseba verjame v P in da je stavek P resničen. Ta enostavni primer pove, da je »totalnost« resnice v teh verovanjskih primerih povezana z *razlago* za neko delovanje. Človek, ki »ima prav« v svojem verovanju, ne ostaja le pri njem, temveč teži k akciji, delovanju, v skladu z njim. Toliko za zaris problematike.

1. R. Chisholm, *The first Person*, Brighton, 1981
2. R. Carnap, *Meaning and Necessity*, Chicago, 1970
3. G. Frege, *Über Sinn und Bedeutung*, v: G. Frege, *Funktion, Begriff, Bedeutung*, Göttingen, 1966
4. E. L. Gettier, *Is Justified True Belief Knowledge*, v: A. P. Griffiths, *Knowledge and Belief*, Oxford, 1967
5. J. Hintikka, *Models for Modalities*, Dordrecht, 1969
6. Platon, *Teetet*, Zagreb, 1979
7. W. v. O. Quine, *The Ways of Paradox*, Cambridge, 1976
8. L. Wittgenstein, *Logično filozofski traktat*, Ljubljana, 1976
9. L. Wittgenstein, *Philosophische Bemerkungen*, Frankfurt/M., 1981

Metafizika in resnica skozi analitično filozofijo znanosti

MIRKO JAKIĆ

Referat se nanaša na prvi dve poglavji knjige Staniše Novakovića *Hipoteze i saznanje* (Nolit, Beograd 1984). Ker avtor v omenjenih dveh poglavjih problemu metafizike — ko gre za nastanek in teoretsko oceno rivalskih hipotez — pripisuje izjemno pomembno mesto, bomo v pričujočem sestavku poskusili postreči z dodatno informacijo, na osnovi katere bi bilo po poprovskem razmejujočem pojmu resnice moč bolj enoznačno določiti pomen tega pojma. Ker je avtor doslej objavil že dve knjigi, ki navezujeta na ta pojem, lahko nemudoma ugotovimo, da — brez navajanja nekega bolj enoznačnega opisa — bržčas obstaja neko avtorjevo razumevanje smisla tega pojma.

* * *

Pojem ‚metafizika‘ je v obravnavanih poglavjih uporabljen triinšestdesetkrat. Smisel pojma varira in se nagiba v dve zbirni usmeritvi. V prvi usmeritvi je metafizika opredeljena kot splošna prepričanja, kot formalni premisleki, kot estetski predsodki, kot staromodni slog filozofiranja, kot teorija, katere razred potencialnih spodbijevalcev je enak nič, kot prevladujoči svetovni nazor. Obseg tako razumljenega pojma je avtor izrazil z besedami: »O kriteriju skladnosti z metafizičnimi predpostavkami ali s splošnim svetovnim nazorom določenega obdobja so mnenja ne le deljena, temveč tudi zelo raznovrstna. Kar je seveda zavezano splošni drži do metafizike z ozirom na dejstvo, da določeno število pomembnih predstavnikov filozofije znanosti 20. stoletja stremi k temu, da iz našega znanstvenega spoznanja odstrani vse možne metafizične elemente, če že ne kar k zanikanju smisla samega obstoja metafizike«. ¹ Druga zbirna usmeritev v določanju pojma metafizike le-to opredeljuje kot predpostavke o naravi univerzuma, kot hevristični smoter znanosti, kot primarne strukture teoretskega razuma, kot kategorije najsplošnejše teoretske narave, kot regulativna načela spoznanja. Kompleksnost tako razumljenega pojma metafizike avtor izrazi z besedami: »... kot z oziroma na posamezne konkretne primere iz zgodovine znanosti, tako tudi z ozirom na dejstvo, da je v celoti prevladalo mišljenje, da

¹ Staniša Novaković, *Hipoteze i saznanje*, Nolit, Beograd 1984, str. 122—123.

nima smisla razpravljati o resničnosti in neresničnosti filozofskih načel v tistem smislu kot lahko razpravljamo o resničnosti ali neresničnosti znanstvenih stališč.²

Na osnovi te »prevladujoče« domneve avtor postavlja svoj »ključni moment«: »Vsako znanstveno spoznanje nujno vsebuje določeno število metafizičnih predpostavk, ki jih ni moč dokazati, kolikor ne izstopimo iz danega sistema, ali pa so le-te povsem aksiološke narave.«³

Da je variiranje smisla pojma metafizike rezultat raznolikosti mišljenj v sodobni filozofiji znanosti, je moč pokazati z osnovnimi opredelitvami; tako je metafizika okvirni odtis, tj. zaželeni smoter znanosti (N. Maxwell), primarna struktura našega teoretskega uma in najsplošnejša metoda artikulacije alternativnih pojmovnih okvirov (M. Wartofsky), element najsplošnejših znanstvenih teorij (T. Kuhn), del raziskovalnih programov (I. Lakatos), najsplošnejši skupek idej, iz katerih nastajajo znanstvene teorije (P. Duhem), velika mračna zatočišča, ki se imenujejo tudi navdih ali ugibanje (N. R. Hanson, podkrepjen s P. Feyerabendom), teoretski konstrukt, ki ne tvega ničesar, ki je torej neovrgljiv (K. R. Popper), regulativna ideja odločilnega pomena in izhodišče vseh znanstvenih teorij (J. Agassi), skupek hevrističnih načel za formuliranje znanstvenih problemov in metod (M. Wartofsky), ontologija raziskovalne tradicije kot rdeča nit pri razvoju teorij v posebnih znanostih (L. Laudan).

Preden preidem k argumentaciji trditve, s katero poskušam bolj enoznačno ugotoviti problematizirani pojem, bom navedel delitev, ki pravzaprav predstavlja rezultat predlaganega kriterija. Vse teoretske konstrukte bomo iz metodoloških razlogov skladno z osnovno Popperjevo idejo razmejili na izkustvene in neizkustvene, to se pravi na metafizične in znanstvene. Znano je, da je njegovo nadaljnje ukvarjanje s tem pojmom povezano z možnostjo odprave metafizičnih elementov iz korpusa znanstvenih teorij. Očitno je, da je v teh Popperjevih stališčih moč zaznati neko ključno razliko: metafizični konstrukti se razlikujejo glede na mesto oziroma področje svojega nastanka. Tako nekateri konstrukti po svojem poreklu pripadajo teorijam s praznim razredom spodbijevalcev, drugi pa korpusu znanstvenih teorij. Ker Popperjeva problematizacija nikjer ne preseže te delitve, lahko z gotovostjo sklepamo, da imajo metafizični elementi enako nepreverljivo naravo, kar jih kvalificira kot elemente, ki jih velja eliminirati.

Stopimo še korak naprej in ugotovimo, da Popperjeva delitev ni napačna, ni pa tudi dovolj enoznačno pravilna. Oziroma ugotovimo, da *narava* metafizičnih elementov neizkustvenih konstruktov in *narava* metafizičnih elementov, ki pripadajo korpusu znanstvenih teorij, nikakor ni ista *narava*. Zaradi tega lahko iz metodoloških razlogov metafiziko razdelimo na metafiziko₁ in metafiziko₂. Približen opis predlaganih pojmov bi lahko bil naslednji: (1.) Metafizika₁: po svojem poreklu korenini v grškem izrazu ta meta ta physika. V novem veku je na sledi Aristotelove opredelitve prve filozofije opredeljena kot področje, ki je izven in nad pojavnostjo, kot temelj filozo-

² Ibid., str. 70.

³ Ibid., str. 74.

lije. V srednjem veku dobi kot proučevanje stvari, ki transcendirajo preko pojavnosti, narave, vidnega univerzuma še dodatni smisel. Stvari, ki so predmet proučevanja, imajo lastno samostojno notranjo realnost in veljavnost. Kot metodološki postopek uporablja kontemplacijo na osnovi predloženih apriornih postavk kot nastavkov za odgovore na vprašanja, na katera ni moč odgovoriti z opazovanji ali poskusi. Kot področje raziskovanja ni ne apriorna ne izkustvena. Kot racionalen način podajanja uporablja deduktivno in probabilistično sklepanje. Vzpostavlja, razvija in uporablja skupek fundamentalnih interpretativnih kategorialnih načel, ki niso opazovalne oziroma izkustvene narave. Le-ta lahko v razmerju do znanstvenih rezultatov in znanstvenih teorij vzpostavi relacijo upoštevanja teh rezultatov, popolno nevednost ali lastno interpretacijo. V razmerju do pojma resničnosti vzpostavlja naslednje relacije: 1. lastne rezultate absolutizira kot edino resnico, 2. s trditvijo o pertinenci resnice določenih entitet vzpostavlja relativizem pojma resnice, 3. ne sprejema relacije do pojma resnice kot relacije do členitve v tehnicistično orientirani znanosti in filozofiji. V splošnem ne sprejema kriterija preverljivosti kot kriterija odločljivosti v razmerju do resničnosti. Najpomembnejši predstavniki: npr. Descartes, Spinoza, Hegel, Heidegger.

(2.) Metafizika₂: sestoji iz apriornih intuicij o naravi univerzuma, iz splošnih intuitivnih kriterijev za ocenjevanje predloženih hipotez, izkustveno neposredno neopredeljivih elementov iz korpusa znanstvenih teorij. Kot skupek apriornih intuicij o naravi univerzuma vzpostavlja relacijo do pojma resničnosti preko najsplošnejših izkustveno preverljivih znanstvenih teorij, raziskovalnih programov, okvirnih odtisov, ki so v nekem aspektu sprejeti na osnovi teh fundamentalnih intuicij. Kot skupek splošnih intuitivnih kriterijev za ocenjevanje predloženih hipotez vzpostavlja posredno relacijo do pojma resničnosti preko uspešnosti hipotez, ki so izbrane po teh kriterijih, in neposredno preko kriterijev preverljivosti, tj. preko dejstva, da med te kriterije sodi tudi kriterij neodvisne preverljivosti kot neposredno implikativen kriterij z ozirom na pojem resničnosti. Kot skupek izkustveno neposredno neopredeljivih elementov iz korpusa znanstvenih teorij vzpostavlja relacijo do pojma resničnosti preko izkustveno preverljivih rezultatov, ki pripadajo korpusu neke znanstvene teorije.

V nadaljevanju bom skušal dokazati upravičenost take delitve, ki po kriteriju preverljivosti zagotavlja razliko med naravo metafizike₁ in metafizike₂. Skušal bom obraniti trditev, da kriterij preverljivosti implicira resničnost (oziroma popprovske nesubstancialistično različico podobnosti resnici). Skušal bom obraniti trditev, da elementi iz metafizike₂ družno vzpostavljajo relacijo do pojma podobnosti resnici preko kriterija preverljivosti.

Argumentacija, ki bi govorila v prid tezi, da sta, na primer, Heglov in Heideggrov filozofski sistem natanko takšna kot je nakazano v približnem orisu pojma metafizike₁, je odvečna zaradi naslednjih evidentnih razlogov:

1. Tako Hegel kot Heidegger pripisujeta svojima sistemoma status prve filozofije, iz katere je moč vse razložiti in izpeljati, to pa nedvoumno v smislu fundamentalnosti vpogleda.

2. Tako Hegel kot Heidegger trdita, da se ukvarjata z odkrivanjem

stvari, ki so izza, iznad in v osnovi pojavnega sveta, narave, vidnega univerzuma. Zadošča, če navedemo Heglovo stališče o pojavnem svetu kot prividu čutil, za katerim se skriva postavljaljoča bit bivajočega, oziroma Heideggrovo ugotovitev, da tehnika ni rezultat znanstvenega razmišljanja, temveč njegov vzrok, ki določa obzorje tubiti.

3. Tako Hegel kot Heidegger zanikata veljavnost pojma resničnosti po kriteriju preverljivosti, to pa tako, da Hegel rezultate znanosti imenuje samopostavljajoče se fantome, Heidegger pa izrecno odklanja, da bi se podvrjel pretresu po kriterijih tehnicistične znanosti.

Vrnimo se torej k trditvi, da narava elementov, ki se uvrščajo v metafiziko₂ ni ista kot narava elementov metafizike₁. Argumentirajmo najprej, da to velja za splošne kriterije, s pomočjo katerih ocenjujemo hipoteze v znanstveni praksi. Gre za naslednje kriterije: smelost, pojasnjevalna zmožnost in zmožnost predvidevanja, plodnost, enostavnost, preverljivost. Splošne kriterije kot so konsistentnost, sovisnost, neprotislovnost pa imamo za neprestopne in za same po sebi umevne v kateremkoli teoretskem konstrukt. V prid veljavnosti teh osnovnih intuicij kot zahtev po hipotezah v znanosti je moč argumentirati s celo vrsto avtorjev s področja filozofije znanosti in s celo vrsto primerov iz zgodovine znanosti, kjer se je pokazala veljavnost teh intuicij. Seveda nikakor ne smemo zanemariti dejstva, da v sodobni filozofiji znanosti ne obstaja enoznačno strinjanje glede teh splošnih kriterijev. Zaradi tega, da bi podkrepili našo tezo, da ti kriteriji v metafiziki₂ kljub svoji intuitivno metafizični naravi vzpostavljajo relacijo do pojma resničnosti in se prav vsled tega po svoji naravi v mnogočem razlikujejo od elementov metafizike₁, skušajmo te kriterije trivializirati tako, da jih apliciramo na teoretske konstrukte iz metafizike₁. Naš trivializator naj bo, denimo, Hegel. Dopuščeno mu bodi, da uporablja sporne in nasprotno trditve o pomembnosti teh kriterijev, ki jih najdemo pri sodobnih filozofih znanosti.

Smelost — kot splošen kriterij najde svojo potrditev v nizu konkretnih situacij v zgodovini znanosti. Na primer, kopernikanski obrat, einsteinovska teorija relativnosti z ozirom na starejše teorije o absolutnem prostoru in času, hipoteza o kvantu svetlobe z ozirom na starejšo teorijo o dualni naravi svetlobe ipd.

Hegel lahko odgovori: kriterij smelosti vlada tako v metafiziki₁ kot v znanosti. Mar moja teza z ozirom na starejšo Kantovo tezo ni zelo smela, ali pa Heideggerova z ozirom na celotno moderno filozofijo. Po kriteriju smelosti potemtakem med teorijskimi elementi metafizike₁ in teorijskimi elementi metafizike₂ ni nikakršne razlike. Ta kriterij torej ne ponuja nikakršne možnosti za trditev o svoji domnevni drugotni naravi vsled domnevne relacijske povezanosti s pojmom resnice.

Zmožnost pojasnjevanja in predvidevanja — kot splošen kriterij za ocenjevanje hipotez ima intuitivno moč v smeri obsega in širjenja v smislu izkustvene generalizacije.

Heglov odgovor: vsi teoretski konstrukti iz metafizike₂ imajo neizmerno pojasnjevalno zmožnost, dosegli so maksimum izkustvene generalizacije, ker pač govorijo o temeljih celotnega pojavnega univerzuma. Zatorej med elementi metafizike₁ in tem kriterijem ni nikakršne distinktivnosti.

Enostavnost — kot splošen kriterij ima svojo veljavnost v smislu nota-
cijske, logične, epistemološke in pragmatične enostavnosti.

Heglov odgovor: ni moč trditi, da teoretski konstrukti metafizike₁
upoštevajo tak kriterij, to pa zato, ker je le-ta povsem trivialen. Trivialnost
tega kriterija se zrcali v tem, da a.) nasprotna intuicija o potrebnosti
kompleksnih hipotez ni sama po sebi protiintuitivna, če naj se s temi hipo-
tezami pojasnjuje realnost, b.) v sodobni filozofiji znanosti so prisotna raz-
lična mnenja o dovoljenem zarezovanju Occamove britve, npr. spor med
emergentisti in fizikalisti, freudovci in pristaši psihofiziološke usmeritve,
itn., c.) enostavnost kot intuicija je v nasprotju z enako močno intuicijo, ki
posega po hipotezah z veliko zmožnostjo pojasnjevanja in predvidevanja.

Preverljivost — kot razmejitveni kriterij z ozirom na izkustvene in
neizkustvene postavke in z ozirom na zahtevo po neodvisno preverljivih
hipotezah je odločilnega pomena, ker neposredno implicira pojem podob-
nosti resnici. S tem kriterijem vsaka teoretska konstrukcija pridobi kriterij
odločljivosti v smislu podobnosti resnici in v smislu znanstvene izkustvene
zasnovanosti. Kot metafizična₂ intuicija je osrednjega pomena za pojem
resničnosti, katerega neposredno implicira in ima skladno z njim drugačno
naravo od metafizičnih elementov metafizike.

Heglu tega kriterija nikakor ne bi uspelo prepoznati v konstruktih meta-
fizike₁. Poskus trivializacije v smislu pobijanja implikacij pojma resničnosti
prav tako nima nikakršne možnosti, z izjemo povsem arbitrarnega absolu-
tiziranja lastnega spekulativnega konstrukta, ki ne vsebuje nikakršnega ra-
cionalnega dokaza. Heglu preostane le še vprašanje: »koliko je preverljiva
sama ideja preverljivosti?«

S tem je Hegel prisiljen k zelo problematičnemu zatrdjevanju intuicije,
po kateri je celoten dejanski univerzum zgolj privid (oziroma ničnost: bit
je nič — kot trdi Hegel v svoji Znanosti logike). Problematičnost tovrstne
trditve se zrcali v konsekvencah, ki usodno vplivajo na racionalnost njego-
vega diskurza. Te usodne posledice so: a.) vsa naša čutila nas v celoti va-
rajo, b.) celotna znanost nas slepi, c.) da ne moremo ugotoviti ničesar, kar
bi objektivno obstajalo, itn.

Očitno je, da splošni kriteriji za presojo hipotez v znanosti dobivajo
svoj smisel vselej šele v povezavi z osrednjim kriterijem preverljivosti, ker
jim le-ta kot n u j n o lastnost dodaja pojem resničnosti, ki ga sam nujno
implicira. S tem smo upravičili raznolikost narave elementov iz metafizike₂
(splošnih kriterijev presoje) z ozirom na elemente metafizike₁, kar pa je
zgolj stranski rezultat. Precej bolj pomembno je, da smo to različnost vzpo-
stavili glede na pojem resničnosti. Trditev, da ti elementi iz metafizike₂
posedujejo kriterij odločljivosti z ozirom na resničnost in neresničnost torej
drži. Ti elementi so potemtakem v skrajni konsekvenci izkustveno prever-
ljivi.

Lotimo se sedaj elementov metafizike₂, ki zadevajo apriorne intuicije o
naravi univerzuma. Naša trditev se glasi: v metafiziko₂ se uvrščajo tiste
apriorne intuicije o naravi univerzuma, ki vzpostavljajo relacijo do pojma
resničnosti preko najsplošnejših izkustveno preverljivih znanstvenih teorij,
ki so v nekem določenem aspektu postavljene na osnovi teh fundamentalnih

intuicij. Naštejmo nekatere izmed teh intuicij: v dejanskem univerzumu obstajajo zakonitosti, dejanskost sestavljajo fundamentalne entitete, razvoj življenja je potekal evolutivno. Vprašanje se glasi: »Ali je moč o tovrstnih trditvah govoriti v okviru pojmov resničnosti in neresničnosti na enak način kot govorimo o znanstvenih teorijah?« To vprašanje terja razjasnitev bolj fundamentalnega vprašanja: »Kako oziroma na osnovi katerega kriterija pravzaprav govorimo o resničnosti in neresničnosti znanstvenih teorij?« Odgovor je enoznačen in prepričljiv: na osnovi izkustvene preverljivosti (opazovanje, eksperiment). Ponovimo isto vprašanje v smislu odločljivosti: »Ali je mogoče dokončno, absolutno odločiti o znanstvenih teorijah v smislu njihove resničnosti?« Odgovor je enoznačen brez ozira na to, da se razlogi za tovrsten odgovor gibljejo v okvirih področja, ki je določeno z ekstremi substancializem-verisimilitudinizem-konvencionalizem-anarhizem. Odgovor se glasi: »Na osnovi bližnjega znanstvenega predvidevanja to ni mogoče, če pa je načelno mogoče — je odprto vprašanje«. Ponovimo nekatera pomembnejša razmišljanja o statusu apriornih intuicij o naravi univerzuma: okvirni odtis, smoter znanosti, najsplošnejša metoda artikulacije alternativnih konceptualnih okvirov, element najsplošnejših znanstvenih teorij, del raziskovalnega programa, najsplošnejši skupek idej, iz katerih nastajajo znanstvene teorije itn. V vseh teh formulacijah je prisoten skupen element — vključenost le-tega v sfero nastajanja znanstvenih teorij kot relevantnega elementa. Če je ta element relevanten, potem je na mestu vprašanje, po čem je ta element relevanten. Odgovor je jasen — ta element je konstitutivni element. Mar potemtakem ne bi bilo nesmiselno pričakovati, da kot konstitutivni element znanstvenih teorij ne bi sodil v sfero odločljivosti o resničnosti in neresničnosti na osnovi preverljivosti na enak način kot sodijo v to sfero znanstvene teorije. Čeprav na to pristanemo kot na logično nujnost, pa je še vedno moč trditi, da to še ne pomeni, da se o le-tem nujno govori v smislu resničnosti in neresničnosti kot se govori o znanstvenih teorijah. Ker, denimo, apriorna trditev, da v naravi vlada nek red, zagotovo ni odločljiva v smislu resničnosti. Vendar pa temu sledi logičen odgovor — česa takega prav tako ni moč ugotoviti niti za eno samo znanstveno teorijo (za teorijo torej, ki je izkustveno podkrepljena kot znanstvena), ki je postavljena kot teoretski konstrukt v skladu oziroma na osnovi tovrstne apriorne intuicije. Vprašanje, če bodo te intuicije iz metafizike₂ sploh kdaj dokončno odločene, je na isti ravni z vprašanjem o odločljivosti glede na resničnost znanstvenih teorij — vprašanje ostaja potemtakem odprto, nanj pa bo bržčas odgovorila šele prihodnost. Preostane še trditev, da so ti elementi metafizike₂ zgolj aksiološke narave. Če ta ugotovitev v sebi skriva trditev o aksiološki naravi teh elementov, tedaj je to prvovrstni antropomorfizem, ki ga je moč zlahka ovreči in ga prav zaradi tega ne bom komentiral. Če pa gre vendarle za vrednost kot kvalitativnost, tedaj je to ontološka odločitev. Gotovo pa je, da tovrstne kvalitativne ontološke določitve kot trditve o lastnostih predmeta raziskave predstavljajo srž znanstvene teorije. V tem smislu torej za znanstvene teorije velja isto kot za apriorne elemente, ki predstavljajo dele metafizike₂.

Spet lahko ugotovimo: trditev, da ti elementi metafizike₂ posedujejo kri-

terij odločljivosti z ozirom na resničnost v približno isti meri kot znanstvene teorije, drži. Ti elementi so torej v skrajni konsekvenci izkustveno preverljivi. Pripomniti velja, zaradi pojasnitve, da med temi elementi in znanstvenimi teorijami ni z ozirom na pojem neresničnosti nikakršne somernosti. Kajti posamezno znanstveno teorijo je moč kot enega izmed alternativnih teoretskih konstruktov izkustveno ovreči (njene trditve se torej izkazujejo kot neresnične). Gotovo je povsem nerealno pričakovati, da bi bilo mogoče realizirati eksperiment, ki bi bil zasnovan na osnovi same metafizične₂ apriorne intuicije — prav zato neposrednost na tem mestu izključujemo.

Če pa je ovržena konkretna posamezna teoretska konstrukcija (ki lahko poseduje določeno izkustveno podkrepljenost, kar jo tudi kvalificira kot znanstveno teorijo), to seveda še ne pomeni nujno tudi ovrženja metafizičnega₂ elementa, ker ta teoretska znanstvena konstrukcija pač predstavlja zgolj alternativo.

Somernost pa vendarle obstaja v posrednem smislu. Če bi namreč konkretno znanstveno področje, ki poseduje določeno apriorno intuicijo iz metafizike₂ izžrpalo vse možne alternative in kot svoj rezultat imelo izkustveno evidenco, ki je v nasprotju s to intuicijo, tedaj bi se intuicija izkazala kot neresnična. Vendar pa je vprašanje, katere so te možnosti, za filozofijo znanosti enako neodločljivo kot vprašanje o dokončni odločljivosti resničnosti znanstvenih teorij (kar je treba dojeti v smislu doseganja dokončne resnice). Na osnovi tega in na temelju že argumentirane postavke, da namreč pojem preverljivosti v nekem določenem aspektu (podobnost resnici) nujno implicira pojem resničnosti, je moč trditi, da so apriorne intuicije o naravi univerzuma v skrajni konsekvenci izkustveno preverljive. Isti kriterij bi bilo moč aplicirati tudi na pojem resničnosti kot element metafizike₂ v smislu splošnega filozofskoznanstvenega regulativnega načela, ki sodi med splošne kriterije za presojo sprejemljivosti znanstvenih hipotez.

Preostane nam, da argumentiramo še tretji element, ki se uvršča v metafiziko₂ — to se pravi metafizične elemente, ki se uvrščajo v korpus znanstvenih teorij, da torej argumentiramo trditev o drugačni naravi teh metafizičnih₂ elementov z ozirom na elemente metafizike₁. Ponovimo našo splošno trditev iz približnega opisa pojma metafizike₂: med elemente metafizike₂ se uvrščajo izkustveno neposredno neopredeljivi elementi iz korpusa znanstvenih teorij. Kot elementi metafizike₂ vzpostavljajo relacijo do pojma resničnosti preko izkustveno preverljivih delov znanstvene teorije, ker predstavljajo teoretski konstrukt na osnovi teh delov znanstvene teorije po dedukciji v skladu z logičnimi principi. Naštejmo nekatere tovrstne metafizične₂ elemente: relacije nedoločenosti v kvantni fiziki (vsled omejitve dostopne natančnosti), kvant svetlobe (Einsteinova hipoteza o fotonih).

Pojem relacije nedoločenosti v Heisenbergovi interpretaciji metafizičnega elementa je razvil, denimo, Popper v »Logiki znanstvenega odkritja«, in sicer v XI. poglavju z naslovom »Nekatere pripombe o kvantni fiziki«. Popper v tem poglavju začne s svojimi opazkami, navajajoč, da je Heisenberg na osnovi izkustvenih meritev poskušal iz Bohrove teorije eliminirati metafizične elemente (količine, ki niso dostopne opazovanju). Zaradi interference med procesom merjenja in predmetom merjenja je prišel do razlage

izkustveno doseženega rezultata, po katerem lahko meritev služi kot osnova za znanstveno predvidevanje. Od tod je na osnovi nedoločljivosti istočasnega impulza in položaja celice zasnoval relacije nedoločenosti. Zatem je od tod sklepal, da stvarne možnosti za vzpostavitev objektivne fizike v smislu ostre delitve sveta na subjekt in objekt ni več. Nadalje: tam, kjer prevladuje naključje, je nujnost izključena, tam, kjer je prevladoval determinizem, sedaj prevladuje indeterminizem. Popper poskuša v tem poglavju formulirati predlog za statistično interpretacijo relacij nedoločenosti, s čimer skuša ta metafizični element eliminirati iz korpusa kvantne teorije.

Podajmo ponovno opis stanja stvari z relacijami nedoločenosti: evidentno je, da te relacije predstavljajo ustrezen opis empirično dobljenega rezultata, ker pač trdijo prav to, kar predstavlja rezultat eksperimenta — z določenostjo položaja celice ni moč določiti impulza celice in obratno. Relacija nedoločenosti v tem smislu, tj. kot izkustvena propozicija nikakor ne more predstavljati metafizičnega elementa brez ozira na to, da vzpostavlja nemerljivost. Te relacije postajajo metafizični₂ elementi šele tedaj, ko so dojete kot lastnost mikrokozmosa z vsemi ostalimi konsekvencami. Če je ta trditev veljavna, in mislim, da bi bilo mogoče trditi, da v naravi vlada naključje namesto nujnosti, če relacije nedoločenosti ne bi dobile ontološkega statusa objektivne lastnosti realnega univerzuma, tedaj lahko v zvezi z našo trditvijo sklepamo na drugačno naravo elementov metafizike₂ z ozirom na elemente metafizike₁:

Principi nedoločenosti so kot metafizični elementi postavljeni na osnovi izkustvenega eksperimentalnega rezultata in so kot taki na osnovi tega istega izkustva morda ovrgljivi kot predloga, denimo, Popper s statistično interpretacijo rezultatov eksperimenta in s ponovno vzpostavitvijo statistične verjetnosti izračunavanja poti celice, in zatem kot predloga Popper, s preverjanjem hipoteze z odločilnimi eksperimenti. Ne da bi se spuščali v to, ali je Popprov predlog sploh veljaven, lahko z gotovostjo trdimo — veljavnost tega metafizičnega₂ elementa iz korpusa znanstvene teorije se presoja na osnovi izkustvene preverljivosti, s čimer ta element preko izkustveno preverljivih delov teorije, katere konstitutivni element predstavlja (kvantna teorija), stopa v relacijsko zvezo s pojmom resničnosti. Preostane le še, da nekaj povemo o razlogih, ki so Poppra privedli do tega eliminiranja metafizičnega elementa kvantne teorije: 1. pripomniti velja, da je Popprov namen istoveten s Heisenbergovim z ozirom na Bohrovo teorijo, namreč: eliminacija tistih elementov teorije, ki niso dostopni opazovanju, 2. v konkretnem primeru potreba po eliminaciji elementov, ki vzpostavljajo nemerljivost izkustveno določljive celice, s čimer se oži možnost preverljivosti.

Da Popper ni pristaš večjega števila pomembnih sodobnih filozofov znanosti 20. stoletja, ki ali poskušajo povsem eliminirati metafizične elemente iz znanstvenega spoznanja ali pa zanikajo smisel obstoja metafizike, je jasno iz naslednjih trditev: 1. npr. iz trditve iz dela »L. S. D.«, po kateri je moč Popprovo stališče izraziti s trditvijo, da vsako znanstveno spoznanje vsebuje moment, ki ga lahko opišemo kot ustvarjalno intuicijo v Bergsonovem smislu, 2. zadošča, če omenimo, da sam Popper ohrani pomemben element metafizike₂ — pojem resničnosti kot regulativno načelo. Posku-

šajmo pokazati relevantnost naše trditve o drugotni naravi elementov metafizike₂, ki z ozirom na elemente metafizike₁ pripadajo korpusu znanstvene teorije z ozirom na drugi izbrani metafizični element — Einsteinov postulirani hipotetični foton.

Že samo dejstvo Einsteinovega hipotetičnega postuliranja fotona daje pretresu tega pojma kot metafizičnega₂ v smislu nepristopnosti neposrednemu opazovanju njegovo prepričljivost (vsaj v času Einsteinovega postuliranja tovrstne entitete). Gotovo je, da ta metafizična entiteta pripada korpusu znanstvene teorije. Potrditev obstoja fotonov se izvaja iz pojava fotoelektričnega efekta. Če se pojavi fotoelektričnega efekta ne bi skladali s postuliranimi lastnostmi fotona, denimo z lastnostmi, da gre za celice, ki se v vakuumu gibljejo s hitrostjo 300 000 km/sec, energija tovrstnih celic pa je ne glede na oddaljenost od izvora enaka in je odvisna zgolj od pogostnosti oscilacij elektromagnetnih valov, tedaj bi bilo treba: 1. zavreči ta pojem kot teoretski konstrukt, ki ga ni moč postulirati, ker izkustvena evidenca oporeka njegovim lastnostim, ali 2. spremeniti samo razumevanje lastnosti fotonov.

V tem primeru je potemtakem jasno, da je z ozirom na element iz metafizike₂ prek samih postuliranih lastnosti metafizičnega₂ elementa, ki se uvršča v korpus znanstvene teorije, odločilna prav izkustvena evidenca.

Potemtakem lahko sklepamo, da je naša trditev o drugačni naravi elementov iz metafizike₂, ki se uvrščajo v korpus znanstvenih teorij, veljavna.

Navežimo na kratko na opredelitev elementov iz metafizike₁. Evidentno je, da tedaj, ko se zoperstavita dva elementa iz metafizike₂, ki govorita o istem, ni nikakršne racionalne odločljivosti: npr. Heglova ideja antitetično-sintetičnega napredovanja v zgodovini človeštva in Nietzschejeva ideja o večnem vračanju enakega v zgodovini. Vendar pa ni nemogoče, da neki element iz metafizike₁ ne bi nastopil kot ideja za oblikovanje hipoteze, ki ima lahko znanstven značaj. To je še posebej razvidno v družboslovnih znanostih (npr. v marksistično ali nemarksistično orientirani sociologiji), vendar se tedaj ti elementi uvrščajo v sfero metafizike₂ in predstavljajo tisti element, ki se uvršča v korpus znanstvene teorije. V tem primeru ta element stopa v relacijo s pojmom resničnosti kot tudi ostali elementi metafizike₂.

Upam, da sem s tem potrdil izhodiščno tezo, da namreč elementi metafizike₁ po svoji naravi predstavljajo pomembno razliko z ozirom na elemente metafizike₂ prav po kriteriju *resničnosti*.

SKUŠNJAVA RELATIVIZMA IN IDEALIZMA

Drugače kot je to običajno v tradiciji logičnega empirizma, obstaja v naši domači filozofski kulturi povezava med zgodovinskim relativizmom in filozofijo znanosti. Zato je paradigma v tej smeri zagotovo preobrnjena: V svetu je veljalo kot veliko odkritje, da obstaja poleg systemske razsežnosti še razsežnost, ki ji lahko rečemo zgodovinska. Kuhn je z velikim truščem sledil Carnapu. Pri nas je anarhizem dosti bolj domač, in nam je manj mar sistema, Feyerabend je v svoji ljudski različici nekaj običajnega. Vzrok takšnega položaja je verjetno v tem, da pri nas nima ravno prednosti sistematični način razmišljanja. Morda to velja tudi za tukajšnji zapis. Moje osebne izkušnje so prav tako takšne, da sem na temelju smeri doslejšnjega filozofskega treninga praviloma najprej zašel v vablivo močvirje relativizma in idealizma. V nekaj stavkih bi rad opozoril na način takšnega sklepanja in mišljenja.

Glede relativizma bom ostal kar pri znanstvenem relativizmu Kuhnovega tipa, ki sem ga ravnokar omenil. Tod gre za zgodovinski relativizem. Vzamimo katerikoli teoretski termin. Naj bo to elektron. Pri njem ne bomo imeli dosti težav, ko bomo razmišljali ali naj ga prevzamemo kot termin, ki sodi v našo teorijo. V redu, sedaj pogledjmo flogiston. Flogistona seveda ne bomo kar tako enostavno prevzeli v svoji znanstveni teoriji. Od tod lahko formuliramo kriterij, da bomo v svoji znanstveni teoriji prevzeli praviloma zgolj tiste teoretske bitnosti, za katere se je že prej upravičeno izkazalo, da jih lahko sprejmemo. Vendar, če smo filozofi, bomo pogledali nekatere posledice takšnega izhodišča. Razlika med elektronom ter flogistonom se zdi jasna: prvega bomo sprejeli in drugega ne. Sedaj pa pride relativistovo vprašanje, kaj nam zagotavlja, da bomo v elektron še prepričani kot v teoretsko upravičeno bitnost *jutri*. Kaj nam zagotavlja, da ne bo elektron dobil prav takšnega položaja kot ga ima danes flogiston? Torej lahko svoj kriterij formuliramo še drugače, in sicer, da ima vsak teoretski termin svojo veljavo zgolj v obdobju O, da je torej zgodovinsko relativen, saj je obdobje O zgolj segment celotnega zaporedja časa. Ni težko videti, da je takšno stališče blizu skepticizmu, pri katerem se lahko vprašamo, kaj nam konec koncev sploh zagotavlja objektivnost našega spo-

znanja o čemerkoli, o katerikoli bitnosti. To je bil primer relativizacije, z njim povezanega stališča skepticizma tod ne nameravam dalje razvijati.

Druga skušnjava je skušnjava idealizma. Ta je prav tako vezana na našo, kartezijansko tradicijo, kot ji imamo običajno navado reči. Vprašajmo se po zametkih subjektivne gotovosti. (Tod bom prav tako govoril iz svoje izkušnje, kako sem sklepal na temelju tega, kar mi je prineslo priučevanje v naši tradiciji). Subjektivno gotovost lahko najprej gradimo na tistem, kar je razvidno, evidentno. Kar pa je razvidno, je v razliko z vsem drugim povezano z odvisnostjo od čimbolj minimalnih določitev. V kolikor imamo opravka s subjektom ter objektom, bo najbolje, če bomo prevzeli zgolj določitve, ki so odvisne neposredno od subjekta, ne pa od zunanjih okoliščin. Tod nam pomaga še intuicija, saj je nekako razvidno, da so subjektivne določitve prisotne na nek način pojmovno, a priori, dočim se zunanje predmetne določitve empirično spreminjajo. Torej se nam bo zdelo docela upravičeno, če temelje svoje filozofije gradimo na subjektivni evidenci. Slednja pa ni daleč od idealizma, najprej že zato, ker pri njej ne potrebujemo nikakršne predmetne opore. Tisto, kar je gotovo, je zagotovo povezano z lastno sfero subjekta, ki misli, in ki ima izkustva. Pred vsakim posamičnim, naključnim izkustvom, imamo na ta način določene evidence: gotovost svojega jaza, gotovost sedanjega trenutka oziroma aktualnega, sedanjega doživljaja, gotovost prostora v katerem se nahajamo. Gotovosti, da sem jaz ta, ki ima to in to izkustvo, da ga imam sedaj, ter da ga imam tukaj, mi ne more nihče vzeti, ne glede na to, kaj in kakšna je empirična vsebina tega izkustva.

Na ta način sem na kratko pokazal na izkustvi relativizma in idealizma, s kakršnimi sem sam imel opravka na dveh področjih. Ti dve področji sta, kot je razvidno že iz omenjenega, področji filozofije znanosti ter filozofije duha, oziroma sta vsaj z njima sorodni, mislim da lahko trdim vsaj to.

Docela med nami rečeno vam lahko zaupam, da sem nekako spontano prevzel ti dve stališči za vsakogar izmed zgoraj navedenih področij. To je šlo kot po maslu, kljub temu, da se mi je, skrajnežu kakršen že sem v svojem branju, sicer zdelo intuitivno bolj sprejemljivo stališče, ki je zgornjemu nasprotno. Tako sem na primer skušal zagovarjati strogo različico zročne teorije, ko sem pisal o imenih.

Povem vam še to, da sem presegel pravkar omenjeno vrzel med intuitivno sprejemljivim stališčem, med stališčem za katerega se mi je še preden sem pričel pisati, zdelo vredno, da ga velja prevzeti, ter med stališčem, ki sem ga začel sam artikulirati tisti trenutek, ko sem začel sam pisati, in sam razmišljati, ko sem načrtno opustil skoraj vsakršno rabo navedkov iz literature, citatov, kakor jim pravimo. Ko sem pričel pisati brez opiranja na citate, na kanonske tekste, na nove tekste, je bilo treba izoblikovati lastno stališče. Nekega dne je bilo namreč že dovolj sledenja novim in novim stališčem ter tekstom, včasih niti ne docela premišljenega, in končno se je izkazalo, kateri je kanonski tekst, ki ima morda na tržišču še največ prihodnosti — lastna glava. Potrebno je bilo torej uporabiti to od boga dano orodje. Kot od začetka je bilo treba premisliti tiste osnovne misli, izdelati lastno stališče. Spomnil sem se Descartesa, ki je, če se ne motim, zapisal nekako tako, da

je potrebno misliti lastne misli, oziroma, da bo njegove misli razumel le tisti, ki jih bo mislil z lastno glavo.

Tega dela še zdaleč nisem opravil, kot bi bilo potrebno. Kar pravkar govorim, je poskus, da bi se približal temu lastnemu stališču, katerega sem ravnokar omenil. A da bi se mu približal, moram uporabiti nekatere rezultate svojih delnih razmišljanj.

Od vsega, kar sem sedaj povedal, si velja morda zapomniti zgolj to, da je bil relativizem, ki se mi je spontano vsilil iz lastne glave, to je iz tradicije, v kateri sem bil filozofsko vzgojen, povezan s filozofijo *znanosti*, ter da je bil idealizem povezan s področjem, kateremu lahko rečem področje filozofije *duha*.

In zakaj sem govoril o skušnjavi relativizma in idealizma? Zato, ker menim, da sta ta dva morda ne tako slab začetek, ki pa se nekako intuitivno vsiljuje, ter da morda v tem smislu sploh še nista filozofsko reflektirana. Mislim, da se prava filozofska vprašanja začnejo šele tedaj, ko postavimo pod vprašanje skušnjavo relativizma in idealizma, skušnjavo zato, ker se mi zde odgovori, ki jih nudita onadva preveč enostavni.

Mislim, da se zastavi pravo vprašanje šele tedaj, ko skušamo pokazati, kaj bi postavili relativizmu in idealizmu nasproti, ko se vprašamo kako ju preseči.

Drugače povedano: Kako je mogoč vsaj minimalni realizem? To se mi zdi pravo vprašanje. Seveda pa je treba zato najprej pogledati, kaj ta izraz sploh pomeni, ter kakšna teža mu pripada pri razpravi, ki sledi iz zadanega naslova.

REALIZEM IN ANTIREALIZEM

Realizem je stališče, po katerem je vse tisto, kar sprejme določena teorija kot izhodišče, mogoče pojasniti neodvisno od prispevka duha onega, ki teorijo sprejema.

Antirealizem je temu nasprotno stališče, ki trdi, da realnosti, katero sprejmemo, ne moremo sprejemati drugače kot na ta način, da je pri tem udeležen tudi naš duh, torej duh tistega, ki realnost sprejema.

Lahko imamo dvoje vrst realizmov, in sicer glede bitnosti, katere teorije predpostavijo, ter glede položaja teorij kot takih. Seveda obstajajo tudi vmesna stališča, oziroma različne kombinacije, tako realizem glede bitnosti, katere teorija predpostavlja, ter antirealizem glede teorij. Vendar o tem tukaj zgolj toliko.

Zakaj je razprava o realizmu oziroma o antirealizmu sploh zanimiva za znanstveno teorijo? Ali ni treba nekaterih bitnosti kar enostavno predpostaviti, pri čemer pa je za druge to dvomljivo? Mar ni skoraj nemogoče, da bi katerakoli teorija o ustroju sveta obšla realnost predmetov, ki so obenem predmeti našega zaznavanja? Kljub morebitnim pomislekom bo verjetno ravno to dobra formulacija problema. Vprašati se namreč moramo, katere bitnosti so za teorijo zanimive, in na tej podlagi bomo verjetno lahko videli dosežaj različnih stališč realizma ter antirealizma, vsaj za teorijo znanosti.

Dejstvo je, da teorije znanosti ne zanimajo predmeti kot predmeti našega neposrednega zaznavanja. Fizike ne zanimajo mize, drevesa, zanimajo jo kvarki. Znanost zanimajo elektroni. Torej ji ni mar za predmete zaznavanja, saj se trudi pojasniti njihovo strukturo, katere zaznavanje ravno ne more dojeti.

Sedaj pa pogledjmo. Seveda za stole, drevesa in oblake verjetno ne bomo vodili razpravo o tem, ali naj jih dojemamo realistično ali antirealistično, vsaj če smo znanstveniki. Kaj takega bomo počeli zgolj, če smo filozofi, vendar to tedaj ne bo zanimivo pri pojasnitvi, katero želimo udejaniti. Če smo znanstveniki, se bomo načeloma zanimali za takšne bitnosti, ki jih ne moremo neposredno zaznati. Zanimali se bomo za elektrone in kvarke, za katere je v nasprotju z mizami ter drevesi docela upravičeno reči tudi, da so naše teoretske postavke, ne pa zgolj, da realno obstajajo neodvisno od naše zavesti.

Pri elektronih ali kvarkih je torej jasna dilema realizma ter antirealizma. Za elektron lahko znanstvena teorija trdi, da ga zgolj opisuje takšnega kakršen je, torej neodvisno od naše zavesti oziroma duha. Lahko pa prav tako glede njega trdimo, da je teoretska postavka, katera je odvisna od naše zavesti kot tvorcev teorije.

Sedaj, ko je vsaj deloma pojasnjeno vprašanje kaj sta to realizem in anti-realizme lahko zopet privlečem na plano prejšnje vprašanje, to je vprašanje, ki nam je preostalo pri obravnavanju relativizma ter idealizma, vprašanje, kako se tema dvema izogniti. Ker sta relativizem in idealizem, kot se zdi, povezana z antirealizmom, bo to vprašanje, kako zagotoviti vsaj minimalni realizem.

To lahko sedaj poskušam odgovoriti za teorijo znanosti. Morda bi lahko poenostavljeno dejal, da je njena relativnost odvisna od tega, da upoštevamo vpliv našega duha na izbiro dejstev glede na časovni niz. Tako imamo, denimo, rezervoar realnih dejstev, celoten univerzum, v katerem s pomočjo naše zavestne udeležnosti odbiramo odseke realnosti. Pri tem so za nas realna zgolj tista dejstva, katera sami izberemo. To je ena različica anti-realizma. Realizem bi s tem v nasprotju trdil, da je spoznavanje dejstev utemeljeno na njihovem realnem položaju, ne glede na vpliv oziroma prispevek našega duha pri tem.

V nasprotju z relativizmom torej realizem trdi, da lahko objektivno opredelimo realnost, ki nas zanima, ne da bi morali ob tem predpostavljati, da imamo opravka z realnostjo, kakršno je izoblikoval zlasti prispevek našega duha.

Že če zagovarjamo minimalno različico realizma, se zastavi kot vprašanje katere trdne opore, pravilnosti naj vzamemo za izhodišče pri opisu realnosti. Vprašanje bo torej, kaj nam zagotavlja stalnost ali začetek vsaj relativno stalnost, identiteto bitnosti, katere opisujemo, neodvisno od našega duha. Kaj nam zagotavlja še tako šibko, a vendarle gotovo spoznanje? Kot prvi kandidat se ponuja pravilnost v pojavih, vendar tudi to ni dovolj. Pravilnost predstavlja zgolj prvo stopnjo, katero velja podgraditi še z bolj trdnimi temelji.

Če smo se doslej zadrževali na področju, za katero lahko trdimo, da pripada filozofiji znanosti, se bomo sedaj s tem v nasprotju preselili na področje, ki ga lahko opredelimo kot področje filozofije duha.

Slo bo za takšne zadeve kot so naša prepričanja, želje in podobno, čemur običajno pravimo propozicionalne naravnosti. Propozicionalne naravnosti pravimo tem zadevam zato, ker so to naravnosti, v katerih, se je običajno predpostavljalo, nastopajo propozicije.

Kaj je to propozicija? O tem, kot tudi še o marsičem drugem, obstajajo različna mnenja, vendar pa verjetno ne moremo toliko zgrešiti, če rečemo, da je propozicija tisto, kar ustreza vsebini posamičnih stavkov. Posamični stavki v različnih jezikih, »Es regnet«, »It rains«, »Il pleut«, »Dežuje«, lahko rečemo, tvorijo eno in isto propozicijo, oziroma sodijo vanjo.

Pri propozicijah lahko rečemo, da nekatere izmed njih dojemamo tako kot so pač dane, povedane, glede na njihovo splošno vsebino. Druge pa zopet dojemamo glede na neposredno vsebino, ki jo izražajo. Ta razlika se odraža tudi v njihovi logični obliki, oziroma v poudarku na to ali ono stran, ki je razviden še zlasti, ko imamo opravka z okvirom propozicionalnih naravnosti. Naj bo tak okvir okvir prepričanja. Tukaj je odločilnega pomena, na katero mesto bomo postavili določilo eksistence, torej kvantifikator. Vzemimo primera za stavek »Filozof je pameten«. Imamo dve branji: (1) Franc je prepričan ($\exists x$) (x je pameten); (2) ($\exists x$) Franc je prepričan (x je pameten). V primeru (1) lahko govorimo o prepričanju de dicto, ker se dogaja kvantifikacija znotraj tega kar je rečeno v okviru prepričanja. V primeru (2) lahko govorimo o kvantifikaciji v kontekst propozicionalne naravnosti, to pot naravnosti prepričanja. To je de re branje, ki poudarja eksistenco predmeta glede katerega velja prepričanje. Ker ima takšno branje določene lastnosti, ki niso pogodu običajni ekstenzionalni logiki, kjer so pomembne običajne resničnostne vrednosti, so ga standardno obravnavali kot deviantno, v zadnjem času pa njegov pomen vse bolj raste.

Tukaj bi rad poudaril zgolj še to, da imamo opravka s pojavom, ki je tipično področje filozofije duha. Gre za naša prepričanja, naše želje, v katere je vpeta propozicija, katere vsebino lahko nato različno obravnavamo, bodisi s poudarkom na vsebini propozicije nasploh, ali pa s poudarkom na predmetu, katerega obstoj zatrjuje propozicija.

Prej sem dejal, da na področju filozofije duha obstaja skušnjava idealizma. Obstaja seveda tudi vprašanje, kako se ji upreti. Kako zagotoviti, da ne bomo realnosti izvajali zgolj iz svoje zavesti? Standardno je veljalo, da nam lahko objektivnost oskrbe propozicije v svoji nevtralnosti kot take, torej de dicto. Šele v zadnjem času je začelo prevladovati prepričanje, da so pomembne naravnosti de re, ki se izrecno nanašajo na predmet, o katerem govori propozicija.

Ravno stališče de re bi torej lahko bilo protiutež idealizmu, in to iz razloga, ki ga je mogoče formulirati dokaj enostavno, namreč da je v vsebini

propozicije v tem primeru poudarek na obstoju predmeta — za katerega se zdi, da ni odvisen zgolj od duha, da tvori jedro zunanje realnosti v sami propoziciji. Zdi se, da na tak način obstaja določena povezava med znanstvenim realizmom teorij ter med de re naravnostmi do propozicij.

ALI STA FILOZOFIJA DUHA TER ZNANOSTI ZDRUŽLJIVI?

Vprašanje je mogoče zastaviti na naslednji način: Ali sta združljiva znanstveni realizem ter antirealizem z de re ter de dicto naravnostmi?

Če želimo vprašanje zastaviti sistematično, bomo verjetno zvedeli kaj več od tega kot pa nam je zmožna nuditi intuicija, po kateri bi bil znanstveni realizem združljiv z de re naravnostmi ter antirealizem z de dicto. Obstajajo pa še druge možnosti. Naj jih kar po vrsti navedem: (1) Realizem z de re; (2) Realizem z de dicto; (3) Antirealizem z de re; (4) Antirealizem z de dicto. Pri tem bomo torej rekli, da sta intuitivno sprejemljivi stališči (1) in (4), da sta pa (2) in (3) v nasprotju z intuicijo.

Če bi veljale zgolj intuitivne predpostavke, potem bi lahko dejali, da imamo opravka z določeno regulativno vzporednostjo med filozofijo znanosti ter filozofijo duha.

Zato je potrebno malo bolj natančno opredeliti njuno medsebojno razmerje. Kakšna naj bo narava njune združljivosti? Mislím, da je mogoče reči, kako bo pravšnja narava tista, ki bo pomenila izpeljavo enega iz drugega.

Relacije, ki nas bodo zanimale, bodo torej ali vsakokratna pozicija sledi iz druge, ali stališče filozofije duha sledi iz stališča, ki je lastno filozofiji znanosti in obratno. Tako imamo pri vsakem možnem izmed zgoraj navedenih štirih razmerij dve smeri, kar nam v celoti nudi kombinatoriko osem vprašanj, kaj lahko sledi iz česa, kaj je lahko posledica česa.

Vprašanje, katero se zastavlja sedaj, se glasi, katere izmed vseh teh pozicij so zanimive.

Zanimive glede na kaj? Glede na našo predpostavko, da je treba zagovarjati vsaj minimalni realizem, najprej glede bitnosti, s katerimi ima naša teorija opravka.

To bi bilo mogoče dokazati tako, da dokažemo nevzdržnost (2) in (3), ki predstavljata mešani stališči. (1) in (4) sta manj zanimiva zato, ker že predpostavljata združljivost filozofije znanosti s filozofijo duha. Vendar pogledimo po vrsti.

(1) Prevzeli smo realizem. Ali od tod sledi tudi, da moramo prevzeti de re propozicionalne naravnosti, torej da se naša, denimo prepričanja, nanašajo na obstoj bitnosti o katerih naravnost govori? Dejal bom, da je tako.

Ali sledi tudi obratno, da iz prepričanj de re lahko izpeljemo znanstveni realizem? Tod bi že lahko bili skeptični, saj je bila v naše izhodišče vgrajena predpostavka o odvisnosti duha, torej celo naših de re prepričanj od znanstvenega realizma, ne pa obratno. Vendar bi bil tod lahko argument,

da brez posamičnih de re prepričanj ne bi bilo niti teorije znanstvenega realizma v celoti.

No, na koncu bom za to stališče navedel primer nekoga, ki ga zagovarja, naj bo to Hacking. Kdo pa ga ne zagovarja? Zdi se mi, da je to Devitt. On odreja povezavo med filozofijo znanosti in filozofijo duha. Mislim, da je v tem njegova zmeta, če velja naše izhodišče, po katerem ta zveza obstaja.

Da bo jasno, ta prva pozicija naj bi bila čistokrvni realizem.

(2) Ali iz realizma lahko sledi de dicto?

Denimo, da imamo znanstveni realizem, ki trdi, da obstajajo bitnosti s katerimi ima naša teorija opravka neodvisno od naše zavesti. Če iz tega sledijo de dicto propozicionalne naravnosti, potem bi to pomenilo, da jih mi dojemamo kot idealne propozicije, ne gelde na njihovo predmetno vsebino. To se mi zdi stališče logičnega empirizma, denimo Carnapa.

Ali iz propozicij de dicto sledi realizem? To ni zagotovljeno. Zdi se, da je to ravno stališče idealizma.

(3) Ali iz antirealizma sledi de re? To bo težko, to bi bil realizem, ki sem ga omenil kot stališče, katerega sem zagovarjal sam. Past: tudi Putnam.

Ali iz de dicto sledi antirealizem? Imamo najprej prepričanje v propoziciji da so nekako temelj našega izkustva prepričanja v posamične predmete izkustva, vendar pa obenem vemo za njegov tipični antirealizem, saj je prav Kant postavil odvisnost tega kar predpostavimo od duha.

(4) Tukaj nas pričakujejo samim sebi zvesti antirealisti. Ali iz antirealizma sledi de dicto? Izhajamo od tega, da so bitnosti, katere predpostavimo, odvisne od našega duha. In od tod sklepamo, da gre za propozicije, katerih predmetna vsebina ni pomembna, naše prepričanje v posamične zadeve je odvisno od duha, kako to na primer določi neka epoha. To bi bila po moje hermenevtika, kot primer. Pa Foucaultova episteme.

Ali iz de dicto sledi antirealizem? Imamo najprej prepričanje v propoziciji ne glede na njihovo predmetno vsebino, nato pa iz tega sklepamo na odvisnost teorije od duha. To bi bil neepistemski relativizem.

Sedaj, ko sem ta stališča nekako na pol identificiral, bi se šele lahko odprlo pravo opravilo, namreč dokazati bi bilo potrebno, da veljajo kombinacije, ki so za realizem, v njegovo podporo, in da ne veljajo ostale, torej da imajo manjšo pojasnitveno moč.

FILOZOFIJA ZNANOSTI POVEZUJE REALIZEM IN DE RE

To, kar je tukaj zapisano, je seveda predpostavka, stališče, glede na katerega bi bilo treba pokazati, da za področje *teorije znanosti* ni smotrno zagovarjati relativizma in idealizma. Torej naj bi bilo za teorijo znanosti primerno izhodišče realistično.

To pomeni, da je v teoriji znanosti sicer mogoče zagovarjati kombinacije (2), (3) in (4), da pa to ni ustrezno. To velja v obratnem vrstnem redu kot smo navedli stališča. Če pravkar omenjena stališča niso smiselna, potem

bo verjetno smiselno stališče (1). Filozofija znanosti nam bo ob vsem tem ustrezní preizkusni kamen, tako da teza ne bo ostala preveč abstraktna.

(4) najprej trdi, da iz antirealizma izhaja *de dicto*. Druga smer trdi, da iz *de dicto* sledi *de re*. Obe stališči je mogoče kritizirati na ta način, da ne moreta veljati za teorijo znanosti, in sicer zato, ker sta tako antirealizem ter *de dicto* odvisna od duha — pri njiju prisotne vzročnosti. Ugovor bi lahko bil, da velja ta povezava za duhovne znanosti, za *Geisteswissenschaften*. Ker pa pri teh pride do povezave, vsaj praviloma, relativizma in morda še idealizma, je mogoče podvomiti, ali imamo v tem primeru sploh opravka z znanostmi, vsaj s standardnimi znanostmi.

(3): povezava antirealizma in *de re*. To bi bil Kant, ki gradi na *de re*, torej predmetnih prepričanjih, vendar pa obenem uporablja zor, torej anti-realistično sestavino. Tod je mogoče zastaviti kratko vprašanje (v smoter ovrženja možnosti take povezave): Kaj nam zagotavlja, da so naravnosti *de re res de re*, in torej, da niso *de dicto*, že če predpostavimo vzporednico med duhom in zunanjo realnostjo? Vsako prepričanje v takšni perspektivi namreč meri na predmete z optike duha, predmeti so dani s posredovanjem aspektov duha. Zaradi tega takšna povezava zopet ne more biti v podlago teoriji znanosti, saj ni nikakršnega zagotovila, da naša prepričanja o predmetih, kolikor ta obstajajo, ne bi bila naša prepričanja o stavkih oziroma propozicijah, v katerih nastopajo predmeti. Torej ni zagotovila, da se *de re* prepričanja ne bi izkazala pravzaprav za prepričanja *de dicto*. Na ta način pa zopet ni nikakršnega zagotovila, da bi s takšnim modelom sploh lahko pojasnili znanosti, ker ni zagotovila, da bodo naša prepričanja merila na realno predmetnost. To pot smo blizu idealizma.

(2) Realizem z *de dicto*. Takšno stališče lahko izgleda objektivno. Vendar pa mu ne uspe premostiti razpora med zaznavo predmetnega sveta, ki je vpeljana realistično, objektivno, neodvisno od zavesti, ter med predmetnim izkustvom. Slednjega pravzaprav ni, do njega ne more priti. Logični empirizem je temu dober dokaz. Ker pa nimamo *de re* naravnosti, naša konstrukcija tudi ni primerna za teorijo znanosti.

Ali je potem stališče (1) primerno za teorijo znanosti? Mogoče je reči, da je primerno. Zato velja na kratko pogledati, ali je *res* nujna povezava med realizmom in *de re*? Tod bom dejal, da je nujna, če naj ovržemo možnost stališč relativizma in idealizma.

Sam realizem ne bi bil realizem brez priključenega *de re* prepričanja. Če ne bi imeli prepričanja, potem bi lahko podvomili, ali realizem kot stališče vzdrži — saj ga mora nekdo tudi zagovarjati, če naj bo objektivno. Ker pa gre za prepričanje *de re*, je pri njem zvedena odvisnost od duha na najmanjšo možno mero. Zato je takšno stališče še najbližje teoriji znanosti, je pa tudi predpogoj zanjo. Idealizem (dejal bom idealizem tipa logičnega empirizma) pa je ovržen zato, ker nimamo zgolj objektivne pozicije znanosti, ki bi bila pravzaprav zgolj navidezna znanost, ampak imamo v pojmovno shemo dejansko vgrajen tudi predmet.

Tako se izognemo relativizmu in idealizmu ter pridemo do možnosti teorije znanosti šele če smo realisti, ki pa so nam lastna tudi minimalna prepričanja o predmetu znanosti.

Kuhnov koncept strukture znanstvene spremembe in Popperjev model znanstvenega razvoja

FRANC MALI

I.

G. Böhme je v delu »Models for Development of Science«,¹ v katerem je na kratko prikazal temeljne modele znanstvenega razvoja, v zaključnem poglavju, ko razmišlja o nadaljnjih možnostih raziskovanja na tem področju, kot predpogoj za uspešno delo postavil zahtevo po pojmovni razjasnitvi in integrativnem sodelovanju med filozofi, zgodovinarji in sociologi znanosti. Vrsta sodobnih pojmovnih nejasnosti namreč izhaja ravno iz pomanjkanja kooperacije med temi disciplinami. To povzroča razvpite kontroverze, na osnovi katerih se pojavljajo najrazličnejše obsodbe, kot npr. »relativizem«, »iracionalizem«, »sociologizem« in podobno.

V svojem prispevku se bom skušal omejiti predvsem na eno izmed številnih kontroverz. Osnovni namen je pokazati, kako prehitri zaključki o domnevni vgrajenosti iracionalnih elementov v posamezne modele znanstvenega razvoja spregledajo njihov dejanski značaj. In obratno; brezprizivno sklicevanje na racionalnost posameznega modela znanstvenega razvoja ne daje nujno vedno pravega odgovora na kompleksna vprašanja odnosa iracionalno (subjektivno) — racionalno (objektivno) v strukturi znanstvene spremembe.

Kot primer »prenagle« ocene lahko vzamemo Lakatosevo trditev, da je Popperjeva znanstvena sprememba racionalna ali vsaj racionalno rekonstruirana, za Kuhna pa da predstavlja mistični obrat, način religiozne spremembe.²

Lakatosova trditev se ne zdi prepričljiva, še zlasti, če bolj natančno pogledamo, kaj je Kuhn zapisal v dvanajstem poglavju (Resolution of Revolutions) svojega temeljnega dela »The Structure of Scientific Revolutions« in če hkrati sledimo Lakatosevi lastni razčlenitvi Popperjeve teoretske misli na posamezne razvojne faze. Lakatos je v tej razčlenitvi v večji meri podal osnovo za iskanje stičiščnih točk med Popperjem in Kuhnom kot pa osnovo za njihovo popolno razdvajanje. Pri tem njegove izhodiščne teze v že ome-

¹ Böhme G.: Models for Development of Science; v: »Science, Technology and Society; A Cross-Disciplinary Perspective, ed. by Ina Spiegel-Rösing and Derek de Solla Price.

² Lakatos I.: Falsifikations and the Methodology of Scientific Research Programmes; v: »Criticism and the Growth of Knowledge«, ed. by I. Lakatos and A. Musgrave.

njenem delu, namreč, da gre na eni strani za racionalizem, na drugi strani pa za iracionalizem, drugače kot sodbe o dveh povsem nasprotnih polih ne moremo razumeti.

II.

Interpretatorji Kuhnove teorije znanstvenih revolucij so se v večji meri ukvarjali z njegovim konceptom neizmerljivosti paradigem in iz tega koncepta izhajajočih miselnih nastavkov kot pa z njegovimi zaključki o vlogi prepričevalnih argumentov pri prehodu iz ene znanstvene paradigme v drugo znanstveno paradigmo.

Kuhn trdi, da se sprememba paradigme ne more izvršiti na osnovi dokaza, da pa to ne pomeni, da niso relevantni nikakršni argumenti.³ To zahteva novo vrsto preučevanja. Predvsem to da v tej situaciji (odsotnosti dokaza) ne moremo dati enoznačnega odgovora na vprašanje o značaju znanstvenega argumenta. Posamezni znanstveniki sprejemajo novo paradigmo iz najrazličnejših razlogov, običajno pa iz več razlogov hkrati.

Kuhn našteva različne razloge in pri tem opozarja, da ne gre toliko za spreobrnitev posameznikov temveč profesionalnih znanstvenih skupin. V zvezi z mojo obravnavo se mi zdi pomembno, da Kuhn evocira interne znanstvene argumente kot najpomembnejšo vrsto prepričevalnih argumentov za spremembo znanstvene paradigme. Med te uvršča med drugim tudi zmožnost nove paradigme, da predvideva pojave, na katere se niti pomislilo ni, ko je prevladovala stara paradigma. Za Kuhna je ta argument lahko še posebno prepričljiv, kajti trditve (pojavljajo se kot drugi interni znanstveni argumenti prepričevanja), da je nova paradigma sposobna rešiti tiste probleme, ki so staro paradigmo pripeljali v krizo, so redkokdaj zadostne sami po sebi.

Ne glede na to, da Kuhn govori o kombinaciji različnih razlogov za spremembo znanstvene paradigme, med katerimi se nahajajo tudi takšni, ki so povsem idiosinkratičnega značaja, pa se vse prevečkrat pozablja, da je kljub temu na prvo mesto postavljaj predvsem t.i. interne znanstvene argumente.

Ali ni potemtakem zaključek, ki si ga je dovolil tudi Lakatos v že omenjenem delu »Falsifikations and the Methodology of Scientific Research Programmes«, da Kuhnov koncept strukture znanstvene spremembe izhaja iz iracionalističnih postavk, nekoliko preuranjen? Še toliko bolj, ker se pri Kuhnovem konceptu enako kot pri Popperjevem, s to razliko, da pri prvem v funkciji vrednote, pri drugem pa v funkciji pravila izbire, pojavlja kot »mera prepričljivosti« za prehod iz ene znanstvene teorije v drugo znanstveno teorijo večja predikativna sposobnost. Tako pri Popperju kot pri Kuhnu imajo teorije, ki so sposobne predvideti nove pojave, nadmoč nad

³ T. S. Kuhn je zapisal: »Still, to say that resistance is inevitable and legitimate, that paradigm change cannot be justified by proof, is not to say that no arguments are relevant or that scientists cannot be persuaded to change their minds.« (T. S. Kuhn: The Structure of Scientific Revolutions, str. 151).

tistimi, ki te sposobnosti nimajo. S tem, da ima kriterij t. i. presežka empirične vsebine pri Popperju apodiktično moč, pri Kuhnu pa lahko računa na uspeh na osnovi slučajnosti (v povezavi z drugimi, v prvi vrsti, internimi znanstvenimi razlogi).

III.

V nekem oziru je paradoksalno, da sam Lakatos s tem, ko v okviru svoje eksplikacije sheme poteka posameznih variant falzifikacionističnega modela razvoja znanosti postavi na najvišje mesto metodološko pravilo, po katerem neka znanstvena teorija nadomesti drugo, pod pogojem, če predvideva nova dejstva, in mu da atribut »dovršeni«, spodbuja k iskanju stičiščnih točk med Kuhnom in Popperjem.

Lakatosov namen v delu »Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes« je prikazati posamezne struje filozofije znanosti, s poudarkom na razčlenitvi posameznih razvojnih stopenj falzifikacionističnega modela razvoja znanosti, ki naj bi predstavljale tudi predhodne stopnje na poti k njegovemu lastnemu modelu — metodologiji znanstveno raziskovalnih programov. V okviru mojega razpravljanja me zanima eksplikacija posameznih variant falzifikacionistične teorije znanosti. Lakatos posamezne variante falzifikacionizma prikazuje kot Popperjeve miselne »metamorfoze«. Vstavlja jih v naslednji časovni kontekst Popperjevega ustvarjanja: Popper kot dogmatski falzifikacionist v dvajsetih letih tega stoletja, Popper kot naivni metodološki falzifikacionist v obdobju od dvajsetih do petdesetih let in končno Popper kot dovršeni metodološki falzifikacionist od petdesetih let naprej.

Kako prikaže Lakatos vsebinsko razliko med posameznimi stopnjami falzifikacionistične teorije znanstvenih sprememb?

Na kratko si pogledjmo njegovo izvajanje:

1. Po mnenju Lakatosa dogmatski (»naturalistični«) falzifikacionizem predpostavlja zmotljivost vseh znanstvenih teorij brez izjeme, vendar ohranja nezmotljivost empirične osnove. Gre za striktno empiricistično pozicijo, ki pa ni individualistična; zanikana je možnost, da bi se gotovost empirične osnove posredovala na teorijo. Za dogmatskega falzifikacionista je empirična kontraevidenca edini arbiter za presojo teorije. Vse teorije so enako domnevne. Znanost ne more dokazati nobene teorije, lahko pa jo spodbije. V pomoč ji je absolutno stroga empirična osnova dejstev, katero lahko uporabljamo za spodbijanje teorij. Znanstvena dejavnost se sestoji iz vnaprejšnjega specificiranja eksperimenta, tako da kolikor je eksperimentalni rezultat v nasprotju s teorijo, potem se mora teorija opustiti.

2. Lakatos meni, da je izhod iz dogmatskega falzifikacionizma, ki nas, kolikor mu konsekvентno sledimo, v končni fazi pripelje v popolni skepticizem (znanost ni nič več kot jalova spekulacija in ne obstaja nikakršen progres v znanstvenem vedenju), odkril Popper sam z uvajanjem t. i. metodološkega falzifikacionizma. Popperjev metodološki falzifikacionizem vsebuje tako konvencionalistične kot falzifikacionistične postavke, vendar se od t. i.

konzervativnega konvencionalizma loči po tem, da predpostavlja, da trditve, o katerih se odloča na osnovi dogovora (statements decided by agreement), niso (prostorsko-časovno) univerzalne, temveč (prostorsko-časovno) singularne, od dogmatskega falzifikacionizma pa se loči po tem, da predpostavlja, da resničnostna veljavnost teh singularnih trditev ne more biti dokazana na osnovi faktov, temveč na osnovi dogovorjenih odločitev.⁴

Popperjev metodološki falzifikacionizem, ki ga Lakatos označuje kot »naivni«, se v posameznih postavkah ločuje od dogmatskega falzifikacionizma, v nekaterih drugih postavkah pa se še vedno združuje z njim. Ločnica naj bi bila v tem, da se zaveda, da so v »eksperimentalnih tehnikah« znanstvenika vsebovane zmotljive teorije, v luči katerih interpretira dejstva, pa se kljub temu »sklicuje« na te teorije kot neproblematično kontekstualno vedenje. Ločnica naj bi bila tudi v tem, da priznava pomemben konvencionalen element v odločitvi, ki se nanaša na dejansko resničnostno veljavnost bazične trditve, katero akceptiramo potem, ko smo se odločili, na katero »observacijsko« teorijo se bomo sklicevali. Z dogmatskim falzifikacionizmom pa naj bi ga združevali predvsem dve karakteristiki: a) v končni fazi se v okviru testiranja vedno soočata samo eksperiment na eni in teorija na drugi strani, b) edini interesantni rezultat takšne konfrontacije med teorijo in eksperimentom je dosledna falzifikacija (spodbijanja hipotez predstavljajo edino izvorno odkritje).

3. Lakatos pravi, da šele t. i. dovršeni metodološki falzifikacionizem (ponovno gre za premik znotraj Popperjevega miselnega horizonta) odpravlja nasprotje med »naivnim« metodološkim falzifikacionizmom in dejanskim zgodovinskim razvojem znanosti, ki predpostavlja, da so testiranja vsaj trikonična soočanja med rivalskima teorijama in eksperimentom in da imajo nekateri najbolj interesantni eksperimenti v prvi vrsti za posledico potrditev ne pa spodbijanje teorije.

Za dovršeni metodološki falzifikacionizem je teorija »znanstvena« samo pod pogojem, če vodi k odkritju novih dejstev (potrjuje presežek empirične vsebine). Ta pogoj, izražen v obliki dveh premis, se glasi:

- nova teorija ima presežek empirične vsebine;
- del tega presežka empirične vsebine je preverjen;

Prva premisa se lahko preveri takoj, na osnovi apriorne logične analize, druga v neomejenem času, na osnovi empirične analize.

Za dovršeni metodološki falzifikacionizem je neka znanstvena teorija (T) falzificirana, če (in samo če) predpostavljamo neko drugo teorijo (T') z naslednjimi karakteristikami:

- T' ima presežek empirične vsebine v odnosu do T (T' predvideva

⁴ K. Popper v tridesetem poglavju »Logik der Forschung« (Logika naučnog odkritja, str. 140) eksplicitno navaja, da je, z vidika logike, preverjanje neke teorije odvisno od osnovnih trditev, katerih sprejemanje ali zavračanje pa je zopet odvisno od naših odločitev. Pravi, da je zato, ker so odločitve tiste, ki rešujejo usodo teorij, lahko njegov odgovor na vprašanje, kako izbiramo neko teorijo, podoben konvencionalističnemu odgovoru, ki trdi, da je izbor deloma določen na osnovi kriterija koristnosti. Vendar pa kljub tej podobnosti obstaja bistvena razlika, nadaljuje Popper: »Menim, da je tisto, kar opredeljuje empirično metodo, naslednje: da konvencija ali odločitev ne določajo neposredno našega akceptiranja univerzalnih trditev, temveč nasprotno, v igro vstopajo ob priliki našega akceptiranja singularnih trditev — t. j. osnovnih trditev. (K. Popper: Logika naučnog odkriča, str. 140—141)

nova dejstva, t. j. dejstva, ki v kontekstu T niso mogoča oziroma so sploh prepovedana);

— T' pojasni predhodni uspeh T;

— del presežka empirične vsebine T' je potrjen;

Po mnenju Lakatosa ima revidirana forma metodološkega falzifikacionizma vrsto novih potez:

a) v nasprotju z naivnim falzifikacionizmom vključuje predpostavko, da noben eksperiment, nobeno eksperimentalno poročilo, nobena observacijska trditev (observation statement) ali pa dobro potrjena falzifikacijska hipoteza nižje stopnje ne morejo sami voditi k falzifikaciji; ni nikakršne falzifikacije pred pojavom boljše teorije;

b) v nasprotju s predhodnimi stopnjami falzifikacionizma na novo formulira kategorijo »kontraevidenca«; noben eksperimentalni rezultat se ne more neposredno interpretirati kot »kontraevidenca« neki teoriji T, če ni hkrati »potrjeni primer« teoriji T', ki je bodisi nekonsistentna s teorijo T ali pa neodvisna od nje (s tem pogojem, da je T' teorija, ki je zadovoljivo pojasnila empirično vsebino teorije T);

c) slogan »proliferacija teorij« je mnogo bolj pomemben za dovršeni kot naivni falzifikacionizem;

d) dovršeni metodološki falzifikacionizem je manj konvencionalističen kot njegov predhodnik;

Zavedati se moramo, da je Lakatoseva eksplikacija Popperjeve falzifikacionistične teorije, že zaradi samega dejstva njene razčlenitve na posamezne razvojne stopnje, ki predstavljajo neke vrste geneaoloških predhodnic modela znanstveno raziskovalnih programov, nujno že interpretacija. Če Lakatos govori, da je Popper v fazi dovršenega metodološkega falzifikacionizma razlikoval med »progresivnim problemskih premikom« in »degerativnim problemskim premikom« in če bomo v Popperjevih izvirnih delih zaman iskali te kategorije, potem je upravičeno sklepanje o interpretaciji s točno določenim namenom. In v okviru te in takšne interpretacije konstitutivni element Popperjeve teorije znanstvene spremembe (v njeni razviti inačici) navaja pozornega bralca prej k iskanju stičiščnih točk s Kuhnovno koncepcijo znanstvene spremembe (vlogo prepričevalnih argumentov v teku zamenjave znanstvenih paradigem) kot pa k iskanju stroge črte ločnice med Kuhnom-iracionalistom in Popperjem-racionalistom.

IV.

Sodbo o iracionalnem značaju Kuhrovega modela znanstvenega razvoja je Lakatos izvajal iz predpostavke, da gre tu samo za psihologijo znanstvenega odkritja, ne pa logiko znanstvenega odkritja.

»V Kuhrovem nazoru ne more biti nobene logike, je samo psihologija odkritja . . . Ni nobenega posebnega racionalnega razloga za nastop Kuhrove 'krize'. 'Kriza' je psihološki koncept; je nalezljiva panika . . . Sprememba je masovni efekt. Potemtakem je Kuhnov nazor znanstvene revolucije iracionalen, je stvar množične psihologije.«⁵

Po mnenju Lakatosa naj bi bila osnovna napaka Kuhna v tem, da ni upošteval, da racionalno rekonstruirana rast znanosti nujno poteka v okviru sveta idej, v Platonovem in Popperjevem »tretjem svetu«, v svetu artikularnega vedenja, ki je neodvisno od spoznavajočega subjekta. Četudi naj bi Kuhnu priznali, da je s svojim konceptom kontinuitete znanstvene rasti, razumljenem kot načelo vztrajnosti znanstvene paradigme, da kljubuje množici nastajajočih anomalij, pomembno prispeval kritiki naivnega falzifikacionizma, ki vse stavi na moč spodbijajočega eksperimeta, pa naj bi mu njegova socio-psihološka pojasnitev strukture znanstvene spremembe zapirala pot k racionalni rekonstrukciji znanstvene rasti.

Popperjev »tretji svet« predstavlja torej objektivnost znanstvenega vedenja, racionalnost najvišjega reda. In kakšna je Popperjeva dejanska predstava »tretjega sveta«?

Popper razlikuje tri svetove (univerzume):⁶

- a) svet fizikalnih predmetov ali stanj (prvi svet);
- b) svet zavestnih stanj ali vedenjskih dispozicij za delovanje (drugi svet);
- c) svet objektivnih miselnih vsebin (tretji svet).

Popper uvršča med sestavine tretjega sveta teoretične sisteme, probleme in problemske situacije, kritične argumente, stanje neke diskusije oziroma kritične polemike. V nasprotju s kritiki koncepta »tretjega sveta«, ki trdijo, da so vsi predhodno naštetih sestavni elementi v glavnem simbolni in jezikovni izrazi subjektivnega stanja zavesti (drugega sveta), nemški teoretik znanosti pripisuje tem elementom samostojnost. V skladu s tem postavlja naslednje teze:

— ločiti moramo spoznanje v subjektivnem in spoznanje v objektivnem pomenu (slednje je spoznanje brez spoznavajočega subjekta);

— raziskovanje v vseh ozirih samostojnega tretjega sveta je za spoznavno teorijo odločilnega pomena;

— objektivizirana spoznavna teorija, ki raziskuje tretji svet, lahko veliko bolj pojasni na področju subjektivne zavesti, zlasti na področju subjektivnih miselnih postopkov znanstvenikov; obratno ne velja;

Popper dopušča, da je tretji svet proizvod človeka in hkrati trdi, da tretji svet v zelo natančnem pomenu presega človeka (ima samostojni ontološki status). Vendar za Popperja ni najvažnejši obstoj tretjega sveta kot samostojne ontološke entitete, temveč dejstvo, da se moramo ravno njemu zahvaliti za vse naše racionalno delovanje (za prakso kritičnega in samokritičnega mišljenja). Objektivno spoznanje v okviru tretjega sveta ima absolutno ontološko in gnoseološko nadmoč. In sicer objektivno spoznanje kot objektivni spoznavni napredek po merilih Popperjeve metode znanstvenega razvoja.

V okviru objektivnega spoznavnega napredka presoja konkurenčnih teorij deloma predhodi njihovim preizkusom (je apriorna, vendar ni »apriorno veljavna« v Kantovem pomenu), deloma pa sledi njihovim preizkusom (je

⁶ I. Lakatos: *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes*; v delu: *Criticism and the Growth of Knowledge*, str. 178.

⁷ K. Popper: *Erkenntnistheorie ohne erkennendes Subjekt*; v: K. Popper: *Objektive Erkenntnis — Ein evolutionärer Entwurf*.

aposteriorna, vendar zopet v pomenu, ki ne vključuje nikakršne veljavnosti). Tudi (empirični) obseg neke teorije predhodi njenemu preizkusu; tesno je povezan z njeno močjo pojasnjevanja, t. j. njeno sposobnostjo, da rešuje že prisotne probleme — probleme, ki dajejo povod za teorije in glede na katere teorije konkurirajo. Najvažnejši regulativni ideji za apriorno presojo teorij sta njegov obseg in možna moč pojasnjevanja.

Najvažnejša regulativna ideja za aposteriorno presojo pa je »podobnost resnici« (»versimilitude«). Kategorija »podobnost resnici« temelji na ideji vsebine resničnosti, t. j. na ideji o množici interesantnih in pomembnih zaključkov neke teorije. V tem smislu je neka tautologija sicer lahko resnična, vendar ima obseg resnice oziroma podobnost resnici enako nič (verjetnost ima enako eni).

Aposteriorna presoja neke teorije je odvisna od tega, kako vzdrži stroge in iznajdljive preizkuse. Strogi preizkusi pa s svoje strani predpostavljajo visoko stopnjo apriorne preizkusljivosti oziroma obsega. S tem je aposteriorna presoja neke teorije v veliki meri odvisna od njene apriorne vrednosti: teorije, ki so apriorno neinteresantne — imajo majhen obseg — sploh ni treba preizkusiti, ker njihova nizka stopnja preizkusljivosti apriori izključuje možnost, da bi bile dejansko podvržene pomembnim in interesantnim preizkusom.

Na drugi strani so teorije z visoko preizkusljivostjo tudi potem interesantne in pomembne, ko ne vzdržijo preizkusa. Njihov neuspeh nas opozarja, kako lahko konstruiramo boljše teorije. Vendarle naj bi to celotno naglaševanje pomembnosti apriorne presoje razumeli v luči dejstva, da je ta apriorna presoja usmerjena konec koncev na naš interes za večjo aposteriorno vrednostjo — na naš interes za teorijami večje »podobnosti resnici«, četudi te teorije, vedno ostanejo hipotetične narave (s tem začasne teorije). Ne prizadevamo se samo za teorijami, ki so intelektualno interesantne in v velikem obsegu preizkusljive, temveč tudi za teorijami, ki bolje vzdržijo stroge preizkuse kot njihovi konkurenti. Prizadevamo se torej za teorije, ki bolje rešujejo probleme kot njeni konkurenti in ki dajejo pobude za nove, nepričakovane in plodne probleme.

V objektivnem spoznavnem napredku ne gre za proces ponavljanja, temveč za proces odpravljanja napak. Popper dela analogijo z evolucionističnimi biološkimi teorijami. Pravi, da je njegov koncept objektivnega spoznavnega napredka enak darwinistični selekciji, ne pa lamarkističnemu učenju.⁷

V.

Bolj natančna analiza posameznih Popperjevih teoremov, v okviru katerih razvija svojo idejo tretjega sveta, objektivnega znanstvenega napredka, logike spoznanja, bi še bolj nazorno pokazala, kako trdno je pri njem zasidrano prepričanje, da samo po poti odprave vsakršne subjektivne pred-

⁷ K. Popper: Die Evolution und der Baum der Erkenntnis; v: K. Popper: Objektive Erkenntnis — Ein evolutionärer Entwurf.

postavke (psihologije, zgodovine, genetike znanosti) lahko pridmo do objektivnih znanstvenih hipotez, ki šele omogočajo racionalni znanstveni napredek. Se je Popperju dejansko posrečilo izogniti vsem pastem, ki se glede na njegovo vehementno racionalistično miselno pozicijo kaj lahko pojavijo? Mu je uspelo zgraditi konsistentni sistem kritičnega racionalizma, ki vsaj znotraj lastnih miselnih horizontov ne dopušča »polovičnih« rešitev, kompromisov, temveč se dosledno drži svojih izhodiščnih predpostavk?

In eden izmed temeljnih Popperjevih teoremov, če se ponovno povrnemo k naši temi, je ravno njegova teza o osvobojenosti vsega subjektivnega (iracionalnega) v objektivnem znanstvenem napredku. Lakatos je ta »strukturalni« element akceptiral kot najbolj adekvatno »merilo« za stigmatiziranje Kuhnove teorije kot iracionalistične. Kaj če se to »merilo« izkaže kot v samem sebi protislovno?

Nemški filozof A. Wellmer je opozoril na imanentno protislovnost Popperjevega koncepta objektivnega znanstvenega napredka.⁸ S tem namenom se je lotil temeljite analize Popperjevega dela »Truth, Rationality and the Growth of Scientific Knowledge«.⁹ V tem delu je namreč skušal Popper idejo objektivnega znanstvenega napredka, ki mu je od vsega začetka predstavljala izhodiščno točko in kritično normo njegovih metodoloških razmišljanj, dokončno razrešiti po merilih svoje lastne teorije. Ker se je znašel med primežem lastne zahteve, da se dosledno drži kriterija falzifikacije (nasproti induktivistom je vedno znova poudarjal neverifikabilnost empiričnih teorij) na eni in nevarnostjo, da ga radikalni falzifikacionizem v končni fazi pripelje v idejo navideznega napredka znanosti (objektivnologični razlog ni izključeval, da bo nekega dne končno falzificirana tudi najbolj potrjena teorija) na drugi strani, je moral iskati kompromise.

Popper na osnovi ideje naraščajoče stopnje podobnosti resnici (centralna kategorija v tem delu je semantični pojem »podobnost resnici«), ki je za njega istoznačna z naraščajočo korespondentnostjo z dejstvi, razvije osnovno pravilo znanstvenega napredka. Nova teorija, ki se sooča z nekim problemom, mora razrešiti več »ravni« eksperimentalnih dejstev:

- a) dejstva, ki so jih predhodne teorije uspešno razrešile;
- b) dejstva, ki jih predhodne teorije niso uspele pojasniti;
- c) dejstva, na osnovi katerih so bile predhodne teorije falzificirane;

Temu osnovnemu pravilu Popper dodaja tri pogoje znanstvenega napredka:

— nova teorija mora predstavljati enostavno, novo in močno unificirano idejo o odnosu med sedaj nepovezanimi stvarmi, dejstvi oziroma »teoretskimi entitetami«;

— nova teorija mora biti neodvisno preizkušena;

— nova teorija mora vzdržati nekatere nove in ločene preizkuse.

Wellmer je imel zadnje navedeni pogoj za jasni izraz Popperjeve verifikacionistične koncesije, kot tipično podobo protislovnosti, v katero je

⁸ Albrecht Wellmer: *Methodologie als Erkenntnistheorie — Zur Wissenschaftslehre Karl R. Poppers.*

⁹ K. Popper: *Truth, Rationality and the Growth of Scientific Knowledge*, v delu: K. Popper: *Conjectures and Refutations.*

zašel, ko je na eni strani vztrajno branil postulat falzifikabilnosti, na drugi strani pa moral priznati, da brez verifikacionizma (induktivističnega načela), pri čemer je odgovarjal na kritiko njegovih predpostavk s trditvijo, da gre samo za »malenkost verifikacije« (»whiff of verification«), ni možno govoriti o naraščajoči podobnosti resnici empiričnih teorij.

Za Wellmerja je omenjena protislovnost izraz neke globlje protislovnosti, v katero naj bi Popper zahajal zaradi vztrajnega zavračanja, da bi iz logičnega problema verifikacije naredil transcendentalno-logični problem verifikacije. Ta transcendentalno-logični problem verifikacije bi lahko edini razrešil antinomije v njegovem pojmu »objektivne resnice«. Implicitno je sicer Popper izvršil ta premik od formalno-logičnega k transcendentalno-logičnemu, vendar ga eksplicitno ni nikoli priznal. Ker je ostal na pol poti, so njegove formalno-logične pojasnitve zahajale v stalne aporije.

Wellmer to Popperjevo pozicijo ponazarja z njegovo omahljivo rabo kategorije »podobnost resnici«. Napredek znanosti naj bi se označeval kot objektivno dejstvo samo pod pogojem, če se naraščanje »podobnosti resnici« ne bi samo subjektivno ocenjevalo, temveč tudi objektivno presojalo. Popper pa je na vprašanje, kako vemo, da ima neka teorija višjo stopnjo »podobnosti resnici« kot druga, odgovarjal: »Ne vem, samo domnevam. Vendar lahko mojo domnevo kritično preizkusim in če vzdrži ločene kritike, potem naj bi to dejstvo vzeli kot dober kritični razlog v njen prid.«¹⁰

Wellmer ugotavlja, da Popper s svojo klavzulo »dobrih kritičnih razlogov« ni prav v ničemer pojasnil, kje so objektivni razlogi, temveč je ostal pri subjektivnih razlogih in to subjektivnih s predznakom »verifikacionistični«.

Popper naj bi zagrešil temeljne napake, ki mu je preprečevala dosleden miselni premik na raven transcendentalno-logične obravnave problemov, že s samim dejstvom, da ni upošteval, da človek v nasprotju z ostalimi živimi bitji konstituira življenjsko okolje preko jezika, dela in oblasti kot je to specifično diferenco opredelil J. Habermas v »Erkenntnis und Interesse«. Spregledal naj bi, da lahko o odkrivanju zakonitosti lahko govorimo šele na ravni instrumentalne dejavnosti kot mejnega primera komunikativne dejavnosti.

Wellmer pripominja, da je že Kant povezal pojem kavzalnosti (zakonitosti) s pojmom delovanja. Zato kavzalnega principa ne moremo nikoli enačiti z neko aprioristično dispozicijo empiričnega subjekta, iz katere naj bi se pojasnilo, kako v nekem po-sebi-bivajočem svetu se nahajajoči subjekt preko metode »preizkusa in zmote« povečuje vedenje o tem svetu, temveč ga lahko enačimo samo s transcendentalnim apriorijem kot »pogojem možnosti izkustva«, ki v tem primeru predpostavlja, da podružbljena bitja postanejo subjekti šele potem, ko si preko svojega delovanja ustvarijo sebi primeren upredmeteni svet. V tem okviru postane zgodovinsko spremenljivo, intersubjektivno »kontekstualno vedenje« nujni pogoj možnosti spoznavnega napredka. Dvom v objektivnost znanstvenega napredka je nesmiselno ločevanje subjektivne in objektivne ravni. Kajti če potrebe in interesi

¹⁰ K. Popper: *Conjectures and Refutations*, str. 234.

podružbljenih subjektov izvajajo konstitucijo in kavzalno interpretacijo njihovega sveta iz empiričnih objektov, potem je ideja objektivne resnice, ki ne bi bila istočasno po svojem bistvu subjektivna, četudi intersubjektivna, nesmiselna. Diferenca med subjektivno gotovostjo in objektivno resnico celo pomeni nekaj samo za spoznavajoči subjekt. Ta ima vedenje o sebi kot subjektu samo, kolikor je vedno že prekoračil mejo lastne subjektivitete.

Popper naj bi obravnaval problem napredka znanstvenega spoznanja formalno-logično tudi tam, kjer je sam že dolgo privzel neko transcendentno-logično refleksijo. S tem pa njegova kategorija »podobnost resnici« ni ustrezala shemi »objektivnih« in »subjektivnih« pojmov, ki jo je jemal kot osnovo svojim razmišljanjem.

Popper je hotel meriti empirični uspeh neke teorije najprej preko »stopnje potrjevanja«. Ker je bila ocena posamezne hipoteze s pomočjo njene »stopnje potrjevanja« tautološka (»golo poročilo o rezultatih testiranja«), ni dopuščala nobenega zaključka o objektivni resnici te hipoteze. Tej subjektivni kategoriji je bilo treba poiskati objektivni korelat. Popper je uvedel s tem namenom kategorijo »podobnost resnici«. ¹¹ Vendar tako kot se pri kategoriji »stopnja potrjevanja« ni mogel izogniti sovpadanju objektivnega in subjektivnega, je v iste težave zašel pri definiranju kategorije »podobnost resnici«.

Na eni strani naj bi bil dejanski napredek znanosti napredek v smeri naraščanja »podobnosti resnici«, na drugi strani pa naj bi bila presoja o tem, koliko neka teorija ustreza temu smotru, subjektivna domneva, ki se na koncu lahko izkaže kot napačna. Popper se je nevarnosti, da bi njegov teoretski sistem vodil k pojmovanju znanstvenega napredka kot gole iluzije, izognil zopet z induktivistično korekturo: subjektivna presoja o »podobnosti resnici« naj bi se opirala na objektivne razloge. To je zahtevalo kompromis z verifikacionizmom, ki je ukinjal dihotomijo med »subjektivnim« in »objektivnim«. To dihotomijo pa je Popper predpostavljal kot osnovo svoje teorije objektivnega znanstvenega napredka.

VI.

V zaključku svojega prispevka naj ponovim, da Kuhn na mestu, kjer govori v »Structure of Scientific Revolutions« o spreobrnitvi znanstvenikov iz ene znanstvene paradigme v drugo, ne zanika vloge argumentacije. Z analizo razlogov, ki jih ima Kuhn za odločilne v procesu prepričevanja za spremembo znanstvene paradigme, lahko ugotovimo, da so vsaj nekateri razlogi, ki jih ameriški zgodovinar znanosti izpostavi kot »znanstvene« po svoji vsebini identični s Popperjevimi racionalističnimi »mehanizmi« znanstvene spremembe. Na tej osnovi so sodbe o tem, da je Kuhnova teorija

¹¹ Popper je izvajal idejo »podobnost resnici« (»versimilitude«) iz Tarskejeve semantične analize pojma resnice. Popper navaja kot osnovni razlog, zakaj je namesto kategorije resnice uporabljal kategorije »verkimilitudo«, dejstvo ima slednja kategorija predvsem pri razrešitvi vprašanj (ne)pomembnosti tautoloških trditev veliko prednost. (Natančen opis med drugim lahko najdemo tudi v K. Popper: Objektivne Erkenntnis — Ein evolutionärer Entwurf.)

iracionalistična, Popperjeva pa racionalistična, napačne. Še več. Predpostavke o strogo racionalističnem značaju Popperjeve teorije znanstvenega progressa ne vzdržijo kritike. Če Popperjeve teoreme vzamemo kot »merilo« za racionalistično pojasnitev strukture znanstvene spremembe, potem v odnosu do tega »merila« ne moremo kar enostavno stigmatizirati Kuhnov koncept kot iracionalističen. In obratno. Če pristanemo na tezo, ki jo je očitno do skrajnosti zaostрил v enem izmed svojih del I. Lakatos, češ da gre iracionalistični značaj Kuhnove teorije, potem tudi Popperjeva teorija v svojih temeljnih predpostavkah pristaja na kompromise z iracionalističnimi (razumljenimi v miselnem okviru sodobnih teorij razvoja znanosti) rešitvami. Na to je opozoril med drugim tudi A. Wellmer.

UPORABLJENA IN CITIRANA LITERATURA

1. Kuhn Thomas: *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago § London, 1962
2. Popper Karel: *Logika naučnog otkrića*, Nolit, Beograd, 1973
3. Popper Karl R.: *Conjectures and Refutations — The Growth of Scientific Knowledge*, Routledge and Kegan Paul, London, 1963
4. Popper Karl R.: *Objektive Erkenntnis — Ein evolutionärer Entwurf*, Hoffman und Campe Verlag, Hamburg, 1973 (iz orig.: *Popper Karl: Objective Knowledge*, The Clarendon Press Oxford, 1972)
5. *Criticism and the Growth of Knowledge*, ed. by Imre Lakatos & Alan Musgrave, Cambridge University Press, 1970
6. Wellmer Albrecht: *Methodologie als Erkenntnistheorie — Zur Wissenschaftslehre Karl Poppers*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1967
7. Barnes Barry: *T. S. Kuhn and Social Science*, University of Edinburgh, The Macmillan Press, 1982
8. *Paradigms and Revolutions*, ed. by Gary Gutting, Notre Dame, London, 1980

Nekateri problemi formalizacije v normativni logiki

FRANC FRISKOVEC

Čeprav je Ulrich Klug¹ že dokazoval možnost uporabe klasične matematične logike na področju prava in ko se je skoraj hkrati začela ob razvoju vrste različnih sistemov normativne logike² z njim polemika, se je ob predstavitvi Rödigeve sistema aplikacije predikativne logike v pravu³ ta znova razplamtela, in to o vprašanju, ali je razvijanje posebne normativne logike za področje prava potrebno, in celo, ali je normativna logika sploh nujna, ki sta jo vodila zlasti O. Weinberger in J. Rödigi⁴ in ki se je je udeležila še vrsta drugih. Pri tem je Weinberger v svoji kritiki Rödige opozoril poleg drugih tudi na vprašanje, da se mora, če se hoče točno odgovoriti na vprašanje, ali obstaja nujna po posebni normativni logiki, pa tudi, ali obstaja potreba, da poleg predikativne obstaja še posebna normativna logika, predvsem preskusiti, ali obstoja v primerjavi s predikativno logiko možnost in nujnost posebne normlogične formalizacije.

Weinberger je v svoji kritiki kritiziral tudi Rödigevo predikativnologično formalizacijo, češ da bi bilo z njo prekomplicirano izraziti pogojne normativne stavke. Pri tem navaja naslednja formalizirana stavka: $p \rightarrow Gs(Fx)$ in Gs (če p , potem $[Gs(Fx)]$). Prvo formulo je zavrnil, češ da ne predstavlja v celoti normativnega stavka, pravitako pa tudi drugo, ker da izpeljava nujne veljavnosti pogoja $[Gs(Fx)]$ ob nastopu pogoja (p) z uporabo ločitvenega izraza ob danih pravilih ni možna in navaja, da bi moral Rödigi tu vpeljati posebno pravilo, enako kot v normativni logiki.

Rödigi sam na to kritiko ni odgovoril. Na prvi pogled pa se zdi Weinbergerjeva kritika pravilna, saj se zdi zelo verjetno, da obeh stavkov, ki ju navaja Weinberger, ni mogoče formalizirati s pomočjo Rödigeve predikativnologične formalizacije, če predstavlja pogojni stavek $[Gs(Fx)]$ norma-

¹ U. Klug., *Juristische Logik*, 3. izd., Berlin-Heidelberg- New York, 1950.

² Gl. pregledno: G. Kalinowski, *La Logique des Normes*, Paris, 1972; O. Weinberger, *Rechtlogik*, Wien-New York, 1970; Th. Cornides, *Ordinale Deontic*, Wien-New York 1974.

³ J. Rödigi, *Die Denkform der Alternative in der Jurisprudenz*, Berlin-Heidelberg, 1969.

⁴ J. Rödigi: *Kritik des normlogischen Schliessens v: Theory and Decision*, 2 (1971) str. 79—93; isti: *Über Notwendigkeit einer besonderen Logik der Normen; v Rechtstheorie als Grundlagenwissenschaft für Rechtswissenschaft*, 2. zv., (1972) str. 163—185; O. Weinberger, *Bemerkungen zur Grunlegung der Theorie des juristischen Dekens*, 1972, str. 134—161;; isti: *Bemerkungen zu J. Rödigs Kritik der normalogischen Schliessens, Theory and Decision*, 3 (1973), str. 311—317.

tivni modalni moment. Zato se seveda tu nujno zastavlja vprašanje preventivne možnosti predikativnogične formulacije pogojnih norm oz. stavkov. Tu se ponuja več različnih možnosti predikativnogične formalizacije pogojnih stavkov (norm); ena je naprimer tale: neko pogojno normo, pri kateri je določen pogoj (P) izpolnjen (I), z nekim določenim dejanjem (D₁) nekega določenega naslovljenca (N), tako kot se zahteva (Z), kar pove, da je izpolnjen, se lahko predikativnogično formalizirano zapiše takole:

$$\wedge p \wedge x \wedge y [P(x) \wedge (I(x) \rightarrow N(p) \wedge D_1(y) \rightarrow Z(p, y))]$$

S tem, da je pogojena, je zadnji del te pogojne formule, ki je na tak način formalizirana, popolnoma ločen od sprednjega dela, s čimer se informacija o tej normi zabriše:

$$\vee x (P(x) \wedge I(x) \rightarrow [\wedge p \wedge y (N(p) \wedge D_1(y) \rightarrow Z(p, y))])$$

Formula ni adekvatna, saj je njen prednji del vedno in v vsakem primeru popolnoma izpolnjen, tako da zaradi tega ne predstavlja več pogojne norme. Zaradi tega je treba zgornji formulaciji nekaj dodati. Da bo informacija, da je normo zaradi izpolnitve v njej vsebovanega adekvatnega pogoja možno postaviti tudi ločeno, tako, da ustreza tej normi, je treba dodati še naslednjo formulo, ki vsebuje to informacijo: *Ibm* (...), ki pove, »da je v normativni zvezi z izpolnitvijo oz. izvedbo pogoja ...«.

Sedaj se lahko zgornja formula preformulira tako, da se glasi:

$$\wedge p \wedge x \wedge y [P(x) \wedge I(x) \rightarrow [N(p)D_1(y) \wedge Ibm(y, x) \rightarrow Z(p, y)]]$$

Normo, ki vsebuje »the performance of p commits a person to perform q«, ki je strukturno pogojna norma, je mogoče torej formulirati samo na naslednji način, pri čemer pomeni »Izp« — »je izpeljano iz«:

$$\wedge p \wedge x \wedge y [N(p) \wedge D_1(x) \wedge Izp(p, x) \rightarrow [D_2(y) \wedge Ibm(y, x) \rightarrow Z(p, y)]]$$

Na ta način se da sedaj formulirati tudi takoimenovane »contrary-to duty« imperative, ki odgovarjajo neizpolnitvi danih zapovedi:

$$\wedge p \wedge x [N(p) \wedge D_1(x) \rightarrow Z(p, x)]$$

kot sledi, pri čemer pomeni »Ne« »neizpolnitev«

$$\wedge p \wedge x \wedge y \wedge z [N(p) \wedge D_1(x) \wedge Ne(z, x) \wedge Izp(p, z) \rightarrow [D_2(y) \wedge Ibm(y, z) \rightarrow Z(p, y)]]$$

Seveda velja Weinbergerjeva kritika tudi takemu načinu formalizacije. Ne more pa veljati v celoti, saj je sestavljen celotni normativni stavek pri pogojnih normah, ki so pravzaprav kompleksne, hipotetične, iz dveh členov, pri čemer je prvi člen, ki vsebuje pogoj, indikativni stavek. Ta kompleksni značaj stavkov pa je prav s prej prikazano formalizacijo ustrezno izražen. Dokler se jo upošteva, ni treba uvajati nobenih posebnih ločevalnih sredstev, saj se ga da ob izpolnitvi tega pogoja ločeno uporabljati z uporabo modusa ponensa. Seveda se zdi tak zapis precej kompliciran, omogoča pa zato pri pogojnih normah precizen zapis njihove normativne vsebine. Prav zaradi tega pa je lahko za pravne norme še posebej uporabna predikativnogična formalizacija.

Ko je leta 1963 izšel Chisholmov članek *Contrary-to-Duty-Imperatives and Deontic Logic*,⁵ so se z njim krepko zamajali vsi dotedanji sistemi deontične logike prav na področju formalizacije pogojnih norm. Wright je moral, na primer, prav zaradi njega svoj sistem spremeniti.⁶ Problemi, ki jih je načel Chisholm, pa še vedno sodijo k osrednjim točkam razprave o normativni logiki, ki je imela in še vedno ima pri svojem načinu formalizacije pogojnih norm kar precej težav. S primerjavo med normlogično formalizacijo in prej prikazano izrazito predikativnologično formalizacijo se da ugotoviti, ali je predikativnologična formalizacija primerna za *contrary-to-duty* imperativne in katera med njima je ustrežnejša.

Chisholm je za primer navedel naslednje stavke:

»Zahteva se, da bi šel tja določeni mož, da bi podprl svojega soseda.«

»Zahteva se, da bi mu, če gre tja, sporočil, da pride.«

»Če ne gre tja, potem mu naj ne sporoči, da pride.«

»Ne gre tja.«

Chisholm ni izvedel formalizacije teh stavkov, temveč sta jih formalizirala po standardnem sistemu normativne logike šele Føllesdal-Hilpinen⁷ takole:

Op

O ($p \rightarrow q$)

$\sim p \rightarrow O \sim q$

$\sim p$

Iz prvih dveh stavkov in prvih dveh formul (Op in O($p \rightarrow q$)) se da izpeljati stavek:

»Zahteva se, da naj mož svojemu sosedu ne sporoči, da pride« ali normlogično formalizirano $O \sim q$. Iz te pa se da izpeljati stavek:

»Ne zahteva se, da mož svojemu sosedu ne sporoči, da pride« ali formalizirano $\sim O \sim q$.

Iz obeh stavkov pa izhaja, da sta paradoksalna. Vzrok za nastanek tega paradoksa je najbrž v tem, da se da iz stavkov Op in O($p \rightarrow q$) izpeljati stavek Oq. Izpeljava $O(p \rightarrow q) \wedge Op \rightarrow Oq$ je možna tako v Wrightovem sistemu kot tudi vseh drugih standardnih sistemih normativne logike.

Prej v normlogičnem zapisu obravnavani Chisholmova argumenti se dajo na enak način izraziti tudi predikativnologično v predikativno logični formalizaciji. Pri tem imajo določeni znaki naslednje pomene:

p_1 : določena oseba

d_1, d_2, d_3, d_4 : določeno dejanje, ki ni identično z nobenim drugim

Sd(.): dejanje prihoda, pomagati sosedu

Z(. . . .): priporočljivo za

Izp(. . . .): izpeljivo od

⁵ R. M. Chisholm: *Contrary-to-Duty Imperatives and Deontic Logic*, v *Analysis*, XXIV (1963), str. 33—36.

⁶ G. F. von Wright: *A New System of Deontic Logic*, v »*Danish Yearbook of Philosophy*«, I (1964), str. 173—182.

⁷ D. Føllesdal, R. Hilpinen: *Deontic Logic*, 1971.

Sp(.): dejanje sporočiti sosedu, da bo tisti, ki je sporočil, prišel
 N(. . . .): opustitev od
 Ibm(. . . .): v normativni povezavi z izpeljavo iz . . .

Prej navedeni Chisholmovi argumenti se dajo tako predikativnologično formalizirati:

$Sd(d_2) \rightarrow Z(p_1, d_1)$

$Sd(d_1) \wedge Izp(p_1, d_1) \rightarrow Sp(d_2) \wedge Ibm(d_2, d_1) \rightarrow (p_1, d_2)$

$Sd(d_1) \wedge N(d_4, d_1) \wedge Izp(p_1, d_4) \rightarrow (Sp(d_2) \wedge N(d_3, d_2) \wedge Ibm(d_3, d_4) \rightarrow Z(p_1, d_3))$

$Sd(d_1) \wedge Z(d_4, d_1) \wedge Izp(p_1, d_4)$

S to formalizacijo se da dokazati, da je izpeljava stavka:

$Sp(d_2) \wedge Z(d_3, d_2) \wedge Ibm(d_3, d_4) \rightarrow Z(p_1, d_3)$ iz zadnjih dveh zgoraj navedenih formul z uporabo modusa ponensa logično veljavna.

Zdaj je treba preveriti še naslednjo izpeljavo:

$\{ [Sd(d_1) \rightarrow Z(p_1, d_1)] \wedge [(Sd(d_1) \wedge Izp(p_1, d_1)) \rightarrow (Sp(d_2) \wedge Ibm(d_2, d_1)) \rightarrow Z(p_1, d_2)] \} \rightarrow Sd(d_1) \wedge Sp(d_2) \wedge Ibm(d_2, d_1) \rightarrow Z(p_1, d_2)$.

Dokaz neveljavnosti rezultata te izpeljave t. j. formule $[Sd(d_1) \wedge Sp(d_2)$

$Ibm(d_2, d_1) \rightarrow Z(p_1, d_2)]$ se da izvesti z naslednjim primerom:

Predmetno področje vseh argumentov se da interpretirati tako, da zajema izključno vsa cela števila od 0 do 4. Predikati se dajo interpretirati kot sledi:

$Sd(.): . > \wedge ; Z(. . . .): . < ; Izp(. . . .): . > ; Sp(.): . < 3 ;$

$Ibm(. . . .): . < ;$ pri čemer je $d_1 = 4 ; d_2 = 2 ; p_1 = 3$.

S to interpretacijo je celotna formula neresnična (R je resnično, N je neresnično).

$\{ [Sd(d_1) \rightarrow Z(p_1, d_1)] \wedge [(Sd(d_1) \wedge Izp(p_1, d_1)) \rightarrow] \} \rightarrow$

$4 > 1$	$3 > 4$	$4 > 1$	$3 > 4$					
R	R	R	R	R	N	N	R	R
1	2	1	5	1	2	1	4	

$\{ [Sp(d_2) \wedge Ibm(d_2, d_1)] \rightarrow Z(p_1, d_2) \} \rightarrow$

$2 < 3$	$3 < 2$					
R	R	R	N	N	N	N
1	2	1	1	1	6	

$\rightarrow [Sd(d_1) \wedge Sp(d_2) \wedge Ibm(d_2, d_1) \rightarrow Z(p_1, d_2)]$

$4 > 1$	$2 < 3$	$2 < 4$	$3 < 2$				
N	R	R	R	R	N	N	N
6	1	2	1	3	1	4	1

S tem je dokazano, da je formula neveljavna.

Osnova oz. vzrok za nastanek paradoksa v normativnologičnem zapisu Chisholmovih argumentov je v sami napačni formalizaciji normativnologičnih sistemov, kot je bil prej prikazani. Pri predikativnologični formalizaciji teh argumentov se paradoks ne pojavi; še več: da se celo dokazati pomanjkljivosti standardne normativnologične formalizacije. Težave rezultirajo namreč iz normativnologične formalizacije, kot je npr.: $O(p \rightarrow q)$, in normativnologičnega kalkila, kot je npr.: $O(p \rightarrow q) \wedge Op \rightarrow Oq$. Da bi se izognili tem težavam pri contrary-to-duty imperativih, se lahko uvedejo tudi drugačni načini normativnologične formalizacije za pogojne norme, kot je npr.: $p \rightarrow Oq$ v starem sistemu Kutschere,⁸ ali $O(q/p)$ v drugem sistemu von Wrighta,⁹ ali tudi $(O(q, p))$ v novem sistemu Kutschere.¹⁰ Kar se tiče drugega sistema von Wrighta, je le pripomniti, da sta že Føllesdal-Hilpinen¹¹ opone predstavlja posebno velike izboljšave prvega sistema. Pri novem sistemu Kutschere,¹² ki je podan šele v osnovah, pa bo treba počakati še na natančne preskuse preden bo popolnoma izdelan. Iz tega sledi, da normativna logika vse doslej še ni dosegla odločilne formalizacije pogojnih norm.

Prej omenjene težave, ki nastajajo pri normativnologični formalizaciji, se dajo, kot je to storil Weinberger in drugi normativni logiki v diskusiji z Rödigmom,¹³ prikazati tudi pri predikativnologični formalizaciji. Zato je treba preskusiti tudi njegove ugovore. Iz predikativnologičnih formul za pogojne norme, kot so bile obravnavane, izhaja po teoremu izjavne logike:

$$[Sd(d_1) \text{ Izp}(p_1, d_1) \sim (Sd(d_1) \text{ Izp}(p_1, d_1))] \rightarrow \|\text{---}$$

$$\text{---}\|\ [Sp(d_2) \wedge \text{Ibm}(d_2, d_1)] \rightarrow Z(p_1, d_2)$$

Kot tautologija velja tudi:

$$[Sd(d_1) \wedge \text{Izp}(p_1, d_1)] \rightarrow [\sim(Sd(d_1) \wedge \text{Izp}(p_1, d_1))] \rightarrow \|\text{---}$$

$$\text{---}\|\ [Sp(d_2) \wedge \text{Ibm}(d_2, d_1)] \rightarrow Z(p_1, d_2)$$

Na ta način je možno izpeljati iz vsake pogojne norme po pravilu ex falso quodlibet katerokoli poljubno obveznost. Takšna vrsta kritike, ki jo proti predikativni logiki pogosto vodijo normativni logiki, se odvija v okviru normativnologične formalizacije $p \rightarrow Oq$. Tej kritiki ni težko odgovoriti, saj zadevna obveznost $Sp(d_2) \wedge \text{Ibm}(d_2, d_1) \rightarrow Z(p_1, d_2)$ zaradi nemožnosti dejanskega nastanka pogoja $Sd(d_1) \wedge \text{Izp}(p_1, d_1) \wedge [(Sd(d_1) \wedge \text{Izp}(p_1, d_1))]$ ne more v nobenem primeru nastopiti ločeno od tega pogoja, tudi če bi se izpolnil.

Preskusiti je treba tudi drugi ugovor, ki ga navajajo normativni logiki, namreč zahtevo po uvedbi posebnega člena in to ob naslonitvi na Kutscherev prikaz zamenjave njegove prejšnje formule $p \rightarrow Oq$ za pogojne norme z uvedbo nove formule $O(q, p)$, kar je v zvezi s Chisholmovimi contrary-to-duty imperativi.

⁸ F. von Kutschera: Einführung in die Logik der Normen, 1973.

⁹ gl. opombo 5.

¹⁰ F. von Kutschera: Normative Präferenzen und bedingte Gebote, v: Normlogik, 1974.

¹¹ gl. opombo 6.

zorila na to, da prinaša že prej omenjene podobne težave, pa zaradi tega

¹² gl. opombo 10.

¹³ gl. opombo 4.

Če A pomeni stavek: »Janez krši obstoječe zakone« in B stavek: »Janez bo kaznovan«, potem naj velja:

Če A, potem B

Če $\sim A$, potem $O(\sim B)$

$O(\sim A)$

A

Če pogojne zahteve zapišemo v formi:

$A \rightarrow O(B)$

$\sim A \rightarrow O(\sim B)$

potem sledi iz tega sklep:

$O(\sim A) \wedge OB$, torej

$O(\sim A \wedge B)$

ali z besedami: »Zahtevalo naj bi se, da naj bo Janez, ki ni kršil obstoječih zakonov, kljub temu kaznovan.« To je seveda inadekvatno.

Preskusiti je treba konstrukcijo take neadekvatnosti pri čisti predikativnologični formalizaciji že obravnavanih Chisholmovih argumentov:

$[Sd(d_1) \rightarrow Z(p_1, d_1)] \wedge [Sp(d_2) \wedge N((d_3, d_2) \wedge Ibm(d_3, d_4) \rightarrow Z(p_1, d_3))]$

Iz te formule se lahko izvede naslednji sklep:

$Sd(d_1) \wedge Sp(d_3) \wedge N(d_3, d_2) \wedge N(d_4, d_1) \wedge Ibm(d_3, d_4) \rightarrow \text{||—}$

$\text{—|| Izpi}(d_3, d_1) \rightarrow Z(p_1, d_1) \wedge Z(p_1, d_3)$

pri čemer pomeni Izpi: »izpeljava . . . , je na normativno enaki ravni izpeljave z izpeljavo«. Ta predikator je treba uvesti, da bi lahko izrazili s predikativnologično formalizacijo mišljeno vsebino normativnologične formule $O(A \wedge B)$ — zahtevo po sovisni izpeljavi dveh različnih dejanj.

Interpretacija sklepa te predikativnologične izpeljave nam pokaže absurdnost takega sklepanja, čeprav je sklep formalno veljaven; izvira pa iz vpeljave predikatorja »Izpi«.

Materialna vsebina, ki prihaja na plan pri sprejemanju postavljenih normativnih vsebin, se jasno pokaže pri naslednji formuli:

$Sd(d_1) \wedge Sp(d_2) \wedge N(d_3, d_2) \wedge N(d_4, d_1) \wedge Izp(p_1, d_4) \wedge \text{||—}$

$\text{—||} \wedge Ibm(d_3, d_4) \rightarrow \sim Izpi(d_3, d_1)$

Ker so prednji členi te formule izpolnjeni, velja $\sim Izpi(d_3, d_1)$.

Vzrok za nastali absurd formule tiči v uvedbi predikatorja »Izpi«, ki vsebinsko nasprotuje že sprejeti formalizaciji. V shemo sklepa $(p \rightarrow q) \rightarrow (p \wedge r \rightarrow q)$ se ne sme vpeljati takega r, ki je v protislovju s sprejeto shemo. Torej predikatorja »Izpi« ne smemo vpeljati v sprejeto predikativnologično formalizacijo oz. shemo ali drugače povedano, dokler se ustrezno predikativnologično formalizira contrary-to-duty imperative, se je treba izogibati vpeljavi predikatorjev za normativne sovisnosti izpeljav, ker bodo privedli zaradi materialne vsebine v paradoks. Poleg tega je bil prav zaradi tega, da bi se izognili tem težavam, vpeljan predikator »Ibm« za pogojne norme.

Do prej prikazanega absurda je prišlo prav pri interpretaciji formule $Ibm(d_3, d_4) \wedge Izpi(d_3, d_1)$. Kot materialno pravilno velja:

$$Sd(d_1) \wedge Sp(d_2) \wedge N(d_3, d_2) \wedge N(d_4, d_1) \rightarrow \sim [Ibm(d_3, d_4)] \text{---}$$

—|| $Izpi(d_3, d_1)$ || torej:

$$\sim [Ibm(d_3, d_4) \wedge Izpi(d_3, d_1)]$$

Ker je bil predikator $Ibm(d_3, d_4)$ že vpeljan, ne sme biti vpeljan še $Izpi(d_3, d_1)$, ker mu je (logično) protisloven.

Pri normativnologični formalizaciji se nevdržnost vpeljave normativne sovisnosti ne da odkriti niti v sklepanju niti v sklepu, ker so zadevne normativnologične formule tako enostavne, da se z njimi ne da precizno izraziti ustreznih normativnih vsebin. Problematična je tudi izpeljava sklepa ob upoštevanju normativnologičnega zakona $Op \wedge Oq \rightarrow O(p \wedge a)$.

Po teh preskustih lahko sklepamo, da se da v predikativni logiki brez težav izraziti pogojne norme in da nastopajo težave pri dosedanjih normativnologičnih formalizacijah, ne pa pri predikativnologični in zato vsaj z vidika formalizacije pogojnih norm ni potrebno ustvarjati neke posebne normativne logike.

Seveda pa prejšnji prikaz še ne zadošča, da bi lahko na njegovi osnovi sklepali na nepotrebnost posebne normativne logike, pa tudi ne na primernost klasične matematične logike za uporabo v pravu. Zato bi bilo treba preveriti še vrsto drugih posebnosti normativnologične formalizacije. Na eno takih je opozoril že Weinberger v svoji kritiki Rödiga¹⁴, in sicer, da bi moral Rödig uvesti pravila za operacije na področju argumentov za normativne predikate, kot je npr.: izpeljava iz »zahteva se a« in »zahteva se b« k »a \wedge b« se azhteva«. Eno takšnih pravil je, na primer, tudi $O p \wedge Oq \rightarrow O(p \wedge q)$, ki je prav posebnost formalizacije v večini sistemov normativne logike. Čeprav je bila ta problematika v tem prikazu delno že prej nakazana, pa je dejansko potrebna temeljite preveritve. Drugo tako vprašanje je tudi, ali se lahko z normnlogičnimi operatorji obvlada tudi kompleksne izjave izjavne logike, ki se lahko ustvarijo z izjavnologičnimi operatorji, kot na primer: $O(p \wedge q) \wedge (p \wedge q)$. $E(p \rightarrow)$ itn., patudi ali je tak poseben normativnologični operator sploh nujen. Še bolj pomembno je vprašanje, ali lahko sistem kalkilov normativnih modalni hizjav, ki ga vedno znova skušajo postaviti normativni logiki, sploh lahko popolnoma nadomesti predikativnologično formalizirani sistem. Vprašanje pojmovanja in verifikacije resničnosti, ki se tu tudi zastavlja, pa je bilo že obravnavano v eni prejšnjih razprav¹⁵.

Vsekakor pa lahko, ne glede na vsa že odprta vprašanja, ki se mnogo bolj nanašajo na normativno logiko ugotovimo, da je čista predikativna logika v pravu uporabljiva in zaradi svoje preciznosti marsikdaj celo koristnejša od posebne normativne logike. Pravniki in pravna znanost lahko

¹⁴ gl. opombo 4.

¹⁵ Glej *Anthropos* št. I—II/1983, str. 280 in nasl.

mirno tudi v pravu uporabljajo klasično matematično logiko, še posebej predikativno logiko prve stopnje z identiteto, še zlasti pri razreševanju težavnih semantičnih vprašanj, ki v pravu pogosto nastopajo, kjer se bo izkazala za zelo koristno in učinkovito. To pa opozarja tudi na to, da pravzaprav vsaj za uporabo na področju prava posebna normativna logika ni ravno nujno potrebna pa celo tudi ne zmeraj uporabna.

UVOD

M. v. Laue pravi v *Zgodovini fizike*¹: »Nekaj posebnega je odnos fizike do filozofije... S fiziko so se ukvarjali tudi možje, znani predvsem kot filozofi, na primer Descartes, ki je sicer odklanjal Galilejev način raziskovanja. Tudi Kant se je izkazal kot naravoslovec, predvsem z znano zamislijo o nastanku Osončja. Pozneje je bilo velikokrat obrnjeno: fiziki in kemiki so nastopali s filozofskimi objavami, na primer Helmholtz, Mach, Poincaré. Večinoma je šlo pri tem za vprašanja spoznavne teorije, ki je fiziki od vseh vej filozofije najbližja. Mogoče je dvomiti o tem, ali so bili za uspešno tovrstno dejavnost dovolj filozofsko izobraženi. Nobenega dvoma pa ni, da je razvoj naravoslovja izdatno vplival na filozofe, ki danes nekaj veljajo.«

Pisec teh vrstic zagotovo ni dovolj filozofsko izobražen, da bi prispeval kaj k filozofiji. Za pero ne bi prijel, če se ne bi filozofi znanosti nenehno — pogosto neposrečeno — sklicevali na fizike in navajali zgledov iz fizike. Zapis je treba razumeti kot poskus, ki naj bi filozofe opozoril na nekatere posebnosti fizike. Znanost v naslovu je treba vseskozi razumeti v splošnem kot naravoslovje in v posebnem kot njegovo osnovno vejo — fiziko. To ne izvira iz zaveranosti v lastno stroko, ampak je bolj navada filozofov znanosti. Fizik bi takšna razmišljanja označil kot poskus nekoliko širšega pogleda na fiziko.

Kljub nekoliko širšemu pogledu bi pisec rad ostal pri načinu razmišljanja, ki se je obnesel v fiziki. Fizik prebira tiskano gradivo večinoma tako, da na osnovi zapisanih predpostavk v okviru dane teorije sam poskusi izpeljati rezultate ali vsaj v podrobnosti slediti uporabljeni poti. Ponavadi je gradivo dovolj jasno, pregledano in kratko, da ga je mogoče uporabiti na opisani način. Predpostavke, pot in rezultati morajo biti neodvisni od osebnih pogledov pisca in javno preverjeni. Filozofsko tiskano gradivo je v očeh fizika navadno napisano drugače: bralec se mora veliko bolj poskusiti vživeti v mišljenje pisca in po možnosti prebrati tudi druge njegove prispevke. Večinoma gre za poglede pisca, ki jih ni mogoče imeti za objektivne in javno preverjene. Med prijemi filozofov in fizikov potemtakem zeva prepad, ki se zdi iz obeh smeri nepremostljiv.

Poskušajmo slediti mislim filozofa H. J. Robinsona² o filozofiji znanosti. Ker so pri nas te misli, kot se zdi, bolj malo znane, storimo to nekoliko izčrpnje.

Po osebnostnih lastnosti lahko ljudi razdelimo na »empiriste«, ki stavijo na konkretno in se nagibajo k poskusom, in na »racionaliste«, ki stavijo na abstraktno in se nagibajo k razmišljanju in teorijam, če upoštevamo samo obe skrajnosti. Znanosti* je uspelo premostiti razkorak med enimi in drugimi, filozofija pa se je nagibala k prvi skrajnosti. Na zgodnji razvojni stopnji, ko še ni bilo izrazite razlike med empirično in teoretično znanostjo, to ni motilo, dandanes pa vodi do nesporazumov.

Empirist naj bi se dokopal do vsega znanja preko čutov, racionalist pa z razmišljanjem, ker je empirično znanje popačeno zaradi čutnih prevar. Če bi to popolnoma držalo, empirist ne bi mogel posplošiti empiričnih podatkov v zakon, ker do posplošitev ne vodijo čuti, in bi racionalist samo razmišljal o naravi, ne da bi se oziral na izkušnje. Empiristova slabost so zares prevare, racionalistova pa, kot nas uči zgodovina, to, da ni mogoče priti do enega samega stališča in da si stališča racionalistov pogosto celo nasprotujejo.

Empirist verjame, da je to, kar zaznava dejansko (realno), racionalist pa verjame, da vse kar zaznava, zaradi prevar ni nujno dejansko; da bi spoznal dejansko mora nadomestiti zaznave z racionalnim vedenjem. Zato obstajata dve definiciji dejanskosti. *Empirično dejanskost* definiramo kot tisto, kar zaznavamo okoli sebe — z dvema opozoriloma. Kar je čisto zasebno, ni empirično dejansko, empirično dejansko mora biti javno ali potencialno javno (drugi opazovalec bi zaznal isto kot prvi, če bi bil na njegovem mestu). Toda vse javno še ni empirično dejansko, ker obstajajo tudi javne prevare, na primer: Sonce in Luna se zdita enako velika.

Teoretično dejanskost definiramo kot vse, kar obstaja neodvisno od zaznavanja. Če nekaj trajno obstaja, je teoretično dejansko, tudi če ga sploh ne moremo zaznati. Če pa nekaj obstaja samo, dokler to zaznavamo, ni dejansko, na primer sanje ali halucinacije. Pogosto vzamejo obe definiciji za enakovredni, a spleča se ju ločevati.

Sporno vprašanje je, ali obstajajo abstraktne ideje. Vpeljali so jih, da bi pojasnili uporabo abstraktnega jezika: za vsako abstraktno besedo naj bi stala abstraktna ideja. Skupina abstraktnih besed pa ustreza abstraktnemu stavku. Konceptualisti sprejemajo obstoj abstraktnih idej, nominalisti (v 20. stoletju na primer David Hilbert in Ludwig Wittgenstein) pa ga zanikajo, češ da obstajajo le abstraktne besede same. S tem pa ne moremo pojasniti abstraktnih sinonimov in tega, da je mogoče prevesti abstraktni stavek iz jezika v drug jezik, ne da bi mu spremenili pomen.

Nominalisti so navadno empiristi, konceptualisti pa racionalisti. Za stališče prvih govori, da abstraktnih idej ni mogoče empirično odkriti. Toda drugi verjamejo, da obstajajo mnoge stvari, tudi če o njih nimajo neposredne

* V angleščini je znanost sinonim za naravoslovje.

izkušnje, ker pač imajo veliko razlagalno moč, na primer valovna funkcija, polje.

Razlika med dvema vrstama znanosti ne izvira samo od različnih osebnostnih lastnosti. Za to razliko govorijo vsaj štirje razlogi. Empiristi jih ne priznavajo, ker mečejo v en koš teorije in empirične zakone, češ da so oboji samo posplošitve empiričnih podatkov.

1. Prva razlika med obema vrstama znanosti izhaja iz opisa. Empirična znanost ugotavlja empirične podatke, teoretična znanost pa ne. Teoretičen pomeni torej neempiričen. Teoretičnih količin ni mogoče zaznati.

Empiristični filozofi vztrajno trdijo, da je teoretična znanost v resnici empirična in da je mogoče teoretične količine *posredno zaznati*. Vzrok zaznamo posredno, ko znaznamo učinek neposredno. Neposredno viden vzorec železnih opilkov na papirju posredno kaže na magnetno polje. Silo znaznamo neposredno in preko nje maso posredno. Temperaturo znaznamo s termometrom neposredno, povprečno kinetično energijo molekul posredno. Vendar nas kratek premislek prepriča, da nikdar ne znaznamo naravnost polja, mase, kinetične energije molekul. Nauk o posrednem zaznavanju je prikrit opis tega, da verjamemo. Po železnih opilkih verjamemo, da obstaja magnetno polje, enako verjamemo v maso, molekule. To da verjamemo, je nadomestek za zaznavanje.

Brž ko iz kakega razloga ne moremo zaznavati, si pomagamo s tem, da verjamemo, na primer ko zgine kaj za obzorje ali ko se stemni. V teoretične količine verjamemo, ker pojasnijo učinke, kar opozarja na njihovo neempirično naravo. Če bi priznavali posredno zaznavanje, bi se morali sprijazniti s tem, da so srednjeveški astronomi posredno zaznavali angele, ki so vodili planete, in alkimisti pri gorenju flogiston. Razložek je oster: vse empirično je moral nekdo nekdanj zaznati, a nič teoretičnega ni nihče nikdar zaznal.

Temu ostremu razložku se poskušajo ogniti z *naukom o stopnjah zaznavanja*. Čim manj vzročnih stopenj je med predmetom in učinkom, ki ga znaznamo, tem bolj neposredno naj bi zaznali predmet. Najbolj neposredno vidimo predmet s prostim očesom, manj neposredno z mikroskopom ali teleskopom, še manj neposredno z elektronskim mikroskopom in še manj kot sled v mehurčni celici ali kot odklon kazalca merilne naprave. Pogosto tudi trdijo, da zaznavamo posredno, če opazujemo fotografski posnetek ali televizijski zaslon. Po tem nauku je vsaka teoretična količina na neki stopnji empirična. Ni bistveno, ali podamo neposrednost zaznave s funkcijo, ki ima samo dve vrednosti, ali z zvezno funkcijo. Gre za to, da verjamemo, če vzroka ne moremo zaznati.

2. Druga razlika obeh vrst znanosti je v tem, da empirična znanost svet opiše, teoretična pa ga pojasni, pri čemer je pojasnilo vzročno. Vzrok pojasnimo, če opišemo njegov učinek. S tem smo zadevo poenostavili, ker so učinki večinoma zelo zapleteni. Medtem ko filozofi govorijo o vzroku in učinku kot o posamičnih dogodkih, govorimo v znanosti o pojavih, to je o zapletenem nizu dogodkov. Teoretična znanost opiše vzroke tega, kar opiše empirična znanost, opiše torej pojav s tem, da opiše njegove — nezaznavne — vzroke.

V empirični znanosti zberemo podatke in jih uredimo v empirične za-

kone, na primer: Boylov in Gay-Lussacov zakon združimo v plinsko enačbo, v kateri nastopajo empirične količine. Enačbo pojasnimo v statistični mehaniki: plin obravnavamo kot množico molekul, za katere veljajo zakoni mehanike.

3. Tretjo razliko med empirično in teoretično znanostjo opazimo v metodah. Natančno vzeto ne empirična ne teoretična znanost ne poznata kake formalne metode. Vseeno pa se razlikujeta v metodah: empirično znanost gojijo v laboratoriju, teoretične pa ne.

4. Empirična in teoretična znanost se razlikujeta po napovedih; prva napoveduje ponovitve, druga pa tudi novosti. Empirični zakoni so povzetki merjenj in veljajo danes, če so veljali včeraj. Teoretična znanost pa lahko napove tudi rezultate, ki jih še nikdar niso dobili. Tako je J. C. Maxwell napovedal elektromagnetno valovanje in H. Hertz je odkril radijske valove. Teoretična znanost navadno napove poskuse, ki s svojimi rezultati ovržejo teorijo ali jo podprejo. Tako sodelovanje teorije in eksperimenta je v resnici značilno za znanost. Vsi poskusi preskušajo teorije in vse teorije morajo biti preverljive. Pri tem postanemo pozorni na dejstvo, da dovoljuje napovedi samo teorija, ki jo je mogoče izraziti z enačbami. Napovedovati ne more, na primer, Darwinova teorija.

Doslej smo srečali dve vrsti znanosti, dve vrsti dejanskosti, razliko med opisom in pojasnilom, dve vrsti napovedi — ponovitev in novost — in še to, da vedno zaznavamo empirične količine, a nikdar teoretičnih. (Obstajata tudi dve vrsti javnosti: Luna je javna, ker vidimo vsi isto Luno, vsebina dane knjige pa, ker so vsi primerki enaki.) Vse to izvira od dveh vrst zaznavanja: empiričnega in teoretičnega.

Pri *empiričnem zaznavanju* se neposredno zavedamo predmetov v okolici. *Teoretično zaznavanje* pa podrobno pojasni empirično zaznavanje z odbojem in lomom svetlobe, zvokom, difuzijo dišavnih molekul, nefrofiziologijo. Pri teoretičnem zaznavanju se ustvari v možganih opazovalca slika predmeta. Pri tem je predmet zunanji, teoretično dejanski (ker obstaja, če-tudi ga ne zaznavamo), javen in snoven (ne duševen). Slika je notranja, duševna in ni teoretično dejanska (obstaja samo med zaznavanjem in nj javna). Pri empiričnem zaznavanju ni te dvojnosti.

Večkrat so poskušali obe vrsti zaznavanja izenačiti, češ da je slika zaznanega predmeta spomin, ali da obstaja dvojnost predmeta in dejanja zaznavanja. Toda pri tem niso upoštevali, da je pri teoretičnem zaznavanju predmet teoretičen in slika empirična, predmet je nezaznaven, a slika zaznavna. Pri empiričnem zaznavanju pa je predmet zaznaven. Obeh zaznav ne moremo metati v en koš, saj bi se tedaj morali v obeh primerih zavedati istega, se pravi, da bi moral predmet empirične zaznave biti slika teoretične. Toda prvi je zunanji, dejanski in javen, druga notranja, zasebna in ni dejanska.

Filozofi se že od nekdaj zavedajo dvojnosti predmeta in slike, že zaradi prevar. Prevare se pokažejo kot nasprotja med različnimi občutki. Delno potopljena palica je zlomljena na pogled, a ravna, ko jo potipamo. Prevare so napačne zaznave. Samo na en način lahko pojasnimo napačno zaznavo: kot sliko dejanskega, in sicer kot napačno sliko, to je takšno, ki se razlikuje

od prave. Ker ne poznamo ničesar, kar bi empirično zaznali, a bi bilo popolnoma brez prevar, moramo vedno reči, da empirično zaznamo sliko dejanskega. Tak pogled na zaznavanje, ki izvira vsaj od Platona v 5. stoletju pred našim štetjem, je del sodobnega pogleda na teoretično zaznavanje. Le-to pojasni večino prevar dokaj podrobno, vedno s slikami, ki se razlikujejo od dejanskega. Osnovno sklepanje je preprosto: različnost ne more zadevati predmeta samega, ampak mora izhajati od dvojnosti predmeta in njegove slike.

Zdaj jasneje vidimo problem. Pred nami so tri stvari: teoretični predmet, pri katerem ni prevar, teoretična slika, ki je navadno delno obremenjena s prevarami, in empirični predmet, ki je tudi obremenjen s prevarami. Pomislimo, da je empirični predmet teoretična slika, teoretični predmet vse-kakor ne more biti. Toda to nasprotuje vsemu, kar vemo in privede tudi do četvernega nasprotja: empirično zaznani predmet je notranji, zaseben, dušev in ni dejanski, a hkrati zunanji, javen, dejanski in snoven. Rečeno drugače: kar zaznamo empirično, je zunaj naših glav, nasprotno kot slika, in je zato dejansko. Toda, kar empirično zaznamo, je tudi delno obremenjeno s prevarami in zato ni slika dejanskega. Kako je to mogoče?

Na težavo naletimo, ker verjamemo dvema empiričnima trditvama, ki v resnici ne držita. To se je že večkrat primerilo v zgodovini znanosti. Nova spoznanja so navadno rešila primer, pri tem pa je prej navadno prišlo do ostrih nasprotij med zagovorniki starega in novega. Pomislimo na Darwinovo in Kopernikovo teorijo. Rešitev je težavna in večina ljudi zanjo ne ve. Poznal pa jo je verjetno že Platon, Gottfried Wilhelm Leibniz jo je objavil v 17. stoletju, Bertrand Russell pa še enkrat v tem stoletju. Platon v spominu na Sokratovo usodo rešitve ni naravnost objavil, a v njegovih delih je dovolj namigov, ki kažejo da jo je poznal. Leibniz je v spominu na usodo Giordana Bruna in Galileja Galileja rešitev skrnil. Odkril jo je šele Russell, ki mu je priznal prvenstvo, ko je objavil svojo rešitev. Toda prva Russellova rešitev je imela tako zahtevno obliko, da tudi poznejša olajšana inačica (1948) ni zbudila pozornosti.

Rešitev ni zahtevna logično, ampak psihološko. Gre za dva abstraktna stavka, ki se navidez izključujeta, želimo pa, da bi oba obveljala. Neposredno empirično zaznavamo dejanske predmete, ki so zunaj naših glav, slike ki niso dejanske in so delno obremenjene s prevarami, pa so v naših glavah. Empirist zagotavlja, da zaznavamo prevare, ko zaznavamo slike, sicer pa da zaznavamo predmete. Tako smo navajeni na to, da navadno ne opazimo neskladnosti. Pri empiričnem zaznavanju, je vse, kar zaznavamo, zunaj naših glav in dejansko. Pri teoretičnem zaznavanju pa zaznavamo vedno le slike. Če zaznavamo mešanico dejanskega in njegovih slik, pa ne moremo vztrajati pri nobeni od obeh trditev. Empiristi se temu navadno izognejo s praznim pojmom *projekcije* in trdijo, da projicirajo s prevarami obremenjeno sliko na dejanske predmete. Toda pojem je prazen. Kako naj nekaj zasebnega in duševnega projiciramo na javno, tako da ostane zasebno?

Radi bi obdržali pojem empiričnega in teoretičnega zaznavanja. Empirično zaznavanje je osnova znanosti in brez teoretičnega zaznavanja ne od-

krijemo prevar. Kako je potem tisto, kar zaznavamo lahko hkrati zunaj in znotraj naših glav? Rešitve se najbolje zavemo ob primeri. Vzemimo, da trdimo: jabolko je zunaj škatle in jabolko je znotraj škatle. Če naj oboje velja, moramo dopustiti, da obstajata dve jabolki ali dve škatli ali oboje: eno jabolko zunaj škatle, drugo v njej ali jabolko zunaj manjše škatle, pa znotraj večje ali jabolko med manjšo in večjo škatlo in jabolko zunaj večje škatle. Če je empirični predmet hkrati v glavi in zunaj nje, morata obstajati dva predmeta, se pravi predmet in slika, ali dve glavi, empirična in teoretična, ali oboje. Pri zaznavanju imamo opraviti z zadnjim primerom.

Za razumevanje Leibniz-Russellove rešitve je pomembno še nekaj. Vzemimo, da je vse empirično slika teoretične dejanskosti. Poseben empirični predmet je lastna glava, ki je slika lastne teoretične glave. Ta preprosta ugotovitev ima daljnosežne posledice. Do najpomembnejše pridemo, če se vprašamo, kje je teoretična glava. Ker je vse slika v teoretični glavi, mora biti teoretična glava zunaj vsega, kar empirično zaznavamo. Meja empiričnega zaznavanja, to so najšibkejši kvazarji, ki jih zaznavamo s teleskopi in radio-teleskopi, je znotraj teoretične glave.

Ljudje te rešitve navadno ne sprejmejo brez težav. Vendar jo je vredno sprejeti, ker pojasni zaznavanje in znanost. Vse, kar empirično zaznavamo, skupaj z našim telesom, je slika delov teoretičnega dejanskega sveta. Delno je podobna dejanskosti, delno pa ne — delno je dejanska, delno pa obremenjena s prevarami. V kolikor imajo drugi ljudje enake slike, je empirično zaznano javno zaradi enakosti. Te slike so zunaj našega telesa, torej je empirično zaznano zunanje, dejansko in javno, kot zahteva empirično zaznavanje. Obenem so te slike znotraj naše teoretične glave in zaradi tega niso teoretično dejanske in so zasebne, torej je teoretično zaznano notranje, zasebno in ni dejansko, kot zahteva teoretično zaznavanje. Navidezno nasprotje smo pojasnili: empirično zaznano je zunaj empirične glave, a znotraj teoretične, empirično dejansko, a teoretično ni dejansko, ni javno po enakosti, ampak zasebno po množičnosti.

Od posledic navedimo samo nekatere. Glede zveze med empirično in teoretično znanostjo lahko rečemo, da poskuša prva opisati prave lastnosti empiričnega sveta, druga pa teoretični svet. Zato je vsebina empirične znanosti zaznavna, vsebina teoretične pa ne. Ker je teoretični svet vzrok empiričnega, opisuje teoretična znanost vzrok tistega, kar opisuje empirična znanost. Opisati vzrok pa pomeni pojasniti učinek, zato teoretična znanost pojasni empirično.

Tako Robinsonov pogled, v fiziki bi mu rekli model, ostro ločuje empirično od teoretičnega. Privede do razmeroma skromnih zahtev: znanost ne more shajati brez objektivnih raziskovalcev, kvantitativnih rezultatov in ponovljivih poskusov. Samo javne zaznave je mogoče matematično zajeti in po njih oblikovati teorijo, ki omogoča preverljive napovedi. Model je zanimiv, čeprav se zdi zaradi doslednega ločevanja empiričnega in teoretičnega nekoliko prisiljen. Raziskovalec pri svojem delu obojega ne ločuje tako ostro. Empirist kot eksperimentaliec se vedno ozira na napovedi teorij in po njih načrtuje poskuse, racionalist kot teoretik pa postavlja teorije z mislijo na poskuse, ki jih je mogoče izvesti.

Ker model ne napoveduje nič konkretnega, ga ni mogoče primerjati z drugimi modeli in ugotoviti, ali je bolj koristen ali manj, ali je boljši ali slabši. Tak, kot je, ponuja samo eno od možnosti, ki je lahko pripravno izhodišče za razmišljanje. Nekateri izmed drugačnih pogledov, ki jih Robins-son dokaj na hitro odpravi, so upoštevanja vredne alternative, čeprav morda niso tako dosledni.

O TEORIJA

Filozof znanosti, ki gleda na razvoj vseh znanosti hkrati, zna pronicljivo opozoriti na pomanjkljivosti v pogledih drugega filozofa znanosti. A to velja tudi za njegove poglede: drug filozof znanosti utegne najti v njih vrzeli. Tako nastane vtis, da se filozofi znanosti pri tem gibljejo v nekakšnem krogu. Ali je to v zvezi z dejstvom, da je filozofija znanosti sama svoj predmet? Fizik, ki poskuša s širšega stališča razmišljati o zgradbi svoje znanosti in o njenem razvoju, je mnogo bolj omejen. Zanj ni druge poti, kot da razčleni posamezne veje fizike in njihov razvoj in poskuša ugotoviti, ali kažejo kake skupne poteze. Vnaprej ne ve, ali je teh skupnih potez veliko ali malo. Pregled pokaže, da je sicer nekaj skupnih potez, da pa je treba biti pri posploševanju zaradi razmeroma majhnega vzorca previden.

Kolikor se fiziki za ta vprašanja podrobneje zanimajo, tudi med njimi ni enotnega mnenja. Tukaj poskusimo razumeti po Kuhnovem zgledu³ teorijo kot skupino zakonov narave in dodatnih trditvev, ki

- se na določeni stopnji merilne tehnike ujemajo z empiričnimi podatki,
- so polni, se pravi, da zajamejo vse pojave določene vrste,
- so notranje in zunanje usklajeni, se pravi, da si ne nasprotujejo med seboj ali kak drugi teoriji,
- so uspešno napovedali prej neznane pojave, takšne, na osnovi katerih so spočetka osnovali teorije,
- so kolikor mogoče preprosti, se pravi, da ne uvajajo po nepotrebnem novih pojmov.

Bistveni sestavni del teorije je navedba o *območju veljavnosti*: intervali fizikalnih količin, na katerih velja, in vrsta sistemov, za katere je uporabna.

Vpeljemo pojem *osnovne teorije*, ki velja za osnovne sisteme, sestavljene iz kolikor mogoče majhnega števila delov, torej za osnovne pojave. Na osnovni teoriji gradijo *izpeljane teorije*, ki obravnavajo bolj zapletene sisteme. Osnovnih teorij v fiziki ni veliko. Vprašanje, ali se osnovne teorije pretekajo in jih je vse manj, da bi na koncu ena sama zajela vse, utegne biti zanimivo, a se mu tu ne bomo posvetili. Od osnovnih teorij našejmo Newtonovo mehaniko, Maxwelllovo elektrodinamiko, Einsteinovo mehaniko, Newtonovo teorijo gravitacije, Einsteinovo teorijo gravitacije ali splošno teorijo relativnosti, nerelativistično kvantno mehaniko, relativistično kvantno mehaniko, kvantne teorije polj: kvantno elektrodinamiko, ki jo je že uspelo s kvantno teorijo šibke sile povezati v elektro-šibko teorijo, kvantno kromodinamiko kot kvantno teorijo močne sile, ki si jo prizadevajo povezati z elektro-šibko teorijo v veliko enotno teorijo, kvantno teorijo gravitacije, ki se bori še z velikimi težavami.

Newtonova mehanika je osnova za izpeljane teorije: hidrodinamiko, aerodinamiko, reologijo, nauk o prožnosti, akustiko, klasično statistično mehaniko. Termodinamika je nastala kot samostojna osnovna teorija, a je postala pozneje izpeljana teorija in del statistične mehanike. Tudi optika se je razvila kot samostojna osnovna teorija, a je postala pozneje izpeljana teorija in del Maxwelllove elektrodinamike. Že po tem vidimo, da osnovne teorije niso določene enolično: kaj imamo za osnovno teorijo, je odvisno od naših pogledov in se spreminja s časom.

Teorijo si predstavljamo sestavljeno iz treh delov:⁴ *empiričnih podatkov* in *matematičnega formalizma* ter *korespondenčnih pravil*, ki preslikajo matematični formalizem na empirične podatke. Navadno empiričnih podatkov ne obravnavajo kot sestavni del teorije in zares je treba priznati, da obstajajo ti neodvisni od teorije. Iste podatke lahko uporabimo kot osnovo za dve različni teoriji, ki si celo nasprotujeta. Vendar je mogoče pojasniti empirične podatke samo v okviru neke teorije, zato jih je smiselno upoštevati kot del teorije. Tudi matematični formalizem obstaja neodvisno od teorije, a ga je smiselno imeti za sestavni del teorije. Pri tem se ne oziramo na to, da je nekajkrat prav potreba po novih korespondenčnih pravilih sprožila nastanek novih vej matematike.

Korespondenčna pravila se razvijajo iz zasnov korespondenčnih pravil — domnev, privzetkov . . . —, ki navadno uvedejo nove neempirične pojme, a še ne omogočajo preslikave empiričnih podatkov na matematični formalizem. Ko pa poznamo korespondenčna pravila v dokončni obliki — kar lahko presodimo vedno šele naknadno, dobi teorija svojo končno obliko. Odtlej govorimo o *sprejeti fizikalni teoriji*. Odtlej se spreminjajo le še meje območja veljavnosti teorije. Nekateri govorijo v tej zvezi o trdem jedru teorije. Večinoma se je območje veljavnosti zoževalo. Newtonova mehanika obstaja od objave *Principov* leta 1687; spočetka so mislili, da zajame vse pojave v naravi, pozneje so njeno območje omejili na strani velikih hitrosti (1905), na strani majhnih učinkov (1913 do 1926) in še na strani močnih gravitacijskih polj (1916). Maxwelllova elektrodinamika obstaja od leta 1865 in v dokončni obliki od leta 1873; najprej so mislili, da velja le za majhne hitrosti teles, pozneje pa se je območje veljavnosti razširilo tudi na hitrosti, ki niso majhne v primeri s svetlobno hitrostjo.

Vse sprejete fizikalne teorije, o katerih govorimo, še vedno veljajo. Misli, ki niso dosegle obliko take teorije, na primer Aristotelova slika narave, sodijo v pripravljajno obdobje. V Aristotelovih časih, na primer, prave fizike sploh še ni bilo: tedaj niso načrtno opazovali, delali poskuse in merili. Vse izjave so bile kvalitativne, ni bilo kvantitativnih izjav, ki edine omogočajo napovedovanje.

Območje veljavnosti osnovne fizikalne teorije se je razširilo ali skrčilo z rojstvom nove teorije. Ta je zajela staro teorijo kot poseben primer. V novi teoriji smemo na drugi strani videti posplošitev stare. Pribiti moramo namreč, da so vsi empirični podatki obremenjeni z merskimi napakami. Napake izvirajo od naključnih nepravilnosti pri merjenju, od morebitnih pomanjkljivosti merilnih naprav in nazadnje od nenatančno določenih osnovnih enot. Enačaj ima v fiziki bistveno drugačen pomen kot v matema-

tiki. V matematiki povezuje količini, ki se natančno ujemata, tudi po nezapisanih, samo zamišljenih mestih. V fiziki pa povezuje količini, ki se ujemata v okviru napake pri merjenju, se pravi samo na mestih, ki so jih zanesljivo izmerili. Zato ne smemo misliti, da je Einsteinova mehanika nadomestila Newtonovo mehaniko na območju vsakdanjega življenja. Pri hitrosti, ki je dovolj majhna v primeri s hitrostjo svetlobe, dasta v okviru dosegljive natančnosti pri merjenju obe teoriji enake napovedi. Zato je na tem območju Einsteinova mehanika nepotrebna in lahko imamo na njem Newtonovo mehaniko za veljavno teorijo.

Pogled na zgradbo in razvoj fizikalnih teorij je koristen, ker je mogoče v njegovem okviru dosledno vpeljati nekatere pojme, ki jih sicer pogosto uporabljamo ohlapno, in ker omogoča dokaj preprost pregled. Kot drugi pogledi te vrste pa ima v primeri s fizikalnimi teorija pomanjkljivost, da njegovih trditvev ni mogoče preprosto ovreči (falzificirati). Tudi so vse trditve kvalitativne in jih ni mogoče zapisati z enačbami, iz česar sledi, da niso mogoče napovedi. Še noben fizik pri proučevanju zgradbe in razvoja fizikalnih teorij ni dobil konkretnih namigov za odgovor na vprašanje pri svojem raziskovanju. Filozofija znanosti zajema, kot kaže, le znanost kot ustanovo ali javno znanost v Holtonovem smislu.⁵ Osebna znanost ali znanost v nastajanju sodi v psihologijo ustvarjalnosti.

Trditvev T. Kuhna, da dveh »nasprotujočih« si teorij na splošno ni mogoče vzporejati, se zdi preostra. Drži, ko gre za misli iz pripravljalnega obdobja, na primer Aristotelovega pogleda na svet ni mogoče primerjati z Newtonovo mehaniko. Aristotelov pogled na svet pogosto napačno ocenjujejo, ker ga imajo za sprejeto fizikalno teorijo. Na eni strani je ta pogled manj zgrešen in bolj notranje usklajen, kot na splošno mislijo, na drugi strani pa še zdaleč ni dosegel oblike, ki jo zahtevamo od fizikalne teorije. Vse izjave so bile kvalitativne in jih ni bilo mogoče posplošiti v enačbe in uporabljati za podrobne napovedi. Dandanes šolniki pogosto ugotavljajo, da imajo učenci o nekaterih fizikalnih pojmih predstave, ki spominjajo na Aristotelove poglede. To pomeni zgolj, da so učenci glede teh pojmov na pripravljalni stopnji in še niso dosegli kvantitativne ravni, ki jo je treba obvladati, če naj se ukvarjamo s fiziko kot znanostjo.

Nekatere teorije je mogoče med seboj primerjati, na primer Newtonovo mehaniko in Einsteinovo mehaniko, drugih pa ne, denimo nerelativistično kvantno mehaniko in teorijo gravitacije. Kakšna je povezava Newtonove in Einsteinove mehanike, smo že omenili. Enačbe druge preidejo v enačbe prve pri zahtevani natančnosti na 0,01 %, če je hitrost manjša kot 1,4 % svetlobne hitrosti, to je 4200 km/s.

ZNANSTVENE REVOLUCIJE?

Kuhnova zasluga je v očeh fizika, da je opozoril na pomen doživljajev za posameznika na ravni znanosti v nastajanju. Teh doživljajev ni mogoče logično rekonstruirati in v njih videti približevanje »resnici« v Popperjevem smislu. Glede Kuhnovega prepričanja o tem, da se znanost kot ustanova

razvija v revolucijah, pa so mnenja deljena. Premislek pokaže, da so razprave te vrste dokaj poljubne. Največ nesporazumov in nasprotij izvira od slabo definiranih pojmov, ki ne sodijo v obravnavano znanost.

Dandanes uporabljajo pojem znanstvene revolucije skoraj brez izjeme v Kuhnovem smislu.⁶ V znanosti, ki je prešla pripravljajno obdobje, naj bi si sledile *normalna* in *revolucionarna obdobja*. V normalnem obdobju večina sprejema prevladujočo »paradigmo«. Toda kopičijo se merski rezultati, ki jih »paradigma« ne more pojasniti. Rodi se nova »paradigma«, ki se v revolucionarnem obdobju bori s staro in jo naposled premaga. Znova nastane normalno obdobje in igra se ponovi.

Kaže, da je prvi uporabil pojem znanstvene revolucije D. Diderot leta 1755. Odtlej so tudi nekateri drugi pisци vzporejali dogajanja v razvoju znanosti z družbenimi revolucijami. Pridružili so se jim tudi nekateri naravoslovci in pisali o Oerstedovi, Davyjevi, Liebigovi, Newtonovi revoluciji. H. Poincaré je govoril o radijevi revoluciji, Eddington o relativistični in kvantni revoluciji, ki sta spremenili pogled na svet. Ob tem so se pojavila opozorila, da primerjava sprememb v razvoju znanosti z družbenimi revolucijami šepa.

L. S. Feuer navaja štiri bistvene razlike med spremembami v znanosti in družbenimi revolucijami.⁷

1. Pred velikim znanstvenim odkritjem ni vrenja, ki je značilen predhodnik družbene revolucije, na primer brezposelnost, socialni nemir, pomanjkanje hrane, visoke cene... Tako je na primer A. A. Michelson tik pred Einsteinovo posebno teorijo relativnosti zatrjeval, da so vse pomembne osnovne zakone fizike že odkrili in da so dobro utemeljeni; možnost, da bi jih nadomestili novo odkriti zakoni, da je zato zelo oddaljena. Nova odkritja da je treba iskati na šesti decimalki. Michelson v tem mišljenju ni bil popolnoma osamljen.

Tudi enega od najsplošnejših zakonov, energijskega zakona, ni nič napovedovalo. Na sestankih angleških fizikov v letih 1843 in 1845 Joulovi prispevki niso zbudili pozornosti. Leta 1847 so mu celo svetovali, naj zaradi pomanjkanja časa odstopi od svojega prispevka. Le po zaslugi poznejšega lorda Kelvina, ki se je oglasil in navdušil za novi pogled, so se začeli zanj zanimati še drugi.

Tudi po odkritju ni dosti drugače. Po M. Bornu Planckovega odkritja niso omenjali v predavanjih na univerzi ali pa so ga odpravili kot delovno domnevo, ki bo po poznejših odkritjih postala nepotrebna.

2. Za družbeno revolucijo je značilna borba za oblast, med katero znatni meri uničijo premagani razred. Zmagoviti razred mora osnovati nova javna občila, v katerih lahko objavlja svoje poglede. V znanosti pa nove poglede objavijo obstoječe revije in zagovornik novosti kmalu doživi priznanje obstoječih ustanov. Samo izjemoma se pri objavljanju zatika. Tako Poggendorffovi *Annalen der Physik und Chemie* niso objavili Mayerjevega članka, ki je namigoval na energijski zakon. Pravijo, da je to članku samo koristilo, saj je izšel popravljen v Liebigovih *Annalen der Chemie und Pharmazie*. Poggendorff je objavil v svojih Annalih mnogo novosti, a vztrajal je na tem, da vsebujejo članki tudi eksperimentalne rezultate.

3. Nova teorija omeji staro, a je ne razvrednoti, medtem ko družbena revolucija uvede v celoti nove odnose med razredi. Planckovo odkritje ni bilo revolucionarno in ni zavrglo preteklosti, stari zakoni so še veljali na območju, na katerem so jih že prej preskusili.

4. Večina pomembnih eksperimentalnih odkritij ni nastala zaradi kopičenja novih podatkov, ampak zaradi izpopolnjene merilne tehnike, ki je dala nove podatke. Včasih pa so korak naprej naredili novi raziskovalci, ki so ubrali nove smeri; včasih zaradi tega, ker jim je manjkalo matematične izobrazbe in so iskali manj zahtevne poti. Eksperimentalna in teoretična odkritja so pogosto naključna in nepričakovana in se po tem razlikujejo od družbenih revolucij.

Feuer sodi, da za znanstveno skupnost, ki raziskuje, razpravlja, postavlja teorije, objavlja sklepe, ni mogoče uporabiti vzorca družbenih revolucij. Posamezne raziskovalce pa osebni vzgibi spodbujajo k novim odkritjem in znanstvenim dosežkom. Raziskovalci so kot posamezniki »revolucionarji«, ki se upirajo ustaljenim pojmom in slikam. Dogodek v zgodovini znanosti imamo tako lahko hkrati za revolucionaren z osebnega stališča in povezan s prejšnjim stanjem znanosti s splošnega stališča. Einstein se je imel z osebnega stališča za revolucionarja, pa je vseeno trdil, da je »teorija Maxwella, Lorentza in drugih neizogibno pripeljala do posebne teorije relativnosti. Tu ni revolucionarnega dejanja, ampak naravno zasledovanje črte, ki jo je mogoče videti skozi stoletja.«

Z znanstvenimi revolucijami se je ukvarjal tudi I. B. Cohen.⁸ Pregledal je razvoj znanosti, ne samo fizike, v zadnjih štiristo letih. Razčlenil je izrazite primere in jih preskusil, ali gre za revolucije ali ne po mnenju sodobnikov, mnenju zgodovinarjev, pomenu za poznejši razvoj in vpletenosti v znanstvene tradicije. Omejimo se na izrazite primere iz fizike. Kopernikovega dela nima za revolucijo, češ da je bil Kopernik konzervativec, ki je le oživil Aristarhove zamisli. K revolucionarjem šteje Keplerja, Gilberta, Galileja in Newtona, toda meni, da je le slednji uspešno končal revolucijo. V 18. stoletju ni bilo kaj prida revolucij, več jih je bilo v 19., omenimo samo revolucijo Faradaya, Maxwella in Hertza, ki je utrdila pojem polja. Odkritja energijskega zakona sredi 19. stoletja ne šteje za revolucijo. V 20. stoletju je bilo revolucij še več: relativnost in kvantna fizika. Kritiki očitajo Cohenu, da je spregledal vlogo posameznikov in vlogo tehničnega razvoja in da je preveč pomena pripisal časovnemu razmiku, v katerem se je kaka sprememba izvršila. Ugotavljajo, da Cohen o znanstvenih revolucijah ni povedal veliko resnično novega.⁹

Navedimo značilno mnenje S. Weiberga o tem, ali je kvantna elektrodinamika, teorija, ki dandanes daje najnatančnejše napovedi, nastala v revoluciji¹⁰: »Na široko mislijo, da napreduje znanost z večjimi ali manjšimi revolucijami. Uspeh prejšnjih revolucij vsili raziskovalcu jezik . . . od katerega se mora odtrgati, da bi napredoval. Veliko razpravljajo o tem, kolikšne zasluge ima posamezni znanstveni genij, ki preseže zakoreninjene misli svojega časa, in koliko kopičenje neskladij med obstoječo teorijo in podkusom. Toda zdi se, da je bistvena sestavina znanstvenega napredka v odločitvi o prelomu s preteklostjo.

Ne bi rad nasprotoval temu mnenju, ko gre za mnoge velike uspehe v zgodovini znanosti. Zdi se, da velja za velike revolucije v fiziki v tem stoletju: za razvoj posebne teorije relativnosti in kvantne mehanike. Toda razvoj kvantne teorije polja od leta 1930 je zanimiv nasprotni zgled, v katerem se je napredek velikokrat pokazal v spoznanju, da je revolucija nepotrebna. Če kvantno mehaniko in relativnost primerjamo s francosko revolucijo leta 1789 ali sovjetsko revolucijo leta 1917, spominja kvantna teorija polja bolj na *slavno revolucijo* leta 1688:* stvari so se ravno dovolj spremenile, da so lahko ostale iste.«

Po vsem tem se zdi, da uporabljajo pojem znanstvene revolucije dokaj ohlapno. Spremembe v znanosti kot ustanovi niso skokovite, ampak postopne. Fiziki, ki so se jim posrečila pomembna odkritja, morda imajo poteze revolucionarjev (»generacijski revolucionarji«), če gre za pripravljenost, da razmišljajo o novih smereh in podvomijo v ustaljene poglede. Vendar vnaprej ne vedo, ali bodo kaj odkrili in kaj bodo odkrili in še po odkritju ne morejo natančno preценiti pomena odkritja. To se pokaže šele pozneje, ko se odkritja polasti znanost kot ustanova. O znanstveni revoluciji je mogoče govoriti pravzaprav le, če primerjamo stari pogled znatno pred odkritjem z novim znatno po njem, na primer pogled na prostor in čas v osemdesetih letih prejšnjega stoletja s pogledom v dvajsetih letih tega stoletja. Sprememba se zdi tedaj zares skoraj nepojmljiva. Če pa temu rečemo revolucija, ima pojem vsekakor drugačno vsebino kot pri spremembah v družbenih odnosih.

LITERATURA

1. M. von Laue, *Kratka zgodovina fizike*, DMFA, Ljubljana 1982, str. 12.
2. H. J. Robinson, *A theorist's philosophy of science*, *Physics Today* 37 (1984) 24; *Renascent rationalism*, Speedside Publ., Fergus, Ontario 1982.
3. Th. Kuhn, *Objektivnost, vrednostna sodba in izbor teorije*, *Časopis za kritiko znanosti* 64/65 (1984) 3.
4. J. Strnad, *Zgradba in razvoj fizikalnih teorij*, *Anthropos* 3/4 (1983) 377.
5. G. Holton, S. G. Brush, *Concepts and theories in physical science*, Addison-Wesley, Reading, MA 1973.
6. T. Kuhn, *The structure of scientific revolutions*, University of Chicago Press, Chicago 1962.
7. L. S. Feuer, *Einstein and the generations of science*, Basic Books, Inc., New York 1974.
8. I. B. Cohen, *Revolution in science*, Harvard University Press, Cambridge 1984.
9. D. L. Cardwell, *Science goes round in circles*, *New Scientist* 107 (1985) 56.
10. S. Weinberg, *The search for unity: notes for a history of quantum field theory*, *Daedalus* 106 (1977) 17.

* Tedaj so Angleži brez preliivanja krvi pregnali kralja Jakoba II, ko se mu je rodil naslednik in ko bi se lahko nadaljevala osovražena katoliška dinastija.

Nekatere značilnosti pravne epistemologije

BOŠTJAN M. ZUPANČIČ

Predavanje v Slovenskem filozofskem društvu 11. 12. 1985

UVOD

Namen pričujočega predavanja je v kratkem času predočiti tiste temeljne značilnosti epistemologije v pravu, ki jo napravljajo različno v njenih izhodiščih, v njenem postopku, predvsem pa v njenih posledicah. Pravo namreč ves čas ugotavlja dejstva in iz njih izvaja določene posledice, pravne sankcije. Vodilo rimskega prava je sicer bilo *Da mihi factum, dabo tibi jus!*, torej »Daj mi dejstva, jaz (sodnik) pa ti bom dal pravico!«, vendar dejstva seveda nikoli ne pridejo servirana na pladnju dokazov. Vsi procesni subjekti, tožnik ali tožilec, toženec ali obtoženec, predvsem pa sodišče po t. i. *instrukcijski maksimi*, sodelujejo pri ugotavljanju dejstev v dokaznem postopku. Ta pa ni nič drugega kot uporaba historične epistemološke metode v kontekstu tistega, kar bi Ludwig Wittgenstein in njegovi nasledniki (Stroud in Chichara) imenovali proces jezikovne igre in v njej vgrajene logične kompulzije. Toda medtem ko Wittgenstein, zlasti v svojem delu »O gotovosti«, jezikovno igro opredeljuje kot eksistencialistično omejenost in določenost zavesti, saj kot filozof predstavlja most med pozitivizmom in refleksivno filozofijo, ima pa v pravu ta tisočletja stara igra čisto prozaične, praktične posledice.

V pravu namreč ta »jezikovna igra«, ali bolje rečeno, jezikovna borba, nadomešča borbo s pestmi. To nadomeščanje je tako početni, kakor tudi spočetni vir vsega pravnega, ker se tu prevlada po fizični premoči nadomešča s prevlado po logiki vnaprej dogovorjenih kriterijev npr. pogodbe, odškodninskega in kazenskega prava itd. Temeljni postulat prava je namreč prav indukcija logične kompulzije. Prvo pravilo vsakega pravnega reda, tako pa tudi rimskega prava je: »Si in ius vocat, ito!« se pravi, če si klican na sodišče, moraš na vsak način iti. Če bi bil namreč toženčev prihod na sodišče fakultativen, neobvezen, bi bila sodišča zvedena na prostovoljne poravnalne svete in arbitraže, medtem ko bi v zunanjem svetu prevladovala Hobbesova vojna vseh zoper vse. Na dolgi rok bi tako prevladovala in prevladala pravica močnejšega zoper pravico logično in zato moralno upravičenega. To se sicer v vsaki družbi že spočetka zgodi, ker se kaj kmalu vzpostavi država, ki ni nič drugega kakor klub močnejših, ki se organizirajo za obrambo svojih interesov, to je največkrat lastnine. A odtlej ta največja organizirana prisila požre in tako preprečuje vse manjše prisile. Tam, kjer

tega ni, npr. v mednarodnem pravu, tam še vedno kot poslednje merilo velja empirični eksperiment merjenja moči — namreč vojna.

Tako že takoj spočetka naletimo na paradoks, protislovje, po katerem je državno pravo indukcija logične kompulzije z namenom preprečiti medosebno nasilno prevlado, to pa v imenu neke nasilne prevlade na drugo potenco, to je države. Z drugo besedo, da velike ribe ne bi jedle majhnih, skrbi ena super-velika riba, ki se pri tem poslužuje pravih ribogojniško-ihtioloških metod — namreč organiziranega prava.

Ker je torej pravo surogat tega *bellum omnium contra omnes*, je logično, da človeško samopomoč in samovoljo nadomešča z konkretizacijo Ulpijanovega postulata: HONESTE VIVERE, ALTERUM NON LEDERE, SUUM CUIQUE TRIBUERE. Ta konkretizacija pa poteka ne le na ravni samih pravnih pravil, ki so piramidno zgrajena od splošnega k posebnemu, torej od ustave kot matice pravnega reda navzdol do zadnjega podzakonskega akta, ampak tudi na prelomu iz abstraktnih pravnih formul v konkretno antagonistično dejanskost spora med dvema človekoma. To odločilno konkretizacijo — od splošnega k posamičnemu — pa počno sodišča in druga pravna telesa, da ne uporabim semantično in psihoanalitično prenatovorjene besede »organi«.

Pravtako kakor tehnologija uporablja matematiko za posamične tehnične rešitve in prav kakor fizika povratno vpliva na razvoj matematike, tako tudi uporaba prava na primerih iz življenja konkretizira poprej abstraktno pravno normo. Pri tem ima Hegel popolnoma prav, ko trdi, da spočetka pravna norma obstaja le *per se*, to je, po sebi, šele pri konkretizaciji se prelevi v normo *pro se*, to je, zase. Mogoče je celo reči, da norma, zakon, ustava — sploh ne obstaja, dokler ni precipitirana v dejanskost. To se zgodi s konkretno kršitvijo in konkretizacijo pravne sankcije, ki pravtako po Heglu, predstavlja drugotno negacijo prvotne kršitve norme. Z drugo besedo in enostavneje povedano, gola črka na papirju še daleč ni zakon. In zakon imamo zato, da ga kršimo, ker sicer sploh ne bi bil potreben. Navsezadnje zakon potrebuje policija s palico, ker v pravu — za razliko od znanosti — ni govora o objektivni dejanskosti, ki bi se znala sama ubraniti potvorbam. Pravne zakonitosti, za razliko od naravnih, je treba nasilno materializirati. Zato je Rudyard Kipling tudi dejal, da je zakon navsezadnje res samo policaj s pendrekom. Pravo je morda nravno, vse-kakor pa ni naravno. Če bi bilo nravno tudi naravno, posebna določila o tem sploh ne bi bila potrebna. Pravo je relevantno samo v toliko, v kolikor nekaj v medčloveški dejanskosti — po nekogaršnji sodbi — ni prav.

Predno pa ugotovimo, da nekaj ni prav, moramo opraviti dve miselni operaciji. Najprej moramo *in abstracto* postulirati tisto, kar ni, pa bi moralo biti (*deontologija*), nato pa čisto enostavno ugotoviti, ali tisto, kar je, res nasprotuje tistemu, kar bi — po zakonu — moralo biti (*ontologija*). Ta deontološka napetost in razpon je prisotna v vsakem pravnem zakonu, ki pravtako kakor slovnica obenem opisuje in predpisuje. Vsaka norma ima torej svoj deskriptivni in svoj preskriptivni moment, potrebna pa je samo vsled slednjega. Da so zakoni samo zato tu, ker so kršeni, torej ni le stara francoska šala. Kanibalizem, na primer, ki ni samo nenraven ampak tudi

zares nenaraven, ni inkriminiran v nobenem od modernih kazenskih zakonikov.

Iz tega izhaja, da ima pravo kot celota svojo induktivno fazo, v kateri se konstituira — in kakor bomo videli tudi dekonstituira — pa tudi svojo deduktivno fazo, kjer prihaja do uporabe zakona na posamične primere. Induktivna faza pojmovnega posploševanja v pravu teče že od Hammurabijevega zakonika naprej in od njegovih čudnih določb o odgovornosti zdravnika pri izrezovanju roženice. Predno namreč lahko rečemo, kaj je npr. pogodba o vrednostnem papirju — v rimskem pravu *receptum argentarii* se mora nabrati precej empiričnega materiala. Ko se ta material enkrat konstituira in *abstracto* v pravnih opredelitvah, pa začne teči deduktivna faza, v kateri se ta opredelitev uporabi nazaj na konkreten primer spora nedvema strankama.

Pri tem so nekatere pravne veje, npr. trgovinsko pravo, tesno in pragmatično povezane z empirično družbeno dejanskostjo, druge, npr. kazensko pravo pa veliko manj. V rimskem pravu je npr. veljala t. i. *Lex Rhodia de iactu*, po kateri je kapitan v viharju lahko odvrigel odvečen tovor, škodo pa so si lastniki ostalih tovorov morali deliti sorazmerno temu, koliko njihovega tovara je bilo rešenega. Tak izhod iz zagate se sam logično vsiljuje in ni arbitraren. V kazenskem pravu pa so pred kratkim odpravili inkriminaciji splava in krvoskrunstva, pa zaradi tega ni nastala kaka boleča moralna praznina. Morda velja tu še omeniti da je mogoče z zakonom določati minimalno moralno dolžnosti, nikakor pa ne morale aspiracije, ki dejansko in metafizično presega meje danega.

V induktivni fazi se pravo pravzaprav ne razlikuje od znanosti, ker se pač giblje od posebnega k splošnemu. Težave in razlike nastajajo v deduktivni fazi, kjer se pojavita dva poglobitna problema. Prvič, je v znanosti objektivna dejanskost neodvisna, opojmeni znanstveni zakon pa odvisna spremenljivka, medtem ko je v pravu stvar obrnjena na glavo. Tu je zakon neodvisna, dejanskost pa odvisna spremenljivka. Stari pravni filozof von Ihering je zapisal takole:

Profesionalni filozof, ki ne razume nenavadnih interesov in potreb prava, ne vidi v pravnem formalizmu ničesar — ... razen očitno motenega odnosa med obliko in vsebino. Natanko zato, ker je njegov pogled usmerjen k bistvu stvari, mora nanj napraviti zelo neprijeten vtis, ko vidi ves ta pedantični kult simbolov, ki so sami po sebi povsem brez vrednosti in pomena, poleg tega pa vso majhnost duha, ki navdihuje formalizem in ki iz njega izvira. Toda tu gre za ponavljanje manifestacije, ki ravno zato, ker je zakoreninjena v bistvu vsega pravnega, vedno znova vznikne in bo vzniknila v pravu vseh ljudi.« [von Ihering, R. 2 II Der Geist des Romisches Recht 478—479 (1983)]

Če je namreč pogodba oblika, medsebojno komplementarni interesi dveh strank pa vsebina nekega potencialno spornega odnosa med dvema posameznikoma, potem ob sporu od vsebine ne ostane nič.

Ostane pa oblika, ki narekuje novo vsebino — namreč sodno razrešitev spora. Tako je pravo neka vrsta zasilnega spomina, ki semantično pomni, da bi vsebino nekega odnosa — kupoprodajnega, zakonske zveze, moralnega in tako dalje — obvaroval očitnega propada. Forma, oblika torej že po naravi stvari mora narekovati vsebino. V pravu preteklost narekuje

prihodnost, zato pa je tudi Princ Kropotkin dejal: »Une Code est une cristallisation du passe, pour etrangler l'avenir.«

Drugi problem, ki se pojavlja v deduktivni fazi aplikacije prava izhaja iz prvega zato, ker je neponovljivost pravno relevantnih dogodkov pravzaprav isti problem. Če bi bilo mogoče pokvarjeni pogodbeni odnos restituirati, tedaj tudi zatekanje k diktaturi oblike nad vsebino ne bi bilo potrebno. Tako pa je vsebina nepovratno propadla, kar epistemološko pomeni, da govorimo o neponovljivem dogodku, za katerega je na razpolago zgolj historična epistemološka metoda.

Empirična znanost ima namreč opravka s tem kar Horkheimer in Adorno imenujeta »fungible events«, namreč s ponovljivimi dogodki. Znanstveno je nek dogodek relevanten kot simptom neke znanstvene zakonitosti, ki sam dogodek po svojem pomenu daleko presega. Preko konkretnih poizkusov znanstvenik tipa za skrivnostmi narave, ki obstajajo objektivno in *in abstracto* in ki se po določenem misteriju, katerega je izborno opisal Heidegger v svoji knjižici »Was heist denken?«, dajo matematično izraziti. Pravtako kakor naš Izidor Cankar zatrjuje, da lepota obstaja objektivno in ni zgolj stvar okusa, je morda tudi res, da pravica in pravičnost obstajata objektivno in nista zgolj stvar interesa. In prav kakor Cankarju ni uspelo najti tiste »matematike«, ki bi bila skupni izrazni imenovalec vsega lepega, tako tudi naravopravnim teorijam vse od Tomaža Akvinskega naprej ne uspeva najti enega samega principa pravičnosti, ki bi objektivno obstajal, ali bi se ga vsaj dalo objektivno izraziti.

Anglosaška pravna šola je ves čas trdila, da sodniki v precedenčnih primerih zakona ne ustvarjajo, marveč ga le *in pectore* odkrivajo. Danes je očitno, da je tu šlo za samoprevaro, ker navsezadnje velja *qualis pectus. talis lex*. Po drugi strani pa je Gödel končal to, kar je Russel zasnoval v svojih *Principia mathematica*, ker je dokazal da je tudi matematika mehanični in zato drugotni model mišljenja, torej da je prvotna organska intuicija. Anglosaški precedenčni pravni sistem, ki sloni mnogo bolj na sodnikih, kakor na pravnem silogizmu, je v tem smislu zato seveda bolj adekvaten.

S tem povezano je temeljno protislovje celokupnega prava. To protislovje, ki predstavlja gonilno silo pravnega razvoja je v tem, da se pravo odziva ravno na neobstoje objektivnega spoznanja tega, kar je prav, pri čemer pa po drugi strani predpostavlja možnost logične kompulzije, čeprav ta lahko temelji samo na znanih aksiomih o tem, kaj je prav. Če bi bil namreč vnaprej jasen vsaj en objektivno obstoječ etični princip, bi bilo iz njega mogoče izvesti vse ostalo pravo, katerega konkretiziranje sploh ne bi bilo potrebno, ker bi bilo vsakomur apriori jasno, kaj je v tem smislu »prav«. Po drugi strani pa je temeljna metafizična obljuba prava, kakor smo že rekli, v tem, da zamenjuje pravico fizično, gospodarsko in politično močnejšega s pravico upravičenega, torej tistega, ki je logično in moralno močnejši.

V resnici se pravo zato giblje v praznini, ki je z obeh strani omejena z dvema ravninama. Na eni so tista etična načela, o katerih se vendarle strinjamo. Prepričati nekoga navkljub njegovemu nasprotnemu interesu, da nima prav, je namreč mogoče samo na ravni strinjanja, na kateri mu bo

njegov superego dopovedal, da je npr. krasti, ubijati, posiljevati, delati škodo in ne izpolnjevati pogodb — nemoralno. (Pri tem velja poudariti, da je formacija tega superega sama posledica prava, oz. točneje socio-psihološka posledica procesa, ki ga imenujemo *normativna integracija*.) Druga ravnina je antagonistična. Na njej prihaja do sporov, katere je treba razrešiti z redukcijo na najnižji možni skupni imenovalec strinjanja dan v prvi ravnini. Zato lahko rečemo, da pravo izkorišča (pa tudi ustvarja) to relativno razliko med ravnijo interesnega nestrinjanja na eni ter ravnijo moralno-etičnega strinjanja na drugi strani. Čim nižji je omenjeni skupni imenovalec organskega strinjanja, bolj se mora določena družba ali država zatekati k vsiljenim formalno-logičnim pravilom o tem, kaj je prav in kaj ne. Stari kitajski pregovor, da ima kaka družba toliko več prava, kolikor bližje je svojemu propadu (*anomiji*), zato popolnoma drži.

Razlika med znanostjo in mitom je v falsifikabilnosti. Mit namreč producira lastne »dokaze« o svoji resničnosti, medtem ko nepravilna teorija v znanosti propade v eksperimentu. Pravo pa je le delno mit — namreč natanko v toliko, v kolikor je sposobno z lastno konkretizacijo inducirati tisto raven strinjanja, s katero potem svojim udeležencem dokaže, da nimajo prav. Pride pa točka v razvoju zgodovine, ko pravo tega ne zmore več in ko nihče več noče verjeti, da je — kljub vsakodnevni pravni praksi — suženj premičnina, katero je mogoče kupiti na prostem trgu. Tedaj, če podaljšamo znanstveno metaforo, pravo v zgodovinskem eksperimentu propade, po prevratu pa ga nadomesti drugačno pravo. Marksistična teorija o pravu pa postulira odpravo interesnih neskladnosti in nasprotij — kot posledico tehnološkega razvoja — česar naravna posledica bi bila popolna prevlada omenjene ravni strinjanja. S tem bi pravo enkrat za vselej svojo zgodovinsko nalogo opravilo.

Če je to možno, ne vem. Vem pa, da je v konkretnih družbenih razmerah, v kakršnih se trenutno nahajamo, računati na kaj takega iluzorno. Povojna politična napaka, ko se je računalo s skorajšnjo amortizacijo prava, se nam v tem trenutku hudo maščuje. Ker pravni sistem, pravna profesija in sodišča niso bila vzeta resno — in še danes pravzaprav nimajo tistega mesta v tej družbi, ki bi ga zaradi poustvarjanja družbenega konsenza morala imeti — prihaja danes ne le do brezpravja, ampak tudi do katalizacije anomičnih procesov družbe, ki razpada v prah posameznikov. Ker je bil družbeni proces imenovan pravo potisnjen na stran, je ta družbena praksa znižala tisto raven strinjanja, katero je pravo ob dosledni in spoštljivi uporabi sposobno sproti regenerirati. Pot v pekel je pač pogosto tlakovana z dobrimi nameni.

Zadeva pa je še drugače relativna. Če namreč znanstvenik trdi, da je kamen lesen, ne bo zato kamen nič manj kamenit. Če pa zakon trdi, da je družina patriarhalna institucija in če iz tega izvaja določene praktične posledice, je najverjetneje, da bo družina zaradi tega res bolj patriarhalna. Tu se je zavozljal tudi neslavni Jeremy Bentham, genij buržoazne neumnosti, s svojim felicificnim kalkulusom: pozabil je namreč, da vsaka praktično izražena preferenca povratno vpliva na sam preferenčni vrstni red.

Kakorkoli že, tudi na pravo je spričo tega mogoče gledati kot na sistem dveh ogledal, ki *ad infinitum* odbijata sliko ontologije v deontološkem ogledalu in vice versa tako, da se nam že pri četrtem odmiku zvrsti v glavi. V tem smislu pravo ni statično, ampak je zgodovinski proces. Če bi verjeli Marxu, bi morda rekli, da je navsezadnje vse odvisno od tehnološkega napredka, toda kdo bo danes še resno verjel, da je suprastruktura res samo odvisna spremenljivka infrastrukture. Toda to je že drugo vprašanje.

Če je pravo kot celoti lastna omenjena reflektivnost, pa velja popolnoma isto za vsak posamičen pravni primer. Pravniki namreč gleda na določen dejanski stan z očali pravnega reda, pri čemer so zanj določene stvari bistvene, druge pa ne. Dostojevski je o enem umoru lahko napisal roman, medtem ko je za pravnika pri takih zadevah bistveno le, prvič, da je bilo ubito človeško bitje, drugič, da je to storil drug človek, tretjič, da je med dejanjem drugega in posledično smrtjo podana vzorčna zveza in, četrtič, da je storilec ubijal ne v silobranu, skrajni sili, iz neprištevnosti itd., ampak *dolo malo*, kar Angleži imenujejo *malice aforethought*.

Če si ta očala snamemo, tedaj uboj ne obstaja več. Zato pravi Hobbes *civil laws ceasing, crimes also cease*. Skratka, norma projicira določeno etično dejanskost. Dekriminalizacija krvoskrunstva in homoseksualnosti v slovenskem kazenskem zakonu na enak način snema pravna očala in morda v eni generaciji ali dveh tega vprašanja sploh ne bo več niti med nepravnikih. Še leta 1860 je bilo v Angliji preko 150 t. i. *felonies*, to je hudodelstev, za katera je bila predpisana smrtna kazen. Danes o večini teh stvari ni več ne duha ne sluha. Spomnimo se samo kakšna anatema sta bili svoje čase razveza in abortus, torej stvari, ki jih danes jemljemo za same ob sebi umevne. To, kar pravo družbi da, to ji lahko tudi vzame.

No, v konkretnih primerih pravnik torej ločuje bistveno od nebistvenega po pravnih merilih. Govorimo torej o pravno relevantnih in pravno irrelevantnih dejstvih. Camus v *Tujcu* na dolgo in široko dokazuje, kako je bila vročina, ki je storilca pripravila k temu, da je sprožil revolver, relevantna, medtem ko je pravo spraševalo, ali je storilec jokal na materinem pogrebu, kar bi kazalo na njegovo trdosrčnost in posredno dokazovalo njegovo indolentnost — torej *dolus malus*.

Klasična psihiatrija je od Kanta privzela razlikovanje med percepcijo in apercepcijo. Slednja je percepcija plus razumevanje. Intuicija brez pojma je namreč slepa, pojem brez intuicije pa prazen, pravi Kant. Pojem torej povratno vpliva na čisto percepcijo že v vsakdanjem življenju, jasno pa tudi v znanosti. V pravu je pa ne le »prispeva«, marveč kar povzroča doje-manje določene stvari kot bistvene. Razlagalna vrednost kekega znanstvenega zakona se lahko meri tudi s povratnim učinkom, ki ga ima na opažanje. V pravu to pomeni, da policija praviloma ne bo uvidela, da je storilec storil dejanje v skrajni sili, to pa iz enostavnega razloga, ker policija ne ve kaj je to skrajna sila, ki je sestavljen pravni pojem. Sodnik se bo spustil v ugotavljanje skrajne sile na glavni obravnavi zato, ker mu je kot pravniku jasno, da nobeno še tako kruto dejanje ne more biti kaznivo, če je bilo z njim odvrnjeno še večje grozeče zlo. Ubiti enega človeka, da bi jih s tem rešili pet, je pravno sprejemljivo.

Vse to ni nič posebno razburljivo. Stvar pa se zaplete, ko ugotovimo, da ne gre za vprašanje umora in skrajne sile, ampak da ima npr. kazenski zakonik kakih tristo členov. Od tega jih je kakih 100 v splošnem delu, kjer so takorekoč izpostavljena pred oklepaj vprašanja, kakor skrajna sila, prištevnost, oblike krivde, odmere kazni itd. — medtem ko je v posebnem delu seznam vseh kaznivih dejanj. Kar bom sedaj povedal velja *mutatis mutandis* tudi za vse druge pravne veje.

Navaden umor, naprimer, predpostavlja uporabo vsaj dveh členov kazenskega zakonika. Iz splošnega dela moramo na vsak način vzeti vprašanje naklepa, iz posebnega pa opredelitev kaznivega dejanja umora, ki ima, kakor sem že povedal, točno določeno število točno opredeljenih elementov. Ubiti pa je mogoče tudi v skrajni sili, v silobranu, v neprištevnosti, v dejanski zmoti, v obrambi drugega človeka itd. V posebnem delu je umor lahko, kakor pravimo, v steku, z dejanjem roparske tatvine, vlomne tatvine, posilstvom in praktično vsakim drugim kaznivim dejanjem.

Govorimo torej o *kombinacijah* posameznih določb. Kombinacije, ki spreminjajo vsaj pomen določb splošnega dela, kadar so te uporabljene za posamična kazniva dejanja. Neprištevnost nekega kleptomana pri tatvini je namreč nekaj povsem drugega od neprištevnosti nekega požigalca. Če tako izračunamo število možnih kombinacij med omenjenimi 300 člani, in če pri tem po konservativni oceni vzamemo, da vsak člen KZ predstavlja enoten pojem (kar sploh ne drži) in če se dalje omejimo samo na kombinacije 2, 3, 4 in petih določb, dobimo reči in piši 50 milijard kombinacij.

Takoj nam postane jasno, da je zakon zgolj abeceda, iz katere življenje pa pravnik sestavlja besede. Pravna teorija je v tisočletjih razvoja razbila pravno relevantne situacije na prafaktorje natanko tako kot tisti, ki je izumil abecedo in s tem prekosil Kitajce, ki se še vedno izražajo z najmanj 3000 karakterji. Temu v sistemski teoriji pravimo *strateška simplifikacija*. Razlika med anglo-saškimi precedenčnim pravnim sistemom in kontinentalnim pravnim redom je razlika med abecedo in kitajskimi znaki, ki so semantični oklepaji s polivaletnim pomenom.

Pri 50 milijardah kombinacij pa je seveda težko govoriti o striktni zakonitosti, po kateri bi moralo biti vse z zakonom vnaprej določeno. Mar jezikoslovec lahko trdi, da pozna vse besede nekega jezika? Najbrž ne. No, a *fortiori* bo kaj takega težko trdil prvošolček, ki se je pravkar naučil abecede.

Tako v vsakem posamičnem primeru prihaja do tega, da si pravnik sam sestavi zgornjo premiso svojega silogizma v upanju, da je njegova kombinacija kar najbolj adekvatna, to je, da si odvetnik na nasprotni strani ne bo izmislil boljše. Trditi kaj takega z gotovostjo ne bo mogel, dokler mu računalnik ne bo nudil ekspertnega programa, ki bi prečesal vse možne kombinacije.

Pa smo spet pri dveh ogledalih. Dejansko stanje v pravu sicer določa izbiro norme, toda izbira norme vzvratno določa apersepcijo dejanskega stanja. Kar naenkrat postane bistveno npr. to, da nekdo ni jokal na materinem pogrebu, ali to, da je kapitan v viharju malomarno pozabil ukazati, naj se dvigne viharno jadro, zaradi česar je prišlo do brodoloma, kapitanu

pa je bila odrečena pravica posluževati se določb o skrajni sili, ker je nevarnost sam zakrivil. Da bi se rešil torej nima pravice z rešilne deske pahniti nekoga, za katerega je gotovo, da ne bo preživel, ker s tem zagreši uboj iz malomarnosti.

Iz tega izvira še dvojje stranskih, pa zanimivih vprašanj. Prvič je vsaka skrajna sila, silobran, dejanska zmota ali kak drug razlog za izključitev protipravnosti oziroma kaznivosti zelo dvorezen meč. Če namreč dovolimo silobran ali skrajno silo kot zagovor, potem takoj postane verjetneje, da bodo ljudje, kadar se najdejo *in extremis*, skušnjavi nudili veliko manj voljnega odpora skušnjavi. Nedavni primer iz New Yorka, kjer je nekdo povsem legitimno izzval situacijo, v kateri je bil prisiljen v silobran, je lepo orisan v filmu *Deathwish*, katerega je kdo med vami morda videl. Nek izraelski profesor je zato povsem resno predlagal, naj bi kazenskopravna pravila razdelil na tista, ki jih poznajo le ljudje in ona, ki jih poznajo tudi sodniki. Taka *akustična delitev* obnašalnih in odločevalnih pravil kaže na to, kako hitro refleks iz enega ogledala preskoči v drugega — in se pri tem spremeni v lastno nasprotje.

Drug primer izvira iz pravne zmote, *error juris*. Po rimskopravnem načelu *ignorantia iuris nocet*. Nepoznavanje prava gre torej na lastno škodo. Nihče še ni pojasnil zakaj pravo vztraja pri nepravilnem kaznovanju nekoga, ki npr. izhaja iz Kuwaita in ne ve, da je bigamija pri nas prepovedana, pa se vdruči poroči. Subjektivno je tak človek ravno tako nedolžen kot oni lovec, ki strelja na medveda, ta pa se kasneje izkaže za — sedaj žal mrtvega — so-lovca. Toda, če prav premislimo, postane hitro jasno, da bi upoštevanje nepoznavanja prepovedi bigamije pri našem Kuwaičanu nadredilo njegovo subjektivno apercipijo norme, njenemu »objektivnemu« po-menu. Tako bi subjektivno razumevanje v pravu sploh nadvladalo objektivno normo, ki bi bila s tem enostavno izničena. Znanost si zmoto o znanstvenem zakonu lahko privoščiti, ker to objektivno danega znanstvenega zakona niti malo ne izpremeni. V gradbeništvu se npr. (fizikalno) »nezakonit« jez enostavno podre. V pravu pa ima zmota takojšen povratni vpliv na sam zakon, katerega družbeni učinek ni kar vnaprej samoodsebnost dan in je zato treba nenehno bdeti nad njegovim uresničevanjem. Tisto, kar je za gradbeništvu fizikalni naravni zakon s svojim objektivnim obstojem, tisto je za pravni zakon država s svojim policajem. Če bi bili pravni zakoni — in pri današnjem stanju prava hvalabogu, da niso — enako neizbežni, kakor so naravni, tedaj ne bi bilo ne kriminalitete, ne prometnih prekrškov in ne kršenja pogodbenih obveznosti.

Iz tega izhaja še ena zanimiva ugotovitev. Razen v kolikor so nespametni ali nepoučeni, se ljudje ravnaajo po naravnih zakonih; če se ne, so vedno kaznovani in narava ne pozna nobenih olajševalnih okoliščin. Kljub temu vsak opazi, da se jezovi — npr. tisti v Longaroneju — še vedno podirajo. Lahko si predstavljamo, kako čudežno je pravzaprav, da se ljudje še kar držijo pravnih navodil, kjer je pravna sankcija — kadar sploh je — sporadična in nedosledna. Temeljni problem prava in pravne znanosti sploh, posebej pa še pravne epistemologije, je namreč odsotnost vsakega danega skalnatega dna, na katerega bi se bilo mogoče zanesti, kakor se je v zna-

nosti mogoče zanesti na objektivni in neizogibni obstoj naravnih zakonitosti. Vem, tako v fiziki, kakor v meta-fiziki so že davno prišli do tega, da teorija in percepcija vsaj opredeljujeta, če že ne določata predmet preučevanja. Toda to so tam, recimo od Kanta in Schopenhauerja naprej, teoretična vprašanja, ki se zastavljajo reflektivni psihi. V pravu pa ta problem čaka, kakor smo npr. videli pri pravni zmoti, za vsakim praktičnim vogalom. In ne samo v pravu, temveč v vsej družbeni teoriji.

Drugo vprašanje, katerega bi se želel dotakniti pa zadeva samo dokazovanje. Rekli smo že, da so vsi pravno relevantni dogodki historični v tem smislu, da jih ni mogoče replicirati. Pomembni so namreč sami zase, ne kot simptomi neke višje, globlje ali večje zakonitosti. Kadar elektrotehnik v krogotoku dokazuje razmerje med močjo, napetostjo in uporom, je posamičen dogodek zgolj *prilika*, v kateri se izrazi zakon $I = U/R$. Kadar pa konkreten krogotok zaradi prevelikega upora povzroči požar, v katerem je umrl človek, nas ta splošna zakonitost ne zanima, čeprav nam je znana in nam morda celo razloži vzrok požara; zanima nas prav preteklosti: zapadli kratki stik. Tega pa v njegovi edinstvenosti ni mogoče ponoviti, čeprav je mogoče oponašanje (rekonstrukcija) dogodka, ki pa dokazuje zgolj njegovo možnost in verjetnost, ne pa tudi, da se je zares zgodil zaradi tega in tega.

Lahko bi rekli, da znanstvene zakonitosti trajajo v času in jih je zato mogoče preverjati ne samo danes, ampak predvsem jutri in jih tako dokazovati — spet z danes na jutri — medtem ko historični dogodki zapadejo in puste za seboj kvečjemu trajne sledove. Te trajne sledove največkrat imenujemo materialne dokaze. To, pa še mnogo drugega, so tista *facta*, ki jih sodnik mora imeti, da bo lahko izrekel svoj *ius*.

V zadnjem času postaja probabilistično dokazovanje tudi v pravu aktualna tema. Problem je seveda spet v tem, da statistično-probabilistične ekstrapolacije izhajajo iz zakona o velikih številih, pri čemer se specifične slučajnosti izničijo, medtem ko so te pri historičnih pravno-relevantnih dogodkih ravno odločilne, ker nas ne zanimajo posplošeni »trendi« kakega pojava — npr. kriminalitete — marveč nas zanima, ali je prav določena oseba, ob prav določeni priliki iz svojih specifičnih nagibov res storila določeno dejanje. Uporabljen je po svoje Bayesov teorem, ker predstavlja matematični most med splošnim in posamičnim, saj pri Bayesovi enačbi verjetnost vsakega nadaljnjega dogodka vpliva na modifikacijo apriorne v aposteriorno verjetnost. Vendar pri tem obstaja velika nevarnost, da ne bi prišlo do t. i. *dwarfing of soft variables*, to je, do nezavednega povratnega prilagajanja nekvantifikabilnih dokaznih elementov. Bernoullijeva enačba pa je po drugi strani lahko koristna v toliko, v kolikor daje matematično točen izraz tistemu, čemur bi Srbi rekli *podudranje dokaza*. Pokaže npr. kaj pomeni dejstvo, da se probabilističen dokaz s prstnim odtisom in pa oni z vlaknom v določeni meri skladata. Zanimivo je v tem pogledu dokazovanje očetovstva v paternitetnih pravnih. To je ena redkih izjem v pravu, pri kateri ima nek kritični pretekli dogodek tako posledico, ki nespremenjeno *traja v času* in pri katerem empirični dokaz o posledici ne dopušča nobenega dvoma o vzroku. Če namreč z produktivnim pravilom dobimo

verjetnost 0,99, da otrokova kri genetično poteka od toženega očeta, potem to sedanje stanje dokazuje, da je toženec otroka tudi spočel. V odškodninskem pravu pa se pogosto zastavlja vprašanje vzročne zveze med dejanjem in posledico, pri čemer je presoja vzročnosti pogosto — npr. pri adekvatni vzročnosti — izraz očitavnosti vzročnega dogodka. V kazenskem pravu je presojanje vzročne zveze manj dvoumno, ker je vsak potrební pogoj, npr. alkoholiziranost voznika, po *sine qua non* logiki tudi že zadostni pogoj, ako je v zakonu označen kot kazniv.

Pač pa je v kazenskem pravu zanimivo vprašanje utemeljenega suma, ker je ta pozitivni pogoj za začetek sodnega procesa zoper določeno osebo. Da je utemeljenost suma gnostično vprašanje, tega najbrž ni treba posebej utemeljevati. Verjetnost, ki se zahteva, pa ni samo kvantitativna. Taka verjetnost bi bila npr. podana z najdbo prstnega odtisa, ali vlakna — ki *in abstracto* dokazuje storilčevo prisotnost na kraju kaznivega dejanja. Cela vrsta ameriških pravnih primerov pa dokazuje, da abstraktna verjetnost, pa naj je še tako visoka, ni nikakršen dokaz, to pa prav iz »slučajnostnih razlogov«, katere sem prej omenil. Podani morajo biti še specifičnost, artikulabilnost in osredotočenost dokaznega materiala, sicer se preko *zaupanja* policiji pristojnost sojenja prenaša s sodne na izvršilno vejo oblasti. Tako »zaupanje« pogosto prenaša oblast tudi s sodišča npr. na psihiatričnega izvedenca pri presoji prištevnosti, ki je pravni in ne medicinski pojem.

S stališča pravne epistemologije je zanimiva tudi razlika med kazenskim in civilnim, pravnim postopkom. V slednjem je ugotavljanje resnice zgolj sredstvo za razrešitev spora, kar je za pravo nadvse normalno. V kazenskem postopku, ki je civilnemu po pol-brat in je tudi precej mlajši, pa je, kakor bomo videli ravno obratno: spor je umetno insceniran, da bi se resnica nepristransko ugotovila. Za začetek pravnega, zasebnega postopka je potrebna zgolj določena tangencialna zveza med tožencem in spornim predmetom, npr. posest osporavane stvari. V kazenskem postopku pa je po svoje ves čas sporno, ali spor sploh obstaja, ker (ob)toženec ves čas vztraja, da je tožilec tožil napačno osebo. Paradoksalno je še to, da je prav predpogoj omenjen utemeljenosti suma tisti, ki prenaša epistemološke napore in pristojnosti s sodišča na policijo, saj postopka sploh ni mogoče začeti, če ni že spočetka več ali manj jasno, kdo je dejanje storil in zakaj. Zato ima Kafka v svojem »Procesu« povsem prav — to pa velja predvsem za kontinentalni evropski postopek — ko izhaja iz predpostavke, da je Josef K. že kar apriori kriv, ker se sicer zoper njega postopek sploh ne bi bil začel.

Objektivnost v znanosti izhaja iz objekta samega, kateremu je v eksperimentu dovoljeno, da govori sam zase oz. v imenu zakonitosti, katero pač izkazuje, manifestira. V pravu taka objektivnost ni mogoča. Edina eksperimentalna metoda, ki se je v pravu kdaj s pridom uporabljala, so bile t. i. ordalije, božje sodbe, pri katerih so preizkušali krivdo s potapljanjem v vodo in pri tem predpostavljali, da voda krivega ne bo sprejela; s preizkusom v rakvi, pri čemer so predpostavljali, da bodo rane ubitega pričele krvaveti, če vanjo stopi morilec; s hojo po razbeljenih lemezih, pri čemer so opazovali, kako se opekline celijo. Sodelovanje duhovnikov pri ordalijah je bilo po IV. lateranskem koncilu (1215) prepovedano in so zato počasi

odmrle. Do takrat pa je bil preizkus z božjo sodbo vendarle nekakšen transcendentalen eksperiment, pri čemer so izhajali iz predpostavke, da Bog sodeluje pri manifestaciji v času trajajoče prav tako transcendentalne krivde.

Ko je bil dokaz z božjo sodbo enkrat prepovedan, sta se kontinentalni in anglo-saški sistem epistemološko ločila prav ob osi objektivnosti. Na kontinentu je katoliška cerkev uvedla stari sicilski inkvizitorni postopek iz časa rimskega prava, pri čemer je priznanje nadomestilo dokaz z božjo sodbo. Priznanju pa je pripomogla tortura, ki je bila na našem območju ukinjena šele 1776. leta, torej v času Marije Terezije, ali točneje njenega ministra Sonnenfelda. Pri tem je morda zanimivo, da je Codex Theresiana edini ilustrirani zakonik, v katerem najdemo prijazne ilustracije o tem, kako uporabljati tako prakso, kakor tudi dunajsko torturo. Tortura je bila torej epistemološki surogat za božjo sodbo na kontinentu, pri čemer je treba vedeti, da se ni uporabljala kar tako, ampak da so bile za njeno uporabo točno določene dokazne predpostavke. Postaviti se moramo namreč v položaj tistikratnih sodišč, ki so se zavedala — morda bolje, kakor se zavedamo danes — da dokaz o preteklem dogodku ni mogoč, medtem ko je *confessio regina probationum*: priznanje je kralj dokazov. Objektivnost so v inkvizitornem postopku poskušali vzdrževati tudi tako, da sodeče sodišče obtoženega ni nikoli videlo, ampak je sodilo, tako kakor danes kasacijska sodišča, samo po dosjeju, sodnem spisu. Veljalo je načelo: *Quod non est in actis, non est in mundo*.

V Angliji pa se je v istem času razvil precej humanejši porotni postopek z obilnim dokaznim pravom, katerega je občudoval že Montesquieu, zaradi česar imamo še danes sodnike porotnike tudi pri nas.

Grobo posplošeno je mogoče reči, da je šla kontinentalna Evropa za kvantiteto informacij, medtem ko je šel angleški postopek za njeno kvaliteto. Objektivnost v angleškem postopku je namreč rezultanta več okolnosti:

1. sodnik je tam le pasivni procesni vodja, ki ne postavlja nikakršne hipoteze in mu je tudi ni treba raziskovati; to počneta stranki, tožilec in zagovornik;

2. porota je že zaradi svoje okornosti nesposobna za kakršnokoli aktivno vpletanje v preiskavo in je zato tudi zgolj pasivni receptor antitetičnih lokazov obeh strank;

3. menjava obeh strank v njihovih dokaznih izvajanjih je alternacija antitetičnih dokaznih bremen: dokler obramba uspešno parira obtožbi in *vice versa*, ostaja porota kot prislovnični osel med dvema kupoma sena — torej neodločena. Isto velja za sodnika, kadar sodi sam, le da je kot profesionalec bolj izpostavljen predsodkom, ker iz preteklih izkušenj ekstrapolira na primer, ki je pred njim. Laičnost porotnega sojenja ima torej tudi svoj pomen.

Objektivnost v pravu je torej procesno sestavljena iz, prvič, pasivnosti in, drugič, iz aktivne ambivalentnosti. Rekli boste, kaj pa ima to opraviti z objektivnostjo. Ni naključje, da je Francis Bacon kot prvi empirični epistemolog po svojem poklicu javni tožilec in da zatrjuje, da se mora znanstvenik znebiti vseh predpostavk in hipotez, torej izhajati iz nulte hipoteze. To znanstveniku, ki aktivno raziskuje, ni mogoče, sodniku in poroti v anglo-

saškem postopku pa je — in sicer zato, ker mu jim treba stvari aktivno raziskovati in torej ne potrebujejo nobene začetne hipoteze.

Znanstvenik ne more biti pri svojih raziskavah nikoli objektivni, objektivni pa je *feedback*, ki ga dobi iz eksperimenta. Pravniku eksperiment ni dan, zato pa mora biti pri samem ugotavljanju dejstev toliko bolj odprt za vse informacije.

Omenjeni pasivnost in ambivalentnost sta prav ta odprtost za informacije. Odločitev ni nikoli nepristranska. Nasprotno, njena naloga je, da se odloči za eno stran. Nepristranski pa je lahko postopek prihajanja do te odločitve, če je odločevalec kar najdlje neodločen, torej tudi abivalenten in če mu stvari ni treba aktivno raziskovati. Odločitev je — epistemološko gledano — sekanje informacijskih kanalov: volja preseka razumu pot, računalnik je izključen. Iz tega dejstva izhaja v pravu npr. doktrina *res iudicata*, ki pravi, dovolj je dovolj, včasih je sama odločitev bolj bistvena, kot njena pravičnost — in da se torej pravno ugotavljanje dejstev ne more ponavljati v nedogled.

Nepristranskost v pravu je torej produkt dveh zoper-stavljenih pristranskosti. To pa je mogoče iz enega razloga, ki je lasten vsem pravnim situacijam. Pravo je namreč znanost o sporih in njih razreševanju. Vse pravno navsezadnje izvira iz spora. V sporu pa je narava stvari taka, da je navadno določena ena sama kolizijska točka, v kateri dve ladji trčita. Dva človeka se ne moreta prerekati, če eden govori o tem, da sosedove kure zobajo po njegovem vrtu in da je to motenje posesti, drugi pa pravi, da mu je prvi prodal kravo, ki se je izkazala za jalovo, kar da je kršitev kupoprodajne pogodbe zaradi skrite napake.

Ne, vsak spor je v tem smislu monocentričen, ima eno kolizijsko točko, v kateri pride do binomične opredelitve: da ali ne. To je seveda čudovito, ker sodnik s svojega stola zaradi tega niha in niha, navsezadnje pa brez posebne vpletenosti lahko reče, da ali ne — in je torej do tega trenutka objektivni, neopredeljen. Sodnik, ki se s svoje pozicije vpleta v dogajanje pred njim ni noben sodnik, ampak je tožilec in sodnik obenem — kjer velja kadija tuži, kadija sudi in o kaki objektivnosti več ne more biti govor. Isto velja za preiskovalnega sodnika, ki je že kot denotacija *contradictio in adiecto*.

Pravo-sodno odločanje torej ne more biti policentrično, kakor je npr. upravno odločanje, odločanje v gospodarstvu in drugje, kjer je na razpolago cela paleta možnosti, med katerimi odločevalec svobodno izbira. Mladoletniški sodnik, ki odloča o tem, kaj naj naredi z delinkventom, pa tudi kazenski sodnik, kadar na koncu odloča o kazni — ni več sodnik, ampak je kot vsak drug odločevalec, le da v slednjem primeru seveda velja, da je potreba po objektivnosti že prestala, ker pride do izreka kazni šele, ko je bila krivda na objektivni način ugotovljena.

Ne smemo se pustiti preslepiti. Ni namreč vse, kar se dela po zakonu tudi pravo. V kazenskem postopku je npr. očitno, da je veliko igrarenje policije pred popolno ugotovitvijo krivde, kršitev najbolj temeljnega pravnega načela, ki prepoveduje zatekanje k sili, namesto logične kompulzije.

Tu se torej vračamo k fantastičnemu falsifikatu, kakršnega predstavlja tortura — in vse njene moderne inačice.

Ker pravo nadomešča uporabo sile z uporabo logike, je vsaka regresija nazaj na silo — na primer odvzem prostosti brez sodnega preverjanja, da je res podan artikuliran in specifičen sum, da je nekdo storil kaznivo dejanje — po svojem metafizičnem bistvu bolj protipravno dejanje, od samega hudodelstva, ki negira eno samo normo.

No, če to ugotovitev izpeljemo do njenega logičnega sklepa, ugotovimo, da bi npr. v kazenskem postopku morali prepovedati vsak stik med policijo in osumljencem. To imenujemo načelo disjunkcije strank. Izvira iz omenjene prepovedi samopomoči, ki pomeni negacijo vsega pravnega. To pa epistemološko tudi pomeni, da obdolženec pod prisilo nikakor ne more postati vir dokazov zoper samega sebe, da se mu celo *instrumenta et producta sceleris* ne morejo vzeti, ako nima država nad njimi lastninske pravice.

In da ne bo pomote. To ni idealistično pojmovanje, ker je v 18. stoletju v angleškem pravu dejansko obveljala doktrina po primeru *Entick v. Carrington*, ki je dovoljevala odvzem kontraban da smao, če je krona lahko dokazala, da ima nanj lastninsko pravico. Toliko opevana liberalizacija modernega časa je neslavno propadla v ameriškem primeru *Warden v. Hayden*, kjer sodniki niso niti razumeli, za kaj pravzaprav je šlo.

Epistemološke težave v kazenskem postopku torej nastajajo predvsem iz tega, da osumljenec pod prisilo ne more postati vir dokazov zoper samega sebe. Njegovi dnevniki, pisma, dokumenti, kri, lasje, obleka itd. se po pravni logiki ne bi smeli odvzeti, isto pa velja seveda za elektronsko prisluškovanje telefonu itd. Tudi po našem Zakoniku v kazenskem postopku je prepovedana vsaka sila, grožnja in preslepitev, vendar pri nas nimamo t. im. ekskluzije dokazov v tistem obsegu, kakršnega bi logična poštenost zahtevala.

Tu se porota spet izkaže za idealno. Od laikov je namreč mogoče izključiti vsak dokaz, če je bil pridobljen v nasprotju z načelom, da je sila med procesnimi strankami prepovedana. To pri nas ni tako mogoče, ker profesionalnega sodnika ni tako lahko prevarati. V ameriškem pravu pa velja, da je npr. vsak dokaz, katerega je obdolženec dal potem, ko je bil aretiran brez izkazane utemeljenosti suma, da je res storil zadevno kaznivo dejanje, izključen od porote zato, ker navsezadnje krši omenjeni temeljni postulat prava.

Tu spet pridemo do zanimivega epistemološkega paradoksa, ker gre kvaliteta informacij v kazenskem postopku na račun njene kvantitete. Objektivnost in nepristranskost sojenja je namreč tudi stvar procesne enakosti obeh strank. Samo dve enakovredno zastopani strani bosta v procesu omogočili tisto sodniško nihanje in ambivalentnost, o kateri smo prej govorili. Zato je npr. pravica do zagovornika važna tudi za nepristranskost sodišča in ni le interes obdolženca. Pri tem pa seveda ne gre zgolj za prisotnost na glavni obravnavi, ampak tudi za dejanja davno pred tem — npr. za zaslišanje na policiji, za izvedbo hišnih preiskav itd. Če so določena dokazna dejanja opravljena v predsodnem postopku brez prisotnosti odvet-

nika, je njihova epistemološka legitimnost vprašljiva, ne glede na vprašanje konjunkcije in diskjunkcije. Prepoznava storilca pri policiji je lahko inscenirana, ker lahko enega belca postavite med pet črncev. In tako dalje.

Če se dokazi, ki so pridobljeni bodisi neposredno bodisi posredno s kršenjem teh načel, izključijo, tedaj pride do paradoksa, kjer, kot je rekel znani sodnik Cardozo, se policaj zmoti, hudodelec pa odkoraka na prostost: the constable blunders and the criminal goes free.

In prav to protislovje predstavlja osrednjo dialektiko razvitega kazenskega procesa, ki ima v sebi izvorni greh, da se zanima za resnico zaradi nje same, pri tem pa mora ohranjati svojo legitimnost. Pravdni postopek tega problema namreč ne pozna, saj je tam ugotavljanje resnice zgolj sredstvo za razrešitev spora. V kazenskem postopku pa je spor — kontradiktornost — epistemološko sredstvo za objektivno ugotavljanje resnice.

Če prav premislimo namreč ni nobenega razloga, da bi moralo biti ugotavljanje kazenske odgovornosti organizirano kot spor. Srednjeveški inkvizitorni postopek je bil čisto nesporen — pa so potem ugotovili, da pri tem trpi objektivnost sojenja. Kazenski postopek je zato recipročna slika originalnega zasebnega, pravnega postopka, kjer relevantnost resnice preneha tisti trenutek, ko se stranki glede kur in krave pobotata.

Ko pa je enkrat stvar organizirana kot spor, je nujno, da damo strankama določeno enakost orožja, ker je spor mogoče samo med približno enakima partnerjema — sicer govorimo o prevladi. Če naj bosta partnerja enaka, kar navsezadnje služi objektivnosti sojenja, ne moremo enemu od njih — npr. policiji — dovoliti, da drugega prisili, naj izpove s svojo škodo, ker to ni več spor, ampak maškerada spora. Če pa to načelo izvedemo do konca, se bo zgodilo, da bodo določeni dokazi izključeni. Quod erat demonstrandum, namreč, da gre kvaliteta presoje informacij na račun njene kvantitete.

In v tem je trenutna točka obupa nad pravno epistemologijo. Pri nas se ta vprašanja še ne zastavljajo, ker je naš proces — kakor ves evropski — v zaostanku kakih trideset do petdeset let za anglo-ameriškim. Slednji se je razvijal empirično, po precedensih zato, ker je imel in še ima vsak možnost direktnega sklicevanja na svoje ustavne pravice. Evropsko ustavno sodstvo, ki se je rodilo 1929. leta z novelo avstrijske ustave, in tudi jugoslovansko ustavno sodstvo, ki ima primat v socialističnih zakonodajah, pa z velikimi koraki teži v precedenčno-empirično identificiranje tistih spornih točk v družbi, ki žulijo državljana. Ta je do grla sit birokratske prevlade, saj se mu ta s svojo avtoritarnostjo otepa že od absolutistične države sem.

V prihodnosti, in s tem bi zaključil, bomo najverjetneje pričali razcvetu prava tako, da bo imel vsak državljani *actio popularis* na ustavni ravni — s čimer bo zasnoval spornost — in vse, kar je s tem povezano — v vseh tistih kolizijskih točkah, kj ga danes samo žulijo, pa nima foruma na katerem bi lahko sprožil spor.

Kot vidimo iz naših razprav, se je naša razprava o sociološki in pedagoški razpravi zelo bogata in zanimiva. Vse to kaže na to, da imamo v Sloveniji zelo razvito in široko razpravo o sociološki in pedagoški razpravi. To kaže na to, da imamo v Sloveniji zelo razvito in široko razpravo o sociološki in pedagoški razpravi.

Naše razprave o sociološki in pedagoški razpravi so zelo bogate in zanimive. Vse to kaže na to, da imamo v Sloveniji zelo razvito in široko razpravo o sociološki in pedagoški razpravi. To kaže na to, da imamo v Sloveniji zelo razvito in široko razpravo o sociološki in pedagoški razpravi.

V Sloveniji se je razprava o sociološki in pedagoški razpravi zelo bogata in zanimiva. Vse to kaže na to, da imamo v Sloveniji zelo razvito in široko razpravo o sociološki in pedagoški razpravi. To kaže na to, da imamo v Sloveniji zelo razvito in široko razpravo o sociološki in pedagoški razpravi.

1. SOCIOLOŠKA IN PEDAGOŠKA RAZPRAVA

Sociološka in pedagoška razprava sta dve zelo bogati in zanimivi razpravi. Vse to kaže na to, da imamo v Sloveniji zelo razvito in široko razpravo o sociološki in pedagoški razpravi. To kaže na to, da imamo v Sloveniji zelo razvito in široko razpravo o sociološki in pedagoški razpravi.

Kaj je novega na področju ruralne sociologije

ANA BARBIČ

Kot mnoge posebne sociologije, se je tudi ruralna sociologija lahko začela razvijati šele tedaj, ko so bile že postavljene splošne teorije družbe in družbenega razvoja in ko se je pojavila potreba po poglobljenem oz. natančnem empiričnem preučevanju socioloških vidikov kmetijstva, njegovih producentov in podeželja.

Ruralno sociologijo so začeli poučevati leta 1892 na univerzi v Chicagu. Dobrih 30 let za tem (leta 1935) je bilo v Združenih državah Amerike ustanovljeno Ameriško društvo za ruralno sociologijo, ki je istega leta začelo izdajati revijo *Rural Sociology*.

V Evropi se je ruralna sociologija pojavila precej pozneje; ne toliko zaradi pomanjkanja družbenih teoretikov, saj so vsi glavni misleci 19. stoletja Evropejci, kot zaradi vojn in gospodarskih kriz. Tako je bilo Evropsko društvo za ruralno sociologijo ustanovljeno šele leta 1957, svojo revijo *Sociologia Ruralis* pa je začela izdajati leta 1960. V letu 1964 je bil prvi svetovni kongres za ruralno sociologijo v Dijonu v Franciji kot rezultat skupnih naporov ameriškega in evropskega društva za ruralno sociologijo (1).

O TEORIJI RURALNE SOCIOLOGIJE

Ruralna sociologija ali sociologija kmetijstva?

Howard Newby (Univerza v Essexu, Velika Britanija) v svojem delu *Evropska družbena teorija in agrarno vprašanje: prispevek k sociologiji kmetijstva* (2) razmišlja o tem, kaj pomeni novejši izraz »sociologija kmetijstva« v primerjavi s klasičnim pojmom »ruralna sociologija«. Po njegovem gre naraščajoč interes za sociologijo kmetijstva razumeti predvsem kot reakcijo na empirične težave, ki so prizadele ruralno sociologijo, zlasti v Združenih državah Amerike v 70. letih. V tem okviru izraz »sociologija kmetijstva« pomeni vzpodbujeno potrebo po bolj kritičnem in manj empiricističnem pristopu k ruralni sociologiji, pomeni nekaj več kot eno od posebnih sociologij. Določenih (posameznih) prostorskih, socialnih in kulturnih vidikov ru-

ralne družbe namreč ni moč reducirati zgolj na kapitalistični način produkcije v kmetijstvu. Zaradi tega ruralni sociologi namenjajo vse več pozornosti klasični sociološki teoriji in politični ekonomiji, medtem ko Newby dokazuje, da se od teoretikov, kot so Marx, Weber in Kautsky, lahko naučimo mnogo več metodologije kot pa konkretne vsebine iz njihovih empiričnih prikazov in domnev o prihodnjem kapitalističnem razvoju kmetijstva. Klasična sociologija v Evropi 19. stoletja se je ukvarjala predvsem z oblikovanjem veljavne teorije industrijske družbe. Kmetijstvo je bilo — če sploh — obravnavano zgolj kot zgodovinsko ozadje, iz katerega je izšel industrijski kapitalizem. Analogno je bilo »ruralno« pojmovano kot nekaj predindustrijskega, predkapitalističnega in pogosto kot nekaj zaostalega ter ostankarskega. Ruralna sociologija dvajsetega stoletja je zaradi tega nedvomno trpela, kar je opazno v tem, da se ruralni sociologi niso menili za prispevke klasičnih teoretikov, še posebej tistih, ki so v analiziranju družbeno in družboslovno relevantnih problemov povezovali teorijo in metodo.

Zavestna preusmeritev mnogih ruralnih sociologov k sociologiji kmetijstva ima med drugim za posledico povečan interes za marksizem med študenti tretje stopnje in mladimi fakultetnimi kadri. Hkrati je opaziti povečano povezovanje med sociologijo razvoja in ruralno sociologijo, zlasti ker se razvite in nerazvite družbe pojmujejo le kot dve obliki istega globalnega procesa, ugotavlja H. Newby.

Prispevek Marxa, Webra in Kautskega k ruralno-sociološki teoriji

V analiziranju prispevkov klasičnih družboslovnih avtorjev z vidika potreb sodobne ruralne sociologije Newby ugotavlja, da je Marx preveč zaupal modelu britanskega kmetijstva, Weber tehnični superiornosti velikih proizvodnih enot, mnoge analize Kautskega pa so se po Newbyjevem mnenju že izkazale kot neveljavne. Središče pozornosti omenjenih teoretikov je pač bil urbani, industrijski kapitalizem in ne podeželje. Kljub temu pa so postavili mnogo vprašanj, s katerimi se mora ukvarjati »nova« sociologija kmetijstva.

Newby trdi, da Marxova teorija kapitalističnega razvoja hitro naleti na ovire, če se v njeni čisti formi skuša aplicirati na »zaostali razred« kmetijskih delavcev, družinskih kmetov in drugih neodvisnih kmetijskih pridelovalcev, katerih kontinuiran obstoj se ne vklaplja v Marxovo tezo o razredni polarizaciji znotraj kapitalizma. Po Newbyjevem mnenju je Marxova težava tudi v tem, da je jemal britansko, posebej še angleško kmetijstvo v njegovem tripartitnem sistemu (lastniki zemlje, kmetje, ki so imeli zemljo v najemu, in kmečki delavci brez zemlje) kot prototip, ki se bo v enaki obliki razvijal tudi drugje v Evropi. Izkazalo pa se je, da je samo v Angliji kmečki sloj izginil že pred razvojem kapitalizma.

Za razumevanje agrarnega vprašanja je uporabna predvsem Marxova teorija rente (III. poglavje Kapitala), s katero je moč pojasniti obstoj razreda lastnikov zemlje, ki se v konceptu razlikuje od buržoazije in proletariata kapitalističnih družb. Kakor hitro pa je ugotovljeno, da kmetijstvo v pogojih lastništva zemlje terja posebno teorijo razvoja, je treba narediti

korak naprej, to je, oblikovati teorijo sodobnega lastništva zemlje. Pri tem pa seveda lahko mnogo pomaga Marxov metodološki pristop.

Kot Marx, je tudi Weber (3) razvijal teorijo industrijskega kapitalizma, ki pa se od Marxove razlikuje v več vidikih. Predvsem je Weber izhajal iz kmetijstva, kakršno je obstajalo v Nemčiji in ne v Angliji. Ob tem pa ga je mnogo bolj zanimala kulturna preobrazba ruralne družbe kot pa sama politična ekonomija agrarnega kapitalizma.

V svojem delu Agrarno vprašanje Kautsky (4) izhaja iz ugotovitve, da sloj kmetov ne izginja, kot je predvideval Marx, temveč ostaja relativno stalna značilnost ruralne družbe. Po njegovem vsebuje kmetijstvo lastne zakonitosti kapitalističnega razvoja, ki se razlikujejo od razvojnih zakonitosti industrije, čeprav imajo spremembe v kmetijstvu svoj izvor v glavnih političnih in ekonomskih spremembah industrije in urbanih območij. Kljub ugotavljanju posebnosti kapitalističnega razvoja kmetijstva pa Kautsky vidi njegovo podobnost z industrijskim kapitalističnim razvojem v neprestanem širjenju kapitalistične produkcije, proletarizacije in celo večanja koncentracije produkcijskih sredstev. Seveda pa se širjenje kapitalizma v kmetijstvu kaže v drugačni obliki: ne toliko v širjenju območij, ki pripadajo kapitalističnim farmam, kot v vertikalni in horizontalni integraciji kapitalističnih farm v prehranbeno proizvodnjo in agrobiznis. Tudi proletarizacija ima v kmetijstvu drugačno obliko: ne pojavlja se toliko v izgubi lastništva, kot v diferenciaciji kmečkega gospodinjstva. Ko kmečka družina ugotovi, da nima dovolj zemlje za svoje vzdrževanje pod obstoječimi tržnimi pogoji, prodaja delo in ne kmetijske proizvode, ki postanejo le dopolnilni družinski dohodek. Tako se proletarizacija v kmetijstvu kaže v pojavu delavca-kmeta, kmeta-delavca ali polkmeta.

Kakšne so možne implikacije omenjenih družbenih teorij 19. stoletja za sodobno sociološko teorijo kmetijstva? Predvsem je treba upoštevati dejstvo, da so teorije Marxa, Webra in Kautskega nastale v določenih objektivnih zgodovinskih okoliščinah in kot del tedanjih političnih razprav, ki so vplivale na njihove predstavitve ter njihovo vrednotno usmeritev. Vendar so — če nič drugega, nakazali smeri potrebnega raziskovalnega dela.

Po Newbyju (2) je bistveno za razumevanje razvoja sodobnega kmetijstva analiziranje zveze med lastništvom zemlje ter produkcijo dobrin, in ne zgolj analiziranje enega ali drugega. To pa nakazuje potrebo po komparativni politični ekonomiji kmetijstva, ki bo upoštevala omenjeno zvezo. Avtor priznava, da takšen predlog lahko daje pretirano ekonomističen videz, če že nima namena spremeniti ruralne sociologije v eno od vej agrarne ekonomike. Razlog za takšno opredeljevanje je v dejstvu, da se ruralna sociologija sploh ni zanimala za ekonomska vprašanja, čeprav ostaja primarnost družbenega kot področje njenega preučevanja prvenstvenega pomena. Sklicujoč se na Marxa, Webra in Kautskega, določeni ekonomski odnosi terjajo vrsto družbenih predpogojev, da se lahko razvijajo. Seveda pa ruralni sociologiji hiti ni treba iskati za lastno utemeljevanje tako splošnih ugotovitev. V kapitalistični družbi je lastnina kapital. Zemlja morda ni mobilna, kapital pa je. Zakaj potem kapital v zemlji ne reagira tako živahno na pogoje trga, kot denarni ali industrijski kapital? Odgovor na to vprašanje je globoko

družben, saj zadeva vrednote, navade, sorodstvene odnose in strukturo gospodinjstva, ki delujejo na lastništvo zemlje — to pa so zadeve, ki jih seveda ni moč reducirati na ekonomijo ali na agrarno ekonomiko.

PRISPEVEK K ZGODOVINSKI ANALIZI EVROPSKEGA KMETIJSTVA

Medtem ko Newby predvsem komentira teoretične koncepte treh vodilnih družboslovcev 19. stoletja, pa Martin Peterson (Univerza v Göteborgu, Švedska) (5) daje zgodovinsko analizo evropskega kmetijskega sektorja s sodobnih pozicij, uporabljajoč pri tem interdisciplinarni metodološki pristop. Najprej ugotavlja, da je iz vloge kmetijstva v evropskih družbah zadnjih sto let moč izpeljati dve splošni ugotovitvi:

Prvič, razvrščanje ruralne populacije je mnogo bolj enotno kot razvrščanje urbanega sektorja. V zahodni Evropi je družinska kmetija postala ideal ne le za vlade, temveč tudi del družbenokulturnega etosa. To je močno zmanjšalo napetost, ki je bila nujna v tako diferenciranem produkcijskem sektorju, kot je bilo kmetijstvo. Predvsem pa je oživila delitev med kategorijami: zgolj lastniki zemlje, velike farme, vse vrste družinskih kmetij od srednje velikih do majhnih, kmetje-najemniki zemlje in delavci v kmetijstvu.

Dejstvo, da je podeželje, kjer so nekoč bili centri nezadovoljstva in uporov, postalo območje stabilnosti, vodi do druge posplošitve, ki je preprosto v pomanjkanju jasne analize agrarnega razvoja. Kljub strinjanju o splošnem razvoju agrarnega področja je v njegovi zgodovinski analizi vrsta temeljnih vprašanj ostala brez odgovora, kot npr. pomirjujoče delovanje družinskih kmetij in njihova izjemna in nepričakovana sposobnost preživeti neugodna ekonomska obdobja. Morda je del te nejasnosti pripisati dejstvu, da se je logika kmetijstva upirala logiki drugih področij, kot so industrializacija ali trans-nacionalne ustanove in projekti.

Evropski kmet je zadnjih sto let hodil po nepredvidljivih poteh: ni sprejel racionalnega tržnega vedenja; zato tudi ni prisegal na tržne zakonitosti. Hkrati pa ni ostal zunaj vpliva procesov industrializacije. Rdeča nit povprečnega kmeta — nekomercializirane družinske kmetije — je bila, slediti in nadaljevati način življenja, kot so ga narekovali moralni zakoni, in upoštevati subjektivno pojmovanje izboljšanja položaja družinskih članov. Nepredvidljivosti teh poti razvoja pa v bistvu pomeni zgolj to, da logika kmetijskega sektorja ni bila pojasnjena z makro vidika.

Zgodovinski razvoj družinske kmetije v Evropi

Peterson v svoji zgodovinski analizi ugotavlja, da družinski kmet ni linearno povečujoč se produkt dobre stare tradicije. Nasprotno — v mnogo večji meri je produkt začetne industrializacije in naraščajoče svetovne trgovine. Vendar si tudi v tem teoretiki niso enotni. Oblikovanje samostojnega sloja kmetov se je v različnih deželah pojavilo na različnih razvojnih stopnjah. V nekaterih primerih se je tržno usmerjeno kmetijstvo pojavilo pred razvito

industrializacijo, v drugih pa se je oblikovalo kot njena neposredna posledica. Seveda pa je proces industrializacije v večini primerov kot svoj predpogoj potreboval urejeno oskrbo s hrano za ne-ruralne trge. Ker so tako politične kot ekonomske zakonitosti prisilile prilagoditev kmetijstvu trgu, je bila njegova mehanizacija za industrijo bolj pomembna, kot pa npr. gradnja železnic.

Vsaka država je ob koncu 19. stoletja imela svoj poseben ruralni profil, hkrati pa je bilo kmetijstvo v primerjavi z drugimi sektorji bolj izpostavljeno delovanju homogene skupine dejavnikov — kar je predstavljalo ugodne temelje za univerzalizem — kot mnogi drugi sektorji gospodarstva. Tako je v začetku 20. stoletja, ko je v Evropi (svetu) še vedno vladal optimizem o prihodnosti, interes za mednarodno menjavo in poklicno sodelovanje med kmeti v večini evropskih dežel predstavljal pomembno osnovo za začetni mednarodni sistem njihovega povezovanja. V resnici je nacionalnim organizacijam kmetov po II. svetovni vojni mednarodno povezovanje tudi uspelo. Tako ni naključje, da EGS smatra kmetijski sektor kot bistven dejavnik integracijskih procesov zahodne Evrope.

V iskanju odgovora na vprašanje, kaj je vplivalo na kmečko populacijo in na kmetijski sektor, da sta postala to, kar sta danes, Peterson odkriva tako endogene kot eksogene dejavnike.

Značilnosti kmetijske politike v deželah zahodne Evrope

Izziv prekomorskih dežel s cenanim žitom in pozneje tudi z živalskimi proizvodi je po letu 1870 prisilil evropske države, da so sprejele jasne strategije kmetijske politike. Vsaka država je imela zelo svojsko sestavo kmetijstva in ruralno družbeno strukturo. Dežele, ki mejijo na Severno morje, so imele ugodne naravne pogoje za živinorejo. Velika Britanija, Nizozemska in Danska so bile usmerjene v strogo komercialno kmetijstvo na temelju koncentrirane živalske proizvodnje. Večje države iz notranjosti Evrope so sprejele zaščitne ukrepe zaradi svoje odvisnosti od pridelave žit in iz družbeno-političnih razlogov. Ruralne skupnosti so postale vir delovne sile, kar je tem državam zagotavljalo politično stabilnost in izjemno ekonomsko konkurenčnost. Na Švedskem, Norveškem, in Finskem so zaščitni ukrepi sovpadli z osamosvajanjem majhnih kmetov in s politizacijo podeželja. Industrializacija je relativno pozno vplivala na ruralna območja teh dežel, v katerih so dominirale bodisi socialistične, ljudske ali konservativne stranke. Podobno je pozna industrializacija v Franciji zaradi podedovanih zakonov v kombinaciji s tržnimi regionalnimi variantami povzročila ostro delitev ruralnih gibanj od socialno-katoliških na socialistična in skrajno konservativna. Carinski sistem, ki je dominiral v srednjih in južnih predelih Nemčije, je imel za posledico podobno delitev. Ta je bila družbeno nevtralizirana z oblikovanjem kmetijskih mest (Ackerbürgerstädte), v katerih je bila odvečna kmečka populacija integrirana v urbane poklice s polovičnim ali polnim delovnim časom, pri tem pa je obdržala bivališče in svojo identiteto v ruralnih skupnostih.

V vzhodni Evropi kmečke populacije ni doletelo »uravnoteženje« s procesi industrializacije, podprto z reformami in prestrukturiranjem kmetijstva. Ker je kmetijstvo doživelo transformacijo pred industrializacijo, so dežele vzhodne Evrope doživele nekaj agrarnih reform s ciljem preoblikovanja majhnih posestev v velike kapitalistične farme. Predvsem na Madžarskem in v Romuniji se je pojavil nov sloj kmetijskih najemniških delavcev. Vendar sta bila tako razvoj kmetijstva kot industrializacija vzhodne Evrope odvisna od celovitega razvoja zahodne Evrope, kjer je industrializacija oblikovala takorekoč neomejen trg za žitarice, meso, sadje itd., pridelane na Madžarskem, v Romuniji in na Balkanu. Z drugimi besedami; vzhodna Evropa je doživljala enostranski agrarni razvoj, ki je odločilno vplival na njegovo nadaljno usodo. Ker ni bilo zveze s celovitim procesom gospodarskega razvoja, je bil ruralni razvoj v vzhodni Evropi prvenstveno odvisen od zunanjih dejavnikov, kar je pomenilo, da so zemljiške reforme povzročile nastanek številnega proletariata brez zemlje, ki se je pojavil pred industrijskim proletariatom.

Družinske kmetije v okviru kmetijske politike

V zahodni Evropi so se konec 19. stoletja in v 20. stoletju naglo množile majhne družinske kmetije. Ugodni kreditni pogoji kot posledica viškov v industriji so nudili majhnim družinskim kmetijam zemljo in možnost nabave nove kmetijske mehanizacije. Najprej so jo izkoristila velika kmetijska podjetja, kot uporabna se je pokazala tudi za srednje velike kmetije in končno so bile tudi majhne kmetije pripravljene poskusiti — navadno s stroji iz druge roke za ceno, ki so si jo lahko privoščile. Medtem pa so velike kmetije že uvajale nove generacije strojev in druge pripomočke.

Na vprašanje, ki si ga dandanes zastavljajo znanstveniki različnih znanstvenih disciplin, kako so se majhne kmetije sploh lahko obdržale, išče odgovor tudi Peterson. Položaj kmetijstva po letu 1870 opozarja na to, da so bili najbolj prizadeti veliki proizvajalci žit. Dodatno k temu je bila živinoreja, posebej proizvodnja mleka, najbolj učinkovita na družinskih kmetijah. Tudi socialistične stranke v Nemčiji in Skandinaviji so se ogrevale za majhne kmetije, ki so se približevale socialističnemu idealu producenta in potrošnika v isti osebi. Ta bolj ali manj »romantična« podoba družinske kmetije kot ideala se je z večjo ali manjšo naglico razširila tudi med druge politične stranke in gibanja. Vlade so majhne kmetije podpirale in njihovo število se je med letom 1890 in 1910 zelo povečalo. Majhne kmetije pa niso prispevale le k stabilnosti podeželskih skupnosti, ampak so prispevale tudi k vzdrževanju nizkih plač industrijskih delavcev.

V svetovni gospodarski krizi med obema vojnoma, h kateri je veliko pripomogla tudi hiperprodukcija v kmetijstvu, so posredne zaščitne ukrepe v korist majhnih kmetij nadomestile regulacijske politike. V luči te, bistvene spremembe so zlasti po 2. svetovni vojni majhne kmetije dobile status uradne ideologije. Njihova povezanost s kmetijskimi delavci na eni in s kapitalistič-

nimi farmarji na drugi strani je slej kot prej ostala nejasna, še bolj nejasne pa so bile njihove zveze z urbano industrijsko družbo. Politikom na vladnih nivojih pravzaprav nikoli ni bilo jasno ali pa se niso strinjali o tem, kaj naj bi bil temeljni cilj družinskega kmetovanja. Celo več, strokovnjaki in politiki so govorili popolnoma različna jezika glede problema družinskih kmetij.

Ko je bilo v 50-tih in 60-tih letih uvedeno nacionalno planiranje, je prišlo do racionalizacij tudi v kmetijskem sektorju. Kmetje so se morali vsaj začasno zaposliti v drugih dejavnostih ali se vrniti k zakupniškemu kmetovanju, če so želeli ostati na podeželju. Mnogi kmetje z majhnimi kmetijami so bili prisiljeni zapustiti zemljo ter oditi v urbana naselja in urbane poklice. Ta preobrat je bil seveda v nasprotju z uradno ideologijo zahodne Evrope o družinskih kmetijah. Glavna produkcijska skupina, ki naj bi hkrati prispevala k družbenopolitični stabilnosti v ruralnih območjih in zagotavljala, da kmetijstvo ne bi postalo cokla gospodarstva, je prišla pod dvojni pritisk. Na eni strani je bila izpostavljena privlačnosti boljših plač in večji količini prostega časa, na drugi strani pa so se družinske kmetije spreminjale v podjetja, čeprav na kredit, z vsemi značilnostmi kapitalističnih podjetij, da bi se obdržale v igri. Celo več, kljub večjemu vlaganju kapitala, upoštevanju tržnih zakonitosti, je kmet sicer razmišljal kot kapitalist, delal pa je kot običajen plačan delavec.

Protislovnost, v kateri so se znašli kmetje in kmetijstvo, se je kazala tudi med teoretiki. Eni so vztrajno trdili, da je kmetijstvo odvisno zgolj od delovanja tržnih zakonitosti, drugi pa so dokazovali, da je kmetijstvo oz. da so dejavniki obstoja kmetij nerazdružljiva celota. Njihova stališča se pravzaprav naslanjajo na politično gibanje iz začetka stoletja, ki je povzdigovalo odlike majhnega družinskega kmetovanja, v katerem sta družina producent in lastnik. Hkrati pa je bilo očitno, da so dolgovi majhne kmete proletarizirali tako kot delavce. Od tog ideja, po kateri bi bilo za velik del delavskega razreda ugodno, če bi povezovali majhno kmetovanje z zaposlitvijo v industriji. Povezanost z zemljo bi delavce navdala z močjo in ponosom. Tako bi odpadla tudi razlika med delavcem in kmetom!

Prehod od vaškega kmeta, to je kmeta, ki je odvisen od vasi, do moderne farmarja, ki v mnogih primerih kontrolira trg preko zadruge, predstavljajo prav majhne družinske kmetije, ki pa so nastale kot produkt industrializacije, svetovne trgovine in političnih gibanj z »romantičnim« predznakom. V tem prehodnem obdobju pa so tudi novi tržno-usmerjeni neodvisni kmetje postali vedno bolj odvisni od vladne kmetijske politike in od odločitev njihovih lastnih organizacij.

Prihodnost majhnih kmetij

Peterson si tako kot mnogi drugi zastavlja vprašanje, ali se majhni kmetje v prihodnje sploh lahko obdržijo. Katere so tiste silnice, ki delujejo na njihovo strukturalno avtonomijo? Najbolj otipljiv zunanji dejavnik je tehnologija, ki je v pogojih sodobne ekonomske rasti imela za posledico povečano produktivnost kmetijskega sektorja. Glede na vzroke te produktiv-

nosti velja ločiti dve stopnji: Proti koncu 19. stoletja se je v kmetijstvu močno razširila mehanizacija, ki se je razvila zunaj kmetijstva. V začetku 20. stoletja pa je kmetijstvo napredovalo na osnovi visokih energetskih vlaganj, zahvaljujoč znanstvenemu napredku v kemiji in genetiki. Rečeno bolj splošno, lastniška struktura in proizvodna usmeritev sta vzbudili procese kapitalno intenzivnega kmetijstva. Ker pa je bila stopnja rasti produktivnosti na delavca v kmetijstvu manjša kot v drugih panogah, pa tudi kapitalna intenzivnost ni v kmetijstvu rastle tako hitro kot drugje, ni bilo razvoja produktivnosti v kmetijstvu nikoli moč primerjati z drugimi sektorji gospodarstva. Po razlagi na osnovi zdravega razuma je dolgoročno zmanjševanje prispevka kmetijskega sektorja k celotni proizvodnji povzročilo relativno zmanjšanje povpraševanja preko nizke dohodkovne elastičnosti za kmetijske proizvode in njegova kombinacija z izgubo prednostnega področja v industrializiranih deželah.

Tehnične inovacije lahko zmanjšajo cene in/ali povzročajo povpraševanje. Ker izdelek enega produkcijskega procesa lahko služi kot surovina za druge proizvode, se posamezni proizvodi lahko obravnavajo kot tehnološke inovacije, ki povzročajo povpraševanje na enem nivoju, in hkrati kot inovacije, ki zmanjšujejo cene končnih izdelkov, v katerih produkciji so bili uporabljeni novi proizvodi. Seveda pa večanje kapitalne intenzivnosti ne more biti v celoti pojasnjeno z mehanizmom samo-regulirajočega se tehnološkega napredka.

Novi tehnologije se sicer lahko pojavijo in razvijajo zunaj kmetijskega sektorja, njihovo sprejetje pa je odvisno od mnogih dejavnikov. Medtem ko je stopnja sprejetja razvitih tehnik kot so umetna gnojila, odvisna predvsem od stopnje padanja njihove cene, pa je sprejetje novih naprednih tehnik v veliki meri odvisno od absolutnega izboljšanja (v smislu profitnosti) pri prehodu na te tehnike. V splošnem je ekonomska korist veljala za temeljno vzpodbudo za takšen prehod. To pa je olajšalo prenašanje posplošitev iz mikro na makro nivo in pojasnjevanje tehničnih sprememb v kmetijskem sektorju z ekonomskimi motivi, vnešenimi v kmetijstvo od zunaj.

Kot neposredni motiv za spreminjanje tehnologije so ekonomski motivi nedvomno prvenstvenega pomena. Vendar je ena stvar tržna osveščenost kmetov kot del nekdanje stkrukturalne avtonomije pod pogoji tržne ekonomije, druga stvar pa je premišljena odločitev kmetov o njihovi naraščajoči odvisnosti od kemičnih proizvodov in velike ekonomije. Učinek pesticidov na količino proizvodnje skoraj ni omembe vreden v primerjavi z učinki umetnih gnojil. Kljub temu pa uporaba obeh in trg za obe vrsti proizvodov raste z enako stopnjo. Nekaj podatkov: od konca 2. svetovne vojne so kmetje za dvanajstkrat povečali uporabo pesticidov, umetnih gnojil pa za šestkrat. Več kot 60 odstotkov stroškov kmetijske pridelave odpade na naftne derivate (6). Živinska proizvodnja je postala industrializirana do takšne mere, da je slabo počutje živali-kanibalizem med prašiči in perutnino, otežkočena molžapovzročilo probleme, ki so si jih lahko »privoščile« le velike farme. Sedaj se tržno usmerjene družinske kmetije vedno bolj nagibajo k opuščanju kemičnih sredstev in živalskih tovarn, če je to možno storiti na znanstveno in komercialno sprejemljive načine.

Nekaj ilustracij: Idealna mlečna farma mora biti tolikšnega obsega, da daje kmetu možnost poznati natančno stanje posameznih živali. Medtem ko je morda računalnik uporaben pri krmljenju svinj, se je izkazal kot ekonomsko neučinkovit, celo negativen na mlečnih farmah. Mlečnost povprečnih krav se je v zadnjih letih letno večala za 100 kg zahvaljajoč selekciji in krmljenju. Seveda pa obstaja meja, ki jo določena pasma lahko doseže. Pojavljajo se problemi strukture kosti nog tako pri kravah kot pri svinjah.

Nujnost novih strategij v družinskem kmetovanju

Medsebojno učinkovanje različnih dejavnikov je pripeljalo kmetijstvo na razpotje in prisiljuje kmete, da ponovno razmislijo o produkcijskih strategijah. Osrednji med novimi dejavniki je razprava o kvaliteti živil, njim pa je nujno dodati še ekološke probleme kot so pitna voda, erozija zaradi oranja v strminah in podobno.

Za razumevanje sedanjega položaja, v katerem se je znašlo kmetijstvo in njegove možne prihodnosti, je treba razlikovati med *razumskim* razpoznavanjem silnic, na katerih temeljijo akcije posameznega kmeta, in med *družbenimi motivi* za nastajajoče skupinsko ali sindikalno kmetovanje, ki je že prisotno v Kanadi, Franciji in Avstraliji, prve začetke pa je opaziti tudi v skandinavskih deželah. Skupinsko ali sindikalno kmetovanje obvezno terja združevanje določenega dela premoženja kmetije — delo, stroji, zemlja in druge oblike kapitala — da bi se zagotovil določen ekonomski obseg, ohranili omejeni viri kapitala, razvila mnogodružinska delitev dela, izmenjavale informacije do takšne mere, da bi zadeve lastništva dosegle stopnjo radikalno novih implikacij.

Prepričanje, da ni več možno ali celo ne željeno ponovno oživljati tradicionalne, neodvisne družinske kmetije, kakršne so bile nekoč, temelji na spoznanju, da sistem atomističnih (posameznih) neodvisnih družinskih kmetij v sodobnih tržnih okvirih ne zagotavlja učinkovitega obstoja družinskega lastništva in dela v kmetijstvu.

Skupinsko ali sindikalno kmetovanje seveda ne predstavlja preproste alternative. Medtem ko so sedanje geneacije kmetov dobro usposobljene za upoštevanje racionalnih motivov pa ni pričakovati preko noči, da bodo pripravljene oz. zmožne ustrezno opredeliti in v celoti sprejeti socialne motive, ki bi pomenili pomemben korak naprej (6).

STARO IME — NOVA VSEBINA RURALNE SOCIOLOGIJE

Med ruralnimi sociologi potekajo živahne polemike o tem, ali izraz »sociologija kmetijstva« simbolizira novo ruralno sociologijo, ki se radikalno oddaljuje od sedanje. Po mnenju nekaterih (6) je sicer ruralno sociologijo moč reducirati na sociologijo kmetijstva ne le zato, ker koncept »ruralnega« sploh ni sociološki koncept, temveč tudi zato, ker je predmet proučevanja ruralne sociologije komajda kaj širši kot so manifestne oblike razvoja pro-

dukcijskih odnosov v kmetijstvu (skupaj z drugimi primarnimi industrijami). V tem smislu naj bi bila sociologija kmetijstva le pravilno razumljena ruralna sociologija.

Nasprotna stališča, zagovarja jih tudi Newby (2), ki sicer ne zanikajo pomena oziroma potrebe po tako opredeljeni sociologiji kmetijstva, pa terjajo upoštevanje analize povezanosti med ekonomijo in družbo tudi v tem primeru, saj je bilo takšno povezovanje osrednjega pomena za razvoj sociologije kot posebne znanstvene discipline v 19. stoletju. Družbene vede se zato tudi danes ne morejo odpovedati proučevanju in prikazovanju sodobnih družbenih stanj. Zato tudi nove teoretske usmeritve ne smejo biti zgolj akademske razprave, temveč morajo biti povezane z dogajanjem v družbi (7). Ta pa so se v zgodovini spreminjala. Še v bližnji preteklosti so bili družbeni procesi v kmetijstvu in na podeželju med seboj tesno povezani. Kmetijstvo je bilo običajno najbolj pomembna ekonomska aktivnost na podeželju, struktura vasi pa je običajno odražala kmetijsko strukturo. Danes je stanje drugačno. V razvitih evropskih deželah je spreminjanje podeželja vedno manj pogojeno z dogajanjem v kmetijstvu. In nasprotno — regionalni kulturni vzorci so vedno manj pomembni za razvoj kmetijstva. Haan in Nooij (8) ugotavljata, da je prav v tem morda razlog za razmišljanja o rekonceptualizaciji pojma ruralna oz. agrarna sociologija.

Čeprav je povezava med kmetijstvom in podeželjem vedno manj tesna, sta še vedno vsaj prostorsko med seboj neločljivo povezana. Tudi zato velja zaenkrat obdržati pojem ruralna sociologija in ga naprej deliti glede na specifična področja proučevanja, kar ponazarja shema:

ruralna sociologija			
sociologija kmetijstva		sociologija podeželja	
proizvodni	ekologija	sociologija	sociologija
organizacijski	kmetijstva	vaških	gospodarjenja
modeli		skupnosti	z ruralnimi viri

Politika razvitih dežel in z njo povezano raziskovanje (9), soočena na eni strani s kmetijsko hiperprodukcijo, na drugi strani pa z izpraznjevanjem podeželja zlasti v bolj odmaknjenih hribovskih območjih, si prizadeva ohraniti poseljenost podeželja tako, da se podeželsko prebivalstvo usposablja in motivira za pridobivanje dohodka iz lokalnih virov. Tudi pri nas podobne projekte (10) utemeljujemo z zaustavitvijo odliva prebivalstva s podeželja v urbana središča hkrati pa in morda celo predvsem s potrebo po več doma pridelane hrane. Med vrednotami, ki naj bi zagotovile željeni razvoj pa tako v razviti zahodni Evropi kot pri nas navajamo novo kvaliteto življenja, ki jo zagotavljata življenje in delo v povezani skupnosti, v kateri krajanji vse bolj postajajo oblikovalci lastne prihodnosti.

VIRI:

1. Galeski, Boguslaw, (1972) *Basic Concepts of Rural Sociology*. Manchester University Press.
2. Newby, Howard, (1985) *European Social Theory and the Agrarian Question: Towards a Sociology of Agriculture*. 14 strani. Referat na Fifth International Training Seminar on International Comparative Research. Madžarska, 14.—19. sept.
3. Weber, Max, (1976) *The Agrarian Sociology of Ancient Civilization*. London: New Left Books.
4. Hussein, Athur, Keith Tribe, (1981a) *Marxism and the Agrarian Question, Vol. 1: German Social Democracy and the Peasantry, 1890—1907*. London: Macmillan.
5. Hussein, Athur, Keith Tribe, (1981 b) *Marxism and the Agrarian Question. Vol. 2: Russian Marxism and the Peasantry, 1961—1930*. London: Macmillan.
6. Peterson, Martin, (1985) *Historical Aspects on the European Agricultural Sector* (mimiographed) 28 strani. Referat na Fifth International Training Seminar on International Comparative Research. Madžarska 14.—19. september.
7. Friedland, William F., (1979) *Towards a Sociology of Agriculture*. University of California-Santa (ruz, Department of Sociology, mimiographed (citirano po H. Newby (2)).
8. De Haan, H. J., A. T. J. Nooij, (1985) Rural Sociology in the Netherlands: Developments in the Seventies. *The Netherlands Journal of sociology*, No. 1, stran 51—62.
9. Na Evropskem simpoziju o celovitem ruralnem razvoju (European Symposium on Integrated Rural Development) od 23.—25. septembra 1985 v Wageningenu se je razprava sukala predvsem okoli tega, kako podeželska območja usposobiti — s strokovno in finančno pomočjo — za lasten razvoj, upoštevajoč kot osnovo za pridobivanje dohodka ne le kmetijstvo temveč najrazličnejše možne ekonomske aktivnosti.
10. Barbič, Ana, (1985) Idejna zamisel celovitega razvoja manj razvitega ruralnega območja. *IB: revija za planiranje*. Ljubljana, št. 4, str. 19—30.

Soodvisnost temeljnih socializacijskih procesov

VESNA GODINA-VUK

Vprašanje soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov se v proučevanju socializacijskega procesa pokaže kot problem, če želimo celovito proučiti socializacijo kot bipolarni proces.¹ Pri tem razdelava vprašanja soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov predstavlja enega od treh temeljnih problemov, ki jih je v ta namen potrebno razdelati (druga dva sta, kot je bilo tudi že pokazano drugje², vezana na analizo obeh temeljnih socializacijskih procesov). Iz tradicionalnega, t.j., v proučevanju socializacijskega procesa prevladujočega in uveljavljenega pristopa analize to vprašanje »izpade«, in to iz preprostega razloga, ker se le-to omeji samo na proučevanje prvega temeljnega socializacijskega procesa.³

Problem soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov se navezuje na dejstvo, da oba temeljna socializacijska procesa predstavljata le dva pola, dve ravni istega procesa posameznikovega usklajevanja z družbo, ki izstopata, če ta proces gledamo iz zornega kota vsakega od obeh v socializacijo vključenih »subjektov« (posameznika, družbe) in ciljev, ki jih vsak od njiju realizira skozi socializacijski proces. Dejansko torej oba temeljna socializacijska procesa ne potekata ločeno, temveč hkrati, skozi stalno medsebojno

¹ Problem socializacije kot bipolarnega procesa sem natančneje razdelala v članku z naslovom Bipolarnost socializacijskega procesa, ki je bil objavljen v reviji *Anthropos*, letnik 1985, številka I—II, str. 392—404. Pričujoči članek pomeni razdelavo le enega od problemov, nakazanih v tem članku. Zato je lahko popolnoma razumljiv (posebej še terminološko) zgolj v njegovem kontekstu, saj so vsi v tem tekstu uporabljeni pojmi (prvi temeljni socializacijski proces kot proces skozi socializacijo realiziranega osebnostnega razvoja posameznika, drugi temeljni socializacijski proces kot skozi socializacijo realiziran proces reprodukcije družbe idr.) utemeljeni in razdelani prav tam.

² Prav tako v zgoraj omenjenem članku *Bipolarnost socializacijskega procesa*, op. cit.

³ Oziroma na razdelavo vprašanja, kakšne so značilnosti, zakonitosti, cilji idr. elementi socializacijskega procesa kot procesa posameznikovega učlovečenja, ki rezultira v posameznikovi osebnosti. Ker sem tudi o tem problemu podrobneje pisala že drugje [Pripombe k (antropološkemu) proučevanju socializacijskega procesa, *Časopis za kritiko znanosti*, št. 67, str. 17—18], povedanega ne bi ponovno ponavljala. Kar je na tem mestu potrebno upoštevati, je dejstvo, da tradicionalni pristop iz lastnega proučevanja »izključni« obravnavanje drugega temeljnega socializacijskega procesa, kar seveda pomeni hkrati tudi »izpad« razprave o soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov, ki je, ob upoštevanju in analizi zgolj enega temeljnega socializacijskega procesa — prvega, razumljivo povsem nemogoča.

prepletanje in soodvisnost. Prav nekoliko podrobnejša razdelava te hkratnosti in soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov pa lahko razkrije celo vrsto problemov in vprašanj, ki niso bistvena le za vsakega od obeh temeljnih socializacijskih procesov posebej, temveč tudi (ali pa morda celo predvsem) za socializacijski proces v celoti.

Konkretizacija problema

Problem soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov vsebuje več vprašanj in možnih ravni analize tega problema. Celovito je mogoče problem soodvisnosti temeljnih socializacijskih procesov razdelati le z njihovo natančo obravnavo. V osnovi pa lahko vprašanja soodvisnosti temeljnih socializacijskih procesov obdelamo skozi analizo *načinov soodvisnosti* in analizo *ravni soodvisnosti* obeh temeljnih socializacijskih procesov.

Glede *načinov soodvisnosti* obeh temeljnih socializacijskih procesov — bi bilo mogoče govoriti o dveh: najprej o *sopogojevanju* obeh temeljnih socializacijskih procesov, nato pa še o medsebojnem *omejevanju* obeh temeljnih socializacijskih procesov. *Vidik sopogojevanja* naj bi natančneje razložil dejstvo, da šele realizacija enega temeljnega socializacijskega procesa omogoča realizacijo drugega (in obratno). Ali povedano nekoliko drugače — gre za razdelavo dveh vprašanj: najprej za vprašanje, kako skozi socializacijo realiziran razvoj osebnosti posameznika sopogojuje drugi temeljni socializacijski proces, socializacijo kot proces reprodukcije družbe, nato pa še za vprašanje v »obratni smeri«, namreč, kako in zakaj proces socializacije kot reprodukcije družbe pogojuje realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa, torej razvoj posameznikove osebnosti.

Vidik medsebojnega omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov pa skusa razdelati dejstvo, da se v procesu socializacije realizacija vsakega od obeh ciljev temeljnih socializacijskih procesov nekako realizira »na račun« drugega, oziroma povedano natančneje, da realizacija enega od obeh ciljev temeljnih socializacijskih procesov v nekem zelo posebnem smislu določi način realizacije drugega cilja. S tem v zvezi gre za razrešitev več vprašanj: najprej za vprašanje, zakaj do tega medsebojnega omejevanja sploh pride, nato za vprašanje »smeri« tega omejevanja (ali skozi socializacijski proces realizacija cilja prvega temeljnega socializacijskega procesa omeji možnosti (oz. povedano natančneje, *določi možnosti*) za realizacijo cilja drugega temeljnega socializacijskega procesa, ali pa je morda smer omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov obratna), in kot tretje, kakšne so posledice dejstva medsebojnega omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov za vsakega posebej.

Glede problema *ravni soodvisnosti* obeh temeljnih socializacijskih procesov, gre, kot je bilo prv tako že nakazano drugje⁴, za *tri* ravni tovrstne soodvisnosti: splošno, posebno in posamično raven. Na *splošni ravni* gre

⁴ V članku *Bipolarnost socializacijskega procesa*, op. cit.

za proučevanje odnosov soodvisnosti med obema temeljnima socializacijskima procesoma kot celotama; gre za razdelavo vprašanj o tem, kako:

— prvi temeljni socializacijski proces sopogojuje realizacijo drugega temeljnega socializacijskega procesa,

— drugi temeljni socializacijski proces omogoča realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa,

— prvi temeljni socializacijski proces omejuje možnosti za realizacijo cilja drugega temeljnega socializacijskega procesa,

— realizacija drugega temeljnega socializacijskega procesa omejuje realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa.

Na posebni ravni gre za proučevanje soodvisnosti enega temeljnega socializacijskega procesa kot celote s posebnimi vidiki drugega temeljnega socializacijskega procesa (in obratno). Natančnejša razdelava tega problema je odvisna od razdelave obeh temeljnih socializacijskih procesov, kriterijev in vidikov, ki jih v ta namen uporabimo. Naj na tem mestu zgolj navedemo nekatere od možnosti (brez namena njihovega takšnega ali drugačnega razvrščanja). Če ilustrativno vzamemo kot posebne vidike tri, razvite v različnih teoretičnih okvirih in konceptih — socialni karakter, identiteto, Nad-jaza z Idealom Jaza — potem bi en vidik analize na posebni ravni zaobsegal vprašanja soodvisnosti teh posebnih vidikov prvega temeljnega socializacijskega procesa z drugim temeljnim socializacijskim procesom v celoti, kar konkretno pomeni vprašanja:

— kako realizacija drugega temeljnega socializacijskega procesa, torej socializacije kot procesa reprodukcije družbe, sopogojuje realizacijo teh posebnih vidikov prvega temeljnega socializacijskega procesa, torej realizacijo določenega tipa socialnega karakterja⁵, identitete⁶, Nad-jaza z Idealom Jaza⁷ itd.;

— kako na tej isti ravni poteka proces medsebojnega omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov.

Drugi vidik analize soodvisnosti na posebni ravni pa bi zaobsegal vprašanja soodvisnosti posebnih vidikov drugega temeljnega socializacijskega procesa s prvim temeljnim socializacijskim procesom kot celoto. Če kot možno razdelitev drugega temeljnega socializacijskega procesa vzamemo Lev-

⁵ Zveza med določenim tipom socialnega karakterja in določeno družbo ter njenimi procesi reprodukcije je bila ne (sicer eksplicitno za problem socializacijskega procesa, obnavnavana na več mestih. Naj tu spomnimo le na dve tovrstni deli: najprej na delo D. Riesmana *Usamljena gomila* (Beograd: Nolit, 1965), študijo ameriškega nacionalnega karakterja, in nato še na delo E. Fromma *Bekstvo od slobode* (Beograd: Nolit, 1978).

⁶ Tudi problem identitete je bil glede na zvezo z družbo in njenimi procesi reprodukcije razdelan le implicitno, kot na primer pri E. H. Eriksonu v delu *Childhood and Society* (New York: Norton and Co., 1950), npr. str. 401—402, pa tudi v prispevku *Identity, Psychosocial*, v *International Encyclopedia of the Social Science* (New York: MacMillan Co. and Free press, 1968), 7. zvezek, str. 61—66.

⁷ Zveza med določenim tipom družbe in njeno reprodukcijo, ter določenim tipom Nad-Jaza oz. Ideal jaza pa je nakazana (seveda zopet ne eksplicitno za socializacijski proces) npr. v prispevkih S. Žižka, W. Reich ali protislovja »freudo-marksizma« (uvodna študija k delu W. Reich *Sexpol* /Ljubljana: UKZSMS, RKZSMS, 1984/), posebno str. 18, v študiji o filmu A. Hitchcocka 39 stopnic (v zborniku Alfred Hitchcock /Ljubljana: DDU Univerzum, 1984/), posebno str. 12—14, pa tudi v delu *Birokratija i uživanje* (Beograd: SIC, 1984), npr. str. 50, 102—103 itd.

vevo razdelitev na funkcionalne rekvizite družbenega preživetja⁸, potem bi se konkretna vprašanja tega sklopa glasila:

— kako prvi temeljni socializacijski proces sopogojuje skozi socializacijo izveden vstop posameznika v družbi lasten sistem vlog, v družbi lasten sistem produkcije itd.;

— kako na tej isti ravni poteka proces medsebojnega omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov, oz. konkretnije, kako realizacija prvega temeljnega socializacijskega procesa omejuje možnosti za realizacijo teh posebnih vidikov drugega, temeljnega socializacijskega procesa, in seveda obratno, kako realizacija teh posebnih vidikov drugega temeljnega socializacijskega procesa omejuje možnosti realizacije prvega temeljnega socializacijskega procesa v celoti.

Na *posamični ravni* pa gre za analizo problema soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov skozi analizo soodvisnosti posamičnih vidikov teh procesov. Konkretno bi to pomenilo proučevati: — kako določen tip socialnega karakterja, identitete, Nad-jaza oz. Ideal-Jaza itd. sopogojuje realizacijo posebnih vidikov drugega temeljnega socializacijskega procesa, torej vstopanja posameznika v družbi lasten sistem produkcije, sistem družbenih vlog itd.⁹, ter seveda obratno, in kot drugo, kako na tej isti ravni poteka proces medsebojnega omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov.

⁸ To delitev je M. Levy razdelal v delu *The Structure of Society* /New York, Princeton: Princeton University Press, 1952/, str. 149—198. S pojmom funkcionalnega rekvizita Levy razume pogoje, »ki morajo obstajati, da lahko obstaja katerakoli družba« (ibid., str. 149). Ti so: adekvatna biološka reprodukcija, družbi lasten sistem vlog, sistem komuniciranja, kognitivne orientacije, bazične vrednote oz. ciljne orientacije, načini doseganja ciljev, načini afektivnega in emocionalnega reagiranja, adekvatna socializacija, kontrola družbi škodljivega obnašanja in reprodukcija družbenih institucij (ibid., str. 149—198). Ne glede na pomanjkljivosti tega koncepta (o tem npr. tudi v B. Rotar: *Antropologija in njen predmet, Problemi, Razprave*, 1974, št. 6—7, str. 42—56, posebej za str. 53), le-ta eden izmed redkih, ki je vsebino drugega temeljnega procesa vsaj deloma razdelal. Na tem mestu je upoštevan tudi zaradi tega, ker je uporabljen v nekaterih drugih konceptih, ki so problem soodvisnosti temeljnih socializacijskih procesov vsaj implicitno in deloma obravnavali.

⁹ Ta problem je A. Inkeles razdelal kot soodvisnost posameznih delov oz. elementov osebnostne strukture na eni in funkcionalnih rekvizitov družbenega preživetja (povzetih po Levy Marionu) na drugi strani v svojem prispevku *Society, Social Structure and Child Socialization* (izšlo v zborniku *Socialization und Society* /Boston: Little, Brgwn and Co., 1973/, str. 73—130).

Vse doslej povedano bi lahko (ob upoštevanju zgolj navedenih delitev temeljnih socializacijskih procesov¹⁰) prikazali takole:

1TS 2TSP	1TSP kot celota	posebni vidiki 1TSP (npr. socialni karakter, identiteta, Nad-Jaz itd.)
2 TSP kot celota	<p>RAVEN SOODVISNOSTI: SPLOŠNA</p> <p><i>1. sopogojevanje:</i></p> <p>— kako 1TSP pogojuje realizacijo 2TSP, to je: kako skozi socializacijo realiziran osebnostni razvoj posameznika pogojuje skozi socializacijo realizirano reprodukcijo družbe</p> <p>— kako 2TSP pogojuje realizacijo 1TSP, to je: kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija družbe pogojuje osebnostni razvoj posameznika</p> <p><i>2. omejevanje:</i></p> <p>— kako realizacija 1TSP omejuje možnosti za realizacijo 2TSP, to je: kako realizacija osebnostnega razvoja posameznika omejuje možnosti za realizacijo socializacije kot procesa reprodukcije družbe</p> <p>— kako realizacija 2TSP omejuje možnosti z realizacijo 1TSP, to je: kako realizacija socializacije kot procesa reprodukcije družbe omejuje možnosti za realizacijo osebnostnega razvoja posameznika</p>	<p>RAVEN SOODVISNOSTI: POSEBNA</p> <p><i>1. sopogojevanje:</i></p> <p>— kako 2TSP pogojuje realizacijo posebnih vidikov 1TSP, to je :</p> <p>a. kako 2TSP pogojuje realizacijo socialnega karakterja posameznika,</p> <p>b. kako 2TSP pogojuje realizacijo identitete posameznika,</p> <p>c. kako 2TSP pogojuje realizacijo Nad-jaza posameznika,</p> <p>itd.</p> <p>— kako posebni vidiki 1TSP pogojujejo realizacijo 2TSP, to je:</p> <p>a. kako realizacija socialnega karakterja pogojuje realizacijo 2TSP,</p> <p>b. kako realizacija identitete posameznika pogojuje realizacijo 2TSP,</p> <p>c. kako realizacija Nad-jaza posameznika pogojuje realizacijo 2TSP,</p> <p>itd.</p> <p><i>2. omejevanje:</i></p> <p>— kako realizacija 2TSP omejuje realizacijo posebnih vidikov 1TSP, to je:</p> <p>a. kako realizacija socialnega karakterja omejuje realizacijo 2TSP,</p> <p>b. kako realizacija identitete posameznika omejuje realizacijo 2TSP,</p> <p>c. kako realizacija Nad-jaza posameznika omejuje realizacijo 2TSP,</p> <p>itd.</p> <p>— kako realizacija posebnih vidikov 1TSP omejuje realizacijo 2TSP, to je:</p> <p>a. kako realizacija socialnega karakterja omejuje realizacijo 2TSP,</p> <p>b. kako realizacija identitete posameznika omejuje realizacijo 2TSP,</p> <p>c. kako realizacija Nad-jaza posameznika omejuje realizacijo 2TSP,</p> <p>itd.</p>

¹⁰ Tu je treba seveda upoštevati vsaj dvoje omejitev: najprej dejstvo, da so v pričujoči tabeli zajeti res zgolj nekateri vidiki obeh temeljnih socializacijskih procesov, in kot drugo, da le-ti niso med seboj — niti na ravni vsakega izmed temeljnih socializacijskih procesov, niti na ravni njunega medsebojnega povezovanja — metodološko in drugače usklajeni. Prvo omejitev je mogoče pojasniti s povsem »tehničnim« razlogom: še večje število upoštevanih vidikov in problemov obeh temeljnih socializacijskih procesov bi praktično pomenilo širjenje tabele do njene nepreglednosti, druga omejitev pa je vezana na dejstvo, da je bila vsebina obeh temeljnih socializacijskih procesov razdelana na različne načine, ki so izpostavili tudi različne probleme v zvezi z njima. V tem smislu je seveda pričujoča shema soodvisnosti seveda zelo daleč od popolne razdelanosti in celovitosti in jo je v pričujoči obliki treba jemati zgolj *ilustrativno*. Vendar pa se tudi v tej obliki zdi njena vpeljava smiselna posebej zato, ker je prav na ta način mogoče podrobneje in bolj sistematično pokazati *ravni* in *smerti* soodvisnosti temeljnih socializacijskih procesov.

1TSP 2TSP	1TSP kot celota	posebni vidiki 1TSP (npr. socialni karakter, identiteta, Nad-Jaz itd.)
posebni vidiki	RAVEN SOODVISNOSTI: POSEBNA <i>1. sopogojevanje</i> — kako 1TSP pogojuje realizacijo posebnih vidikov 2TSP, to je:	RAVEN SOODVISNOSTI: POSAMICNA <i>1. sopogojevanje:</i> — kako posebni vidiki 1TSP pogojuje realizacijo posebnih vidikov 2TSP, to je:
2TSP	a. kako osebnostni razvoj posameznika pogojuje skozi socializacijo realizirano reprodukcijo materialne produkcije, b. kako osebnostni razvoj posameznika pogojuje skozi socializacijo realizirano reprodukcijo sistema socialnih vlog, c. kako osebnostni razvoj posameznika pogojuje skozi socializacijo realizirano reprodukcijo družbenih institucij,	a. kako realizacija socialnega karakterja pogojuje skozi socializacijo realizirano reprodukcijo: 1. materialne produkcije, 2. sistema socialnih vlog, 3. družbenih institucij itd. b. kako realizacija identitete posameznika pogojuje skozi socializacijo realizirano reprodukcijo: 1. materialne produkcije, 2. sistema socialnih vlog, 3. družbenih institucij itd. c. kako realizacija Nad-jaza pogojuje realizacijo skozi socializacijo izvajane reprodukcije: 1. materialne produkcije, 2. sistema socialnih vlog, 3. družbenih institucij itd.
(materijalna produkcija, sistem socialnih vlog, družbene institucije	itd. — kako posebni vidiki 2TSP s svojo realizacijo pogojujejo 1TSP, to je: a. kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija materialne produkcije pogojuje osebnostni razvoj posameznika, b. kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija sistema socialnih vlog pogojuje osebnostni razvoj posameznika, c. kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija družbenih institucij pogojuje osebnostni razvoj posameznika, itd.	itd. — kako posebni vidiki 2TSP pogojujejo realizacijo posebnih vidikov 1TSP, to je: a. kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija materialne produkcije pogojuje realizacijo: 1. socialnega karakterja posameznika, 2. identitete posameznika, 3. Nad-Jaza posameznika itd. b. kako skozi socializacijo realizirana produkcija sistema socialnih vlog pogojuje realizacijo: 1. socialnega karakterja posameznika, 2. identitete posameznika, 3. Nad-Jaza posameznika itd. c. kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija družbenih institucij pogojuje realizacijo: 1. socialnega karakterja posameznika, 2. identitete posameznika, 3. Nad-Jaza posameznika itd.
	2. omejevanje: — kako realizacija 1TSP omejuje realizacijo posebnih vidikov 2TSP, to je: a. kako realizacija osebnostnega razvoja posameznika omejuje realizacijo skozi socializacijo izvajane reprodukcije materialne produkcije, b. kako realizacija osebnostnega razvoja posameznika omejuje realizacijo skozi socializacijo izvajane reprodukcije sistema socialnih vlog,	2. omejevanje: — kako realizacija posebnih vidikov 1TSP omejuje realizacijo posebnih vidikov 2TSP, to je: a. kako realizacija socialnega karakterja omejuje realizacijo skozi socializacijo izvajane reprodukcije: 1. materialne produkcije, 2. sistema socialnih vlog, 3. družbenih institucij itd.

1TSP 2TSP	1TSP kot celota	posebni vidiki 1TSP (npr. socialni karakter, identiteta, Nad-Jaz itd.)
	<p>c. kako realizacija osebnostnega razvoja posameznika omejuje realizacijo skozi socializacijo izvajane reprodukcije družbenih institucij, itd.</p> <p>— kako realizacija posebnih vidikov 2TSP omejuje realizacijo 1TSP, to je:</p> <p>a. kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija materialne produkcije omejuje realizacijo osebnostnega razvoja posameznika,</p> <p>b. kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija sistema socialnih vlog omejuje realizacijo osebnostnega razvoja posameznika,</p> <p>c. kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija družbenih institucij omejuje realizacijo osebnostnega razvoja posameznika, itd.</p>	<p>b. kako realizacija identitete posameznika omejuje realizacijo skozi socializacijo izvajane reprodukcije:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. materialne produkcije, 2. sistema socialnih vlog, 3. družbenih institucij itd. <p>c. kako realizacija Nad-Jaza posameznika omejuje možnosti realizacije skozi socializacijo izvajane reprodukcije:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. materialne produkcije, 2. sistema socialnih vlog, 3. družbenih institucij itd. <p>itd.</p> <p>— kako realizacija posebnih vidikov 2TSP omejuje realizacijo posebnih vidikov 1TSP, to je:</p> <p>a. kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija materialne produkcije omejuje realizacijo:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. socialnega karakterja posameznika, 2. identitete posameznika, 3. Nad-Jaza posameznika itd. <p>b. kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija sistema socialnih vlog omejuje realizacijo:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. socialnega karakterja posameznika, 2. identitete posameznika, 3. Nad-Jaza posameznika itd. <p>c. kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija družbenih institucij omejuje realizacijo:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. socialnega karakterja posameznika, 2. identitete posameznika, 3. Nad-Jaza posameznika itd. <p>itd.</p>

Okrajšave v tabeli:

- 1 TSP-prvi temeljni socializacijski proces, torej proces skozi socializacijo realiziranega osebnostnega razvoja posameznika.
- 2 TSP-drugi temeljni socializacijski proces, torej socializacija kot proces reprodukcije družbe, kar pomeni konkretno realizacijo vključevanja vedno novih generacij posameznikov v družbo.

V tem smislu bi bilo mogoče vprašanja, na kratko navedena v tabeli, seveda brati mnogo bolj konkretno, kot npr.: kako skozi socializacijo realiziran proces osebnostnega razvoja posameznika pogojuje socializacijo kot proces reprodukcije družbe, oziroma še natančneje, proces vključevanja vedno novih generacij posameznikov v družbo, kako skozi socializacijo realizirana reprodukcija družbe omeji osebnostni razvoj posameznikov, potekajoč v prvem temeljnem socializacijskem procesu, kako proces vključevanja posameznikov v družbo omeji, oziroma povedano natančneje, določi način razvoja tipa socialnega karakterja itd.

Kot je torej razvidno iz tabele, je problem soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov izredno razvejan in vsebuje izredno veliko podvprašanj; to posebej velja za posebno in posamično raven analize, kjer je število vprašanj neposredno odvisno od pristopa oz. koncepta, skozi katerega izpostavimo posamezna vprašanja in probleme vsakega od obeh temeljnih socializacijskih procesov. V kolikor skušamo na tej ravni kombinirati različne pristope, se seveda stvar še dodatno zaplete. To pa tudi pomeni, da problema soodvisnosti na posebni in posamični ravni nikakor ni mogoče celovito razdelati v krajšem tekstu. Zato in še zaradi nekega drugega razloga — da je namreč soodvisnost, ugotovljena na splošni ravni analize, okvir za razumevanje soodvisnosti temeljnih socializacijskih procesov na posebni in posamični ravni analize — se bomo na tem mestu omejili le na analizo soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov na splošni ravni, kar pomeni, da bomo poskušali podrobneje razdelati naslednja štiri vprašanja:

- kako realizacija prvega temeljnega socializacijskega procesa sopogouje realizacijo drugega temeljnega socializacijskega procesa,
- kako realizacija drugega temeljnega socializacijskega procesa sopogouje realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa,
- kako realizacija prvega temeljnega socializacijskega procesa omejuje realizacijo drugega temeljnega socializacijskega procesa in
- kako realizacija drugega temeljnega socializacijskega procesa omejuje realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa.

Sopogojevanje temeljnih socializacijskih procesov

Pri razdelavi problema sopogojevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov na splošni ravni gre za razdelavo prvih dveh zgoraj navedenih vprašanj: torej vprašanja, kako prvi temeljni socializacijski proces pogouje realizacijo drugega temeljnega socializacijskega procesa, in obratno, kako drugi temeljni socializacijski proces s svojo realizacijo pogouje realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa. Ali povedano še natančneje, gre za vprašanja: kako skozi socializacijo realiziran osebnotni razvoj posameznika pogouje socializacijo kot proces reprodukcije družbe t. i., proces vključevanja vedno novih generacij posameznikov v družbo, in nato, kako proces vključevanja posameznikov v družbo, ki in kakor poteka skozi socializacijo (oz. drugi socializacijski proces), pogouje realizacijo osebnotnega razvoja posameznika (torej prvi temeljni socializacijski proces).

1. vprašanje:

kako prvi temeljni socializacijski proces s svojo realizacijo pogouje realizacijo drugega temeljnega socializacijskega procesa, oz., kako skozi socializacijo realiziran osebnotni razvoj posameznika pogouje realizacijo socializacije kot procesa reprodukcije družbe, torej skozi socializacijo realizirane vključitve vedno novih posameznikov v družbo?

Prvi temeljni socializacijski proces pogojuje drugi temeljni socializacijski proces v več smislih. Najprej, če temu lahko tako rečemo, v nekem splošnem smislu, ki se navezuje na dejstvo, da so posamezniki »brez osebnosti« (kot npr. tako imenovani divji otroci) dejansko »nesposobni«, da bi se vključili v družbo in jo po tej poti reproducirali.¹¹ »Razvita osebnostna struktura«¹² (seveda razvita, kot bomo to kasneje še videli, na nek povsem določen način) je v tem smislu »predpogoj« vključitve posameznika v družbo (oz. povedano natančneje — procesa potekata hkrati in ju je mogoče opazovati ločeno le izjemoma¹³); ali povedano natančneje, hkratnost te zveze bi pomenila, da vključitev posameznika v družbo nikakor ni mogoča, v kolikor hkrati ne poteka tudi osebnostni razvoj posameznika skozi prvi temeljni socializacij-

¹¹ Pri tem pa so primeri posameznikov, ki se v družbo niso vključili, pravzaprav izjemni in se dejansko omejujejo le na primere t. im. divjih otrok. Kajti druge posameznike, ki se jih sicer zelo rado vzame za primere v družbo »nevljučenih« posameznikov (npr. »duševno motene osebe«, oporečniki, disidenti ipd.), nikakor ne moremo in ne smemo šteti v skupino tistih posameznikov, ki v družbo niso vključeni. Gre le za to, da ti posamezniki v družbo niso vključeni na način, ki je običajen, temveč na bistveno drugačen način, ki pa ga družba, kljub večkrat drugačnemu videzu, ne zgolj tolerira, temveč tudi »producira«. M. Foucault je z analizo zaporov to uspel natančno pokazati (glej delo Nadzorovanje in kaznovanje /Ljubljana: Delavska enotnost, 1984). Do podobnega zaključka je prišel tudi Z. Bauman, ki s tem v zvezi govori o »družbenih nišah« (Kultura in vzgoja. Teorija in praksa, letnik III (1966), št. 8—9, str. 1279), katerih funkcija je kanalizacija individualne »drugačnosti«, ki ima (z vidika družbe) značaj deviantnosti. Družbene niše v tem smislu pomenijo »poskus, dati deviaciji usklajene, prebavljive in za družbeno skupnost nenevarne oblike izraza« (prav tam). Kajti vsaka družba mora, če želi ohraniti lastno stabilnost in zagotoviti lastno reprodukcijo, omogočiti družbeno nazdirano kanalizacijo te drugačnosti. In zato vsaka stabilna družbena skupnost to drugačnost, kanalizirano skozi družbene niše, tolerira, saj s tem doseže, da posamezniki, ki so »postavljeni v take niše, ostajajo elementi v družbeni skupnosti« (prav tam, podčrtala V. G.), kar seveda pomeni tudi elementi v reprodukciji le-te. Družbena niša tako deviantno drugačnost kanalizira na družbeno nadzorovan način v reprodukcijo družbe. Te družbene niše imajo, gledano z drugega zornega kota, značaj subkultur.

¹² Termin razvita osebnostna struktura je seveda povsem ponesrečen. Posebej zato, ker osebnostna struktura nikoli ni povsem, še manj pa dokončno izgrajena, ker osebnostne strukture ne gre pojmovati kot neke statične količine posameznih osebnostnih lastnosti, temveč povsem nasprotno, kot dinamični proces stalne interakcije posameznika s socialnim okoljem, v katerem živi. To pa seveda nikakor ne ustreza neki količini, temveč prej procesu, katerega »posebni presek« je v nekem trenutku osebnost posameznika. Ima pa termin razvita osebnostna struktura neko asociativno vez, zaradi katere je na tem mestu vključen: asociira namreč na tiste »preseke« zgoraj omenjene asociacije, ki so že prešle fazo »interiorizacije bazičnega sveta« in prve, najpomembnejše faze »interiorizacije sub-svetov« (o obeh vrstah interiorizacije več v P. Berger, T. Luckmann *The Social Construction of Reality* /London: Penguin Books, 1971/ posebej od. str. 149 dalje), torej na faze, ki (v zahodno evropski kulturi in kulturi ZDA) sledijo adolescentni krizi identitete (več tudi E. Erikson: *Identity, Psychosocial*, op. cit.). Povedano drugače, na ta način se izpostavi tista »faza« osebnostnega razvoja, v kateri se zgoraj omenjena procesa (osebnostni razvoj, vključitev posameznika v določeno družbo) dejansko skleneta.

¹³ Takšne izjeme so npr. migranti, ker se le-ti srečajo s situacijo »izgrajena osebnostna struktura« — vključitev v novo globalno družbo. Situacija se razreši (v kolikor se) skozi resocializacijo oz. akulturacijo, kar ima seveda neposredne »posledice« za migrantovo »izgrajeno osebnostno strukturo«, gre skozi njo (glej prejšnjo opombo). Vendar so ti slučajni izjemni in seveda že gradijo na prej izvedeni (posebno primarni) socializaciji; prav za njo pa je vez, ki smo jo opisali zgoraj (soodvisnost in hkratnost osebnostnega razvoja in vključevanja v družbo) kot se zdi, ena od zakonitosti. »Razvitejša« osebnostna struktura je namreč hkrati že tudi bolj intenzivno vpeta v družbo, v kateri ta razvoj poteka [čprav nikakor ne smemo jemati tovrstne vezi linearno in zgolj enosmerno in enosmiselno, kajti socializacija je notranje izrazito protisloven proces (proizvaja lastne bumerang učinke) — kriterij »razvitosti« bi v tej zvezi, kot se zdi, bilo pravilneje razumeti kot daljšo ali krajšo kontinuiteto socializacije posameznika v neki družbi, kjer je ta vez praviloma intenzivnejša dlje kot traja (z izjemo bumerang učinkov socializacije) in dlje kot v otroštvo je vmeščena].

ski proces. V nekem smislu tako vsaka v prvem socializacijskem procesu »sproducirana« osebnotna lastnost predstavlja hkrati tudi novo vez med posameznikom in družbo, oz. novo »točko vključitve« posameznika v družbo in njeno reprodukcijo.¹⁴

Vendar pa proces razvoja posameznikove osebnosti pogojuje drugi temeljni socializacijski proces še v nekem mnogo preciznejšem smislu — v smislu, ki je povezan z ugotovitvijo, da se »vsaka človeška grupacija, o kateri lahko iz kakršnihkoli razlogov rečemo, da tvori celoto . . . med drugim loči od slučajnih skupin posameznikov po tem, da imajo njeni člani nekatere skupne lastnosti in da jim šele te omogočajo, da trajno zaživijo med seboj v eni družbeni skupnosti«¹⁵ To pa torej pomeni, da morajo imeti posamezniki, pripadniki iste družbe, številne, povsem določene osebnotne lastnosti, da se lahko vključijo v neko določeno družbo. V kolikor so te osebnotne lastnosti pogoj za vključitev posameznika v družbo, so prav tako tudi pogoj za reprodukcijo družbe kot celote. Ali povedano drugače: za reprodukcijo določene družbe nikakor ne zadošča, da imajo njeni pripadniki zgolj »razvito osebnost«, temveč morajo imeti razvit prav določen »tip osebnosti«, določen sklop v osebnotni strukturi, ki je pripadnikom neke družbe bolj ali manj skupen.¹⁶

Katere so te lastnosti, je seveda vsakokrat za posameznika že vnaprej določeno z družbo, v kateri poteka socializacijski proces, vendar pa je razvoj teh osebnotnih lastnosti vezan, gledano z vidika strukture samega socializacijskega procesa, na prvi temeljni socializacijski proces. Samo če in v kolikor se bo v procesu razvoja posameznikove osebnosti, torej v prvem temeljnem socializacijskem procesu, pri posamezniku zagotovil razvoj teh »družbeno nujnih« osebnotnih lastnosti, samo takrat in v toliko se bo posameznik lahko vključil v neko določeno in konkretno družbo in s tem na ravni posameznika že realiziral drugi temeljni socializacijski proces.

Razvoj teh »družbeno nujnih« osebnotnih lastnosti se zunaj procesa razvoja posameznikove osebnosti ne more zagotoviti, kar seveda tudi pomeni, da se ne more zagotoviti zunaj prvega temeljnega socializacijskega procesa. V tem smislu seveda prvi temeljni socializacijski proces kot nujni pogoj pogojuje drugi temeljni socializacijski proces, oz. njegovo realizacijo. V

¹⁴ Za celovitejšo razumevanje te trditve bi bilo treba natančneje razdelati problem »funkcionalne zamenjave«, ki jo socializacija skozi drugi temeljni socializacijski proces izvrši ravno skozi vključitev vedno novih generacij posameznikov v družbo. Ker na tem mestu to nikakor ni mogoče, naj le omenimo, da je problem osebnotnih lastnosti najtesneje povezan s socializacijo kot procesom reprodukcije družbe. Natančnejša analiza celo pokaže, da se prav skozi povsem določene osebnotne lastnosti posameznik že vstavi v družbo in procese njene reprodukcije. Osebnotne lastnosti posameznikov so v tem smislu »funkcionalni rekviziti družbenega sistema« (A. Inkeles: *Society, Social Structure and Child Socialization*, op. cit., str. 79). Vsebina funkcionalne zamenjave, ki jo mora v zvezi z reprodukcijo družbe zagotavljati drugi temeljni socializacijski proces, se torej dejansko nanaša na »lastnosti, ki jih morajo člani družbe imeti, če želi družba preživeti« (prav tam). To pa seveda pomeni, da se drugi temeljni socializacijski proces lahko realizira le s »pomočjo« prvega temeljnega socializacijskega procesa, v katerem razvoj osebnotnih lastnosti na ravni posameznika poteka.

¹⁵ Z. Bauman: *Kultura in vzgoja*, op. cit., str. 1273.

¹⁶ Ta skupni sklop v osebnotni strukturi posameznikov pripadnikov iste družbe je običajno poimenovan kot socialni karakter. Na drugi ravni je to »podobnost« posameznikov neke družbe izpostavila tudi psihoanaliza (lacanovska), in to skozi koncept libidinalnega ustroja subjekta oz. njegove libidinalne ekonomije, ki je tipična pripadnikom določenih tipov družb (več glej npr. že navedena dela S. Žižka v opombi št. 7).

tem smislu se je tudi mogoče strinjati s trditvijo, da »celo površna analiza kaže, da je človeška družba odvisna od psiholoških procesov«¹⁷.

2. vprašanje:

kako drugi temeljni socializacijski proces s svojo realizacijo pogojuje realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa, oz., kako skozi socializacijo realiziran proces reprodukcije družbe pogojuje realizacijo socializacije kot proces osebnostnega razvoja posameznika?

Tudi v zvezi s sopogojevanjem prvega socializacijskega procesa od drugega temeljnega socializacijskega procesa je treba upoštevati večplastnost tega sopogojevanja. Najprej proces vključevanja posameznika v družbo vpliva na razvoj posameznikove osebnosti, ker jo sploh omogoča. Zaradi dejstva, da posamezniki nikakor ne morejo razviti lastne osebnosti zunaj družbe, je vključevanje posameznikov v družbo predpogoj njihovega osebnostnega razvoja. Kajti človek se »določa kot človek, kot razumno bitje, kot človeška osebnost samo na način, da se določa kot član te ali one izmed konkretnih grupacij«,¹⁸ kar pomeni (seveda tudi) družb. Razvoj posameznikove osebnosti torej predpostavlja povezovanje posameznika z drugimi posamezniki v družbi, v kateri živi, kar pa se realizira ravno skozi drugi temeljni socializacijski proces.¹⁹

Po drugi strani pa posameznikovo vključevanje v družbo ne predstavlja le splošnega pogoja za realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa, temveč drugi temeljni socializacijski proces vrši neko bistveno konkretizacijo vsebine prvega temeljnega socializacijskega procesa. Ta konkretizacija je povezana z nujnostjo selekcije biološko danih potencialov,²⁰ oziroma z dejstvom, ki ga je mogoče precizno izraziti z ugotovitvijo, da je socializacija »celoten proces, v katerem je posamezniku, rojenemu s potenciali obnašanja izredno širokega obsega, dovoljeno razviti dejansko obnašanje, ki je omejeno na mnogo manjši obseg — na raven, ki je v navadi in sprejemljiva zanj glede na standarde njegove skupine«²¹

S tem v zvezi je izhodiščnega pomena dejstvo, da je »vsak posameznik velikega pomena za preživetje in funkcioniranje družbe, kateri pripada«²²,

¹⁷ I. Hallowell: Kultura, ličnost i društvo, v zborniku Antropologija danes, ur. A. L. Kroeber (Beograd: Vuk Karadžić, 1972), str. 522.

¹⁸ Z. Bauman: Kultura in vzgoja, op. cit., str. 1274. Ali kot pravi na istem mestu: »... človek se uči biti človek s tem, da se uči biti član določene kulture«, kar bi preneseno na raven družbe pomenilo, da se človek uči biti človek s tem, da se uči biti član določene družbe.

¹⁹ Ali kot pravi I. Hallowell: »psihološko bistvo tega, da si human, vsebuje stopnjo integracije, ki v sebi vključuje celo vrsto... nizov vlog in primerov običajev« (v Kultura, ličnost i društvo, op. cit., str. 523). To pa, povedano drugače, pomeni, da lahko posameznik realizira lastni osebnostni razvoj le skozi celo vrsto konkretnih interakcij, s katerimi se hkrati že vključuje v družbo.

²⁰ Predispozicij v smislu »trendov rasti« (podrobneje v T. Dobzhansky: Evolucija čovečanstva /Beograd: Nolit, 1982/, str. 99).

²¹ L. I. Child: Socialization, v Handbook of Social Psychology (Boston: Addison, Wesley, 1954), str. 655.

²² R. Linton: Cultural Background of Personality, (London: Routledge and Kegan Paul, 1949), str. 4.

da pa je to res le v primeru, kadar posameznik »poseduje« neke povsem določene lastnosti, ki mu njegovo vključitev v družbo šele omogočajo.²³ Družba s tem v zvezi namreč »pričakuje«, da bo socializacija oblikovala posameznike z določenimi karakteristikami, ki jih bodo delili z vsem drugimi posamezniki lastne družbe.²⁴ V tem smislu dejansko »družbe . . . postavljajo povsem določene in zelo eksplicitne zahteve socializacijskemu procesu«²⁵ (oziroma procesu razvoja posameznikove osebnosti, torej prvemu temeljnemu socializacijskemu procesu), saj imajo »načini, s katerimi si družba zagotavlja lastne imperative preživetja . . . implikacije za individualno socializacijo«²⁶ (oziroma za vsebino prvega temeljnega socializacijskega procesa). S tem v zvezi A. Inkeles ugotavlja, da se »rekviziti za nadaljevanje družbenega življenja v veliki meri kažejo kot zahteve v zvezi z individualno socializacijo«²⁷, t. j. z vsebino prvega temeljnega socializacijskega procesa. Celo več: podrobnejša analiza teh zahtev, ki jih reprodukcija družbe skozi proces vključevanja posameznikov v družbo postavlja pred prvi temeljni socializacijski proces, kaže, da funkcionalni rekviziti družbenega preživetja niso nič drugega kot povsem določene osebnostne lastnosti posameznikov, pripadnikov določene družbe, katerih razvoj se zagotavlja skozi prvi temeljni socializacijski proces.²⁸

Vse povedano pa se seveda na povsem konkreten način dotika dejstva, ki smo ga delno že omenili, namreč, da posamezniki, pripadniki iste družbe, »posedujejo« določen skupni »tip osebnosti« (kakorkoli že ta pojem konkretiziramo²⁹). Ta »skupen tip osebnosti« se dejansko lahko realizira ravno

²³ Nikakor ne smemo te trditve razumeti dobesedno, t. j., kot da mora posameznik najprej posedovati določene osebnostne lastnosti, da se lahko vključi v družbo. Vzročna zveza, kakor je nakazana zgoraj, ne poteka v tem smislu, temveč gre za *hkratnost obeh procesov*, k čemer pa se bomo v nadaljevanju še podrobneje vrnili.

²⁴ A. Inkeles: *Society, Social Structure and Child Socialization*, op. cit., str. 89.

²⁵ Prav tam, str. 88.

²⁶ Prav tam, str. 82.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Konkretnije, a še vedno zelo poenostavljeno, je to zvezo — v okviru konceptov in terminov, ki jih je uporabil v zvezi z obema socializacijskima procesoma — razdelal A. Inkeles v navedenem delu *Society, Social Structure and Child Socialization* na naslednji način (če podamo kratek povzetek):

— zagotavljanje biološke reprodukcije tako neposredno vpliva na oblikovanje motoričnih reakcij oz. navad;

— zagotavljanje reprodukcije družbi lastnega sistema vlog vpliva na oblikovanje posameznikove identitete (oz. po Inkelesu, str. 82. cit. dela, »self-system«);

— učenje simboličnih modelov komunikacije vpliva na oblikovanje jezikovnih oz. govornih navad in kognitivno vsebino;

— sprejemanje kognitivnih orientacij na navade, mnenja in sistem idej;

— sprejemanje artikuliranih ciljev vpliva na vrednote posameznika;

— sprejemanje pravil, ki regulirajo izbor sredstev za doseg ciljev, vpliva na razvoj tega in identitete posameznika;

— reguliranje izražanja čustev vpliva na čustvene oziroma emocionalne modele reagiranja;

— efektivna kontrola disruptivnega obnašanja pa vpliva na modele moralnega funkcioniranja.

²⁹ Kot smo že omenili, gre za vsaj dva uporabna pristopa: najprej za koncept socialnega karakterja, ki naj bi zaobsegal celoto tistih osebnostnih lastnosti, ki jih pripadniki neke družbe med seboj »delijo«, nato pa bi lahko, seveda na drugačni ravni, to »podobnost« posameznikov iste družbe, ta njihov »skupen tip osebnosti« zaobsegli tudi skozi kategorijo libidinalne ekonomije posameznikov, značilne za posamezni tip oz. tipe družbe. V obeh primerih pa je treba razumeti te skupne elemente osebnostne strukture le kot dele tistega, kar razumemo z osebnostjo posameznika; ne kot celo osebnost, temveč prej kot nekakšno osebnostno jedro, na katerega se nato »veže« tudi cela vrsta osebnostnih elementov, ki jih posamezniki iste družbe »ne delijo«.

skozi soodvisnost obeh temeljnih socializacijskih procesov, natančneje skozi sopogojevanje prvega temeljnega socializacijskega procesa od drugega. Če bi proces posameznikovega vključevanja v družbo ne vplival neposredno na posameznikov osebnostni razvoj, bi bilo tudi nemogoče zagotoviti, da posamezniki določene družbe »posedujejo« določen »tip osebnosti«. V tem smislu je torej neposredna pogojenost posameznikovega osebnostnega razvoja z njegovim vključevanjem v družbo tudi pogoj za to, da se posamezniki razvijajo v družbeno zaželeni »smeri«, s tem pa je tudi pogoj za to, da posamezniki določeno družbo sploh lahko reproducirajo.

Z ugotovitvami, da vključevanje posameznika v družbo usmerja osebnostni razvoj posameznikov v smeri, ki tej družbi zagotavlja njeno lastno reprodukcijo, pa nismo le osvetlili dejstva, kako drugi temeljni socializacijski proces vpliva oz. sopogojuje prvi temeljni socializacijski proces. Po tej poti smo namreč navezali tudi na ugotovitve, kako razvoj posameznikove osebnosti vpliva na drugi temeljni socializacijski proces. Ali povedano še drugače: uspelo nam je jasneje locirati *stično točko* med obema temeljnima socializacijskima procesoma v procesu vzajemnega sopogojevanja. Prav posameznikom neke družbe »skupen tip osebnosti« namreč predstavlja to stično točko. Kajti prvi temeljni socializacijski proces pogojuje drugi temeljni socializacijski proces ravno na način, da se skozi prvi temeljni socializacijski proces realizira ta »skupni tip osebnosti«, ki je predpogoj realizacije drugega temeljnega socializacijskega procesa. Po drugi strani pa drugi temeljni socializacijski proces sopogojuje prvi temeljni socializacijski proces ravno na način, da usmerja realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa v smeri oblikovanja tega »potrebnega tipa osebnosti«. Torej je oblikovanje tega družbenega »potrebnega tipa osebnosti« po eni strani pogojeno s posameznikovim vključevanjem v družbo, po drugi strani pa je pogoj tega istega določi možnosti za realizacijo drugega temeljnega socializacijskega procesa. vključevanja.³⁰

Medsebojno omejevanje temeljnih socializacijskih procesov

Drugi način oziroma vidik soodvisnosti obeh temeljnih socializacijskih procesov je vidik oziroma problem njunega medsebojnega omejevanja. Kot smo že omenili, se problem medsebojnega omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov nanaša na dejstvo, da realizacija enega od obeh ciljev temeljnih socializacijskih procesov (prav zaradi pravkar obravnavanega načina sopogojevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov) omeji oziroma

³⁰ Ta navidez protisloven sklep lahko razumemo le, če se zavedamo, da gre pri obeh temeljnih socializacijskih procesih za njuno *hkratnost*. To pa pomeni, da njunega sopogojevanja ne gre razumeti v smislu klasične vzročne zveze, kjer je vzrok časovno pred posledico, temveč da ga je treba razumeti na način, ki ga je C. Lévi-Strauss opredelil takole: »Ali neka družba dosega svoje institucionalne oblike preko posebnih modalitet osebnosti svojih članov, ali pa se ta osebnost pojasnjuje z določenimi oblikami vzgoje, začnjenjoč z otroštvom, ki tudi same po sebi predstavljajo fenomene kulturnega tipa? Razprava bo morala ostati brez izhoda, razen če ne doumemo, da se ta dva tipa stvari ne nahajata v odnosu vzroka in posledice (ne glede na to, katero mesto se pripisuje kateremu izmed njiju), temveč da je psihološka formulacija le izraz, na ravni individualne psihe, neke povsem sociološke strukture« (v Uvod v delo M. Maussa, v M. Mauss: Sociologija i antropologija /Beograd: Prosveta, 1982/, str. 18—19).

Problem bo razumljivejši, če ga predstavimo idealnotipsko. Če bi namreč celoten proces posameznikovega usklajevanja z družbo težil predvsem k realizaciji cilja prvega temeljnega socializacijskega procesa, bi tak potek socializacije omejil možnosti za realizacijo cilja drugega temeljnega socializacijskega procesa. Vzrok: če bi se skozi socializacijo težilo k čimbolj *popolnemu* razvoju posameznikovih potencialov, potem bi seveda nikakor ne bilo nujno, da se v okviru prvega temeljnega socializacijskega procesa izoblikuje tisti »družbeno potrebni tip osebnosti«, ki zagotavlja (kot eden od nujnih pogojev) reprodukcijo dani družbi. In obratno: če celoten proces posameznikovega vsklajevanja z družbo teži predvsem k temu, da realizira cilj drugega temeljnega socializacijskega procesa, torej skozi socializacijo zagotavljane reprodukcije družbe, potem bi prišlo do situacije, v kateri je realizacija cilja prvega temeljnega socializacijskega procesa omejena. Vzrok: v kolikor naj bi se skozi socializacijo realiziral predvsem cilj drugega temeljnega socializacijskega procesa, je treba »usmeriti« realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa v smer zagotavljanja za to realizacijo potrebnega »tipa osebnosti«, kar pa seveda glede na možnosti in potenciale za osebnotni razvoj posameznikov pomeni nujno omejitev.

V kolikor bi se problema medsebojnega omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov lotili na način, skozi katerega smo obravnavali problem sopogojevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov, bi to seveda pomenilo razdelavo obeh vprašanj, ki iz doslej povedanega o nujnosti medsebojnega omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov izhajata: najprej razdelavo vprašanja, kako prvi temeljni socializacijski proces omeji možnosti za realizacijo drugega temeljnega socializacijskega procesa (torej kako osebnotni razvoj posameznika oz. posameznikov omejuje možnosti za reprodukcijo družbe, potekajočo skozi socializacijski proces); in drugič, kako realizacija cilja drugega temeljnega socializacijskega procesa omeji možnosti za realizacijo cilja prvega temeljnega socializacijskega procesa (torej, kako skozi socializacijski proces realizirana reprodukcija družbe omeji možnosti za realizacijo osebnotnega razvoja posameznikov).

Tak pristop bi seveda uspel povsem jasno izpostaviti samo nujnost, zaradi katere do medsebojnega omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov pride, torej dejstvo, da v socializaciji poteka nek »tihi boj« med posameznikom in družbo, ki poteka v smislu, da lahko vsak od obeh »subjektov« socializacijskega procesa realizira svoj lasten cilj le na račun drugega, čeprav ga hkrati (kot smo že videli v zvezi s problemom medsebojnega pogoevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov) lahko realizira šele »skozi« drugega.

Bi pa tak pristop ostal nujno zgolj na hipotetični ravni, in to zaradi dejstva, da je *smer* omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov jasno razvidna: osebnotni razvoj posameznikov se namreč v socializacijskem procesu zmeraj omeji v smeri za reprodukcijo dane družbe potrebnega »tipa osebnosti«. To dejstvo pa seveda za medsebojno omejevanje obeh temeljnih socializacijskih procesov pomeni naslednje: *da smer omejevanja poteka kot omejevanje prvega temeljnega socializacijskega procesa od drugega temeljnega socializacijskega procesa.*

Vsebinsko se problem medsebojnega omejevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov seveda razrešuje (ob upoštevanju smeri omejevanja — drugi temeljni socializacijski proces je tisti, ki omeji možnosti za realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa) z razrešitvijo vprašanja: kako realizacija drugega temeljnega socializacijskega procesa omeji možnosti za realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa.³¹ Odgovora seveda nikakor ne gre iskati v smeri, da realizacija drugega temeljnega socializacijskega onemogoči realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa, kar bi povedano konkretno pomenilo, da realizacija socializacije kot procesa reprodukcije družbe onemogoči osebni razvoj posameznikov. Tako praktična izkušnja kot tudi dejstvo sopogojevanja realizacije ciljev obeh temeljnih socializacijskih procesov jasno kažeta na to. Drugi temeljni socializacijski proces ne omeji možnosti za realizacijo prvega temeljnega socializacijskega procesa tako, da onemogoči realizacijo njegovega cilja, temveč tako, da *realizacijo tega cilja podredi realizaciji lastnega cilja*. Podredi vsaj na dva načina: da določi način realizacije in da na realizacijo cilja prvega temeljnega socializacijskega procesa »prenese« lastne zakonitosti.

Drugi temeljni socializacijski proces je v tem smislu tisti, ki določi prvemu temeljnemu socializacijskemu procesu način njegove realizacije, kar pomeni, da skozi socializacijski proces potekajoč proces reprodukcije družbe določi način realizacije osebnega razvoja posameznikov, ki in kakor poteka skozi socializacijski proces. Osebni razvoj posameznikov vsakokratne družbe se bo praviloma realiziral na način, ki bo omogočil (oziroma ki bo rezultiral v) vključitev vedno novih generacij posameznikov v družbo kot njenih pripadnikov.³² V nobenem primeru medsebojno omejevanje temeljnih socializacijskih procesov ne poteka v obratni smeri: da bi namreč osebni razvoj posameznikov določal način reprodukcije družbe.³³

Ravno skozi omejevanje prvega temeljnega socializacijskega procesa od drugega temeljnega socializacijskega procesa pa se realizira tudi »prenos« zakonitosti in značilnosti drugega temeljnega socializacijskega procesa na prvi temeljni socializacijski proces. Najbolj izrazita primera tega »prenosa« sta vsekakor prenos konzervativnosti in razredne selektivnosti v okvir prvega temeljnega socializacijskega procesa. Njune prisotnosti v prvem temeljnem socializacijskem procesu nikakor ni mogoče razložiti iz značilnosti in zakonitosti prvega temeljnega socializacijskega procesa samega. V najširšem smislu pa je ta vpetost prvega temeljnega socializacijskega procesa v zakonitosti

³² Tu se je treba zopet navezati na vse, kar je bilo že povedanega v zvezi z »družbeno potrebnim tipom osebnosti«, posebej zaradi dejstva, da se ne bi ta zahteva razumela kot zahteva po povsem identičnih posameznikih.

³³ Te trditve nikakor ne smemo mešati z trditvijo, da posamezniki določenega »tipa« vsekakor predstavljajo nujni pogoj reprodukcije katerekoli družbe in da jo po tej poti pogojujejo, kar vsekakor drži — gre za to, da zakonitosti osebnega razvoja posameznika niso tiste, ki bi določale zakonitosti reprodukcije družbe, čeprav pa jo, in to je treba ločevati, sopogojujejo.

³⁴ S tem v zvezi je seveda drugo vprašanje, ki smo ga v zvezi z medsebojnim omejevanjem obeh temeljnih socializacijskih procesov navedli v začetni razpredelnici, zreducirano zgolj na raven teoretične možnosti, ki se v stvarnosti ne realizira. V tem smislu je tudi mogoče izpustiti ga iz obravnave dejanskih procesov omejevanja med temeljnima socializacijskima procesoma.

drugega temeljnega socializacijskega procesa posredovana skozi dejstvo, da je osebnost posameznika zmeraj družbeni produkt, da je torej družba nujni pogoj njenega izoblikovanja in da se, kot smo videli že pri problemu medsebojnega sopogojevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov, osebnostni razvoj realizira zmeraj le skozi hkratno vključevanje posameznika v družbo. *Dejstvo družbene določenosti posameznikove osebnosti je hkrati tudi »univerzalni obrazec« podreditve osebnostnega razvoja posameznikov vsakokratni družbi oz. njenim procesom reprodukcije.* Družbena določenost posameznikove osebnosti, ki je konstitutivni pogoj osebnostnega razvoja vsakega posameznika, povsem natančno izraža smer, način in vsebino v omejevanju obeh temeljnih socializacijskih procesov.

Posledice povedanega so bistvene za razumevanje socializacijskega procesa v več smislih. Najprej zaradi dejstva, da na zelo poseben način osvetljujejo vprašanje pomembnosti vsakega izmed obeh temeljnih socializacijskih procesov za celoten proces socializacije. V kolikor namreč eden od obeh temeljnih socializacijskih procesov določi način realizacije drugega temeljnega socializacijskega procesa, v toliko je seveda jasno, da oba temeljna socializacijska procesa ne moreta imeti za razumevanje celotnega socializacijskega procesa istega pomena. Tisti temeljni socializacijski proces, ki zagotavlja realizacijo lastnega cilja na račun oziroma skozi omejevanje cilja drugega temeljnega socializacijskega procesa, ki torej drugemu temeljnemu socializacijskemu procesu določa način realizacije njegovega cilja, je za razumevanje celotnega procesa posameznikovega usklajevanja z družbo seveda pomembnejši.

V kolikor je drugi temeljni socializacijski proces tisti, ki lastni cilj realizira na račun oziroma skozi omejevanje realizacije cilja prvega socializacijskega procesa, potem se seveda sama po sebi vsiljuje ugotovitev, da je prav drugi temeljni socializacijski proces tisti, ki mu pripade ta vloga »pomembnejšega«. Če in v kolikor se proces razvoja posameznikove osebnosti realizira tako in v toliko, kot in v kolikor to »dopušča« drugi temeljni socializacijski proces, oziroma v kolikor je drugi temeljni socializacijski proces tisti, ki določa način realizacije cilja prvega temeljnega socializacijskega procesa, potem to, gledano z vidika socializacijskega procesa kot celote, pomeni, da je dejanski cilj celotnega socializacijskega procesa realizacija cilja drugega temeljnega socializacijskega procesa in da realizacija cilja prvega temeljnega socializacijskega procesa predstavlja v tej zvezi le sredstvo (čeprav sicer nujno sredstvo) za realizacijo tega cilja. Povedano drugače to pomeni, da gledano z vidika celotnega socializacijskega procesa skozi socializacijski proces realizirana reprodukcija družbe predstavlja cilj celotnega procesa usklajevanja posameznika z družbo in da je osebnostni razvoj posameznika zgolj sredstvo za doseganje tega cilja. Ali: *reprodukcije družbe je cilj socializacijskega procesa, osebnostni razvoj posameznikov pa je sredstvo za doseganje tega cilja*³⁴.

³⁴ Ta trditev je seveda v popolnem nasprotju s prevladujočim prepričanjem in trditvami, da je cilj socializacijskega procesa kot celote učlovečenje posameznika, torej razvoj posameznikove osebnosti, ki naj bi bil čim bolj »vsestranski«, da pa je socializacija tudi sredstvo, ki zagotavlja reprodukcijo družbe oz. kulture (za ilustracijo glej že navedeni zbornik *Socialization and Society*, posebej prvi dve poglavji). Mi tukaj trdimo povsem obratno: da je

oziroma je cilj socializacijskega procesa v toliko, v kolikor je nujno sredstvo za doseganje reprodukcije družbe. To velja za vsako socializacijo in osebnostni razvoj vsakega posameznika je temu dejstvu podrejen.

Vse doslej povedano pa na poseben način osvetljuje tudi problem *odnosov med temeljnima socializacijskima procesoma*. Dejstvo, da se drugi temeljni socializacijski proces zapisuje na mesto cilja tega procesa, prvi temeljni socializacijski proces pa na mesto sredstva za doseg tega cilja, je za razumevanje odnosov med temeljnima socializacijskima procesoma bistvenega pomena. Iz vsega povedanega namreč sledi, da gre pri odnosih med temeljnima socializacijskima procesoma za odnose podrejenosti oz. nadrejenosti. Ali povedano drugače: *med obema temeljnima socializacijskima procesoma gre za hierarhične odnose*, pri katerih je drugi temeljni socializacijski proces nadrejen prvemu temeljnemu socializacijskemu procesu. Ta hierarhični odnos med obema temeljnima socializacijskima procesoma, to dejstvo, da ima drugi temeljni socializacijski proces prvenstvo, pa odnose med temeljnima socializacijskima procesoma kaže v povsem novi luči.

Če in v kolikor se osebnostni razvoj posameznika realizira le tako in v toliko, kot in v kolikor je to določeno z drugim temeljnim socializacijskim procesom, če torej proces reprodukcije družbe določi meje osebnostnemu razvoju posameznikov, ki so njeni pripadniki, potem se realizacija cilja prvega temeljnega socializacijskega procesa pokaže kot sredstvo ne le z vidika celotnega socializacijskega procesa, temveč prav tako tudi z vidika odnosov med temeljnima socializacijskima procesoma. Prvi temeljni socializacijski proces se v teh odnosih zapisuje z realizacijo lastnega cilja kot nujno sredstvo za realizacijo cilja drugega temeljnega socializacijskega procesa.

To pa pomeni, da gre pri odnosu med obema temeljnima socializacijskima procesoma za, če jo lahko tako imenujemo, *tiho dominacijo* drugega temeljnega socializacijskega procesa, procesa reprodukcije družbe, nad prvim temeljnim socializacijskim procesom, procesom razvoja posameznikove osebnosti. Ta tiha dominacija drugega socializacijskega procesa se kaže v že omenjenem prenosu lastnih ciljev in značilnosti na prvi temeljni socializacijski proces in v tem, da so značilnosti prvega temeljnega socializacijskega procesa takšne, da omogočajo uspešno realizacijo cilja drugega temeljnega socializacijskega procesa. Tisto, kar se v zvezi z razvojem posameznikove osebnosti navadno imenuje družbena določenost posameznikove osebnosti, se namreč v tej luči pokaže kot določenost prvega temeljnega socializacijskega procesa z drugim temeljnim socializacijskim procesom, oziroma kot določenost načina osebnostnega razvoja posameznika s procesom reprodukcije družbe, oziroma s procesom vključevanja posameznika v družbo.

Povedano pa ima bistvene posledice tudi za *razumevanje samega prvega temeljnega socializacijskega procesa*, kajti pomeni, da je treba v analizi le-tega upoštevati njegovo opredeljenost in določenost s strani drugega temeljnega socializacijskega procesa. Značilnosti prvega temeljnega sociali-

socializacija *predvsem* proces reprodukcije družbe in da je *tudi* proces razvoja posameznikove osebnosti, in to na način, ki ga določa proces reprodukcije družbe. Socializacijo torej, povedano drugače, razumemo kot tisti proces, skozi katerega se osebnostni razvoj posameznikov vključi v proces reprodukcije družbe.

zacijskega procesa je namreč treba nujno razumeti (tudi) kot sredstvo za realizacijo cilja drugega temeljnega socializacijskega procesa. »Tiha dominacija« drugega temeljnega socializacijskega procesa namerč za prvi temeljni socializacijski proces ni nekaj zunanjega, temveč zadeva samo vsebino prvega temeljnega socializacijskega procesa in to tako zelo, da le-te brez njenega upoštevanja ni mogoče razumeti in razložiti. Mehanizmi drugega temeljnega socializacijskega procesa so po tej poti vgrajeni v prvi temeljni socializacijski proces, postanejo njegovi lastni mehanizmi, cilji in kriteriji tako zelo, da na prvi pogled kažejo popolno avtonomnost in neodvisnost od drugega temeljnega socializacijskega procesa. Šele podrobnejša analiza pokaže, da je njihova neodvisnost praviloma le videz, za katerim se skriva njihova vpetost in določenost s strani drugega temeljnega socializacijskega procesa.³⁵

Posledice

Vse povedano ima za razumevanje in proučevanje socializacijskega procesa bistvene posledice. Izhodiščnega pomena je *zabrnitev v pojmovanju, kaj je socializacijski proces*. Socializacija namreč, kot izhaja iz vsega, kar je

³⁵ Izrazit primer, ki lahko ponazori povedano, je primer v prvem temeljnem socializacijskem procesu uporabljane tipa vzgoje, oz. uporabljanih vzgojnih postopkov. O njih se praviloma razmišlja kot o metodah in načinih, s katerimi se na tak ali drugačen način realizira proces posameznikovega učlovečenja oz. proces osebnostnega razvoja posameznika. Pri tem se seveda upošteva družbena določenost vzgoje, vendar pa, ravno zaradi neupoštevanja prej povedanega o medsebojnem omejevanju temeljnih socializacijskih procesov, ta družbena določenost vzgoje ostaja bolj le proklamirana fraza, kot vsebinska opredelitev vzgoje. To se najjasneje kaže ob razpravah o komparativnih prednostih in slabostih določenih tipov vzgoj (npr. v primerjavah t. im. avtoritarne s t. im. permisivno vzgojo ipd.), kjer se tako prednosti in slabosti določenega tipa vzgoje izvajajo iz njihovih notranjih značilnosti in lastnosti (npr. iz avtoritarnosti, oz. neavtoritarnosti družinske vzgoje, iz slabosti kaznovalnih tehnik itd.). Končni zaključek tovrstnih primerjanj (če jih lahko povzamemo v poenostavljeni obliki) je zaključek o represivnosti avtoritarnega tipa vzgoje ter nerepresivnosti oz. bistveno manjši represivnosti permisivnega oz. demokratičnega tipa vzgoje. Družbena pogojenost teh tipov vzgoje je pri tem razumljena bolj ali manj le kot dejstvo prisotnosti določenih tipov vzgoje v določenih družbah. Upoštevanje soodvisnosti temeljnih socializacijskih procesov pa lahko pokaže bolj ali manj *formalen značaj* tovrstnih ugotovitev, ki se omejujejo le na površinsko raven problema. Upoštevanje dejstva sopogoevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov ter dejstva, da drugi temeljni socializacijski proces določi način in možnosti realizacije prvega socializacijskega procesa, namreč onemogoča obravnavanje določenega tipa vzgoje samega zase, temveč njegovo obravnavanje postavi v soodvisnost s procesom posameznikovega vključevanja v družbo. Pri tem se pokažejo različni tipi vzgoje kot »nesamozadostni«, torej kot opredeljeni in določeni od procesov reprodukcije družbe, kar pa seveda pomeni, da je za njihovo razumevanje in pojasnitev treba to dejstvo upoštevati. Upoštevati v smislu, da se ti različni tipi vzgoje skupaj z dejstvom njihove različne pogoste prisotnosti v različnih družbah kažejo kot rezultat oz. zakonitost procesov reprodukcije družbe, oz. procesa »družbeno določene produkcije individuov« (K. Marx). Zgodovinska zamenjava enega tipa vzgoje z drugim tipom vzgoje se pri tem ne kaže kot premik od večje k manjši represivnosti, temveč kot premik od enega tipa k drugemu tipu procesov reprodukcije družbe. *Družbena določenost tipa vzgoje v tej zvezi pomeni zvezo določenega tipa vzgoje z določenim tipom »družbeno določene produkcije posameznikov«*. Zgolj formalno odvisnost torej zamenja vsebinska odvisnost. To pa seveda pomeni, da je za razumevanje določenega tipa vzgoje nujno to odvisnost upoštevati; šele tak pristop videz slučajnosti zamenja z zakonito pogojenostjo in proizvedenostjo. Značilnosti prvega temeljnega socializacijskega procesa, ki so bile navidez povezane le z določenim tipom vzgoje in v tem okviru razložljive, postanejo na ta način že same določene, proizvedene in odvisne od širših procesov reprodukcije družbe, ki so v socializacijskem procesu »prisotne« skozi drugi temeljni socializacijski proces.

bilo ugotovljeno glede sopogojevanja in medsebojnega omejevanja socializacijskih procesov, ni predvsem proces posameznikovega učlovečenja, proces razvoja posameznikove osebnosti in šele nato tudi proces, ki družbi oz. kulturi zagotavlja trajanje skozi prostor in čas, temveč je (kar jasno kaže smer omejevanja temeljnih socializacijskih procesov) predvsem proces reprodukcije družbe in šele nato proces posameznikovega učlovečenja, proces razvoja posameznikove osebnosti. Reprodukcijska družba je dejanski cilj socializacijskega procesa, v odvisnosti od tega cilja pa se razvoj posameznikove osebnosti kaže zgolj kot sicer nujno sredstvo za doseg tega cilja.

Ta *zaobrnitev v pojmovanju cilja socializacijskega procesa* ima za konkretno analizo socializacijskega procesa bistvene posledice: značilnosti prvega in drugega temeljnega socializacijskega procesa namreč ob upoštevanju sopogojevanja med njima izgube videz samozadostnosti; vsaka od njiju ni pogojena le s tistim temeljnim socializacijskim procesom, v katerem jo je mogoče najjasneje razbrati, temveč hkrati tudi z drugim temeljnim socializacijskim procesom, s katerim morda na prvi pogled sploh nima veliko skupnega. Hkrati pa vsaka od njih nikakor ni le in zgolj rezultat medsebojnega sopogojevanja obeh temeljnih socializacijskih procesov, temveč je prav tako rezultat njunega medsebojnega omejevanja, ki poteka, kot smo videli, le v eni od obeh možnih smeri: v smeri omejevanja prvega temeljnega socializacijskega procesa s strani drugega temeljnega socializacijskega procesa. To pa ima več posledic: najprej dejstvo, da posamezne značilnosti socializacijskega procesa izgube videz statičnosti, saj je vsaka od njih, poleg določenosti z dejavniki, ki so socializacijskemu procesu zunanji, pogojena tudi z notranjo dinamiko procesov, potekajočih med temeljnima socializacijskima procesoma; nato je treba ponoviti že omejeno dejstvo, da po tej poti vključimo v okvir socializacijskega procesa dejstva, ki so sicer izpadla, oziroma ki so se zaradi nezmožnosti razlage zreducirala na zgolj stranske učinke socializacije; upoštevanje sopogojevanja in omejevanja med temeljnima socializacijskima procesoma pa poleg vključitve teh dejstev v socializacijski proces praviloma za njihovim ključnim videzom lahko odkrije zakonite razloge njihove prisotnosti v socializacijskem procesu, njihova postranska prisotnost pa se v večini primerov izkaže za prikrite cilje socializacije (to se izkaže za razrednost, konzervativnost, represivnost socializacije, za vpetost socializacije v mehanizme socialne kontrole itd. — žal tukaj lahko probleme le naštejemo, vsak od njih zahteva samostojno analizo); in nenazadnje, z upoštevanjem soodvisnosti temeljnih socializacijskih procesov se splošno priznano dejstvo družbene pogojenosti socializacije napolni z vsebino: tisto, kar to družbeno pogojenost socializacije »tvori«, je vpetost socializacije v procese reprodukcije družbe, je vsebinska odvisnost socializacije od teh procesov (in hkratna vsebinska odvisnost teh procesov od socializacije). Prav to dejstvo pa proučevanje socializacijskega procesa postavlja v bistveno drugačne okvire, kot je to bil slučaj doslej.

(Nekaj raziskovalnih problemov)

I.

Pri pregledovanju socioloških tekstov, ki se tako ali drugače lotevajo problematike časa oziroma časovne dimenzije družbenega življenja, se ni mogoče izogniti vtisu o njihovi stereotipnosti. Skoraj brez izjeme se v teh tekstih prepletata dve ugotovitvi. Po eni strani se poudarja, da je čas — podobno kot prostor — determinanta sleherne oblike družbenega življenja: »Čas in prostor prežemata družbeno življenje in oblike, v katerih se pojavlja, kajti sleherno družbeno življenje poteka v času in prostoru« (Blau, 1977:156). Preučevanju ali pa vsaj upoštevanju časa in njegovega pomena v družbenem življenju se ne more izogniti sociologija, ki se ukvarja z globalnimi družbenimi pojavi (družbenimi strukturami in sistemi) kot tudi tista sociologija, ki se osredotoča na posamezne družbene pojave in procese. Nobenega dvoma ni, da preučevanje dinamičnih družb (z veliko »gostoto« sprememb) zahteva skrbno upoštevanje časovne dimenzije, vendar pa tudi obravnava relativno stabilnih in nespremenljivih družb oziroma posameznih družbenih pojavov ne more biti uspešna, če se odpove upoštevanju časovne perspektive.

Glede na navedeno je utemeljeno pričakovanje, da druga ugotovitev govori o pomembnih spoznanjih, ki jih je sociologija dosegla pri preučevanju družbenega pomena časa. Vendar pa je v literaturi skoraj brez izjeme najti ugotovitve, da je problematika časa ena od obrobnihi socioloških tem. To velja tako za občo sociologijo, kot za posamezne sociološke discipline. Za ilustracijo navajamo le dve reprezentativni ugotovitvi. M. Ranković ugotavlja, da proučevanje družbenega determinizma z vidika časovnosti nima v sociologiji pomembne tradicije ter da tudi danes le maloštevilni sociologi posvečajo tej problematiki večjo pozornost. Zato je po njegovem mnenju tovrstno preučevanje »povezano s težavami in določenim tveganjem« (Ranković, 1970:77). Podobno ugotavlja Z. Mlinar (1983:318), ko ocenjuje trende na področju raziskovanja prostorsko-družbenih struktur; za razliko od prostorske dimenzije ostaja časovna dimenzija pri teh raziskavah bolj ali manj v ozadju. Zanimarjanje te dimenzije se po njegovem mnenju ne kaže le na teoretskem področju, ampak tudi v empiričnih raziskavah (vztrajanje pri analizah presekov v eni časovni točki oziroma pri analizi enostavnih časovnih zaporedij) ter pri praktično-organizacijskih posegih (neadekvatno upo-

števanje časovne determiniranosti posameznih družbenih procesov pri družbenem planiranju).

Položaj na področju sociološkega preučevanja časa zgovorno ilustrira tudi paradoks, na katerega opozarja britanski sociolog H. Martins. Eden od pomembnih virov kritike strukturalno-funkcionalistične usmeritve je bila predpostavka, da »nobena obča sociološka teorija ni učinkovita in popolna vse dokler ,resno ne upošteva časa« (Martins, 1974:246). Čeprav so kritiki očitali funkcionalizmu atemporalnost in ahistoričnost, pa »zaton funkcionalizma« vodi k pomembnim inovacijam na tem področju. Še več — omenjeni avtor ugotavlja, da je ena najbolj presenetljivih značilnosti sodobne situacije na področju teoretske sociologije »očitna odsotnost časovne problematike ter zgodovinske zavesti oziroma vsaj pomanjkanje vsakršnega opaznega, kvantitativnega skoka' glede ravni teoretske obravnave diahronije v primerjavi s klasičnim sinhroničnim oziroma ahroničnim funkcionalizmom« (Martins, 1974:249). Te ugotovitve so zanimive tudi zaradi tega, ker vsaj posredno opozarjajo na »težave in tveganja« pri sociološkem raziskovanju časa; medtem ko se na programskem nivoju često poudarja nujnost upoštevanja časovne perspektive, pa dejanski dosežki lahko ne le močno zaostajajo za programom, ampak ga včasih celo negirajo.

Dejstvo, da ima raziskovanje časovne dimenzije družbenega življenja v sodobni sociologiji bolj ali manj marginalni položaj, je presenetljivo vsaj zaradi dveh razlogov. Enega od njih smo deloma že nakazali: če čas »prežema« vse oblike družbenega življenja (če torej družbenih struktur ter posamičnih družbenih pojavov ni mogoče adekvatno obravnavati brez upoštevanja časovne dimenzije), potem skoraj ni mogoče razumeti sedanjega odnosa sociologije do te problematike. Drugi razlog ni neodvisen od prvega, navezuje pa se na »sorodnost« med časom in prostorom. S tem mislimo predvsem na dejstvo, da je tudi prostor univerzalna dimenzija družbenega življenja. Kljub formalno podobnemu statusu, pa sta dimenziji časa in prostora deležni dokaj različne raziskovalne pozornosti; sociološko raziskovanje prostora se že dolgo ne otepa z »otroškimi boleznimi«, kot to velja za raziskovanje časa. O tem navsezadnje zgovorno priča — kot opozarjajo nekateri avtorji (glej npr. Moore, 1963:5, Gioscia, 1972:136) — že dejstvo, da se preučevanje prostora osredotoča v posebni sociološki disciplini — socialni ekologiji, medtem ko je raziskovanje časa disciplinarno neorganizirano ter zaradi tega bolj ali manj difuzno.

Po vsem tem bi bila utemeljena domneva, da se termin čas le redko pojavlja v sociološkem besednjaku. Vendar že učbeniške obravnave elementarne sociološke problematike ne potrebujejo te domneve. Ne le, da se pri obravnavi posameznih pojavov molče predpostavlja pomen časa za njihovo razumevanje, temveč se časovna dimenzija pogosto eksplicitno poudarja kot konstitutivni element posameznih pojavov. Navedimo le dva primera: opredelitev pojma družbena skupina in pojma družbena mobilnost. Čeprav so lahko med posameznimi opredelitvami družbenih skupin znatne razlike, se njihovi avtorji vendarle strinjajo, da je za skupine značilna bolj ali manj trajna družbena povezanost med določenim številom posameznikov oziroma nosilcev družbenih vlog (Bottomore, 1975 : 101). S tega vidika pomeni sku-

pina specifično sinhronizacijo aktivnosti posameznikov z relativno trajnostjo. Če družbeno mobilnost razumemo kot premikanje posameznika in skupin v družbenem prostoru, potem je pomen časa nakazan le posredno; premikanje se vedno »dogaja« v določenem časovnem zaporedju. Časovna razsežnost mobilnosti zato različneje izstopa pri različnih tipologijah mobilnostnih procesov, kot je na primer razlikovanje med intrageneracijsko in intergeneracijsko mobilnostjo ali pa razlikovanje (v tem primeru je enota opazovanja posameznik) med enkratno, periodično in kontinuirano mobilnostjo (Makarovič, 1975 : 184). Te oznake kažejo na različne časovne »obsege« mobilnosti ter na različne ritme mobilnostnih procesov.

Podobnih primerov bi brez težav navedli še več. Na ta način bi opozorili še na eno protislovje, ki karakterizira sociološko obravnavo časa. Na eni strani se pri obravnavi posameznih družbenih pojavov — kot nakazujeta navedena primera — pogosto uporabljajo »časovni« termini, po drugi strani pa sociologija ne razpolaga — kot smo ugotovili že poprej — z občeoteoretskimi obravnavami te problematike. Takšno stanje zastruje potrebe po občeoteoretskih analizah, hkrati pa tudi zahteva, da te analize upoštevajo obravnave časovne problematike v okviru posebnih sociologij.

II.

V tem razdelku bomo predstavili oziroma povzeli nekatere sociološke opredelitve časa. S tem bomo predvsem skušali opozoriti na dileme, ki so značilne za to področje; glede na ugotovitve, navedene v prejšnjem razdelku, bi bilo namreč iluzorno pričakovati, da je na podlagi obstoječih opredelitev mogoče zasnovati sintezo, ki bi reprezentirala pomembna soglasja na tem področju sociološkega raziskovanja.

V novejši literaturi se pogosto omenja razumevanje družbenega časa, ki ga je v svojih delih (predvsem v delu *Mnogovrstnost družbenih časov*, ki je prvič izšlo leta 1958) razvil francoski sociolog G. Gurvitch. Pomen njegovega razumevanja naj bi bil zlasti v tem, da je dokaj kompleksno ter da se intenzivno navezuje na predhodne filozofske in sociološke obravnave te problematike. Pri koncipiranju sociološkega pojma časa izhaja Gurvitch iz predpostavke, da »mnogoštevilni družbeni okviri pogojujejo mnogovrstnost časov; ker so vse družbene celote in pojavi totalni, tj. kompleksne, celovite in nezvedljiv na druge, pomenijo te celote integracijo časovne mnogovrstnosti, konstituiranje specifične temporalne enotnosti« (Rankovič, 1970 : 91). Zato se njegova opredelitev časa suče predvsem okrog dveh problemov; prvič, na kakšen način se v posameznih družbenih pojavih vzpostavlja časovna enotnost, tj. povezanost med različnimi družbenimi časi ter drugič, kateri so poglobitveni tipi različnih družbenih časov.

Na drugo vprašanje oziroma problem odgovarja z obsežno kvalitativno tipologijo vrst družbenega časa, ki naj bi omogočala »preučevanje časov, ki ustrezajo različnim globinskim ravnam družbene realnosti ter različnim mikro-socialnim, skupinskim in vseobsežnim totalnim pojavom« (Gurvitch, 1964 : 31). V omejeni tipologiji razlikuje Gurvitch naslednjih osem manife-

stacij družbenega časa: čas dolgega trajanja (čas upočasnjenega dolgega trajanja), varljivi čas (kjer se pod navidez mirnim in počasnim tekom časa skriva možnost nenadnih in nepričakovanih kriz), neredni čas (ki ga karakterizira neredno pojavljanje in izginjanje ritmov), ciklični čas (»ples na mestu«), zakasneli čas (čas, ki kasni za samim seboj), čas menjav (ko se izmenjujeta zakasnitev ter prezgodnjost), čas, ki je pred samim seboj ter eksplozivni čas (kjer sta tako sedanost kot preteklost razrušeni v ustvarjanju nestalne prihodnosti).

Navedeni »časi« se v večjem ali manjšem številu pojavljajo v vsakem družbenem pojavu; vsak družben pojav torej pomeni določen tip časovne enotnosti. Vendar pa s časovno enotnostjo Gurvitch ne misli niti na stapljanje različnih časov, niti na njihovo enostavno koeksistenco. V totalnih družbenih pojavih so različni časi hierarhično povezani, pri čemer se ta povezanost nikoli ne konča s stapljanjem različnih časov v novo enotno kvaliteto, ampak se v njej pojavljajo, kljub komplementarnosti, recipročnosti in medsebojni prepletenosti, napetosti, spopadi ter notranja razcepljenost, ki so viri prihodnjih gibanj in sprememb« (Milić, 1965 : 607). Zato Gurvitch opredeli družbeni čas kot »konvergenco in divergenco gibanj totalnih družbenih fenomenov, pri čemer so lahko ti fenomeni globalni, skupinski ali mikrodružbeni ...« (Gurvitch, 1964 : 27).

Tipologija manifestacij družbenega časa ter koncept možnih medsebojnih povezav teh manifestacij služita Gurvitchu kot parametra za analizo »časovnih struktur« različnih družbenih pojavov ter globalnih družb. Čeprav je večina njegovega teksta posvečena analizi časovnih struktur, pa že na začetku opozarja, da sociološko raziskovanje časa s tem še ni izčrpano. Za sociološko analizo je odprta tudi problematika zavesti o času (ki se nanaša na doživljanje časa, na njegovo predstavljanje in simboliziranje, poznavanje in merjenje ter kvalificiranje) ter problematika obvladovanja družbenega časa (Gurvitch, 1964 : 15). Obvladovanje časa Gurvitch enači s težnjami po usklajevanju hitrosti in ritmov različnih časov, ki »tvorijo« posamezne družbene pojave oziroma globalne družbe.

Podrobnejša razčlenjevanja Gurvitcheve koncepcije družbenega časa opozarjajo na različne pomanjkljivosti; tako na primer M. Ranković (1970: 95) celo ugotavlja, da njegove opredelitve in tipologije »vsebujejo več elementov aproksimativnega kot bi bilo mogoče pričakovati od postopkov h katerim se teži v sodobni znanosti«. V tej smeri gredo tudi kritične pripombe V. Milića (1965 : 609). Kljub temu pa je njegovo analizo mogoče šteti za pomembno spodbudo sociološkemu raziskovanju časovne problematike vsaj zaradi treh razlogov — ker dovolj precizno določi predmet raziskovanja, ker nakaže specifičnosti družbenega časa (v omenjenem tekstu posveti precej pozornosti tudi »nedružbenim« časom) in slednjič, ker sociološko preučevanje časa tesno povezuje z drugimi sociološkimi preučevanji, še zlasti s preučevanjem družbene strukture.

Tudi sovjetski filozof M. S. Kagan se zavzema za strogo razmejitve med naravoslovnimi koncepcijami časa ter sociološkim pojmom časa: »Čeprav z astronomskega in fizikalnega vidika »teče« čas razvoja družbe, kot tudi čas gibanja narave, enakomerno in tiktakanje metronoma ni odvisno od tega

kakšni družbeni procesi in na kakšen način se odvijajo okrog njega, za same te procese čas nikakor ni enakomeren» (Kagan, 1982:119). Družbeni čas se po mnenju omenjenega avtorja razlikuje od ostalih časov zaradi »spremenljive informacijske prostornine« (Kagan, 1982:119); različna dinamika družbenih procesov pomeni različno »informacijsko prostornino« časa. Zaradi tega družbenega časa tudi ni mogoče izražati v merah, ki jih uporablja za merjenje časa naravoslovje, temveč ga je mogoče izraziti le v merah, ki so inherentne družbenim procesom. Ta trditev v sociološki teoriji ni osamljena; ameriški sociolog E. A. Tiryakian na primer poudarja, da »ima le v umetnem oziroma konstruiranem svetu matematike in fizike določena enota v času-prostoru enake kvalitete kot katerakoli druga enota, pri čemer so vse enote ločene z enakimi intervali« (Tiryakian, 1970:119).

Navedene ugotovitve se ne razhajajo z vsebino Gurvitcheve opredelitve družbenega časa, temveč jo celo dopolnjujejo. Pač pa ni mogoče v Kaganovem tekstu spregledati, da v družbenem času vseskozi govori le v ednini; to kaže, da ostaja — za razliko od Gurvitch, ki naravnost potencirano poudarja pluralizem družbenega časa — pri monistični koncepciji družbenega časa. Razlika je vredna omembe predvsem zaradi tega, ker opozarja, da so dileme glede pluralističnega oziroma monističnega koncipiranja družbenega časa še vedno žive.

Pri različnih avtorjih je opaziti tudi različno koncipiranje odnosa med družbenim časom in zgodovinskim časom. Nekateri ugotavljajo, da je vsebina obeh pojmov bolj ali manj identična (zato tudi govorijo o družbeno-zgodovinskem času), medtem ko drugi poudarjajo razlike med obema konceptoma. Na specifičen način razrešuje ta problem P. Blau, ki zgodovinski čas šteje za sestavino družbenega časa. Po njegovem mnenju »obsega družbeni čas več kot zgolj zgodovinsko analizo; vključuje tudi mikročas socialnopsiholoških procesov, na katerih temeljijo tako strukture družbenega povezovanja kot tudi zgodovinski razvoj« (Blau, 1977:157). Vendar pa isti avtor hkrati ugotavlja, da ima zgodovinska analiza dve konotaciji; predmet njene analize so spremembe, ki se v teku časa »dogajajo« v družbah, lahko pa se zgodovinska analiza nanaša le na preučevanje specifičnih konstelacij družbenih okoliščin, ki so značilne za določeno zgodovinsko obdobje. Ti dve ravni analize pa vključujeta povsem različni koncepciji časa — prva raven analize se mora nujno opirati na takšno koncepcijo družbenega časa kot smo jo orisali v prejšnjih odstavkih, medtem ko se analiza v drugem primeru omejuje le na nizanje dogodkov v časovnem zaporedju, torej na kronologijo dogodkov. Kronološka analiza pa nujno temelji na predpostavki o linearnem, homogenem in nediferenciranem času (glej Martins, 1974:263—73; Tiryakian, 1970:121). Če imamo pred očmi takšno razumevanje zgodovinskega časa, potem je razlikovanje med družbenim ter zgodovinskim časom nujno in upravičeno.

Čeprav s temi ugotovitvami zaključujemo pričujoči razdelek, to nikakor ne pomeni, da smo že nakazali vse najpomembnejše probleme in dileme, ki se pojavljajo pri koncipiranju družbenega časa. Na nekatere bomo skušali opozoriti še v naslednjem razdelku, ki bo posvečen vlogi in pomenu časa pri koncipiranju družbenih sprememb. Pač pa kaže — glede na to da smo se

omejili na tiste razlage, ki preučevanje družbenega časa povezujejo s preučevanjem družbene strukture in njene dinamike — že zdaj poudariti, da se je mogoče problematiki družbenega časa približati z različnih zornih kotov. Kot primer lahko navedemo analizo W. E. Moora, ki čas obravnava kot determinanto individualnega ter kolektivnega ravnanja, pri čemer izhaja iz predpostavke, da »so časovne enote, ne glede na to kako jih identificiramo, omejene« (Moore, 1963:7). Ker je vsako ravnanje izpostavljeno temu dejstvu, implicira vsako ravnanje določen časovni red oziroma usklajenost: »Če aktivnosti nimajo časovnega reda, potem nimajo sploh nikakršnega reda« (Moore, 1963:9. Kot elementarne oblike časovnega reda navaja avtor koncentracijo aktivnosti v času ter njihovo časovno segregacijo (različni časi za različne aktivnosti), sinhronizacijo aktivnosti ter sekvenčno razporeditev aktivnosti (tj. eno dejanje sledi drugemu v določenem redu). Čas, ki ga ima na voljo posameznik, lahko opazujemo kot sredstvo za delovanje organizacij; posameznik se zaradi tega sooča s vprašanji alokacije svojega časa med različne organizacije ter z vprašanjem določanja časovnih prioritet.

Vprašanja, ki jih implicirajo navedene ugotovitve, se seveda močno razlikujejo od vprašanj, ki izvirajo iz občeteoretskih opredelitev; vendar to ne pomeni, da ta vprašanja raziskovalno niso perspektivna. Nekoliko podrobneje bomo skušali osvetliti njihov pomen v tistem delu teksta, kjer bo govor o raziskovanju časovnih budžetov.

III.

Opredelitve družbenega časa, ki smo jih navedli v prejšnjem razdelku nakazujejo, da je preučevanje družbenega časa tesno povezano s preučevanjem družbenih sprememb. Mogoče bi bilo celo trditi, da se s problematiko časa lahko spoprimejo le tiste sociološke usmeritve, ki posvečajo posebno pozornost družbenim spremembam, kajti vsako preučevanje sprememb vključuje vprašanje o časovnem obdobju, v katerem se dogajajo in o njihovi hitrosti (Jambrek, 1980:164). To trditev lahko še zaostriamo z razlikovanjem med sociologijo, ki je usmerjena v raziskovanje družbene statike ter sociologijo, ki se posveča predvsem družbeni dinamiki oziroma z razlikovanjem med sociologijo, ki preučuje družbeno sinhronijo ter sociologijo, ki — nasprotno — preučuje predvsem diahronijo v družbenih procesih. Takšno razlikovanje vsiljuje sklep, da problematiki družbenega časa posveča potrebno pozornost le »dinamična in diahronična« sociologija, medtem ko je »statična in sinhronična« sociologija nujno atemporalna.

Čeprav se takšno razlikovanje (ter sklepi, ki sledijo iz njega) dokaj pogosto — vsaj implicitno — uporablja za označevanje posameznih usmeritev v sociologiji, ga ni mogoče sprejeti brez resnih zadržkov. Ko govorimo o družbeni statiki in dinamiki mislimo na dva aspekta sociološke analize, ki sta pri posameznih avtorjih in pri posameznih socioloških usmeritvah med seboj različno tesno povezana. V sodobni sociologiji je — kot ugotavlja M. Popović (1981 : 302) — vedno bolj glasna zahteva po dialektičnem povezovanju obeh aspektov analize. Vendar pa razlikovanje med statično in dinamično analizo, ter celo poudarjanje prve na račun druge, še ne pomeni zani-

kanje dejstva, da so družbe dinamični sistemi. Britanski sociolog R. Fletcher (1974: 42) poudarja, da vse sociološke usmeritve izhajajo iz ugotovitve, »da je družbeni sistem vedno dinamični sistem človeških aktivnosti in odnosov; dinamičen tok teh aktivnosti in odnosov v času«. Ta ugotovitev postavlja v drugačno luč tudi razlikovanje med sinhrono in diahrono razlago družbenih procesov. Sinhrona razlaga se osredotoča na tiste dejavnosti in procese, ki zagotavljajo reprodukcijo že obstoječega vzorca družbenosti, medtem ko se diahrona obravnava osredotoča na dejavnosti in procese, ki vodijo k spremembi družbenega sistema, bodisi posameznih delov ali pa celote. Pomembno je, da gre v obeh primerih za procese; nastajanje novega kot tudi ohranjanje starega se odvija v času skozi množstvo različnih dejavnosti in procesov.

Napačno bi bilo torej problematiko družbenega časa povezovati le s preučevanjem družbenih sprememb, kajti sleherna analiza družbenega življenja se prej ali slej sooči z vprašanji družbene dinamike (ki jih ni mogoče reducirati le na vprašanje družbenih sprememb), s tem pa tudi z vprašanji družbenega časa. Zato bi bilo mogoče celo reči, da pravzaprav ni socioloških teorij, ki so v celoti atemporalne; problematika časa je vsaki teoriji prisotna vsaj implicitno (kar pa seveda ne nasprotuje ugotovitvi, da je problematika časa sociološko »podcenjena«). Ob tem pa vendarle ni mogoče spregledati dejstva, da tako teoretsko kot empirično preučevanje družbenih sprememb zahteva posebej skrbno elaboracijo časovne problematike. V tem primeru obravnava časa nikakor ne more ostati zgolj na implicitnem nivoju. To trditev bomo skušali v nadaljevanju na kratko ilustrirati.

Različno koncipiranje družbene diahronije (tj. procesov družbenega spreminjanja) pomeni tudi različno koncipiranje družbenega časa; vsebinsko bogatejše koncepcije teh procesov vključujejo tudi kompleksnejše in preciznejše razumevanje časovne dimenzije. To dejstvo dobro ponazarja vsebinska razlika med pojmom družbena sprememba in družbeni razvoj. Z družbenimi spremembami se običajno misli na »vse zgodovinske variacije v človeških družbah« (Bottomore, 1975: 290). Sprememba torej ne pomeni nič drugega kot določeno predrugačenje družbe glede na neko prejšnje stanje. Potemtakem raziskovanje družbenih sprememb nujno implicira, raziskovanje določenega pojava ali pa globalne družbe v najmanj dveh različnih časovnih »točkah«. Takšen pristop pomeni napredek glede na raziskave, ki se omejujejo na preseke v eni časovni točki (Mlinar, 1978: 22—24), vendar pa hkrati vsebuje tudi nevarnost mnogih poenostavitev in enostranosti. Analiza družbenih pojavov v zaporednih časovnih točkah, ki so bolj ali manj arbitrarno izbrane, se nujno ogiblje predvsem na deskriptivnem in kvantitativnem nivoju. Čeprav te analize eksplicitno poudarjajo pomen časovne dimenzije, se problematike družbenega časa dejansko lotevajo enostransko, saj se ustavljajo predvsem pri ugotavljanju hitrosti in gostote družbenih sprememb. Za analizo časovnih razsežnosti, družbenih pojavov namreč — kot poudarja Z. Mlinar (1983: 318) — ni dovolj, »da razvrščamo časovne preseke (točke) v kronološkem zaporedju, temveč... da odkrivamo specifične 'življenjske cikle' posameznih procesov v času in prostoru«. Zato analiza »časovnih točk« nujno pušča ob strani tako pomembna vprašanja, kot so vprašanja specifičnih »dol-

žin« in smeri časov posameznih družbenih pojavov, vprašanje časovne kontinuitete in diskontinuitete, itd. Odsotnost teh vprašanj pa dejansko tudi onemogoča ustrezno analizo kompleksnih družbenih pojavov, v katerih se — če uporabimo Gurvitchev izraz — prepletajo mnogovrstni družbeni časi.

Čeprav smo se omejili le na nekatere pomanjkljivosti analize »časovnih točk«, iz navedenega ni težko razbrati njeno temeljno protislovje. Kljub temu, da izrecno poudarja pomen časa, ta analiza dejansko obravnava časovno dimenzijo kot vnanjo instanco pri preučevanju družbenih sprememb. V tem je tudi razlog, da čas razume kot linearno in homogeno dimenzijo. Takšno razumevanje časa pa je bližje tradicionalnemu zgodovinskemu kot sociološkemu koncipiranju družbenega časa.

Drugačno raziskovalno perspektivo razpirajo tiste sociološke usmeritve, ki se ne zadovoljujejo zgolj z ugotavljanjem zgodovinskih variacij v posameznih družbah, temveč skušajo v množici družbenih sprememb razkriti določene razvojne pravilnosti. Ker je pojem družbenega razvoja vsebinsko kompleksnejši od pojma družbenih sprememb, je razumljivo, da sociologija ne »razpolaga« z enotno opredelitvijo tega pojma (Bottomore, 1975: 285—290; Fletcher, 1974: 42—44; Ranković, 1981: 241—261). Temeljno idejo različnih opredelitev dokaj rigorozno predstavlja trditev, da je (tudi) družbeni razvoj mogoče razumeti kot »aktualizacijo določene implicitne potencialnosti« (Fletcher, 1974: 43). Družbeni razvoj torej pomeni celoto medsebojno povezanih sprememb, ki tečejo od določenega »začetnega« stanja h »končnemu« stanju. Ob takšni opredelitvi družbenega razvoja, še zlasti pa ob poskusih njene operacionalizacije in konkretizacije se pojavlja — kot ugotavljajo že omenjeni avtorji — vrsta vprašanj in težko rešljivih dilem. Za nas je ta opredelitev pomembna zaradi tega, ker nakazuje povsem drugačno razumevanje družbenega časa kot smo ga ugotovili pri analizi »časovnih točk«. V tej analizi se čas namreč ne pojavlja kot zunanja instanca družbenih procesov, temveč je čas »vpisan« v razvojne procese. Zaradi tega ni mogoče vnaprej določiti časovnih točk, na katere se osredotoča analiza, temveč sama analiza družbenih procesov razkriva njihove časovne razsežnosti, s tem pa tudi »časovne točke«, ki so ključnega pomena za razumevanje določenega družbenega procesa. To je še zlasti pomembno pri analizi kompleksnih razvojnih procesov; takšni razvojni procesi so celota različnih družbenih procesov z različno »časovno strukturo«, tj. s specifičnim trajanjem, ritmom, hitrostjo in smerjo. Pri analizi kompleksnih pojavov družbenega razvoja je torej treba hkrati upoštevati specifičnost posameznih procesov ter njihovo povezanost v kompleksno celoto.

Na koncu ne kaže spregledati, da je praktična uporabnost rezultatov, ki jih dajejo analize razvojnih procesov, povsem drugačna od uporabnosti rezultatov analiz, ki se omejujejo le na preseke v različnih časovnih točkah. Slednje so vedno usmerjene retrospektivno (post festum analize); zgolj na podlagi poznavanja zaporedja minulih dogodkov in stanj pa seveda še ni mogoče prognozirati družbene prihodnosti. Le analize, ki skušajo prodreti v logiko razvojnih procesov (s tem pa tudi v logiko njihove časovne dinamike) je mogoče priti do spoznanj, ki lahko služijo prognoziranju in reguliranju družbenega razvoja. Spoznanja o časovni dinamiki razvojnih procesov so še

posebej koristna pri določanju časovnih okvirov družbenega načrtovanja. Že samo najbolj elementarna spoznanja s tega področja lahko služijo kot izhodišče za kritiko in spreminjanje sedanje prevladujoče načrtovalske prakse. Časovni okviri družbenih planov se običajno določajo arbitrarno (enoletno obdobje, petletje, do konca stoletja, itd.), s tem pa se na določen način ponavljajo napake, ki so na raziskovalnem področju značilne za analize različnih časovnih presekov. Takšno določanje časovnih okvirov namreč temelji na predpostavki, da se vsi družbeni procesi odvijajo z enakimi in medsebojno vklajenimi ritmi ter da je njihovo trajanje (oziroma njihov »življenjski cikel«) bolj ali manj enako. Spoznanja o diferencialni časovni dinamiki različnih razvojnih procesov narekujejo bolj fleksibilno (s tem pa tudi vsebinsko utemeljeno) določanje časovnih okvirov družbenih planov, hkrati pa opozarjajo, da je pri planiranju treba posvetiti ustrezno pozornost tudi usklajevanju ritmov in hitrosti različnih procesov, ki so predmet družbenega planiranja.

IV.

Ena od pogosto poudarjenih odlik marksistične družbene teorije je njena naravnost na vprašanja družbenega razvoja, oziroma še širše — na vprašanja družbene dinamike; vprašanj reprodukcije družbe marksistična teorija obravnava v tesni povezavi z vprašanji družbenega razvoja. To pa pomeni, da marksistična teorija nujno vključuje — vsaj implicitno — določena spoznanja o družbenem času. V tem zapisu bomo opozorili le na nekatere dileme, ki se na tem področju postavljajo pred marksistično teorijo. Že vnaprej pa je treba reči, da je marksistična sociologija sami problematiki časa posvečala le malo pozornosti, ter da so v zadnjem času pobude za raziskovanje te problematike — presenetljivo — prihajale od teoretikov, ki so strukturalistično in anti-zgodovinsko naravnani (Martins, 1974: 250).

Če bi vsebino marksistične teorije družbenega razvoja sodili po tradicionalnih učbeniških (in sploh popularnih) predstavitevah, potem se ni mogoče izogniti vtisa, da se marksizem ukvarja predvsem z vprašanji periodizacije zgodovinskega razvoja. Nivoji obravnave teh vprašanj so sicer različni — od naštevanja in opisovanja podrobnih značilnosti posameznih družbenih formacij pa do ugotavljanja dilem in nejasnosti, ki se pojavljajo pri poskusih natančnejših periodizacij zgodovinskega razvoja (glej Čarni, 1979) — spoznavni horizonti pa so bolj ali manj identični; ker je družbena formacija (oz. formacija družbe) razumljena kot merilo delitve razvoja človeške družbe, se tako kot ob vsaki periodizaciji, tudi v tem primeru znova in znova zastavljajo vprašanja o njeni univerzalnosti, oziroma o odstopanjih od univerzalnega obrazca ter o razlogih za ta odstopanja. Te debate pa se praviloma ne lotevajo predpostavk takšne periodizacije. Ena izmed njenih predpostavk pa je tudi koncepcija časa kot linearne in homogene dimenzije; zgodovinski razvoj vseh družb naj bi po tej koncepciji tekkel v eni sami smeri, z enotnim ritmom in hitrostjo. V prejšnjih razdelkih smo že opozorili, da takšno pojmovanje družbenega časa težko zdrži kritiko. Zato tudi ni presenetljivo, da se v novejši literaturi pojavljajo poskusi rekonstrukcije marksističnega razu-

mevanja zgodovinskega razvoja, ki naj bi pripeljali do multilinearne sheme zgodovinskega razvoja (Ranković, 1981: 118—124).

Na račun pozornosti periodizaciji zgodovinskega razvoja (kjer družbena formacija nastopa kot »merilo«) je bilo v marksistični sociologiji dolgo časa zanemarjeno vprašanje strukture družbene formacije ter pogojev njene reprodukcije in spreminjanja. »Odkrivanje« družbene formacije kot enega osrednjih pojmov marksistične družbene teorije (glej Kerševan, 1980: 61—108) je aktualiziralo pomen (pa tudi problematičnost) nekaterih tez, ki so se zdele že samoumevne. Za našo obravnavo je zlasti zanimiva teza o odnosih »zaostajanja« oziroma »prehitevanja« med posameznimi strukturnimi deli družbene formacije (npr. »zaostajanje« produkcijskih odnosov za produkcijskimi silami, družbene nadstavbe za bazo, itd.). Te metafore je namreč mogoče prevesti v vprašanje »če so vsi elementi družbeno-ekonomske formacije enako dinamični in enako podvrženi družbenemu spreminjanju« (Popović, 1981: 303).

Vprašanja, ki izvirajo iz tradicionalne marksistične problematike »zaostajanja in prehitevanja« so L. Althusserja vodila k poskusu formulacije marksističnega pojma zgodovinskega časa. Pojem družbene formacije kot strukturirane celote relativno avtonomnih družbenih instanc izključuje model kontinuiranega in homogenega časa. Zato Althusser (1975: 105) poudarja, da je treba vsakemu nivoju pripisati lasten, relativno avtonomen čas; »v vsakem načinu proizvodnje obstajajo, ritmizirani na specifičen način, lastni čas in lastna zgodovina razvoja proizvajalnih sil, lastni čas in lastna zgodovina produkcijskih odnosov, lastna zgodovina politične nadstavbe, lastni čas in lastna zgodovina filozofije...«. Marksističnemu pojmovanju družbene strukture torej ustreza le pojem diferencialne temporalnosti, ki kaže tako na različnost časov posameznih strukturnih elementov kot tudi na njihovo — z naravo družbene totalitete določeno — medsebojno povezanost.

Ideja diferencialne temporalnosti (kot se pojavlja v marksistični družbeni teoriji) bi sicer zaslužila podrobnejšo obravnavo, toda za okvire pričujočega teksta so zanimive že skope ugotovitve iz prejšnjega odstavka. Te ugotovitve namreč dopolnjujejo vsebino prejšnjih razdelkov vsaj na dveh točkah. Po eni strani poglobljajo kritiko pojmovanja časa kot linearne in homogene dimenzije (ter s tem opozarjajo na njegove spoznavne primanjkljaje), po drugi strani pa kažejo na pravilnost naše ocene (iz drugega razdelka), da v sodobni sociološki teoriji prevladuje pluralistično pojmovanje družbenega časa, ter da je vsako pojmovanje družbenega časa tesno povezano (oziroma celo odvisno od) s pojmovanjem družbene strukture. Prav zaradi slednjega ni mogoče delati dalekosežnih sklepov o tendencah k vse večjemu teoretskemu soglasju pri preučevanju družbenega časa; dokler namreč v sociologiji obstajajo različne koncepcije družbene strukture, toliko časa bomo imeli opravka tudi z različnimi razumevanji družbenega časa.

V.

V prejšnjih razdelkih smo že nakazali, da se sociološko preučevanje časa ne omejuje le na preučevanje njegovega pomena in vloge na nivoju (in v okvirih) družbenih makrostruktur. Ta preučevanja so v spoznavnem smislu

fundamentalnega pomena, vendar pa še zdaleč ne morejo zajeti vseh vprašanj na področju, katerega meje označujeta sintagmi »čas kot determinanta družbenega življenja« ter »družba (družbena struktura) kot determinanta (družbenega) časa«. Eno izmed pomembnih vprašanj, ki se porajajo v tem okviru je vprašanje o času kot determinanti individualnega in kolektivnega ravnanja. Sleherno raziskovanje tega vprašanja mora upoštevati dejstvo (nanj smo opozorili že v drugem razdelku, sklicujoč se na W. E. Moora), da je čas, ki ga imajo na voljo posamezniki in skupine omejen. Zato so tako posamezniki kot skupine vedno soočeni z nujno po alokaciji (omejenega) časa med različne aktivnosti. To »soočenje« ne pomeni, da o razporejanju časa odločajo predvsem individualne preference, temveč o njem v prvi vrsti odločajo družbene okoliščine, ki so bolj ali manj neodvisne od posameznikove volje. Z drugimi besedami — razporejanje časa, ki ga ima na voljo posameznik ali skupina, med različne družbene aktivnosti je predvsem strukturno determinirano. Zaradi tega se na tem področju odpirajo sociološkemu raziskovanju široke možnosti; ne more se omejiti le na ugotavljanje načinov in tipov razporejanja časa, temveč mora tudi analizirati dejavnike, ki vplivajo na oblikovanje posameznih vrst alokacije časa posameznikov in skupin.

V sociološki literaturi so dokaj številno zastopane raziskave, ki so posvečene konkretnim formam razporejanja časa, redke pa so analize dejavnikov, ki determinirajo te forme (kar pa je glede na številne praznine v teoretskih obravnavah družbenega časa povsem razumljivo). Te raziskave se običajno označujejo kot raziskave časovnih budžetov, vključene pa so v širši sklop preučevanja načinov življenja. Eden od razlogov za razcvet teh raziskav je v dejstvu, da se v razvitih industrijskih družbah možnosti izbiranja med različnimi aktivnostmi hitro povečujejo. Kot ugotavlja P. E. Converse (1979: 258), je zelo verjetno, »da se je število opcij, ki so na voljo posamezniku v eni časovni enoti, zelo povečalo v preteklih sto letih«. Kolikor kvaliteto življenja razumemo predvsem kot možnost izbora med različnimi alternativami, potem porast števila opcij pomeni tudi dvig kvalitete življenja. Vendar pa je treba takšno sklepanje dopolniti vsaj z dvema pripombama. Prva se nanaša na to, da se možnost izbiranja med različnimi aktivnostmi ne povečuje za vse dele populacije enako; »dostop« do možnosti izbiranja postane v teh okoliščinah pomembna dimenzija družbene neenakosti. Druga pripomba pa opozarja, da sama možnost izbiranja med različnimi opcijami ter celo dejansko povečanje števila različnih izborov sama po sebi še ne pomenita dviga kvalitete življenja. Ključnega pomena je namreč narava izbiranja; šele tedaj ko povečanje števila izbir spreminja povečevanje možnosti relativno avtonomnega izbiranja, je mogoče govoriti o porastu kvalitete življenja. To pa tudi pomeni, da se med posameznimi deli populacije ne pojavljajo neenakosti le glede števila možnih izbir (v določenem času), temveč predvsem glede možnosti avtonomnega odločanja o izbiri različnih aktivnosti. Ker se možnosti avtonomnega izbiranja še posebej koncentrirajo v sferi prostega časa (to seveda ne pomeni da se ne morejo pojavljati tudi na drugih področjih), so raziskovalci še posebej pozorni na spremembe v tej sferi. V tej perspektivi je prosti čas mogoče razumeti kot pomembno družbeno dobro (oziroma kot splošni indeks

dostopa do družbenih dobrin), na podlagi katere je mogoče dokaj zanesljivo sklepati o mestu posameznika ali skupine v sistemu družbene neenakosti.

Te ugotovitve je mogoče ilustrirati in podkrepiti z rezultati empiričnih raziskav. Obsežna raziskava »madžarskega načina življenja«, ki sta jo v letih 1976 in 1977 opravila R. Andorka in B. Falussy, je opozorila na precejšnje razlike med časovnimi budžeti posameznih družbenih slojev. Še posebej je zanimivo razmerje med časom, ki je namenjen »vzdrževanju življenja« posameznika ali družine ter prostim časom pri posameznih slojih; »obvezni čas« (ki je širši od delovnega časa) žensk zaposlenih v združenem kmetijstvu znaša v poprečju nad enajst ur dnevno, medtem ko pri moških, ki se ukvarjajo z intelektualnimi poklici, znaša le dobrih osem ur. Zato avtorja ugotavljata, da so glede prostega časa intelektualci v najbolj ugodnem položaju, takoj za njimi pa še drugi sloji, ki opravljajo nemanualna dela (Andorka, 1982: 62). S primerjavo podatkov iz različnih obdobjev sta avtorja ugotovila tudi to, da se razlike v dolžini delovnega časa med posameznimi sloji povečujejo in to v korist nemanualnih delavcev.

Za jugoslovansko družbo ni na voljo tako preciznih podatkov o časovnih budžetih (s tem pa tudi o prostem času) posameznih družbenih slojev. Pač pa nekatere raziskave načina življenja, opravljene v zadnjih letih, nudijo nekaj elementarnih informacij tudi o tem področju. Raziskava načina življenja, ki je bila opravljena v Srbiji (Pešić, 1977), opozarja na znatne razlike v dolžini prostega časa ter na razlike v načinu njegove »porabe«. Za višje družbene sloje je značilna relativna avtonomija pri oblikovanju prostega časa, medtem ko je za delavske sloje še vedno značilno, da je prosti čas namenjen predvsem »ohranjanju določene delitve dela in njenih mezdnih značilnosti, manj pa razvoju osebnih potreb in sposobnosti« (Pešić, 1977: 181). Do podobnih spoznanj je pripeljala tudi raziskava načinov življenja v slovenski družbi, ki jo je opravil P. Klinar; tudi v Sloveniji imajo najbolj avtonomen prosti čas pripadniki višjih družbenih slojev (sloji z višjo izobrazbo in kvalifikacijo), medtem ko je za sloje z nižjo izobrazbo in kvalifikacijo značilno, da »njihov prosti čas v glavnem ni avtonomen in malo prispeva k spremembi njihovega delovnega položaja« (Klinar, 1979: 213).

Omenjeni raziskavi je mogoče razumeti tudi kot spodbudo za načrtovanje obsežnejših in preciznejših raziskav o časovnih budžetih. Pri tem bi seveda morali upoštevati izkušnje, ki jih imajo s takšnimi raziskavami v drugih državah. Razmišljanje o bodočih tovrstnih raziskavah pa narekujejo tudi družbene okoliščine; trditve, da krizne razmere v jugoslovanski družbi vodijo — med drugim — k »civilizacijskemu nazadovanju« (Županov, 1981: 1945), implicirajo domnevo, da se tudi na področju »razporejanja časa« dogajajo pomembni premiki.

SEZNAM CITIRANE LITERATURE

- Althusser L.: Kako čitati Kapital, Zagreb, 1975
Andorka R. and Falussy B.: The way of life of the Hungarian society on the basis of the time budget survey of 1976—1977, Social Indicators Research, 1 (July (1982), 1982
Blau P.: Inequality and heterogeneity, New York, 1977

- Bottmore T. B.: *Sociology*, London, 1975
- Čarni L.: *Teorija formacij družbe*, Ljubljana, 1979
- Converse P. E.: *Societal growth and the quality of life*; v Hawley A. H. (ed.), *Societal growth*, New York, 1979
- Fletcher R.: *Evolutionary and developmental sociology*; v Rex J. (ed) *Approaches to sociology*, London, 1974
- Gioscia V.: *On social time*; v Yaker H. (ed.), *The future of time*, New York, 1972
- Gurvitch G.: *The spectrum of social time*, Dordrecht, 1964
- Jambrek P.: *Uvod v sociologijo*, prva knjiga, Ljubljana, 1980
- Kagan M. S.: *Vremja kak filozofska problema*, *Voprosi filosofii*, 10, 1982
- Kerševan M.: *Razredna analiza in marksistična družbena teorija*, Ljubljana, 1980
- Klinar P.: *O življenjskem stilu na Slovenskem*, *Teorija in praksa*, 1 in 2, 1979
- Martins H.: *Time and theory in sociology*; v Rex J. (ed.), *Approaches to sociology*, London, 1974
- Milić V.: *Društvo i sociologija u delu Zorža Gurviča*, pogovor h knjigi Gurvitch G., *Savremeni poziv sociologije*, Sarajevo, 1965
- Mlinar Z.: *Sociologija lokalnih skupnosti*, Ljubljana, 1973; *Sociološko raziskovanje razvojnih procesov*, Ljubljana, 1978; *Urbanizacija, urbanizem in sociologija*, Ljubljana, 1980; *Študijsko gradivo za predmet teorija razvoja*, FSPN, Ljubljana, 1980 a; *Teoretski i metodološki trendovi u istraživanju (prostorno) društvenih struktura i procesa razvoja*, *Sociologija*, 1 in 2—3, 1983
- More W. E.: *Man, time and society*, New York, 1963
- Pešić V.: *Društvena slojevitost i stil života*; v Popović M. in sod., *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd, 1977
- Popović M., Ranković M.: *Teorije i problemi društvenog razvoja*, Beograd, 1981
- Ranković M.: *Gurvičevo shvatanje strukture i tipologije globalnih društava*, Beograd, 1970
- Tiryakian E. A.: *Structural sociology*; v McKinney J. C., *Theoretical sociology, perspectives and developments*, New York, 1970
- Zupanov J.: *Aktualni društveni trenutak*, *Naše teme*, 12, 1981

Teorija izobraževanja in didaktika*

FRANC PEDIČEK

UVOD

Eden izmed vzrokov, da smo si današnjo preobrazbo vzgoje in izobraževanja na socialistični samoupravni podlagi speljali v njenem praktičnem ureničevanju v tako razvojno nazajobrnjeno, to je obrtno-industrijsko smer, je gotovo med drugimi tudi ta, da si nismo na temelju dokumenta preobrazbe (t.j. Resolucije) razvili njenih pripadnih teoretičnih utemeljitev in med njimi oziroma v krogu njih nismo razčlenili in izoblikovali današnjemu razvoju dela pripadne in samostojne teorije izobraževanja (seveda ob pripadni in samostojni teoriji vzgajanja!).

Teorija izobraževanja je namreč transdisciplinarno teoretično področje, ki zaposluje logos, empejrijo in tehne tako politologije, sociologije, ekonomske znanosti, kulturologije kakor psihologije in pedagogike, medtem ko je didaktika le nauk o vzgojno-izobraževalnem delu v šoli in zunaj nje (a didaktologija teorija tega nauka!).

Ugotoviti je treba, da je današnja teorija izobraževanja (in ob njej vzporednica — teorija vzgajanja!) tista komprehenzivna metaznanost, ki se z mnogih različnih današnjih znanstvenih vidikov ukvarja z globalnimi vprašanji izobraževanja, skolariziranega in funkcionalnega od njegove ekonomske razvojne pogojevanosti do njegove ekonomske funkcionalne procesnosti in rezultatnosti ter enako od njegove nacionalne do kulturnostne narave in vloge.

Takšna današnja teorija izobraževanja pa je nekaj povsem drugega, to je tematsko ter znanostno širšega ter kompleksnejšega, globjega in disciplinsko integrativnejšega, kakor je katerakoli današnja didaktika, ki jo nekateri tudi razglašajo za teorijo izobraževanja. To pa ni sprejemljivo, saj je didaktika v resnici, po »delitvi dela« le tehnični nauk o vzgojno-izobraževalnem procesu v šoli in je didaktologija *lógos* o tem delu, procesu, to je o pouku, katerega

* Prispevek z Znanstvenega srečanja »Nastava u suvremenoj školi« (Zagreb, 23.—24. aprila 1985). Posvet je pripravila Filozofska fakulteta v Zagrebu, OOUR pedagoških znanosti in Inštitut za pedagoška raziskovanja v Zagrebu. — Besedilo je snovno povezano s študijama: Izziv didaktiki (Anthropos, Ljubljana, 1984, 1—2, str. 211—226) in Razsežnosti pojava »Tony Buzan« ter naša preobrazba vzgoje in izobraževanja (Organizacija in kadri, Kranj 1984, 1, str. 3—15.).

transferiranje na (vzgojno-izobraževalno delo in proces zunaj skolariziranih okoliščin je vedno spremljano z velikimi interferencami in neuspehi.

Vse to pa kaže, kako mora biti stematizirana in razvita teorija izobraževanja vselej nujni »prius« vsake šolske reforme oziroma vsake družbeno razvojne preobrazbe vzgoje in izobraževanja, in je novo snovanje didaktologije z didaktiko njun nujni »post«, ki mora biti uresničevan v poteku njunega uresničevanja. Pri tem pa mora biti teorija izobraževanja zasnovana in postavljena ob sprožitvi oziroma začenjanju vsake reforme oziroma preobrazbe vzgoje in izobraževanja.

Ta zasnovana in postavljena teorija izobraževanja z zasnovano in postavljeno teorijo vzgajanja namreč predstavlja tisto zahtevano teoretično podstavo in utemeljitev, o nujnosti katere je ob današnjih neuspehih reforme ozirom preobrazbe vse več misli in besed med nami, ker ta pedagoško in znanostno teoretična naloga ni bila opravljena. Šolski politiki v okviru različnih »struktur« pa je tudi niso pogrešali, saj bi jim prej hodila v napoto, ko so se z znano preorganizacijsko euforijo lotili uresničevanja le njunih marginalij, a so vse kritične pomisleke s teoretičnih strani, žigosali z znakom družbeno-idejnega nasprotovanja in zavračanja preobrazbe.

1.

Usodnost takšnega družbeno in znanostno neodgovornega obnašanja se nam razkrije tem bolj uvidno, če vemo, da je osnovni teorem današnje znanosti oz. teorije izobraževanja ta, da je izobraževanje družbeno-politično, sociopsihološko in osebnostnopedagoško aplikativno področje globalne človeške znanosti.

Če je temu tako, potem pa moramo v sestavu ali kompleksu izobraževanja ločevati vse iste strukturne oziroma tematizacijske ravni, kakor jih moremo in moramo ločevati v strukturi ali celosti znanosti. Te ravni so: lógos, empejrija, téhne, prágma in práksis.

Vsaka šolska reforma oziroma preobrazba vzgoje in izobraževanja je zaradi tega šele takrat ustrezno analitično znanostno in operativno praktično utemeljena ter pripravljena za udejanjanje, ko je stematizirana na vseh teh svojih strukturnih ravneh. Pomeni, da je treba vsaki reformi oz. preobrazbi, kakor na kateremkoli področju, tako tudi na področju vzgoje in izobraževanja, predhodno stematizirati in izoblikovati njen lógos, njeno empirično raziskovalno refleksijo, tehnologijo in tehniko, aplikativnost ter praktično euresničevanje.

Oblikovanje pripadnega lógosa vsake reforme oz. preobrazbe vzgoje in izobraževanja predstavlja zatorej najprej oblikovanje teorije izobraževanja in teorije vzgajanja, seveda s širokega medznanstvenega in meddisciplinskega vidika.

Oblikovanje njene empirično-raziskovalne refleksije pomeni oblikovanje empiričnih analiz o pozitivnostih in negativnostih poprejšnjega potekanja izobraževanja in vzgajanja, ki ga pa želimo v določenem času reformirati oz. preobraziti.

Oblikovanje pripadne tehnologije pomeni oblikovati didaktologijo in didaktiko izobraževanja. Pa tudi vzgajanja.

Oblikovanje tovrstne tehnike pomeni oblikovanje njenih metodik in poučevalnih tehnik.

Oblikovanje zadevne pragme pomeni oblikovanje proizvodjalne in družbene aplikativnosti ter usklajenosti z doseženimi stopnjami razvoja konkretne kulturne in materialne proizvodnje, njenih družbenih procesov in odnosov.

Oblikovanje ustreznega praksisa pa pomeni uresničevanje načinov in poti vzgojno-izobraževalnega dela v šoli in zunaj nje.

Tak global torej mora biti razvit, izoblikovan in stematiziran vselej, ko gre za sprožitev reforme oziroma preobrazbe vzgoje in izobraževanja, ki naj bo posledica ustrezne znanstvene, ne pa le družbeno-voluntaristične utemeljitve.

In če v luči tega strukturnega modela znanosti ter vzgoje in izobraževanja pogledamo na našo današnjo okoliščino ob njuni preobrazbi na socialistični ravni pragme (reorganizacija šolskega sistema in šolske mreže v službenju združenem delu!), že manj na ravni tehnike, (saj so didaktike oziroma metode ostale v glavnem iste!) in malo tudi na ravni tehnologije saj so tudi didaktologije ostale nespremenjene!). Še manj pa na ravni empiričnega raziskovanja in na ravni logosa ali teorije izobraževanja (pa seveda tudi vzgajanja!).

Po vsem tem nam preobrazba ni mogla roditi in ponuditi drugačnih sadov, kakršnim smo danes priče.

2.

Eden temeljnih pogojev za bolj pravšnjo uresničevanje naše današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanje bi bilo torej celovito razčlenjevanje in tematiziranje izobraževanja (in tudi vzgajanja!) na vseh izčlenjenih ravneh znanosti od logosa do praksisa.

Naša tematizacijska zamejitev je v tej obravnavi osredena na naravo in položaj didaktike v naši današnji preobrazbi vzgoje in izobraževanja.

To tem bolj, ker smo danes priče korenitim prelomom na vseh področjih in izsekih človeškega dela in življenja. Klasična drugorevolucijska industrijska proizvodnja se premešča v kakovostno novo tehnologijo. Proizvodni procesi in odnosi ter nanje navezujoči se družbeno-politični procesi in odnosi se urejajo v nova, vse bolj demokratično-samoupravna (socialistična) razmerja. Lomi se paradigmatičnost doslejšnje empiristične newtonsko-kartezijanske znanosti. Znanost se vse bolj obrača v dialektično refleksijo procesnosti in strukturnosti, funkcionalnosti in odnosnosti v objektivni stvarnosti in subjektivni resničnosti.

V okvirih tega vsesplošnega prelamljanja vsega doslejšnjega in prihodnjega, ki je že tu, se vzdolž (sistemi) in poprek (operativa) lomita tudi današnja vzgoja in izobraževanje, njuno idejno snovanje, pa tudi sistemsko postavljanje ter praktično uresničevanje. Gre za prelamljanje predvsem vsega dodanašnje šolskega, to je celotne dodanašnje skolarizacije. In v tem okviru je ena izmed pedagoških disciplin, ki je na takšnem kritičnem prepihu, brez

dvoma didaktika, saj je najbolj tesno zgodovinsko, konceptualno in operativno povezana s pošoljevanjem ali skolarizacijo vzgoje in izobraževanja.

Če je pa danes v nujni preobrazbi vse šolsko, je — mora biti — hkrati s tem v tej preobrazbi tudi didaktika kot znanost predvsem o pošolanem izobraževanju (in ob tem o takšnem vzgajanju!).

Iskanje poti za današnje preobraževanje didaktike pa ima svoj začetek v analizi njene dosedanje identitete.

A te identitete ni mogoče tako jasno ugledati, kakor bi bilo upati po njenih različnih definicijah v učbenikih. (Glej: F. Pediček, Redefiniranje didaktike, Usmerjanje v vzgoji in izobraževanju, Ljubljana 1985, Univerzum, str. 249—259).

Vendar ne gre le za identifikacijo njene znanostne predmetnosti, temveč predvsem za identifikacijo njene različne konceptualizacijske »mase«. Le-to pa je mogoče — in treba — določiti v soodnosnosti z eno njeno temeljnih doslejšnjih teoretskih postavk, to je v soodnosnosti s teoremom o didaktičnem trikotniku!

3.

Na temelju in iz temelja podstave o didaktičnem trikotniku je namreč mogoče v doslejšnjem razvoju predmeta didaktike in v današnjem njenem tematizacijskem položaju izčlenjevati tri didaktično konceptualne sestave:

— didaktiko, ki je tematizacijsko in operativno usmerjevana predvsem v programsko oziroma današnjo kurikularno členitev ter strukturacijo učne ali vzgojno-izobraževalne snovi;

— didaktiko, ki je tematizacijsko in operativno usmerjevana predvsem v vzgojno-izobraževalno sprejemljivost učencev in takšno odmevnost v njih;

— didaktiko, ki je tematizacijsko in operativno usmerjevana predvsem v učiteljevo metodizacijo učne snovi.

Vse te »tri didaktike« — ki bi jih lahko tudi opremili s sintetičnimi današnjimi znaki (seveda z določeno previdnostjo!) kot učnosnovno oziroma kurikulirna didaktika, storilnostna didaktika in metodična didaktika — se gotovo med seboj na ravni konceptualnosti tesno prepletajo in povezujejo, v operativnosti pa tudi hudo razhajajo. Le redko torej zares stvarjalno integrirajo ali celovitijo.

Toda današnji čas prerašča vsako od njih v njenem zasnovnem izhodišču in obravnavanju. Od vsake od njih pa sprejema vse pozitivne dosežene sestavine ter jih nadgrajuje z novo oziroma v novi njeni današnji, to je (znanostno) informatizacijski konceptualnosti in operativnosti.

a) Učnosnovna didaktika

To je didaktiška konceptualizacija, ki ima svoj začetek v Komenskijevi didaktiki. Njena družbena pogojevanost je v mladem rastočem meščanstvu, ki je rabilo v svoji, predvsem ekonomski ekspanzivnosti in agresivnosti po

duhovnem vzponu renesanse čim več državnih podanikov, opremljenih s tremi »R — usposobljenostmi«: branje, pisanje, računanje.

Razcvet empiristično-pozitivistične novovekovne znanosti je v tovrstno začasno učnosnovno polje vnesel vse polno novih, že kar enciklopedičnih širjav, s katerimi se opletajo še danes vse šolske reforme (znanostni historizem oziroma didaktični materializem!).

Zanimivo in značilno je, da je zadnji čas zelo razvil to didaktiško in didaktično smer na kakovostno novo razvojno, to je na kurikularno stopnjo. Ta sicer ni več le tako izključujoče učnosnovno snovana in tematizirana, vsebuje pa vendarle še dovolj odločilnih takšnih prvin, kar kaže predvsem njeno operativno učinkovito razčlenjevanje in programsko postavljanje.

Čeprav sama kot smer tematiziranja svoje snovi nemara ne želi (predvsem povsod tam, kjer se napredni didaktiki ujemajo v njene okvire!), pa vendar vodi vso didaktiško teoretično in didaktično praktično snov v znano »učivno«, snovno, idejno in vrednostno direktivno, »plansko« smer (ki ima največje zagovornike v vzhodnonemški pedagogiki).

Prav ta njena smernost pa razkriva njeno sporno takšno ali drugačno idejnizacijskost in vrednostnost.

Izhodišče in osnova sta ji današnji proizvodjalni oziroma tehnološki pragmatizem ter njemu pripadni naravni in družbeni anti ekologizem. Vodi jo ideja »znanjske« klasifikacije ljudi.

b) Storilnostna didaktika

Ta didaktiška tematizacijska in didaktična praktična smer se navezuje predvsem na učenca, njegove sposobnosti in spretnosti, inteligentnost, nardarjenost, osebnost. Izhodišče in osnova sta ji v 20. stoletju razvita psihologija, boljše, šolska psihologija, predvsem v njeni diferenciacijski zasnovi. Od tod tudi v njej prevladovanje sposobnostnega in različnega drugega odbiranja ali selekcioniranja kot ideje- vodnice.

Znanostno pa sloni storilnostna didaktika na današnji behavioristični diferencialni psihologiji otroka in mladostnika. V mnogočem zaradi tega zapada v biološko-psihološki darvinizem.

Gotovo je nekaj značilnosti te didaktiške in didaktične smeri bolj ali manj spornih. Imata pa ta didaktologija in ta didaktika vrsto zelo pozitivnih prvin že od vsega svojega začetka. Predvsem upoštevanje otroka in mladostnika kot dveh samostojnih mikrokozmosov, kar je v zvezi s pobudami za študij otroka in mladostnika kot občega posebnega in konkretnega (osebno-stnega) človeškega bitja, s pobudami po individualizaciji v vzgojno-izobraževalnem delu in po diferenciaciji v doziranju učne obremenjenosti učencev, kar se pa danes oboje strnjuje v znani operativi usmerjanja.

Značilno je še, da se ta didaktiška in didaktična smernost nemalokrat zelo tesno povezuje z njuno kurikularno zvrstjo, predvsem na posebni, to je učinkoviti ravnini.

c) *Metodiška didaktika*

Ta smer je v didaktološkem oziroma v didaktičnem in didaktičnem slovu manj razvita kakor prvi dve. Izhaja iz prizadevanj po uresničevanju avtentične demokratizacije in humanizacije odnosov med učiteljem in učencem. Znano pa je, da je celotna pedagoška znanost v deficitu predvsem glede raziskovanja odnosov v vzgojno-izobraževalnem procesu, medtem ko sta učna snov ter vzgojno-izobraževalni proces dokaj bogato obravnavana, pa tudi raziskovana.

To smer je pri nas največ in najdlje razvil dr. S. Gogala, ko je celotno splošno vzgojno-izobraževalno procesno tematiko postavil v občo metodiko, katere dve temeljni znani obravnavalni postavki sta po njegovem »pedagoški eros« in učiteljev kontakt z učencem. To pa kaže, da tu ne gre za metodiko učnih poti in načinov (metodična didaktika!), temveč za metodiko odnosov v vzgojno-izobraževalnem postopku, torej za metodiško didaktiko.

Prav gotovo v današnjem, vse bolj miselno pluralnem času ter demokratično samoupravnem razvoju ne gre zametavati te didaktiške in didaktične smeri. Prej bi jo kazalo vpriči vqdeče ideje in operativne smernosti usmerjanja čim bolj revitalizirati. Seveda ne več zgolj na pedagoško teoretični osnovi, kakor jo najdemo pri dr. Gogali, temveč nadgrajeno na transdisciplinarni ravni obravnavanja in operacionaliziranja.

4.

Ugotoviti je treba, da so vse navedene tri didaktike v teoriji pri mnogih naših piscih dobro med seboj soodnosno povezane. Le redko pa tudi resnično celotno integrirane in nadgrajene z določeno kakovostno novo didaktologijo in njej pripadno didaktiko. Gre pa pri tem ravno za to njihovo nadgrajenost iz stvarnostnih pobud in zahtev današnjega razvoja človekovega dela, nove tehnološke proizvodnje in korespondentnih družbenih procesov ter odnosov.

To nadgrajenostno raven didaktologije in didaktike je mogoče označiti — če si dovolimo zgolj delovno signifikacijo zanjo — kot; *informacijsko didaktologijo in didaktiko*.

In katere njene temeljne značilnostne komparativne sestavnosti oziroma »poteze« je mogoče odkrivati v njeni oblikujoči se današnji konceptualizaciji (logosu), tehnologiji in tehniki ter praksi? Poskušajmo nekatere od njih identificirati!

1. *Izhodišče in temelj (vzgojno)-izobraževalnega dela oz. procesa ni več linearni podatek, dana misel, zapisana v knjigi ali sporočena učencu od učitelja (didaktika knjige, tiska, učiteljev!), temveč dinamično funkcionalna informacija (analitična ali sintetična) o določenem pojavu, procesu, funkciji in odnosu v objektivni stvarnosti ali subjektivni resničnosti.*

2. *Ta informacijskost »učne snovi« sili učitelja in učenca v čim tesnejše sodelovanje in izmenjevanje vlog pedagoškega objekta in subjekta.*

3. Temeljna aksijskost učitelja ni »predavanje« in učenca ni spominsko učenje in reproduciranje že znanega, temveč sodelovanje obeh pri iskanju, dograjevanju in oblikovanju znanj ter vednosti na temelju informacij o določeni tematizacijski snovi, s čimer se ukinja enosmerni klasični »pouk« in se namesto njega pojavlja sodelovalno izobraževanje obeh: učitelja in učenca.

4. Memoriranje je nadomeščeno z iskanjem, odkrivanjem in ustvarjanjem ključnih besed ter miselnih vzorcev, ki vsebinsko eksplorirajo in pokrivajo določeno vzgojno-izobraževalno snov v dialektični celosti reflektirane resničnosti, ne pa več le v podatkovni parcialnosti o stvarnosti.

5. Temelj ni več posnemanje in vzorovanje pri učitelju ali čemerkoli drugem, temveč je temeljna pobudnost v razvijanju samopodobe (self-concept) učenca in preko nje rušenje modelov ter iskanje novega tako s strani učenca kakor s strani učitelja.

6. Porušena je »didaktična religija« o brezprizivni uspešnosti določenih učnih metod in nadomeščena s stvarjalnim (revolucionarnim) iskanjem vedno novih poti do znanj in vednosti.

7. Operativni izobraževalni cilji niso vnaprej postavljeni kot dogmatske vzgojno-izobraževalne norme, temveč gre za funkcionalno samociljnostno opredeljevanje oziroma angažiranje učenca in učitelja.

8. Porušena je institucionalistična avtoritativnost učitelja in uzakonjena podrejenost učenca ter pogostna manipulativnost z njim v imenu pedagogike in didaktike; namesto tega zla se pojavlja demokratičnost obeh do obeh: učitelja do učenca, učenca do učitelja.

9. Zunanja delovna in vedenjska disciplina se nadomešča z notranjo disciplino, izvirajočo iz pripadnosti vzgojno-izobraževalnemu delu in iskanju ter oblikovanju in transferiranju avtentičnih informacij, znanj, vednosti o naravni in družbeni stvarnosti ter globalni človekovi resničnosti.

10. Namesto doslejšnjega učnonačrtovalskega doziranja učne snovi se pojavlja »samodoziranje« izobraževalnega napredovanja z nepotvorjeno uresničevano individualizacijo in diferenciacijo, ki pa nista sami sebi zadostni, ker nista ni biti ne moreta nikakršni »pedagoški substanci«, saj sta le dve parcialni pojavnosti usmerjanja.

11. Doslejšnje znano učiteljevo ocenjevanje znanja učencev na temelju uspešnega obnavljanja ali reproduciranja dane učne snovi se zamenjuje s samomotivacijsko kritičnostjo učenca do lastnega znanja, torej s samoocenjevanjem v procesu oblikovanja miselnih vzorcev in dialektičnega obvladovanja in oblikovanja informacij.

12. Uresničuje se na novi kakovostni ravni vrednostna, predvsem moralna razsežnost izobraževanja, ki se jedri v njegovi vzgojni funkcionalnosti, saj le-ta v okviru informacijskega izobraževanja ni več od zunaj (od učitelja, staršev!) vnašana v učenca (zaradi tega pa tudi bogato rušena!), temveč je imanentni »soefekt« z ravni takšnega izobraževanja.

13. Znano klasificiranje učencev na temelju učne snovi in njihovo selekcioniranje na temelju uspešnosti reproduciranja le-te se nadomešča, dograjuje in nadgrajuje z usmerjanjem učencev v vednosti in znanja, potrebna za prihodnje njihovo osebno ter družbeno življenje in delo.

14. Znano je, kako so v doslejšnji klasični »poukovni« didaktiki postavljena v osredje vprašanja »trde« učne načrtovalnosti, vprašanja vódene in zahtevane določene idejno-ideološke operativne teleologizacije vzgojno-izobraževalnega dela v šoli, vprašanja vzorčne metodizacije vzgojno-izobraževalne snovi, pa tudi vprašanja individualizacije in diferenciacije vzgojno-izobraževalnega dela itd.

V informacijski didaktiki se vsa ta »velika vprašanja« današnje komeksijske didaktologije in didaktike rešujejo inherentno v okviru in v procesu usmerjanja ali orientacije učencev pri vzgojno-izobraževalnem delovanju in samooblikovanju (usmerjeno izobraževanje!), katerega le parcialne pojavnosti so vse te bolj ali manj institucionalistične in indoktrinacijske intencionalnosti v doslejšnji tradicionalni, predvsem učnoprocesno snovani didaktiki.

Pri vzgojno-izobraževalnem delu, ki sloni na posredovanju in samoiskanju informacij, je namreč izključena vsakršna manipulacija, a so uresničevane vzgojno-izobraževalna ustvarjalnost in svoboda, pa samouresničevalnost in uspešna oblikovalna dezalienativnost učencev. To zaradi tega, ker v okviru informacijske didaktike ne gre več za učiteljev dani in naročeni vzgojno-izobraževalni oziroma dirigirani učnosnovni pedagoški »marketing«, temveč za učenčovo lastno iskanje izvornosti, pomenskosti in sporočilnosti vzgojno-izobraževalnih informacij.

15. Nemara najbolj relevantna »poteza« informacijske didaktike je v tem, da prerašča ter ukinja doslejšnje kapitalodnosno pojmovanje in funkcioniranje izobraževanja, ko se le-to pojavlja in obravnava kot blago, s katerim je mogoče uspešno tržiti (marketing) na trgu današnje industrijske delovne sile. Namesto tega pojmovanja in obravnavanja izobraževanja se namreč v informacijski didaktiki pojavlja izobraževanje kot tista energija, ki je dosegljiva vsem ljudem, vsem ljudstvom enako, mimo doslejšnjega doseženega razvojnega industrijskega dohitka in prehitka ter mimo posedujočih in zaseženih naravnih (surovine) ter drugih bogastev. Pojavlja se torej izobraževanje kot edini resnično demokratični dejavnik razvoja tudi revnih in nerazvitih ljudstev, dežel in družb.

Že iz teh »delovno« izčlenjenih potez informacijske didaktologije in didaktike pa ni težko ugotoviti potrebo po dograditvi navedenih »treh didaktik« v naši današnji preobrazbi vzgoje in izobraževanja z orisano »četrto«, to je z informacijsko didaktologijo in didaktiko, kateri danes vse bolj zahteva razvoj znanosti in dela, pa tudi razvoj našega današnjega in jutrišnjega družbenega življenja.

Imperativnost po informacijski didaktologiji in didaktiki je še mogoče in potrebno slednjič utemeljevati iz znanega notranjega nasprotja med vznikajočimi progresivnimi zahtevami v današnji vzgoji in v današnjem izobraževanju na eni strani (med katerimi pa so skoraj vse iste, katere nam je razkrila analiza komparativnih prednosti informacijske didaktologije in didaktike!) in na drugi med doslejšnjo didaktiko, njeno »trikotno« konceptualizacijo in operacionalizacijo v šolskem vzgojno-izobraževalnem delu. Zaradi tega notranjega nasprotja namreč doslej ni bil mogoč resničen in poln razvoj takšnega izobraževanja, ki bi bil korespondenten z zahtevami današnjega

življenja in naše današnje znanostne, kulturne in materialne proizvodnje. Treba je kritično ugotoviti, da je takšen razvoj doslej v mnogočem ovirala prav doslejšnja didaktiška teorija in iz njene didaktike izvedena ter udejanjevana vzgojno-izobraževalna praksa.

Z rojstvom in konceptualizacijo informacijske didaktologije in njej pripadne didaktike pa se ukinja to notranje nasprotje v tolikšnem zasegu, da lahko postavimo teorem: *še le z informacijsko didaktologijo in didaktiko dobiva naša preobrazba vzgoje in izobraževanja na socialistični samoupravni podlagi svojo ustrezno didaktiško vedo in didaktični nauk ter se obeta njima ustrezn vzgojnoizobraževalna praksa.*

1. Dugi

U skladu s Ustavom, brojim se među građanima koji su uključeni u stvaranje zajednice, ali to ne znači da sam pripisao svim ljudima jednako pravo sudjelovanja. Svakako, svako od nas, u skladu s vlastitim sposobnostima, treba da doprinese da se ostvare ciljevi. Tako je i u slučaju naših nacionalnih identiteta. Inače, istina je da ne možemo biti svaki od nas u potpunosti slobodni ljudi, ali to nije razlog da bismo se činili da ne možemo biti slobodni ljudi. Zbog toga, kao i u svim drugim slučajevima, treba biti slobodni ljudi, ali to ne znači da bismo se činili da ne možemo biti slobodni ljudi. Zbog toga, kao i u svim drugim slučajevima, treba biti slobodni ljudi, ali to ne znači da bismo se činili da ne možemo biti slobodni ljudi.

1. U skladu s Ustavom, brojim se među građanima koji su uključeni u stvaranje zajednice, ali to ne znači da sam pripisao svim ljudima jednako pravo sudjelovanja.
2. Svakako, svako od nas, u skladu s vlastitim sposobnostima, treba da doprinese da se ostvare ciljevi.
3. Tako je i u slučaju naših nacionalnih identiteta.
4. Inače, istina je da ne možemo biti svaki od nas u potpunosti slobodni ljudi, ali to nije razlog da bismo se činili da ne možemo biti slobodni ljudi.

U skladu s Ustavom, brojim se među građanima koji su uključeni u stvaranje zajednice, ali to ne znači da sam pripisao svim ljudima jednako pravo sudjelovanja. Svakako, svako od nas, u skladu s vlastitim sposobnostima, treba da doprinese da se ostvare ciljevi. Tako je i u slučaju naših nacionalnih identiteta. Inače, istina je da ne možemo biti svaki od nas u potpunosti slobodni ljudi, ali to nije razlog da bismo se činili da ne možemo biti slobodni ljudi.

Kako sam upoznao ovaj svijet, shvatio sam da je to svijet koji nije samo naš, ali koji pripada svima. Zbog toga, kao i u svim drugim slučajevima, treba biti slobodni ljudi, ali to ne znači da bismo se činili da ne možemo biti slobodni ljudi.

U skladu s Ustavom, brojim se među građanima koji su uključeni u stvaranje zajednice, ali to ne znači da sam pripisao svim ljudima jednako pravo sudjelovanja. Svakako, svako od nas, u skladu s vlastitim sposobnostima, treba da doprinese da se ostvare ciljevi. Tako je i u slučaju naših nacionalnih identiteta. Inače, istina je da ne možemo biti svaki od nas u potpunosti slobodni ljudi, ali to nije razlog da bismo se činili da ne možemo biti slobodni ljudi.

U skladu s Ustavom, brojim se među građanima koji su uključeni u stvaranje zajednice, ali to ne znači da sam pripisao svim ljudima jednako pravo sudjelovanja. Svakako, svako od nas, u skladu s vlastitim sposobnostima, treba da doprinese da se ostvare ciljevi. Tako je i u slučaju naših nacionalnih identiteta. Inače, istina je da ne možemo biti svaki od nas u potpunosti slobodni ljudi, ali to nije razlog da bismo se činili da ne možemo biti slobodni ljudi.

U skladu s Ustavom, brojim se među građanima koji su uključeni u stvaranje zajednice, ali to ne znači da sam pripisao svim ljudima jednako pravo sudjelovanja. Svakako, svako od nas, u skladu s vlastitim sposobnostima, treba da doprinese da se ostvare ciljevi. Tako je i u slučaju naših nacionalnih identiteta. Inače, istina je da ne možemo biti svaki od nas u potpunosti slobodni ljudi, ali to nije razlog da bismo se činili da ne možemo biti slobodni ljudi.

Primarnost intencionalnega

RODERICK M. CHISHOLM

1. Uvod

V skladu s tistim, kar bi se lahko imenovalo »načelo primarnosti intencionalnega«, naj bi se jezikovna referenca razložila v okviru intencionalnosti mišljenja. Beseda »Pferd«, na primer, referira na konje, v kolikor je uporabljena, da izraža misli, ki so usmerjene na konje. Toda — v skladu z večino sodobnih filozofov jezika — intencionalnost misli naj bi se razložila v okviru reference jezika. Naše misli so lahko naravnane na konje le, če, nekako (morda s pomočjo notranjih govornih dejanj), uporabimo besede, ki imajo, neodvisno od nekogaršnjih misli, lastnost pomena ali referiranja na konje.

Dve možni proceduri lahko ilustriramo z referenco na naslednje trditve:

1. Obstaja nek x , tako da je Ivan prepričan, da je x konj.
2. Ivan je prepričan, da obstajajo konji.
3. Obstaja nek x , tako da Ivan pravi, da je x konj.
4. Obstaja nek x , tako da Ivan uporablja I , da bi označil x .

Pri razlaganju takih trditev lahko izbiramo med dvema procedurama. Lahko bi začeli s konceptom, predpostavljenim z (1), potem bi se lahko premaknili k (2), potem k (3), in končno k (4). Ali pa bi lahko začeli s (4) in se vrnili k (1).

Kako naj izberemo med tema procedurama? To je eno izmed najbolj bistvenih vprašanj sodobne filozofije. Nanj se lahko odgovori le, da vidimo, katera od obeh prinaša preprostejšo konceptualno shemo.

Pri preizkušanju in primerjavi dveh pristopov, bi morali pretresati, kako bi se lotili takih stavkov, kot so tile: »Obstaja nek x in nek y , tako da je x prepričan, da je y tak in tak«; »Obstaja nek x in obstaja nek y , tako da x misli, da je y tak in tak«; »Obstaja nek x in obstaja nek y , tako da x pravi o y -u, da je tak in tak«; in »Obstaja nek x , obstaja nek y , in obstaja nek z , tako da x uporablja z , da označuje y «.

V tej razpravi bom predlagal, kaj se lahko stori s takimi vprašanji, če predpostavljamo načelo primarnosti intencionalnega.¹ Izogibal se bom upo-

¹ O določenih točkah, ki so tukaj omenjene, se podrobneje razpravlja v moji knjigi *The First Person: An Essay on Reference and Intentionality*, Harvester in University of Minnesota Press, Sussex in Minneapolis 1981. Glej tudi »Converse Intentional Properties«, *Journal of Philosophy* 79, 1982, 537—545. Primerjaj David Lewis, »Attitudes *De Dicto* and *De Sex*«, *Philosophical Review* 88, 1979, 513—543.

rabi nedefiniranih lingvističnih ali semantičnih konceptov, kajti vsi taki koncepti, o tem sem prepričan, bi morali biti razloženi z referenco na intencionalne koncepte. Zato ne bom govoril o »notranjih govornih dejanjih«, »notranjemu jeziku« ali o »notranjih sistemih reprezentacije«. Uporabljal bom tri nedefinirane intencionalne koncepte, za katere bom uporabljal izraze »pripisovanje«, »premislek« in »prizadevanje«. Uporabljal bom neintencionalne izraze »vzročno prispevati k« in »izjaviti« in si bom dovolil govoriti o »delih« izjave. Nadrobno bom pretresal določene značilnosti, ki so skupne vsem trem intencionalnim konceptom. In, naposled, formuliral bom intencionalni definiciji *smisla* in *reference*. Prepričan sem, da bo ta pristop do jezika osvetlil nekaj filozofskih vprašanj (npr., »Kako naj interpretiramo ,on, on sam' lokucije?« in »Ali imajo demonstrativi in lastna imena smisel?«).

Domnevam, da boste, kakršenkoli pristop utegnete zavzeti do teh vprašanj, soglašali, da je pomembno videti, kako daleč lahko pridete, če vzamete tisti pristop, ki sem ga imenoval intencionalni pristop. Nedvomno je, da tisto, kar bom povedal, zahteva nekaj popravkov in prečiščenj.

2. Ortodoksni lingvistični pristop

Tisto, kar bi se lahko imenovalo ortodoksni pristop do analize smisla in reference, bi lahko označili z naslednjimi domnevami, za katere se mi zdi, da je vsaka vprašljiva.

(1) Domneva se, da za vsako uporabo vsakršnega dobro formiranega indikativnega stavka v našem jeziku obstaja neka propozicija, ki je določena propozicija, konstituirajoča pomen tega stavka v tej rabi. Težava, ki jo odkrivam v tej domnevi, se ne tiče »določene« v »določena propozicija«; tiče se »propozicije«, predpostavke, da propozicije konstituirajo pomene stavkov.

Rekel bi, da to ni domneva, s katero bi morali začeti naša raziskovanja. V najboljšem primeru je to nek sklep, ki bi ga morali proti svoji volji izpeljati na koncu naših raziskav. Kajti »propozicije«, ki so tako predpostavljene, ne bodo omejene na abstraktne predmete, ki se sedaj običajno imenujejo »stanja stvari«. »Singularne propozicije«, ki bi konstituirale pomene stavkov, ki vsebujejo demonstrative in lastna imena, bi bile očitno kontingentne stvari, odvisne za svoj obstoj od onih individualnih stvari, za katere se misli, da »stopajo vanje«.

(2) Domneva se, da so intencionalne naravnosti — take kot prepričanje, védenje, prizadevanje in želenje — primarno propozicionalne. Če se kombinira to domnevo s prejšnjo, se potem sklepa — če ima oseba prepričanje, ki je lahko izraženo v stavku v našem jeziku — da bo predmet tega prepričanja ena izmed propozicij, ki konstituirajo pomen tega stavka.

Ker smo verjetno lahko prepričani le o tistem, kar lahko razumemo ali si lahko predstavljamo, ta zadnja domneva predpostavlja, da je prepričanec zmožen razumeti ali si predstavljati ne le tiste abstraktne predmete, ki so lastnosti in stanja stvari, temveč tudi one kontingentne »singularne propozicije«, ki konstituirajo pomene stavkov, vsebujoče demonstrative in lastna imena. Tudi to je vprašljiva domneva, s katero naj bi začeli raziskovanje.

(3) Domneva se, da naj bi se intencionalnost misli razložilo v okviru reference jezika. Tako — kot se trdi — se lahko misli o konjih le, če se dela nekaj, kar vključuje besedo »konj« (ali kako drugo besedo, za katero se misli, da označuje konje).

Zdi se, da ta domneva predpostavlja, da je odnos besed do stvari, na katere referirajo (»Pferd« označuje konje in ima konjskost kot svoj smisel) neka vrsta dokončnosti, ki ni zmožna nadaljnje razsvetlitve. Toda če se predpostavlja »primarnost intencionalnega«, se predpostavlja, da se beseda »Pferd« nanaša, kot se nanaša, na konje zato, ker je — v smislu, ki naj bi ga s težavo dešifrirali — uporabljena za izražanje misli, ki so naravnane na konje.

(4) Za singularne termine v našem jeziku (ali vsaj za tiste singularne termine, ki so sprejemljivi za eksistencialno generalizacijo) se predpostavlja naslednje: vsak tak termin ima tisto, kar bi se lahko imenovalo *atributivni smisel*. Za ta atributivni smisel se misli, da je lastnost, ki je taka, da se za termin lahko reče, da označuje stvar, če in le če stvar ima lastnost. Potem se zaman iščejo tiste lastnosti, ki konstituirajo atributne smisle demonstrativov (»to«, »jaz«, »sedaj«) in lastnih imen (»Tom«, »Cicero«).

(5) Naposled, domneva se, da so propozicije v svoji resničnostni vrednosti nespremenljive. Ta domneva zahteva interpretacijo glagolskega časa (in interpretacije, ki so običajno ponujene, temeljijo na zelo problematičnih metafizičnih in epistemoloških predpostavkah). In zahteva nadaljnjo predpostavko, da so stavki, ki jih običajno uporabljamo za izražanje naših misli (npr. »Sneži«) eliptični in taki — če bi bili popolnoma eksplicitni — da bi vsebovali termine, označujoče čase (»Sneži 7. februarja 1978«). Posledica te domneve je, da moramo biti — da bi dojeli pomen takih stavkov — zmožni razumeti tiste entitete, za katere se misli, da so označene z datumi. Včasih se, na primer, predpostavlja, da so datumi določni opisi časa in da demonstrativi kot »sedaj« in »ta« funkcionirajo kot lastna imena časov. In tako bomo, če kombiniramo to domnevo s prejšnjo, hoteli poiskati tiste lastnosti, ki konstituirajo smisel časovnih demonstrativov. Mnogi očitno domnevajo, da se lahko razume različne čase ravno tako, kot se lahko dojame različne barve in vonje. Toda ali imamo o časih dejansko tako vedenje?

Kako se odločimo, ali so take domneve resnične? Edina procedura je, gotovo, videti, kako daleč se lahko pride brez njih. In to zahteva znatno količino filozofskega garanja.

3. Pripisovanje

Začenjamo z opisom *prepričanja*. Domnevali bomo, da najbolj bistven smisel prepričanja ne vključuje odnosa med prepričanjem in *propozicijo*, temveč med prepričancem in *lastnostjo*.

Lokucijo »lastnost biti F , tako da jo x neposredno pripisuje y -u« jemljemo kot nedefinirano in domnevamo, da je neposredni pripis nujno tak, da je, za vsak x , in za vsak y , če x karkoli neposredno pripisuje y -u, potem x

istoveten z y -om.² Predpostavljamo, da je prepričanec zmožen razumeti in si tako predstavljati tisto, kar si tako lahko pripiše samemu sebi.

Torej dejansko predpostavljamo zmožnost osebe, da dojame in da si predstavlja določene lastnosti in da pripiše te lastnosti sama sebi. Tako smo se približali ravno toliko, kot potrebujemo, da pridemo do domneve, da ljudje uporabljajo »notranje sisteme reprezentacije«.

Zdaj lahko definiramo lokucije »on, on sam« takole:

D1. 1. x je prepričan o samem sebi, da je $F = Df$. X^* neposredno pripisuje x -u lastnost biti F .

Definiendum se lahko tudi postavi, rekoč: » x je prepričan, da je on, x , F «.

Naj povemo, da je, ko neka oseba opravlja neposredni pripis, potem oseba sama *neposredni predmet* pripisa, in da je lastnost, ki si jo pripisuje, *neposredna vsebina* pripisa.

Posredni pripis se sedaj lahko definira takole:

D1. 2. y je tak, da mu x posredno pripisuje lastnosti $F = Df$. Obstaja odnos O , tako da je $x \in O$ z y -om in le z y -om; in x neposredno pripisuje x -u lastnost, da je $\in O$ zgolj z eno stvarjo in s stvarjo, ki je F .

Če ste oseba, ki živi preko moje ulice, in če si neposredno pripisujem lastnost, da sem nekdo, tako da je oseba, ki živi preko njegove ulice, poročena, potem vam posredno pripisujem lastnost biti poročen.

Sedaj lahko definiramo običajno *de re* lokucijo, » x je za y -a prepričan, da je F «:

D1. 3. x je za y -a prepričan, da je $F = Df$. Y je tak, da mu x neposredno ali posredno pripisuje lastnost biti F .

Definiendum bi lahko tudi postavili, rekoč: » x je prepričan, *glede na* y , da je le-ta F «. Tukaj imamo najširši možni smisel »*de re*« prepričanja. (Striktnejši smisli tega koncepta se lahko dobijo s specifikacijo stopnje »epistemične intimnosti«, ki jo x prenaša na y -a. Taka intimnost se lahko označi z referenco na *epistemično upravičenje*, ki ga ima x za svoja prepričanja o tistih odnosih, ki jih prenaša zgolj na y -a.)

Lahko bi rekli, da je potem y , če x torej pripisuje y -u lastnost biti F , *posredni predmet* x -ovega pripisa, in lastnost biti F *posredna vsebina* pripisa. Drugačna branja definienduma so: » x je za y -a prepričan, da je F «, » y je tak, da je x zanj prepričan, da je F « in » x je prepričan, *glede na* y , da je le-ta F «. Glede na našo predpostavko, da se lastnosti lahko neposredno pripisujejo le samemu sebi, prvi disjunkt zgornjega definiensa implicira, da je x istoveten z y -om.

Če pripisujem sebi določeno lastnost posredno in ne neposredno, potem ne bom nek x — čeravno bom nek x , tako da je x prepričan, da ima x to lastnost — tako da je x prepričan, da ima on sam to lastnost. (Predstavljajte si skupino zdravnikov, od katerih je vsak z žicami povezan z množico

² Ernest Sosa je predlagal takole možnost spremembe zgornje trditve: za vsak x in za vsak y , če x neposredno pripisuje karkoli y -u, in je y *individualna stvar*, je potem x istoveten z y -om. Ta spremenjena formula bi dopuščala možnost, da bi abstraktni predmeti lahko bili predmeti neposrednega pripisa.

* Da ne bi bilo pomote: tukaj je x zapisan z veliko začetnico (torej kot X) le zato, ker je na začetku stavka. Nima torej nobene druge funkcije; se zgolj podreja diktatu pravopisa. Enako velja za y , z , ali kaj drugega. — Op. prev.

diagnostičnih instrumentov, z njihovimi prečnimi prerezi, ki so izrisani, vendar niso identificirani na zaslonu. Zdravnik lahko reče, kažoč na določen prerez: »Ta oseba ima tako in tako motnjo«. Toda on ni prepričan, da ima motnjo on sam; ne bi rekel: »Jaz imam motnjo«. Če je prerez, na katerega kaže, dejansko njegov, potem si je *posredno* pripisal lastnost, vendar pa ni naredil tako *neposredno*).

S to distinkcijo med neposrednim in posrednim pripisom smo zmožni odgovoriti na Castañedino vprašanje: »Kakšna je razlika med tem, če se reče (a) obstaja nek x , tako da je x zase prepričan, da je pameten, in če se reče (b) obstaja nek x , tako da je x prepričan za x , da je pameten?«³ Odgovor je, da nam (a) pove, da si oseba, za katero gre, *neposredno* pripisuje lastnost pametnosti, in (b) pove, da oseba dela tako *bodisi neposredno bodisi posredno*. (Če postavimo zadevo tako, nam ni treba reči, da problem kaže na omejitve običajne kvantifikacijske notacije.)

Tako imenovano *de dicto* prepričanje ponazarja koncept, definiran v Dl. 3. Če, na primer, lahko rečem, da sprejem propozicijo, da so vsi ljudje smrtni, potem je propozicija nekaj, tako da sem prepričan, da je resnična. (»Propozicija o ljudeh in umrljivosti, ki jo pretresam, je resnična«; »Propozicija, ki je pomen tega stavka, je resnična«.) Zato domnevam, da so vse *de dicto* naravnosti relativno napačne. *De dicto* prepričanja nimamo vse dotlej, dokler si nismo pridobili koncepta *resnice*.

Neka oseba potem lahko posredno pripisuje lastnost nečemu drugemu kot njej sami. In lahko tudi *povezuje* določene različne stvari. Predpostavimo, na primer, da je le ena oseba, ki stoji pred mano, in le ena oseba, ki stoji za mano. Če si sedaj neposredno pripisujem lastnost, da sem stvar, tako da je oseba, ki stoji pred njo, višja kot oseba, ki stoji za njo, potem lahko rečemo: »Obstaja nek x , obstaja nek y in obstaja nek z , tako da je x prepričan, da je y višji od z -ja«. Zato se utegne vsiljevati naslednja definicija: x je prepričan za y -a, da prenaša odnos O na z -ja = *Df.* Obstaja odnos S , tako da x prenaša S na y -a in le na y -a, obstaja odnos T , tako da x prenaša T na z -ja in le na z -ja, in x neposredno pripisuje x -u lastnost, da je tak, da stvar, na katero on prenaša S , prenaša O na stvar, na katero on prenaša T .

Toda ta definicija ne bi dopuščala (a) možnosti, da x neposredno pripisuje x -u lastnost prenašanja O na samega sebe, ali (b) možnosti, da x neposredno pripisuje y -u lastnost prenašanja O na z -ja. (Opozorili smo, da je x , če oseba x karkoli neposredno pripisuje stvari y , potem istoveten z y -om.) In tako bi bila natančnejša trditev za odnose med dvema terminoma takale:

D1. 4. x je prepričan za y -a, da prenaša odnos O na z -ja = *Df.* Bodisi: (a) y je istoveten z z -jem, in x neposredno pripisuje y -u lastnost prenašanja O na samega sebe: bodisi (b) obstaja odnos S , tako da x prenaša S na z -ja in le na z -ja, in x neposredno pripisuje y -u lastnost, da je tak, da prenaša O na stvar, ki prenaša S : bodisi (c) obstaja odnos S , tako da x prenaša S na y -a in le na y -a, obstaja odnos T , tako da y prenaša T na z -ja in le na z -ja in

³ Glej Hector Neri Castañeda, »Indicators and Quasi-indicators«, *American Philosophical Quarterly* 4, 1967, 85–100.

x neposredno pripisuje *x*-u lastnost, da je tak, da stvar, na katero on prenaša *S*, prenaša *O* na stvar, na katero on prenaša *T*.

Pripis zapletenejših odnosov je analogen. V takih primerih bi morali namesto govorjenja o *določenem* posrednem predmetu nekogaršnje naravnosti govoriti o posrednih *predmetih* nekogaršnje naravnosti. In posredne *vsebine* takih naravnosti bi bili odnosi, za katere gre.

Pripis se lahko le *pretvarja*, da ima nek posreden predmet. Predpostavimo, da sem prepričan, pomotoma, da obstaja ena in le ena oseba, ki me preganja, in da je ta oseba diabolična. V takem primeru se lahko reče, nekako zavajajoče: »Predmet njegovega prepričanja ne eksistira«. Bilo bi pravilneje reči, da se le zdi, da ima prepričanje, čeravno ima *neposreden* predmet, *posreden* predmet.

Druge intencionalne naravnosti — védenje, prizadevanje, mišljenje o in željenje — se lahko interpretirajo analogno. Ne domnevamo, da so *pozicije* primarni predmeti teh naravnosti.

4. Premislek ugovorov

Ugovor (1): »Vaša razlaga *de re* prepričanj je pretirano tolerantna. Od vas zahteva, da rečete, da je potem, če je oseba prepričana, da obstaja nek človek v Kaliforniji, ki je bogatejši kot vsi drugi ljudje v Kaliforniji, in je njeno prepričanje resnično, ta oseba prepričana, *glede na* najbogatejšega človeka v Kaliforniji, da je *on* najbogatejši človek v Kaliforniji. Toda, gotovo, da bi imel prepričanje, ki je tako usmerjeno proti najbogatejšemu človeku v Kaliforniji, mora biti misel nekoga *osredinjena na* njega tako, da nima zgleда v pričujočem primeru«.

Če se zgodi, da najbogatejši človek v Kaliforniji pozna osebo, za katero gre, potem lahko res reče: »Ta oseba je prepričana, da sem istoveten z najbogatejšim človekom v Kaliforniji. Vedeti hočem, kaj drugega si še misli o meni«. Toda če lahko tako reče, »Ona je prepričana, da sem *jaz* najbogatejši človek v Kaliforniji«, potem je prepričanje, za katerega gre, prepričanje, ki je usmerjeno nanjo. Razlaga *de re* prepričanj torej ni pretirano tolerantna.

Ugovor (2): »Z domnevanjem, da smo si zmožni predstavljati lastnosti, spregledujete dejstvo, da obstajajo filozofi, ki so iskreno prepričani, da ni nikakršnih takih abstraktnih predmetov. Kako bi lahko bili taki filozofi tako zapeljani, če je koncepcija lastnosti bistvena za pravo naravo prepričanja«?

Koncepcija lastnosti je bistvena za prepričanje. Toda biti prepričan, da *obstajajo* lastnosti, ni zgolj jemati jih kot *vsebine* pripisa, temveč jih tudi jemati kot *predmete* pripisa. In lastnosti se lahko pripisujejo stvarjem, ne da bi lastnosti sploh kaj pripisovali.

Ugovor (3): »Vi domnevate, da je vsako prepričanje, v končni analizi, prepričanje o samem sebi. Mar ni to visoka cena, ki jo je treba plačati le zato, da se lahko ukvarjamo s problemom »on, on sam' lokucij«?

Odgovor je, prvič, da nam cena *dejansko* omogoča, da se ukvarjamo s problemom »on, on sam« lokucij — s problemom razlikovanja med »*x* je

prepričan za x-a, da je F« in »x je zase prepričan, da je F«. Toda tisto, kar dobimo za ceno, ki jo plačujemo, je veliko več kot to:

— zmožni smo združiti različne smisle prepričanja, ne da bi pomnoževali psihološke koncepte;

— lahko shajamo brez »singularnih propozicij«, za katere se včasih misli, da so predmeti tistih prepričanj, ki jih izražamo z uporabo demonstrativov. Kajti ni nam treba predpostavljati, da so taki stavki kot »Jaz stojim« in »To je knjiga« uporabljeni za izražanje propozicij. Tako »Jaz stojim« ne uporabljam za izražanje propozicije, implicirajoče lastnost biti istoveten z mano: to uporabljam za izražanje mojega neposrednega pripisa lastnosti stoje. »To je knjiga« ne uporabljam za izražanje propozicije, ki implicira lastnost biti istoveten s tisto stvarjo; to uporabljam za izražanje mojega posrednega pripisa lastnosti biti knjiga stvari, na katero si prizadevam privleči pozornost;

— še več, kar smo pravkar rekli, kaže način, kako prečistiti našo ontologijo. Ni nam treba predpostavljati, da imajo demonstrativi v takih stavkih kot »Jaz stojim« in »To je knjiga« lastnosti za svoje smisle. Čeravno *obstajajo* lastnosti, ki konstituirajo smisle takih izrazov kot »knjiga«, »samorog«, »največja knjiga«, ne obstajajo lastnosti, ki konstituirajo smisle takih izrazov kot »ta knjiga«, »moja knjiga«, »njegova knjiga«. Kajti edini razlog za predpostavlanje, da *obstajajo* te zadnje lastnosti, je domneva, da se stavki, v katerih se pojavljajo, uporabljajo za izražanje propozicij;⁴

— naposled, zmožni smo označiti *de re* prepričanje — posredni pripis — brez reference na haecceities ali na druge identificirajoče lastnosti in brez reference na take koncepte kot »notranji jezik« ali »represzentacija«. Da sem prepričan, recimo, da si ti pameten, je nujno le, (I) da sem v določenem odnosu do tebe in le do tebe in (II) da si pripisujem lastnost, da sem v tem odnosu do nekoga, ki je pameten. Ta tip situacije je v temelju vse objektivne reference. In nam omogoča, da branimo tezo o primarnosti intencionalnega.

5. Zaznava kot posredni pripis

Vsaka teorija pomena in reference se mora slej ko prej sklicevati na dejstvo *zaznave*. In zdi se, da se natanko na tej točki zlomi mnogo takih teorij. Zaznava je bistveno referencialna. Torej, če pustimo perceptualno referenco neanalizirano, kot dela večina teoretikov, lahko le stežka rečemo, da imamo teorijo reference.⁵ In če ne pojasnimo odnosov med prepričanjem in zaznavanjem, ne moremo trditi, kot sem trdil, da lahko shajamo brez takih konceptov, kot je »notranja represzentacija«.

⁴ Podobni premisleki sugerirajo, da lastna imena običajno nimajo smislov; običajno se uporabljajo za izražanje *predmetov* prepričanja, prej kot za del *vsebine* prepričanja.

⁵ Husserl v primeru, za katerega gre. V svojih *Logical Investigations*, Routledge and Kegan Paul, London 1970 zatrjuje, da postavlja intencionalno teorijo reference. Na prvi pogled se zdi ta teorija zelo obetavna. Vendar dela za bistveno uporabo koncepta *percepcije*, in tisto, kar nam pove o naravi percepcije, se zdi, da nas pušča s celotnim problemom objektivne reference. Glej posebno: *Investigation I*, 26. razdelek; *Investigation V*, 3 razdelek; *Investigation VI*, 4. in 5. razdelek; in *Ideas*, Allen and Unwin, London 1931, 131. razdelek.

Referenca, ki je vključena v zaznavo, je referenca *posrednega pripisa*. Torej omenimo na kratko, kako se lahko uzre zaznavo kot poseben tip takega pripisa.⁶

Obstaja, prvič, širok koncept, ki se ga lahko izrazi z reklom: » x perceptualno jemlje y -a, da je F «. Ta koncept lahko definiramo po analogiji z našo definicijo posrednega pripisa (D1. 3):

D2.1. x perceptualno jemlje y -a, da je $F = Df.$ Obstaja način pojavljanja, tako da: x -u se takó kaže y in le y : in x neposredno pripisuje x -u lastnost, da se mu takó kaže le ena stvar in to stvar, ki je F .

Definiendum se lahko dešifrira kot: »lastnost biti F je taka, da x perceptualno jemlje y -a, da jo ima.«⁷

Če perceptualno jemljem list, da je zelen, potem izvršujem posreden pripis naslednje vrste: obstaja določen način pojavljanja, ki je tak, da se mi na tak način kaže list in le list: in jaz si neposredno pripisujem lastnost, da sem tak, da je stvar, ki se mi takó kaže, zelena.

Običajni smisel » x zaznava y -a, da je F « nosi nadaljnjo implikacijo, izraženo z » x -u je *evidentno*, da je y F «:

D2.2. x zaznava y -a, da je $F = Df.$ Y je F : x perceptualno jemlje y -a, da je F : in x -u je *evidentno*, da je y F .

»Evidentno« je tukaj normativni izraz in se ga lahko razloži v okviru epistemičnega koncepta, izraženega z »bolj upravičeno kot«.

Naposled dodajamo to definicijo:

D2. 3. x zaznava y -a $= Df.$ Obstaja lastnost, tako da x perceptualno jemlje y -a, da jo ima.

6. Mišljenje o

Naslednje pretresamo *mišljenje o* ali *premišljanje*.

Vzamemo kot nedefinirano lokucijo » x neposredno misli o y -u, da je F « in po analogiji s tistim, kar smo rekli o neposrednem pripisu, domnevamo, da je potem x , če x neposredno misli o y -u, da je F , istoveten z y -om. Najprej uvedemo koncept posrednega premišljanja: ta je analogen našemu konceptu posrednega pripisa:

D3.1. x posredno misli o y -u, da je $F = Df.$ Obstaja odnos O , tako da x prenaša O na y -a in le na y -a; in x neposredno misli o x -u, da prenaša O le na eno stvar in to na stvar, ki je F .

D3.2. x misli o y -u, da je $F = Df.$ X bodisi neposredno misli o y -u, da je F , bodisi posredno misli o y -u, da je F .

Tukaj imamo najširši smisel *de re* misli. (Tukaj lahko tudi specificiramo

⁶ Podrobnejšo trditev se lahko najde v 8. poglavju knjige *The First Person*.

⁷ Striktnejši smisel »perceptualnega imetja za« dosežemo, če lastnosti, za katere gre, omejimo na tisto, kar bi se lahko imenovalo *čutne lastnosti*. Problemi, vključeni v označevanje tako razumljenih čutnih lastnosti niso relevantni za zadeve pričujočega članka.

bližji smisel z referenco na stopnje epistemične intimnosti, ki jo x prenaša na y -a.)

Poglejmo tiste odnose, ki so taki, da jih prenašam le nate. Koncept *mišljenja o*, ki smo ga uvedli, nam dopušča reči, da se mi potem lahko reče, če mislim o sebi, da sem tak, da je tisti, na katerega prenašam tiste odnose, F , da mislim o tebi, da imaš lastnost biti F . Toda mišljenje o vključuje določene probleme, ki jih pripis ne vključuje.

Ti problemi se lahko predstavijo z dvema nadaljnjimi dejstvi. Prvič, četudi lahko vem, da prenašam odnose, za katere gre, le nate, lahko tudi mislim o neki *drugi* osebi, da je tista, na katero jih prenašam (medtem ko govorim ravno s tabo, bi si lahko mislil, da govorim namesto tega ravno z neko drugo osebo). In, drugič, lahko bi o tebi mislil, da *nisi* tak, da si tisti, s katerim sem v tistih odnosih (lahko bi bil res prepričan, da govorim le s tabo in še premišljal o tebi tako, da ne govorim s tabo).

Predpostavimo torej, da sem res prepričan, da si ti tisti, na katerega prenašam O , in *da* mislim o neki *drugi* osebi — recimo Jonesu — da je tista, na katero prenašam O . Obstajali bodo določeni odnosi Y in določeni odnosi J , ki so taki, da: vsakega izmed odnosov Y prenašam nate in le nate in sem prepričan, da prenašam vsakega od njih le na eno stvar in vse na isto stvar; vsakega izmed odnosov J prenašam na Jonesa in le na Jonesa in sem prepričan, da prenašam vsakega od njih le na eno stvar in vse na isto stvar; in se sedaj štejem, da sem tak, da je tisti, na katerega prenašam odnose J , oni, na katerega prenašam odnose O .

»Toda če je to način, kako morate postaviti zadevo, potem bodo obstajali primeri, v katerih preprosto ne morete povedati, ali mislite o *meni*, da sem tak in tak, ali mislite o *Jonesu*, da je tak in tak«.

Odgovor je, da *obstajajo* taki težki primeri. To dejstvo se lahko pokaže s premislekom naslednjega vprašanja: Za katero izmed Platonovih značilnosti si lahko predstavljate, da jo je imel Aristotel? Morebiti boste rekli: »O Aristotelu lahko mislim, da je bil tak, da ni, čeravno je napisal *Fiziko* in *Metafiziko* in ni napisal *Fedona* in *Fileba*, napisal *Nikomahove etike* in je napisal *Državo*«. Predpostavimo, da ste sedaj vprašani: »In sedaj poskušajte misliti o njem na one načine in tudi tako, da je bil tak, da je namesto imena 'Aristotel' imel ime 'Platon'«.

Kar smo rekli o predmetu in vsebini v primeru pripisa, ima svoje analogije v primeru mišljenja o. Če mislim o tebi, da si pameten, potem si *predmet* moje misli in lastnost biti pameten je *vseбина*. Lahko razlikujemo, kot prej, med *neposrednimi* in *posrednimi predmeti* in med *neposredno* in *posredno vsebino*. In naposled, lahko izberemo tiste primere, kjer ima misel vsebino in se *pretvarja*, da ima posreden predmet:

D3.3. x ima misel, ki se pretvarja, da je o nečem, ki je $F = Df$. Obstaja odnos O , tako *da* ima x x -a neposredno za tistega, ki prenaša O le na eno stvar in to na stvar, ki je F .

Če želimo reči dalje, da se x -ova misel *zgolj* pretvarja, da je o nečem, bomo dodali, da ni nobenega takega y -a, tako da x prenaša O le na y -a. To je način, kako moramo opisati tiste primere, kjer se za nekoga reče, da »misli o nečem, kar ne eksistira«.

Zdaj bi lahko definirali relacijsko obravnavo ($\gg x$ šteje y -a, da je v odnosu biti O do z). Definicija bi bila analogna z D1. 4 zgoraj — z našo definicijo relacijskega pripisa ($\gg x$ je prepričan za y -a, da prenaša odnos O na z -ja).

7. Prizadevanje in povzročanje

Koncept prizadevanja ali *intencionalnega dejanja* je tudi bistven za teorijo pomena. Je analogen konceptu pripisa.

Našim nedefiniranim lokucijam dodajmo tole: »Obstaja nekaj, kar da si x prizadeva, da bi imelo lastnost biti F «. (Alternativne formulacije so: »Obstaja nekaj, da x dela z *intenco*, da bi imelo lastnost biti F «; in »Obstaja nekaj, da se x loteva, da bi imelo lastnost biti F «.) Uporabljali bomo tudi koncept *vzročnega prispevka*. Zdaj lahko formuliramo definicijo *posrednega prizadevanja*, ki je analogna naši definiciji posrednega pripisa:

D4.1. y je tak, da si x posredno prizadeva, da bi imel lastnost biti $F = Df$. Obstaja odnos O , tako da: x bo O prenesel na y -a in ne bo prenesel O -ja na nič drugega kot na y -a; in obstaja nekaj, da si x prizadeva, da bi imelo lastnost biti tako, da je stvar, na katero bo prenašal O , F .

D4.2. y je tak, da si x prizadeva, da ima lastnost biti $F = Df$. Bodisi (1) y je tak, da si x neposredno prizadeva, da ima lastnost biti F bodisi (2) y je tak, da si x posredno prizadeva, da ima lastnost biti F .

Če bi bilo treba, bi lahko tudi označili tiste primere, kjer se le zdi, da obstaja posreden predmet prizadevanja — kjer je »predmet, ki ne eksistira«. Glej D2.4.

Lahko si tudi prizadevamo povzročiti eno stvar, da bi povzročili drugo:

D4.3. y je tak, da si x prizadeva, da ima lastnost biti F , in x dela tako, da bi z imel lastnost biti $G = Df$. X si prizadeva (I) da ima y lastnost biti F in (II) da njegovo prizadevanje, da ima y lastnost biti F , povzroča, da ima z lastnost biti G .

Namesto da rečemo, v definiendumu, » x dela tako, da bi . . .«, lahko tudi rečemo » x -ov namen, da dela tako, je, da . . .«.

Lahko nas mika, da bi definirali *uspešno prizadevanje* zgolj z dodatkom, da je nameravani učinek dejansko dosežen. Vendar je treba uporabiti restriktivnejši koncept. Potreba po tem konceptu postaja jasna, če obravnavamo dejstvo, da poskus sporočanja določenega sporočila običajno vključuje niz korakov — ki lahko sestojijo iz nizov izjav, ki si sledijo druga drugi, ali iz zapletenejših dejavnosti.

Predpostavimo, na primer, da ti hočem po telefonu sporočiti določeno sporočilo, vendar tega načrta ne morem izpolniti, ker se je pretrgala telefonska zveza. Če bi sedaj ti po nekem srečnem naključju pravilno uganil, kakšno je bilo sporočilo, bi sledilo, da sem, s prizadevanjem, da bi pri tebi povzročil določeno prepričanje, dejansko povzročil, da imaš to prepričanje. Vendar v takem primeru ne bi rekli, da sem ti *sporočil* sporočilo. Nisem

* Primerjaj L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Basil Blackwell, Oxford 1953, str. 177.

uspešno izpeljal načrta, ki sem ga imel. Kajti načrtoval sem določene korake — vsak od teh korakov je tak, da bi me postavil v položaj, da se lotim naslednjega koraka. Toda ker se je telefonska zveza pretrgala, mi je bilo onemogočeno izpeljati zadnji korak v mojem načrtu; nisem povedal vsega, kar sem nameraval povedati. (Tukaj referiram na zadnji korak v mojem načrtu, da bi prenesel sporočilo — ne na zadnji korak večjega načrta, kjer utegne biti sam prenos sporočila le preliminarni korak.)⁹

Na kratko, načrtoval sem, da ti bom po telefonu povedal določene stvari, vendar jih nisem mogel povedati vseh. Torej so obstajali nizi prizadevanj, ki sem se jih lotil: lotil sem se izpeljave določenih različnih prizadevanj. Teh stvari sem se lotil v prizadevanju, da bi dosegel en možen način, kako ti prenesti sporočilo. Če bi *uspešno izpolnil* prizadevanje, potem bi bil izvršil vsako od prizadevanj v nizih, ki sem se jih bil lotil — in ta bi povzročila, da bi bilo moje sporočilo uspešno.

Taki premisleki kažejo, da bi morali uspešno izpolnitev označiti nekako takole:

D4.4. x uspešno izpolnjuje prizadevanje v času t , da bi dosegel, da je $y F = Df$. X izpolnjuje v času t nize prizadevanj, ki se jih je lotil v prizadevanju, da bi dosegel, da je $y F$; in ta prizadevanja vzročno prispevajo k temu, da je $y F$.

Definiens bi lahko eksplicitneje dešifrirali zgolj v okviru naše nedefinirane lokucije (»Obstaja nekaj, za kar si x prizadeva, da bi dosegel, da je to F «).

In relativno prizadevanje (x si prizadeva, da bi dosegel, da y prenaša biti O na z «) lahko konstruiramo po analogiji z načinom, kako smo konstruirali relativni pripis (D1. 4).

8. Sporočanje pomena

Odnos med mislijo in jezikom se sedaj lahko opiše z referenco na koncept *sporočanje pomena*.

Kaj naj rečemo o sporočanju? Razumimo besedo tako, da implicira, da ima nekaj sporočiti: če ti hočem nekaj sporočiti, potem imam določeno misel, ki ti jo želim sporočiti: in to pomeni, deloma, da obstaja nekaj, za kar hočem, da pri tebi povzroči, da o tem misliš.

Tukaj jemljem »povzročiti, da se misli o« široko — da bi pokril tako primer, kjer se nekoga pripravi, da *začenja* misliti o določeni stvari, kot primer, kjer se nekoga pripravi, da *še naprej* misli o tej stvari.

Sporočanje je več kot zgolj povzročanje, da se misli o. Poglejmo si tri primere povzročanja mišljenja o, ki niso primeri sporočanja.

(1) Vbrizgnem ti določeno mamilo, ki dela ljudi paranoične, in te potem predstavim Jonesu. Rezultat je, da si prepričan, da te želi Jones zasledovati.

⁹ Podrobneje sem o teh konceptih razpravljal v *Person and Object: A Metaphysical Study*, George Allen and Unwin in Open Court Publishing Company, London in La Salle, Ill. 1976, 2. poglavje: glej posebno str. 80–84.

Toda, celo če je bila moja namera, da povzročim, da si ti o tem prepričan, se zame ne more reči, da sem ti to *sporočil*.

(2) Pred tabo se pojavim v čepici in predpasniku glavnega kuharja, da bi si ti mislil, da sem profesionalni kuhar. Spet, celo če sem uspešen, ne moremo reči, da sem ti imel nekaj sporočiti.

(3) Kant citira naslednje kot primer nameravane prevare, ki ni primer laži: »Lahko si želim, da bi ljudje mislili, da odhajam na potovanje, in tako pakiram moj kovček: ljudje sklepajo, kot si želim, da bi sklepali... toda potem jim nisem lagal, kajti nisem izjavil, da sem povedal moje prepričanje«. ¹⁰

Kantova pripomba utegne sugerirati, da ti moram najprej, da bi ti bil zmožen karkoli povedati, povedati, da ti bom nekaj povedal, in da moram najprej sporočiti, da bi bil zmožen sploh kaj sporočiti, da ti bom nekaj sporočil. Ta tip regresa bi bil težko sprejemljiv.

Kaj torej dejansko vključuje *sporočanje*, česar zgolj *povzročanje mišljenja* o dejansko ne vključuje? Predlagam, da obstajajo trije znaki.

En znak sporočanja se lahko ilustrira s temle: Če ti nekaj sporočam, delam to tako, da pri tebi povzročam prepričanje, da *jaz* mislim o tem nečem. To ni tisto, kar se zgodi, ko, zgolj z vbrizgom mamila, povzročim, da imaš določeno prepričanje.

Drugič, če ti nekaj sporočam, potem je moj namen, da pri tebi povzročam prepričanje, da jaz mislim o določeni stvari, namen, da dosežem, da *ti* misliš o tej stvari.

Tretji znak sporočanja se tiče naravnosti, ki se jo namerava doseči glede na samo dejanje sporočanja. Da bi pojasnili, kaj je ta naravnost, ponovno preiščimo primer čepice in predpasnika glavnega kuharja. Predpostavimo, da ste me vprašali: »Kaj je vaš poklic?«, in jaz sem odgovoril: »Ne smem ti povedati, vendar bom jutri prišel k tebi v moji poklicni obleki«. V *tem* primeru, če se jutri dejansko pojavim pred tabo v čepici in predpasniku glavnega kuharja in ti izpelješ željen sklep, se potem zame *lahko* reče, da sem ti sporočil, da sem kuhar. Vendar sem storil več, kot le povzročil, da si prepričan, da sem kuhar: pri tebi sem tudi dosegel prepričanje, da sem *te nameraval* prepričati, da sem kuhar.

Našemu tehničnemu slovarju bomo sedaj dodali koncept *izjavljanja* in si dovolili govoriti o *delih* izjave. Sedaj smo v položaju, da lahko definiramo intencionalni koncept *sporočanja pomena*. Zaradi preprostosti se bomo omejili na situacijo, v kateri govorec naslavlja le eno osebo. Definicija referira na vrsto relacijskega prepričanja, ekspliciranega v D1. 4, in na vrsto namerne dejavnosti, eksplicirane v D4.3.

D5.1. *x* izreka izjavo z namenom, da bi s tem sporočil *z*-ju misel, da ima *y* lastnost biti $F = Df$. (I) *x* izreka izjavo z intenco, da bi pri *z*-ju povzročil prepričanje, da on, *x*, misli o *y*-u, da je *F*; (II) *x* dela to, da bi pri *z*-ju povzročil, da bi mislil o *y*-u, da je *F*; in (III) *x* je prepričan, da — če tako dejansko

¹⁰ I. Kant, *Lectures on Ethics*, Harper and Row, New York 1963, str. 226. V nemščini se glasi »... dann habe ich nicht belogen, denn ich habe nicht deklariert, meine Gesinnung to aussern«. Glej Paul Menzer (ur.), *Eine Vorlesung Kants über Ethik*, Rolf Heise, Berlin 1925, str. 286.

povzročja, da z misli o y -u, da je F — bo delal tako, če bo pri z -ju povzročil prepričanje, da je on, x , nameraval povzročiti pri z -ju, da misli o y -u, da je F .

Ko so izpolnjeni pogoji D5.1, lahko rečemo, da je y *predmet*, glede na katerega namerava x nekaj sporočiti, in da je lastnost biti F *vsebina* tistega, kar namerava x sporočiti glede na y .¹¹

Morali bi tudi izločiti smisel »sporočanja pomena«, ki je širši od smisla, definiranega v D5.1. Primer, kjer nekaj *obstaja, tako da se* o le-tem misli, da je F (glej D3.2), smo ločevali od primera, v katerem rečemo, da se misel nekoga pretvarja, da je o nečem, ki je F (glej D3.3). Rekli smo, da je zadnji koncept, vendar ne prvi, ponazorjen, ko pomotoma verjamem, da obstaja ena in le ena oseba, ki me zasleduje, in jaz mislim o njej, da me ne zasleduje. Predpostavimo sedaj, da ti želim sporočiti mojo misel, da me ta oseba ne zasleduje. Naša definicija D5.1 ne ustreza tej situaciji, kajti *ne* obstaja noben y , tako da ti nameravam sporočiti misel, da me y zasleduje. Toda s to situacijo je ponazorjen koncept, definiran v naslednji definiciji.

D5.2. x izreka izjavo z namenom, da bi s tem sporočil z -ju misel, glede na določeno stvar, da je ta stvar $F = Df$. (I) x izreka izjavo z intenco, da bi pri z -ju povzročil, da bi dojel izjavo in bil potem prepričan, da obstaja nek y , tako da on, x , misli o y -u, da je F ; (II) x dela to, da bi s tem povzročil pri z -ju, da bi mislil o y -u, da je F ; in (III) x je prepričan, da — če tako dejansko povzroča pri z -ju, da misli tako — bo delal tako, če bo pri z -ju povzročal prepričanje, da je on, x , nameraval pri z -ju povzročiti, da bi tako mislil.

Lahko bi ugovarjali: »Mar ni variabla ' y ' v vaši formulaciji stavka (II) prosta?« Odgovor je, da bomo, če dešifriramo definiens v skladu z našo definicijo namerne dejavnosti (D4.3), potem videli, da je » y « povezan s kvantifikatorjem, ki se pojavlja v stavku (II).

Koncept, definiran v D5.1, implicira koncept, definiran v D5.2, vendar ne narobe.

Lahko se, kajpada, sporoča nekaj drugega, kar se namerava sporočiti: v takem primeru se sporoča nekaj neintencionalno ali nenamerno. V pretresanju jezika nas bo, kajpada, zanimalo predvsem tisto, kar se namerava sporočiti.¹²

¹¹ Ernest Sosa opaža, da striktno govoreč, definicija D5.1 ne ustreza primeru več avtorjev — primer, kjer namerava dva ali več ljudi, ki delajo skupaj, sporočiti misel, ki jo imajo vsi. Domnevam, kajpada, da ni v prilagoditev definicij temu tipu situacije vključenih nobenih posebnih problemov. Namesto govorjenja o eni sami osebi x , bi lahko govorili o množici oseb, rekoč, na primer, da »si prizadevajo pri z -ju povzročiti prepričanje, da so pri z -ju nameravali povzročiti, da bi mislil o y -u, da je F «.

¹² Utegne biti poučno, če bi to razlago sporočanja obravnavali v aplikaciji na različne primere, ki jih je H. P. Grice formuliral v svojem poskusu, da bi razložil tisto, kar on imenuje »nenaravni« smisel pomena. Glej H. P. Grice, »Utterer's Meaning and Intention«, *Philosophical Review* 77, 1969, 147—177 in »Meaning«, *Philosophical Review* 66, 1957, 377—388.

9. Smisel in referenca

Razlikovali smo med *neposrednimi* in *posrednimi* predmeti misli in tudi med *neposredno vsebino* in *posredno vsebino* misli. Nekatere misli, smo rekli, imajo le en posreden predmet, druge nimajo nobenega, in še druge mnogo. V okviru teh intencionalnih distinkcij lahko zdaj ekspliciramo koncepta smisla in reference.¹³

D6.1. x uporablja I za designacijo $y-a = Df$. X izreka izjavo z namenom, da bi s tem sporočil nekaj o $y-u$; in I je tisti del x -ove izjave, ki namerava povzročiti, da je y predmet misli, ki si jo x torej prizadeva povzročiti.

»Kako se dejansko zgodi, da x -ova izjava I -ja lahko doseže zaželen učinek?« Če je x -ova izjava uspešna, potem bo obstajal nek z , ki je pripravljen dojeti I in potem misliti o $y-u$. Torej je vpleten *vzročni* dejavnik: x -ova izjava I -ja povzroči pri z -ju, da misli o $y-u$. Zato lahko obstaja »vzročna teorija pomena«: to je, reči, da lahko obstaja vzročna razlaga dejstva, da osebna percepcija neke izjave ali dela neke izjave povzroči pri tej osebi, da misli o določeni stvari y . Vendar to ni vzročna teorija, kaj pomeni misliti o drugi stvari — še manj, kaj pomeni za neko stvar označevati drugo stvar.

V pretresanju mišljenja smo razlikovali primer, kjer ima misel nekoga posreden predmet, od primera, kjer se misel nekoga le pretvarja, da ima posreden predmet. Predlagano je bilo, da se zadnja situacija utegne pojaviti, ko sem prepričan, da obstaja ena in le ena oseba, ki me zasleduje. Zdaj bi se utegnilo zgoditi, da za to osebo uporabljam ime »satan«. Vendar ne moremo reči, da uporabljam »satana« za njeno *designacijo*, kajti oseba ne eksistira. Recimo, da v takih primerih »nameravam uporabljati ‚satana‘, da bi nekaj designiral«. Relevanten koncept je tale:

D6.2. x namerava uporabljati I , da bi nekaj designiral = Df . X izreka izjavo z namenom, da bi s tem nekaj sporočil o določeni stvari; in I je tisti del x -ove izjave, ki namerava povzročiti, da je stvar, glede na katero si prizadeva sporočiti ta nekaj, predmet misli, ki si jo tako prizadeva sporočiti.

Koncept, definiran v D6.1, implicira koncept, definiran v D6.2, vendar ne narobe.

Zdaj se obračamo k »poslušalčevi designaciji«. Uporabljamo smisle percepcije, eksplicirane v D2.2 in v D2.3.

D6.3. z interpretira x -ovo uporabo I -ja, da designira $y = Df$. Z zaznava tisti del x -ove izjave, ki je I , in je prepričan o tem, da ga x namerava uporabljati, da bi designiral $y-a$.

D6.4. z interpretira x -ovo uporabo I -ja, kot da se pretvarja, da nekaj designira = Df . Z zaznava tisti del x -ove izjave, ki je I , in je prepričan o tem, da ga je x uporabil z namenom, da bi nekaj designiral.

Tam, kjer eksplicacija *designacije* ali *reference* uporablja koncept *predmeta* misli, uporablja eksplicacija smisla koncept *vsebine misli*. Zdaj obravnavamo koncept »govorčevega smisla«:

¹³ Primerjaj distinkcijo med »referencialnim« in »atributivnim«, izdelano v članku Keitha Donnellana: »Reference and Definite Description«, *Philosophical Review* 75, 1966, 281–304.

D6.5. x uporablja P z atributivnim smislom $S = Df.$ X izreka izjavo z namenom, da bi nekaj sporočil, in P je tisti del x -ove izjave, ki namerava povzročiti, da je S vsebina misli, ki si jo x tako prizadeva povzročiti.

Tukaj beseda »vsebina« okrajšuje: »bodisi vsebina posredne misli bodisi vsebina neposredne misli, ki ni posredna«.

D6.6. z interpretira x -ovo uporabo P -ja, da ima atributivni smisel $S = Df.$ Z zaznava tisti del x -ove izjave, ki je P , in je prepričan o tem, da ga x namerava uporabljati z atributivnim smislom S .

In tako sedaj lahko govorimo tudi o »načinih prediciranja«. Jaz in ti deliva načine prediciranja v obsegu, da oba uporabljava iste stvari z istimi atributivnimi smisli.

10. Demonstrativni smisel

Kaj bi morali reči o smislu takih designativnih izrazov kot demonstrativov in lastnih imen?

Če naj rečemo, da imajo taki izrazi sploh smisel, potem bi se lahko ta smisel ustrezno imenoval »demonstrativni smisel«. ¹⁴ Da bi locirali zahtevani smisel »demonstrativnega smisla«, pogledjmo nazaj k *posrednemu pripisu*. Rekli smo, da torej oseba, ko posredno pripisuje lastnost nekemu predmetu, izloča predmet s pomočjo določenega odnosa indentifikacije — odnosa, ki je tak, da je predmet *določena* stvar, na katero oseba prenaša ta odnos. Demonstrativni smisel lastnih imen in demonstrativov bi se zato lahko razložilo z referenco na take odnose.

Če uporabljam lastno ime v govorjenju s tabo, potem bi se lahko v tem primeru za demonstrativni smisel tega imena reklo, da se tiče odnosa ali odnosov, s pomočjo katerih potem izberem predmet — ali predmete prepričanja, ki ti ga izražam. Vsak tak identificirajoči odnos bo odnos, tako da je nosilec imena stvar, na katero uporabnik imena prenaša ta odnos. Demonstrativni smisel imena potem *ne* bi bil lastnost nosilca imena. Bil bi prej relacijska lastnost, ki si jo pripisuje uporabnik imena. Lastnost bi torej bila lastnost *uporabnika* imena — ob predpostavki, da obstaja nosilec imena. In ustrezen odnos je odnos, ki ga uporabnik imena prenaša le na nosilca imena.

Toda ali je sploh kak smisel v uvajanju tega koncepta demonstrativnega smisla? Če obstaja nek odnos, ki je tak, da si ti *tista* stvar, s katero sem jaz v tem odnosu, in če se zavedam tega odnosa, potem je verjetno, da obstaja *mnogo* različnih odnosov, ki so taki, da si ti *tista* stvar, na katero prenašam te odnose — in tega dejstva se bom zavedal. Kakšen bo potem demonstrativni smisel moje rabe demonstrativa »ti«? Ali bo le eden izmed teh odnosov, ali bodo vsi, ali bo nek »sveženj« odnosov?

Pomembnejše vprašanje je tole: zakaj reči, da je *vsak* od njih »demonstrativni smisel« demonstrativa »ti«? Ni jasno, da se z uvedbo tega koncepta sploh karkoli pridobi. Kajti, kot smo pravkar videli, ne potrebujemo ga pri eksplikaciji designacijske funkcije lastnih imen in demonstrativov.

¹⁴ Ta koncept sem uvedel v knjigi *The First Person*, 6. poglavje.

»Toda kako se lahko uporabljajo lastna imena za designacijo stvari, ki jih dejansko designirajo, če *nimajo* smislov?« Mi smo že referirali na *vzročne* odnose, ki so predpostavljeni z uspešno komunikacijo: poskus ene osebe, da bi designirala ali predicirala, bo povzročil, da bo druga oseba mislila o določeni stvari ali da bo zaznala določeno lastnost. Koncept demonstrativnega smisla *bi se lahko* uporabljal pri opisovanju teh odnosov. Toda karkoli bi se lahko reklo o njih, se lahko reče brez predpostavke, da imajo lastna imena smisle.

Tako bi torej zagovarjal načelo primarnosti intencionalnega.

Prevedel Božidar Kante

Povsem mirno upokojsko življenje

H. PFEFFER-WOLF/K. LAZARIDIS

k problematiki medicinskih izvedencev v sodnih postopkih tujcev

Nizka razvojna stopnja medicinskega znanja in zavesti o zdravstvenih težavah tujih delavcev v Zvezni republiki Nemčiji (pa tudi v drugih državah Srednje in Zahodne Evrope) opozarja na domnevo, da se prav tu odraža resnični družbeni položaj zdomcev iz južne Evrope. Kritiko PFLANZA (in drugih, 1965), da je medicinska literatura o tem predmetu večinoma znanstveno premalo utemeljena in razen z redkimi izjemami ne presega razširjene kazuistike, in da sliko obvladujejo vnaprej izdelana mnenja in poljubne interpretacije, je leta 1975 neomajno potrdil BÖKER. Obdržala se je kljub razvoju v zadnjih letih. Nedavno tega je HAMM (1982) ugotovil, da je medicinsko znanje o tej kompleksni temi še vedno skopo. Stvar je še toliko resnejša, ker je danes tujec že vsak trinajsti prebivalec in mladane vsak deseti delavec v Zvezni republiki Nemčiji (citirano po HAMMU).

V zvezi s tem se bomo v nadaljevanju lotili še posebno problematičnega vidika, ki vključuje istočasno več družbenih instanc: delovanja medicinskih, še posebej psihiatričnih strokovnjakov za to področje. Kako malo se z migracijsko problematiko¹ ukvarjajo strokovnjaki, kažeta dve najnovejši objavi.

Tako navaja HEINZ (1982) v svoji raziskavi v 1150 obnovitvenih postopkih med leti 1962 in 1972 celo vrsto »vzrokov za napake v sodno-psihiatričnih mnenjih«, diferenciranih tudi po različnih oblikah bolezni, niti z besedo pa ne omenja migracijskih vidikov. Tujcev kot posebne skupine ne navaja niti enkrat.

FOERSTER (1984) posveča v svoji zanimivi raziskavi o »Nevrotičnih prosilcih pokojnin« specifični situaciji »inozemskih probandov« pičlo stran — seveda brez slehernega poglobljanja v njihov kompleksni socialni položaj, v njihove jezikovne in splošne kulturne razlike. Mnogovrstne težave, s katerimi se neizogibno srečujejo tujci in nemški zdravstveni strokovnjaki, odvetniki in sodniki v kazenskih in pokojninskih postopkih, lahko osvetli en sam, nikakor pa ne izjemen primer iz naše izvedenske prakse. Že kar takoj moramo povedati, da se iz prostorskih razlogov pri predstavitvi predzgodovine

¹ Pod »migracijo« razumemo tukaj spremembo položaja v socialnem sistemu, ki je povezana s trajno ali dolgoročno spremembo bivališča.

in sedanje situacije v omenjenem primeru omejujemo na zdravstvene in socialne probleme v ožjem smislu.

V avgustu 1982 je jugoslovanski delavec S. R. pri pristojnem sodišču v Hannoveru, kjer je tudi živel, vložil tožbo zoper ugovor LVA iz maja 1982, v katerem so zavrnilo njegov predlog za pokojnino zaradi delovne nezmožnosti. Kot utemeljitev so navajali baje zmotno domnevo o nezmožnosti zaslužka oziroma nezmožnosti opravljanja poklica. S. R. je to v svoji tožbi zanikal, istočasno pa je predložil odgovarjajoče zdravniško mnenje.

V aktih LVA je najti vrsto zdravniških mnenj lečečih zdravnikov in zdravniška poročila različnih bolnišnic o zdravstvenem stanju S. R.-ja. Iz njih je jasno videti že od okoli leta 1980 naraščajočo pogostost obolenj. V zdravniških poročilih so omenjali različne, največkrat internistične, diagnoze. V bistvu je šlo za pojave obrabe hrbtenice s spremljajočimi težavami in omejeno sposobnostjo gibanja, za ponavljajočo lumboisalgijo, za kronične bolečine v jetrih, za ponavljajoče gastritise (»razdražen želodec«), prav tako za razširjene bolečine v zgornjem delu trebuha. Zdravniško spričevalo je pokazalo na sum »depresivne nevroze«. Obdolžena LVA je na to reagirala z zatrjevanjem, češ da S. R. ni »psihično nenavaden«. Če pa se sedaj počuti »izkoreninjen«, ker se je njegova družina leta 1980 vrnila v Jugoslavijo, gre pri tem za »povratne dejavnike, ki jih je izzvalo okolje«. V kolikor obstaja sum depresivne nevroze, je potrebno »strokovno zdravljenje«, plačilo pokojnine pa se zavrne.

V naslednjem zdravniškem spričevalu aprila 1983 hišni zdravnik poroča, da se internistični izvidi niso bistveno spremenili, pokazal pa se je sum »nevroze zaradi izkoreninjenosti«. Psihiatričnega mnenja, ki ga je sindikalni zastopnik S. R.-ja omenjal kot nujno potrebnega za pojasnitev primera, sodišče ni naročilo. Pač pa je bila julija 1983 S. R.-jeva prošnja, da bi ga sprejeli na nevrološko-psihiatrično opazovanje, zavrnjena »uradno zaradi pomanjkanja prostora«. Za nevrozo kot bolezensko stanje se niso pokazali »v upoštevanem času ugotovljivi niti ne le naključno uporabljivi simptomi«.

S. R. je pri pristojnem deželnem sodišču takoj vložil pritožbo zoper takšno razsodbo in ponovno predlagal psihiatrično mnenje, kar mu je bilo tokrat odobreno. Dr. D. in dr. M. sta pri S. R.-ju postavila diagnozo »depresivne značajske nevroze z znaki histerije in izrazito psihosomatsko odzivnostjo«. Odtod izvira nezmožnost dela za nedoločen čas. O dodelitvi pokojnine kot »eventualno primerni« bodo razpravljali šele po dodatnih preiskavah.

Dr. G., pogodbeni zdravnik za živčne bolezni pri LVA, je temu ugovarjala. V anamnezi opisani potek dneva S. R.-ja naj bi namreč odgovarjal »pravemu mirnemu upokojskemu življenju«, češ da sam vodi gospodinjstvo, gre kdaj pa kdaj na sprehod, obiskuje svojega zdravnika in se enkrat na leto odpelje v Jugoslavijo. Bolezenskega pritiska, sploh pa žalosti ali znakov depresije, ni opaziti. Kaže, da se je bolezen začela razvijati šele po tem, ko se je družina vrnila v Jugoslavijo in je le tožnik očitno ostal zato, da bi do konca izpeljal postopek. V orisu težav ni bilo najti ničesar, kar bi bilo tipično za depresijo. Sicer pa ne gre za bolezensko sliko, ampak za to,

ali kaže ta slika tudi povratno delovanje na vedenje — česar pa v tem primeru ni.

Deželno sodišče je nato zahtevalo o S. R.-ju ponovno psihiatrično mnenje. Predzgodovina S. R.-ja:

V času naših raziskav v marcu 1984 je bilo S. R.-ju 53 let. Svoje otroštvo je preživel najprej v majhnem kraju v Bosni / Jugoslavija. Od tretjega do desetega leta je živel na kmetiji svojega strica. To je bilo neizogibno, ker je bila družina revna. Zakaj je bil od devetih otrok edini, ki je moral od hiše, ni vedel povedati. V tem času je skoraj popolnoma zgubil stik z družino. Po desetem letu letu je živel pri stari materi, kasneje je stanoval pri eni svojih starejših sester. Učenje mu je šlo težko od rok, vendar se je naučil brati in pisati. Poklicne izobrazbe si ni pridobil. Po tem, ko je delal na kmetiji in v tovarni jute, je v 18. letu poročil svojo sedanjo ženo. Po smrti dveh hčerk — še v prvem letu življenja — sta se mu rodila dva zdrava sinova. Leta 1962 se je z družino preselil v Zagreb in tam kupil majhno hišo. Zaposlil se je v tovarni pohištva. Leta 1969 se je najprej sam preselil v Hannover (ZRN). To je bilo neizogibno zaradi slabih možnosti za zaslužek in utesnjenih stanovanjskih razmer v Zagrebu. Zaposlil se je v tovarni smirka.

Leta 1971 se mu je pridružila tudi žena in se zaposlila v bolnišnici, leta 1977 pa jima je sledil mlajši sin. Starejši je zaradi nadaljnega šolanja ostal v Zagrebu. Na temeljih stare lesene hiše je začel leta 1976 zidati majhno hišo, ki še ni zgrajena do konca. Mlajši sin se je že leta 1978 vrnil v Jugoslavijo zaradi služenja vojaškega roka. Zaradi vedno večjih zdravstvenih motenj (poslabšanje revmatičnega obolenja) se je leta 1980 tudi žena vrnila v Zagreb. Sam je nameraval ostati še toliko, da si v naslednjih dveh do treh letih prisluži manjkajoči denar in tako dogradi hišo. Zdaj že štiri leta sam živi v Hannoveru.

V začetku mu je bilo še posebno težko, predvsem zaradi samote in gospodinjskih del. Od tedaj se mu zdravje opazno in stalno slabša. Brez žene in otrok temu stanju ni kos, zelo trpi zaradi osamljenosti in močno pogreša svojo družino.

Po besedah Z.-ja, ki poroča o predzgodovini svoje bolezni, ni bil do leta 1979 nikoli resno bolan. Leta 1979 je zbolel za hepatitisom, zaradi česar je v naslednjih letih vedno znova bolehal, v zadnjih štirih letih pa je bil zaradi številnih nadlog (revma, bolečine v hrbtu in želodcu, visok krvni pritisk) večkrat v bolnici. Ko smo Z.-ja povprašali po trenutnih težavah, je navedel nedvomno psihogene napade z mnogovrstnimi telesnimi slabimi počutji, divje razbijanje srca, skorajda vsakodnevne glavobole, depresivna razpoloženja, naraščajoč strah preden mora iz hiše, pogosta zaprtja, skoraj neprenehne bolečine v vratu in v hrbtenici okoli ledij, kar ga tudi ovira pri gibanju. Po telesnih in klinično-psiholoških preiskavah smo pri Z.-ju odkrili povratno depresijo z izrazito psihosomatskimi reakcijami, migreno* pri spondylosis deformans, ponavljajočo lumboisialgijo in hepatopatijo.

* Migraine cervicale.

O svojem sedanjem socialnem položaju nam je Z. povedal, da živi sam v enosobnem stanovanju, da sicer ima kontakte s sosedi, ki so večinoma z dežele, vendar pa nima nikakršnih ožjih prijateljskih stikov. Največkrat je ves dan sam doma. Živi od pomoči za brezposelne (180 DM na teden). Od septembra 1981 je brezposeln (službo so mu odpovedali medtem ko je bil v bolnišnici). Že leto prej je bil pogosto bolan in še komaj delazmožen. Do tedaj je opravljal težaška dela in ni bil nikoli bolan.

DISKUSIJA

1. Medicinska perspektiva

V strokovnih medicinskih stališčih o preteklem in sedanjem položaju S. R.-ja moramo razlikovati dve tendenci:

Prvo bi morda lahko opisali s pojmom »organskega redukcionizma«. Razen različnih telesnih simptomov in izvidov (pretežno internističnih in nevroloških) je tukaj siceršnje R.-jevo stanje (psihosomatsko, socialno in kulturno) v celoti izvzeto. Pri posameznih izvedencih se je to zgodilo na različne načine. Očitna je tendenca k lapidarnim trditvam (na primer »z boleznijo in upokojitvijo zasvojen«, »preprosto strukturiran«, »dela neva-jen«, »psiha b. p.«), do katerih niso prišli s skrbnim zbiranjem izvidov, temveč ustrezajo dobro znanim predsodkom.

Druugo tendenco bi lahko označili kot »psihoanalitični redukcionizem«. Tako je bila v prvih psihiatričnih mnenjih R.-jeva trenutna problematika speljana na »karakterno nevrozo« v smislu v otroštvu trajno nezadovoljene in v podzavest odrinjene želje po zavetju, varnosti in oskrbi. Tukaj je bil prezrt bistveni aspekt sedanjega položaja in njegovih vzrokov.

Potemtakem je ob vseh razlikah obema perspektivama skupno zanemarjanje migracijskega aspekta pri presojanju R.-jevih zdravstvenih motenj. Najprej mora zbuditi pozornost vsakega raziskovalca dejstvo, da je R. kljub dolgoletnemu bivanju v Zvezni republiki Nemčiji le stežka in zelo pomanjkljivo govoril nemško. Vendar pa ta, za vsako medicinsko, še posebej pa psihiatrično preiskavo, skrajno ovirajoča okoliščina v nobenem strokovnem mnenju ni bila problematizirana. Te škode ne moremo poravnati s še tako korektnim in zavzetim prevodom, tako kot je bilo to v naši preiskavi v navzočnosti tolmača. V prvih psihiatričnih preiskavah niti enkrat samkrat ni bil prisoten poklicni tolmač, zato nas še toliko bolj čudi temeljit opis R.-jevega življenja.

Na težave psihiatričnih preiskav pri jezikovno in kulturno različnih preiskovancih in preiskovalcih je bilo v literaturi opozorjeno že večkrat (na primer BÖKER 1975, FLORH 1975, KIND 1979, WULFF 1977).

Tako KIND poudarja, da različni kulturni ozadji zdravnika in pacienta ovirata interpretacijo predzgodovine in zaradi različnosti jezika izražata zsledke le nepopolno.

WULFF opozarja na tesno zvezo med izrazom (gesta, mimika) in jezikom ter »pačenjem zaznav« pri obstoječih govornih ovirah. Na etiološki pomen

»jezikovno tujega okolja« z ozirom na psihogene zdravstvene motnje je opozoril ALLERS že leta 1920.

Kar zadeva zgodnji razvoj R.-jevih zdravstvenih motenj, je očitna cezura v njegovem eksistencialnem položaju po odhodu žene leta 1980 v Jugoslavijo. Opozorili smo že na R.-jevo naraščajočo bolehnost in pogostost njegovih obolenj. Širok spekter internističnih, ortopedskih in nevroloških bolezenskih slik vsekakor ni dovolj pojasnjen z domnevnimi psihosomatskimi reakcijami na podlagi neke iz otroštva izvirajoče nevroze. Če razumemo migracijo kot spremembo pozicije v socialnem sistemu, ki je povezana s stalnimi ali dolgotrajnimi spremembami bivališča, potem si lahko predstavljamo in je celo zelo verjetno, da izguba poznanega domačega življenjskega okolja in nenazadnje tudi klime, pa tudi konfrontacija z nepoznano kulturo in družbeno resničnostjo, lahko pripeljeta do zdravstvenih motenj. To še posebno takrat, ko nastopijo težje spremembe v življenju prizadetega, na primer v družinski razvezi, kot je bilo to pri R.-ju, ki lahko pripeljejo do destabilizacije do tedaj kompenzirane življenjske situacije. V pričujočem primeru naj končno opozorimo še na šibko točko, ki je skupna obema medicinskima perspektivama: medicinsko zanikanje oziroma zmotno presojanje R.-jeve depresije. Še prav posebno moramo opozoriti na to, da dr. G. iz LVA R.-ja še nikoli ni sama pregledala. Da je povsem napačno presojala njegov način življenja v zadnjih letih kot »mirno upokojensko življenje«, je krivo že v načelu različno izražanje depresivnih motenj pri ljudeh iz južноеvropskih dežel.

Tako je opozoril POECK (1962) v svojem — zdaj bi lahko rekli že klasičnem — delu o »Neskladju med vedenjem in bolezenskim doživljanjem« pri italijanskih delavcih v Nemčiji na »hipohondrično depresijo zaradi izkoreninjenosti«. Poleg ovir pri govornem razumevanju je tudi zunanji videz teh pacientov pogostokrat povod za zmotno presojanje njihovega stanja. Za naša običajna (srednjeevropska) merila si je težko predstavljati, da nekdo lahko trpi ali je celo depresivno razpoložen, če mora obleči poudarjeno modno oblačilo ali si zavezati elegantno kravato, si urediti pričesko in se nadišaviti. Zmote pri presojanju takšnih ljudi temeljijo na domnevah, ki so prikrojene za naše potrebe, češ da si bolniki za te attribute »prizadevajo«. Toda negovanje zunanjega videza je zanje samo po sebi umevna potreba, ki jih spremlja še dolgo na poti v depresijo. POECK je tu po pravici spomnil na »izreden pomen formalnega za romanska ljudstva«.

FRIESSEM (1971) v tej zvezi poudarja, da ob tarnanjih nad mnogovrstnimi težavami v depresivnih stanjih tujcev stopa v ospredje še blaga oblika apatije. Zato tukaj upravičeno govori o »depressio sine depressione«.

PFEIFFER (1971) je prav tako opozoril na različno izražanje depresivnih stanj v različnih kulturah. Pri tem ima izstopanje psihičnih simptomov v depresivnih reakcijah za »posebnost razumarskega meščanstva v Evropi«, medtem ko odgovarjajo bolj »prvinski ljudje« na udarce usode in na obremenitve s »pristno žalostjo«.

Po POECKU (1971) lahko tudi R.-jevo povratno depresijo razumemo kot »hipohondrično depresijo zaradi izkoreninjenosti«. Na izreden pomen izkoreninjenosti za nastanek najrazličnejših bolezní je opozoril med drugim

tudi PFLANZ (1962). Takšno izkoreninjenost je pri R.-ju očitno povzročila ženina vrnitev v Jugoslavijo. V zvezi s tem je zanimivo, da je R.-jev hišni zdravnik, ki je pacienta najdlje in najboljše poznal, edini od vseh govoril o »nevrozi zaradi izkoreninjenosti«.

Če se sklicujemo na tukaj le na kratko opisana spoznanja migracijskih raziskovanj in transkulturnih psihiatrij, potem mora biti pripomba dr. G., češ da je »tožnik ostal očitno tukaj le zato, da bi postopek prignal do konca«, strokovno nevzdržen.

Najbolj je bila očitna naraščajoča eksistencialna nebogljenost in nemoč ter nezmožnost psihične in socialne konflikte verbalizirati in jih poravnati na kakšen drugačen dejaven način. Po skrbnih nevroloških preiskavah so prav tu prišli do izraza R.-jevi nedvomni psihogeni napadi (za popolnejšo sliko takšnih napadov glej na primer BLUM, 1972).

2. *Juridična perspektiva*

Vedeti moramo, da bo tudi juridična presoja našega primera odvisna od vsakokratnega gledanja medicinskih izvedencev. Temu primerno je sodišče blokiralo nadaljno zdravniško preiskavo, medtem ko je deželno sodišče, upoštevajoč mnenji obeh psihiatričnih izvedencev, v maju 1984 R.-ju priznalo pokojnino zaradi delovne nezmožnosti. Na vsak način lahko tukaj opazimo prilagajanje v izpodbijanju ali priznavanju dvomljive resničnosti tako v medicini kot tudi v pravu. Tudi po pravni plati ni lahko upoštevati v mnogih pogledih posebne situacije tujcev v sodnem postopku in je v konkretnem primeru odgovarjajoče pojasniti. Zato nas še toliko bolj čudi, ko kričeča nalepka »tujec«, ki izvira še iz nekdanje uradne prakse, tudi v pričujočem primeru namiguje na prav ta specifični dejanski položaj. Če pa upoštevamo običajno prakso, moramo razumeti to etiketo, posnemajočo neslavne vzore iz mlajše nemške preteklosti, kot stigma.

Na podlagi več kot dve desetletji obsegajočih izkušenj s tujimi delavci v Zvezni republiki Nemčiji bi jim morali tako zdravniki kot pravniki končno dosledno pomagati do pravice, da bi postali kos »dinamiki dogajanja« (PFLANZ, 1967).

To nikakor ne prenegljuje zahtevo moramo uveljavljati toliko bolj, ker lahko pričakujemo povečano konfrontacijo zdravstvenih in pravnih instanc z vsemi vidiki migracijske problematike kot posledico močne remigracijske politike v ZRN in v drugih državah Srednje in Zahodne Evrope.

LITERATURA:

1. Allers, R.: Über psychogene Störungen in sprachfremder Umgebung. Zbl. f. d. ges. Neurol. u. Psych. 60 (1920) 281—89.
2. Blum, A.: Über eine Anfallsepidemie bei einer Gruppe jugoslawischer Arbeiterinnen. Nervenarzt 43 (1972) 192—197.
3. Böker, W.: Psychiatrie der Gestarbeiter. In: Psychiatrie der Gegenwart (Hg. von Kisker u. a.) Band II/2, 2. Aufl. Berlin: Springer-Verl. 1975.

4. Floru, L.: Transkulturelle Aspekte der klinisch-psychiatrischen Bilder ausländischer Arbeitnehmer (Gastarbeiter) und deren Bedeutung für die nervenärztliche Praxis. *Confinia psychiat.* 18 (1975) 193—206.
5. Foerster, K.: *Neurotische Rentenbewerber*. Stuttgart: Enke 1984.
6. Friessem, D.: Gesundheitsprobleme ausländischer Arbeiter in Westdeutschland. *Argument* 69 (1971) 945—954.
7. Hamm, H.: Gastarbeiterprobleme in der Medizin. *MMG* 7 (1982) 203.
8. Heinz, G.: *Fehlerquellen forensisch-psychiatrischer Gutachten*. Heidelberg: Kriminalistik Verl. 1982.
9. Kind, H.: *Psychiatrische Untersuchung*. 2. Aufl. Berlin: Springer 1979.
10. Pfeiffer, W. M.: *Transkulturelle Psychiatrie — Ergebnisse und Probleme*. Stuttgart: Thieme 1971.
11. Pflanz, M.: *Sozialer Wandel und Krankheit*. Stuttgart: Enke 1962.
12. Pflanz, M., Hasenknopf, O., Costas, P.: Blutdruck und funktionelle Beschwerden bei Gastarbeitern ein transkultureller Vergleich. *Arbeitsmed. Sozialled. Arbeitshyg.* 5 (1967) 181—185.
13. Poock, K.: Hypochondrische Entwurzelungsdepression bei italienischen Arbeitern in Deutschland. *Dtsch. Med. Wschr.* 87 (1962) 1419—1424.
14. Wulff, E.: Sprachbarrieren als Hindernisse psychiatrischer Forschung. In: *Psychiatrie und Klassengesellschaft*. 2. Aufl. Kronberg/Ts.: Fischer Athenäum 1977.

1. Zahteva po zgodovinskem pristopu.
2. Totalitarizem ali demokracija — ključno vprašanje prakse XX. stoletja.
3. Sklepna razmišljanja.

1. Zahteva po zgodovinskem pristopu

Od 25. julija do 21. avgusta 1935 je bil v Moskvi VII. kongres komunistične Internacionalne. Malo je političnih zborovanj, ki so sicer redna in običajna, ki bi imela v novejši zgodovini takšen ideološki in politični odmev kot prav to. Številna politična in ideološka stališča in opredelitve tako med privrženci delavskega gibanja kakor med njegovimi idejnimi nasprotniki so temeljila na strateških opredelitvah in odločitvah na tem kongresu. Opredelitev za najširšo zvezo političnih sil levice v boju proti fašizmu so eni sprejeli kot končno preseganje ozke, sektaške politike, medtem ko so se nasprotniki ideologije in prakse komunističnega gibanja sklicevali prav na VII. kongres kot na primer taktike, za katero se je skrivala represija, priprava na velike sodne procese in čistke v ZSSR, v bistvu pa tudi celotna ideološko-politična orientacija, ki jo je vodila ZSSR po koncu 2. svetovne vojne. Dejstvo, da po končanem VII. kongresu niso objavili stenograma, marveč samo najpomembnejše referate in sklepe, je bilo večkrat predimenzirano tudi od zgodovinarjev. Zaradi namerne in nenamerne izkrivljanja zgodovinskih dejstev, še bolj pa zaradi zgodovinskih dogodkov, ki so sledili, se danes zdi, da lahko po preteku pol stoletja realneje in z zgodovinsko relevantnimi argumenti analitično preverimo tok in pomen tega kongresa.

Navedimo nekaj temeljnih dejstev. VII. kongres so dolgo načrtovali in končno se je začel leta 1935 v Moskvi. Po določbah Statuta komunistične Internacionalne, sprejetega na VI. kongresu 1928, bi morali kongrese, kot najširša plenarna zborovanja organizacije, organizirati vsaka štiri leta. VII. kongres so sicer napovedali za marec 1934, ga odložili na jesen 1934, zares pa se je začel v toku julija in avgusta 1935. Od 76 komunističnih partij — članic Kominterne, se jih je kongresa udeležilo 65, prav tako pa tudi 10 mednarodnih organizacij in organov Kominterne. Kongresu je prisostvovalo

510 delegatov, od tega 371 s pravico glasovanja. Najpomembnejše kongresne dokumente, ki so izražali strategijo Kominterne o najpomembnejših vprašanjih, o katerih so razpravljali, so prevedli in razmnožili v za takratne razmere ogromnih nakladah, tako da spadajo temeljni referati VII. kongresa med najštevilnejše publicirane politične odločitve mednarodnih organizacij v tem stoletju. Ti referati (našteti po kronološkem redu branja na kongresu) so bili: Ofenziva fašizma in naloge komunistične Internacionale v boju proti fašizmu (Georgij Dimitrov); Priprava imperialistične vojne in naloge komunistične internacionale (Ercolli/Palmiro Togliatti); Rezultati graditve socializma v ZSSR (Dimitrij Manuilski). V manj kot mesecu dni, kolikor je kongres trajal, so imeli 43 sej, v razpravi o referatu Dimitrova pa je sodelovalo 67 delegatov; v razpravi o referatu Ercollija 30 delegatov. Ob zaključku kongresa 20. avgusta 1935 so sprejeli temeljne dokumente, ki so vsebovali opredelitve Kominterne do vseh bistvenih vprašanj, ki so jih na kongresu obravnavali: resolucijo o referatu Dimitrova, o referatu Ercollija, o referatu Manuilskega, sklep o sprejemu novih partij v Komunistično Internacionalo ter sklep o spremembi Statuta komunistične Internacionale.¹

O VII. kongresu in zgodovinskih okoliščinah, v kakršnih se je kongres odvijal, so pisali mnogi in z različnih stališč; izredno veliko število del, od publicističnih člankov do znanstvenih študij, je obremenjenih z *ideološkim pristopom in ocenami, katerih osnovna značilnost je enostransko sklepanje po modelu »ali-ali«*, da bi brez zadostne in veljavne argumentacije razvrednotili stališča nasprotnikov. Ocene zgodovinarjev so različne: od takih, ki VII. kongres imenujejo »renesansa in labodji spev«, do zelo negativnih ocen tega zborovanja, kakor tudi do ocene, da je to »kongres zmagovalcev« (po XVII. kongresu SKP(b) in priznavanja Stalina za edino partijsko avtoriteto in četrtega klasika marksizma) ter uvod v krvave čistke, v katerih so bili obsojeni na smrt in ustreljeni mnogi udeleženci tega kongresa, vključno z mnogimi tujimi komunisti.

Nedvomno take različne ocene izzivajo vrsto vprašanj, ne le in predvsem političnih, marveč znanstveno-raziskovalna: kot prvo, kako je tak pomemben, toda v okviru organizacije Tretje Internacionale reden in običajen kongres lahko dobil tak političen pomen v celotni dejavnosti te organizacije in tudi v širšem delavskem gibanju? S kakšnimi metodami, upoštevajoč zakonitosti raziskovanja in sklepanja, priti do relevantnih zgodovinskih dejstev, ter na njihovi osnovi relevantnih ocen in sklepov, z »odkopavanjem« plasti ideoloških predsodkov, v obliki ocen in stališč, ki niso več vprašljivi. Sistemizirano gradivo in dokumenti VII. kongresa, ki jih je objavil Inštitut za mednarodno delavsko gibanje v Beogradu, nam daje dokumentarno osnovo, ki raziskovalcem različnih profilov z večjo gotovostjo, na temelju dejstev, odkrijejo pravo mesto tega kongresa v zgodovini mednarodnega delavskega gibanja.

¹ Stenograma VII. kongresa Komunistične Internacionale niso objavili v celoti, vse do izdaje *Kongresi Internacionale*, knjiga I — 12, v založbi Inštituta za mednarodni radniški pokret, Beograd, Kulturni centar JUR Privredna knjiga, Gornji Milanovac. Gl. knj. 11—12, za katere so uporabljene skrajšane verzije stenograma v nemškem, francoskem in angleškem jeziku, izredna številka časopisa »La Correspondence International«; skrajšano gradivo kongresa je objavljeno tudi v *Pravdi* v času Kongresa.

Že na IV. kongresu Kominterne so obstajali, ob Mussolinijevem pohodu na Rim, poskusi, da bi to vprašanje postalo predmet političnega zanimanja in formuliranja jasne in trajne opredelitve v Kominterni, toda pričakovanih rezultatov ni bilo zaradi drugačne splošne strategije komunističnega gibanja v času, ko so situacijo v Evropi ocenjevali kot revolucionarno. VII. kongres Kominterne se je posebej ukvarjal s problemom fašizma / nacizma ter skušal ugotoviti njegovo družbeno bistvo pa tudi delovanje v mednarodnih odnosih. Hitlerjev prihod na oblast v Nemčiji (1933) je imel za delavsko gibanje vsaj dve posledici: o fašizmu so morali resno politično odločati tudi organi Kominterne in se mu upreti kot mednarodni grožnji demokraciji, posledica ugotavljanja reakcionarne in imperialistične vsebine nacionalsocializma, pa je bila, da se je spremenilo razmerje do drugih levih sil, predvsem do socialdemokratov, ki so bili organizirani v okviru amsterdamske Internacionalne, potem pa tudi do drugih levičarskih meščanskih strank in demokratičnih sil.

Spremenjena globalna usmeritev komunističnega gibanja nasproti socialdemokraciji je imela vsebinski, strateški značaj, kar moramo poudariti tudi danes; to ni bilo taktično sredstvo v smislu političnega oportunitizma, marveč spoznavanje negativnega razvoja mednarodnih razmerij v smeri mednarodnega spora velikega obsega. Če analiziramo razvoj odnosov med komunističnimi in socialnodemokratskimi strankami med obema vojnoma, lahko realno postavimo vprašanje o sektaški politiki po VI. kongresu Kominterne (1928) in o izgubljenih sedmih letih potencialnega sodelovanja in političnega delovanja do VII. kongresa 1935.

Ne glede na vzroke, ki so povzročili, da vodstvo Kominterne dolgo ni sklicalo kongresa, pa so priprave za ta kongres trajale več kot leto dni. Politični dokumenti tega zborovanja so določili usmeritev delavskega gibanja ne le v letih pred drugo svetovno vojno, marveč so imeli velik vpliv tudi v okviru mednarodne skupnosti. Zahvaljujoč dobri organiziranosti komunističnih partij, velikemu organizacijskemu aparatu same Kominterne in njenih pomožnih organizacij, je le-ta lahko postala iniciator, gibalo ter tako vplivala na organizirano delovanje demokratičnih sil v vrsti evropskih držav s ciljem, upreti se fašizmu. Totalitarni značaj in drastična sredstva, ki jih je fašizem uporabljal pri osvajanju oblasti, so vplivali na spremembo ocen in politike komunističnega gibanja. Vprašanje fašizma je bilo na dnevnem redu že na IV. kongresu Kominterne (1922), toda takrat so to gibanje in njegovo ideologijo ocenili napačno, oziroma, zmanjšali so njun pomen. Takrat je bil fašizem prikazan kot gibanje drobne buržoazije, ki je izgubila svoje ekonomske pozicije v krizi neposredno po prvi svetovni vojni, medtem ko je v letih velike ekonomske krize (1929) uspel zlomiti množični družbeni odpor in pridobiti široke sloje nezaposlenih, predvsem delavce. Te možnosti komunistično gibanje ni predvidelo, kakor ne tudi druge, ki je bila nevarnejša za mednarodne odnose in za mir na svetu. Fašizem se je lahko zdel efemeran politični pojav samo, če sta bili zanemarjeni dve temeljni dejstvi: pomen krize in možnost transformacije nacionalistične ideo-

logije v doktrino, sprejemljivo za veliki kapital. To podcenjevanje je bilo odločilna napaka komunističnega gibanja. Enostranska mnenja so ostala tudi v sklepih XI. in XII. plenuma Izvršnega komiteja Kominterne, avgusta oziroma septembra 1932. Šele XIII. plenum Izvršnega komiteja Kominterne (novembra—decembra 1933) je uspel podati bolj realno oceno družbenega značaja fašizma. Toda tudi takrat še ni dozorela politična odločitev o nujnem hitrem in organiziranem političnem združevanju komunističnih partij z drugimi demokratičnimi silami v boju proti fašizmu. V zgodnji fazi delovanja (1919—1926) je fašizem poudarjal komponento socialno-reformističnega in revanšističnega programa, kar je bilo za proletarizirane sloje drobne buržoazije zelo privlačno, prav tako pa tudi za pauperizirane nezaposlene delavce in pripadnike svobodnih poklicev. Politika Tretje Internacionalne »razred proti razredu« je v Nemčiji privedla do izolacionizma komunistov ter s tem objektivno pomagala nacionalistični stranki priti na oblast. Zato usmeritev, ki je bila sprejeta na VI. kongresu Kominterne, nekateri nemški sodobni zgodovinarji (med njimi tudi Hans Mommsen) imenujejo »pučistična politika Kominterne«. ²

S tem, da je Kominternina odklanjala kakršnokoli sodelovanje s socialno demokracijo, je povzročila ne le politični poraz in velike človeške izgube, marveč tudi napake znotraj Komunistične Internacionalne, ki bi v manj dramatičnih zgodovinskih okoliščinah delovale politično naivno. ³

Sprememba politične usmeritve Kominterne je imela dolgoročne posledice v mednarodnih odnosih, ker je omogočila povezovanje širokih demokratičnih sil, ustanovitev koalicijske vlade Narodne fronte v Franciji ter boj proti fašizmu v Španiji 1936—1938. Primerjava s predhodnimi kongresi — zlasti s prvimi štirimi — nam pokaže, da stališča udeležencev in vsebina dokumentov VII. kongresa kažeta najvišjo stopnjo politične in idejne enoglasnosti pri usmeritvi in ciljih Kominterne, bodisi v odnosu do fašizma, narodne fronte in do socialne demokracije, bodisi do ocene kolonializma. Čeprav paradoksalno, v sami organizaciji so obstajali odpori proti spremembam. Vzrokov je več in iskati jih moramo tako v sami sestavi aparata Tretje Internacionalne, kakor tudi v specifičnih okoliščinah, v kakršnih je delovala od svoje ustanovitve, pa tudi v zunanjih vzrokih, ki se nanašajo na mednarodno skupnost med obema vojnoma, zlasti na odnose z amsterdamsko Internacionalo. Prvi vzrok je organizacijska struktura organov Kominterne. Nastala je kot strateški in operativni center mednarodne proletarske revolucije, zato je bila že od samega začetka zasnovana na načelih centralizma in hierarhizacije. Ta organizacijska načela so se v 15 letih še

² Glej *Industrielle System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik. Verhandlung des Internationalen Symposium in Bochum von 12.—17. Juni 1973*. Hrsg. von Hans Mommsen, Dietmar Petzina, Bernd Weisbord. — Düsseldorf, Droste Verlag, 1974. S. 1017.

³ Značilen je primer sekretarja KP Švice Julesa Humbert Droza, ki se je zavzemal za sodelovanje s Socialistično partijo in bil zato na XII. plenumu Izvršnega komiteja Kominterne ostro kritiziran in nato izključen iz partijskega vodstva. Kritizirali so ga tudi na XIII. plenumu Izvršnega komiteja Kominterne decembra 1933, po VII. kongresu Kominterne pa je bil ponovno vključen v vodstvo, kjer je nadaljeval z izvajanjem usmeritve, zaradi katere je bil kritiziran.

bolj zasidrala, zlasti ko je Stalin po zagotovitvi svojega položaja v ZKP(b) Kominternu spremenil v orodje zunanje politike Sovjetske zveze. Zato ni moglo priti do višje stopnje demokratizacije. S stališča delavskega gibanja kot celote, taka usmeritev Kominterne ni preprečila nekaterim sekcijam, da bi se že v tridesetih letih osamosvojile in svoje delovanje usmerile na temelju presoje političnih odnosov in konkretnih pogojev družbe, v katerih so delovale (KP Kitajske, KP Jugoslavije). To so bili prvi začetki odmikanja od močnega centra, ki je diktiral celotno delo komunističnega gibanja.

Drugi vzrok za odpor proti spremembam je bil veliko resnejši, ker je izhajal iz razmer, iz katerih se je oblikovala Tretja Internacionala, oziroma iz njenega ideološkega in političnega spora z amsterdamsko Internacionalo. Strategija »razred proti razredu« je označevala popolno nemožnost sodelovanja s socialno demokracijo, idejno pa jo je utemeljil Stalin, medtem ko je bila politično zasnovana na obrambi mednarodnega položaja Sovjetske zveze. Protislovja med politično orientacijo Komunistične Internationale in njena realizacija v praksi so vidni iz dokumentov VII. kongresa. Če je kontrarevolucionarno, totalitarno bistvo fašizma nesporno, se postavlja vprašanje o vzrokih obotavljanja pri oceni politike antifašizma kot *taktične* ali *strateške* orientacije. Boj proti fašizmu je bil možen samo s povezovanjem vseh demokratičnih sil, vključujoč tudi demokratsko usmerjene meščanske stranke ali njihove dele. Pretirana obremenjenost z dediščino dogmatizma iz prejšnjega obdobja je vplivala na ocene raziskovalcev, ki so polarizirali svoje ocene o političnem pomenu in vlogi VII. kongresa. Sovjetska zgodovinarja Lejbzon in Širinja⁴ sta ob 50-letnici ustanovitve komunistične Internationale zapisala: »VII. kongres je obogatil marksistično-leninistično teorijo, ponovno pokazal temelje povezovanja boja za demokracijo v sodobnem času z bojem za mir in socializem.«

Sedmi kongres je podal točno oceno razrednega bistva fašizma, kar se je v praksi potrdilo ne le s primerom treh držav, ki so izzvale drugo svetovno vojno (Nemčija, Italija, Japonska), marveč tudi s *fašističnimi gibanji in tendencami, ki so se pojavile po drugi svetovni vojni*.⁵ V vseh treh se je fašizem konstituiral kot totalitarni državni režim, temelječ na maksimalnem izkoriščanju delovnih slojev prebivalstva, večkrat ob odvisnosti domačega gospodarstva od tujega kapitala, z ukinjanjem meščanskih pravic in svobode kot je temelja civilizacijske dediščine meščanske družbe. Vzpostavitev fašizma je pomenila ukinitvev klasičnih načel organizacije oblasti, predvsem načela delitve oblasti, najprej pa je to pomenilo ukinitvev neodvisnega in samostojnega sodstva kot organa demokratične kontrole, s katerim je bilo zagotovljeno izvajanje zakonitosti in legalitete pravne države. S tem je bilo novodobno, *buržoazno načelo legalitete* zvedeno na *fevdalno načelo ma-*

⁴ Glej B. M. Lejbzon, K. K. Širinja: *Povorot v politike Kominternu*. Istoričeskoe značanie VII kongresa Kominternu. — Moskva, Misl', 1975, str. 4.

⁵ Primerjaj referat G. Dimitrova, v katerem je podal nekaj opredelitev fašizma: »Fašizem na oblasti... je... odprta teroristična diktatura najbolj reakcionarnih, najbolj šovinističnih in najbolj imperialističnih elementov finančnega kapitala.« (*Kongresi Internationale*, knj. 11, str. 344). »Fašizem ne le da podpihuje globoko zakoreninjene predsodke v množicah, marveč manipulira z najboljšimi občutenji množic, z njihovim občutkom za pravico, včasih pa tudi z njihovimi revolucionarnimi tradicijami.« (Op. cit., str. 346).

goritete. (Quod principi placuit legis habet vigorem.) Reakcionarne rasistične teorije, ki so jih najbolj dosledno izvajali v Nemčiji in na Japonskem, so v fašističnih režimih po drugi svetovni vojni znatno modificirane ali ukinjene kot javno izraženi ideološki principi, ker so bili v nasprotju z osnovnimi mednarodnimi določbami, ki so bile zapisane v Listini Združenih narodov (1945) in v Deklaraciji o človečanskih pravicah (1948).

Če si ogledamo temeljne ideje in sklepe, vsebovane v diskusijah in dokumentih VII. kongresa Kominterne, lahko njihovo vsklajenost pojasnimo z organizacijskimi načeli in ideološko enotnostjo, ki je bila vzpostavljena znotraj te organizacije. Toda predmet razmišljanja in aktualnega razporejanja za sodobnega bralca pa je rezultat organiziranega povezovanja naprednih demokratičnih sil v boju proti fašizmu in represiji. Komunistična Internacionala je pozno in po vrsti napak določila pravi značaj fašizma; načelna nasprotja z amsterdamsko Internacionalo se niso spremenila. Obdobje med 1928 in 1935 lahko pojmujejo kot izgubo pomembnega časa za demokratične sile, predvsem komuniste, ki so bili znatno oslabljeni, ker so dejavnost komunističnih partij v večini evropskih držav proglašali za nelegalno. Kljub velikemu številu otežujočih dejstev, pa sta ustanovitve vlade Narodne fronte in povezovanje demokratičnih sil v boju proti fašizmu primer množičnega političnega organiziranja in delovanja v tem stoletju. Vsi poznejši poskusi, da bi na temelju idej in gibanj, ki so bile po drugi svetovni vojni, dosegli tako politično enotnost, so dali le polovične rezultate. Spoznanje, da je nujno potrebna politična enotnost, je bilo nakazano tudi v besedah predsedujočega na VII. kongresu Wilhelma Piecka: »Pot, po kateri hodimo, je pot ustvarjanja enotne proletarske fronte, ustvarjanja sindikalne enotnosti, ustvarjanje narodne fronte vseh delavcev.«⁶

Tretja Internacionala je kot organizacija obstajala še osem let, toda medtem ni bil sklican nov kongres.⁷

V tem dejstvu moramo iskati odgovor na vprašanje, zakaj so ocene tega obdobja delovanja Kominterne, ki so jih podali tudi kompetentni zgodovinarji, dobri poznavalci tega obdobja, večkrat poenostavljene. Sedmi kongres so izenačevali s procesom dogmatizacije in zmage stalinizma ne le v ekonomski in politični sferi, marveč tudi v ideološki. Leninove teoretične postavke so teoretično, metodološko in idejno izenačene s stalinizmom, s tistim, kar je bilo v njem že zgodovinsko mrtvo. V takem teoretsko-idejnem okviru so lahko VII. kongres ocenjevali le kot uvod v velike čistke v Sovjetski zvezi, v katerih so trpeli mnogi delegati tega kongresa. S stališča sodobne historiografije bi morali vse pozitivne rezultate in vse pomanjkljivosti VII. kongresa obravnavati v okviru globalnih političnih procesov, zlasti pa v dialektiki razmerja med demokratičnimi in totalitarnimi tendencami v mednarodnem delavskem gibanju. Represivni in reakcionarni značaj fašizma ni pustil veliko možnosti za razne oblike političnega delovanja delavskega gibanja pri organizaciji političnega odpora. Avtonomija delovanja posameznih subjektov (komunističnih partij in njihovih članov) je morala biti nujno

⁶ Op. cit., knj. 11, str. 340.

⁷ Dokument o razpustu Kominterne je začel veljati 10. VI. 1943.

minimizirana, da se je lahko uresničevala politična enotnost v okviru Tretje Internacionale.

3. *Sklepna razmišljanja.* — Prihod nacionalsocialistov na oblast in vsi ukrepi, ki jih je ta oblast izvajala, vse to je mednarodni skupnosti pokazalo nove oblike kršenja temeljnih človečanskih pravic in svobode, s kakršnimi se prej ni srečavala. Ob koncu prve polovice 20 stoletja se je najbolj zaostriilo vprašanje — ali je družbeni razvoj dosegel točko, ko se je končno opredelil za demokracijo (z različnih vidikov in na različnih razvojnih stopnjah) ali za totalitarizem, ki ima lahko prav tako različne pojavne oblike. Agresivnost, politična netoleranca in nehumani značaj fašizma so realna grožnja, ker blokirajo in razvrednotijo racionalno in organizirano politično delovanje. To je izsiljeno v okoliščinah ekonomske, politične in moralne krize neke družbe, kar naj bi bilo prisotno v zavesti sodobnih generacij, pol stoletja po VII. kongresu Kominterne.

V prejšnjih razmišljanjih so navedeni vsebina, potek in temeljne ideje VII. kongresa komunistične Internacionale, kakor tudi nekatere ocene o pomenu in vlogi politike te organizacije v času pred drugo svetovno vojno. Omenili smo nekatere skrajno polarizirane ocene o značaju VII. kongresa, ne da bi podali končno sintetično oceno, ki zahteva predvsem drugačen metodološki pristop. Danes, petdeset let po VII. kongresu Kominterne, ta dogodek ne pripada zgodovini v tolikšni meri, kakor bi si to demokratične sile v svetu želele. Dolgotrajna gospodarska (strukturna) kriza je še bolj otežila položaj vseh nerazvitih in mnogih srednjerazvitih dežel. Zakonita posledica ekonomske krize so desničarske politične tendence, ki se pojavljajo v različnih oblikah — od neorganiziranih toda zelo močnih konservativnih in desničarskih pritiskov širokih družbenih slojev, predvsem tistih, ki so gospodarsko najbolj ogroženi, pa do organiziranega osvajanja politične oblasti desničarskih sil, ki maksimalno ščitijo interese velikega kapitala ter omejujejo ali ukinjajo tiste pravice, ki so izšle iz boja za uresničitev ekonomske in družbene varnosti širokih slojev zaposlenih. Družbena funkcija države se vse bolj oži, s tem pa so vse širši sloji prebivalstva prepuščeni gospodarski in družbeni stihiji. Posledica gospodarske krize je krepitev avtoritarnosti v vseh sferah družbenega življenja, od družine do političnih strank, kar še bolj zastruje stopnjo politične in širše družbene odtujenosti in netolerance. Pred 50 leti so se, kljub resnim političnim razlikam, združene demokratične družbene sile organizirale proti fašizmu na osnovi internacionalnosti, v boju za demokracijo in za temeljne človeške pravice. Danes iz več razlogov levica ni več mednarodno gibanje ali mednarodna homogena politična sila, združena okrog enega cilja ali politične ideje. Komunistične partije v najbolj razvitih deželah sprejemajo socializem kot programski cilj s pravico, iskati lastne poti za njegovo uresničenje. Seveda, če ni odprtih spopadov, podobnih spopadu med amsterdamsko in komunistično Internacionalo, saj je potem komunistično gibanje manj homogeno. Komunistične partije so pridobile tako stopnjo samostojnosti, kakršne v okviru Kominterne niso imele s tem, da so sprejele tudi pravico do napak, da se učijo v praksi, s samim tem pa nosijo tudi politične posledice v okolju, kjer delujejo. Sodobna kriza kaže prednosti, odkriva pa tudi šibka mesta take usmeritve. V deže-

lah, kjer je socializem konstituiran kot sistem, obstajajo različne rešitve v okviru gospodarskega in političnega sistema. Glede na te rešitve pa se potem pojavljajo tudi konkretne oblike gospodarskih in političnih problemov in težav. Ekonomski problemi in recesija v socialističnih deželah kažejo na nujnost globljih posegov, s katerimi bi lahko primarno reševali vitalne probleme — zaposlovanje mladih in uspešno vključevanje v tokove kibernetске revolucije; v nadaljnji perspektivi pa predstavlja kriza predvsem izziv vsem političnim subjektom, ker zahteva soočanje idej in prakse z lastnimi posledicami na pragu XXI. stoletja.

Navedeni gospodarski in politični problemi se kažejo v času neugodnih mednarodnih odnosov; namesto globalne vojne imamo številne lokalne vojne pa tudi specialne oblike vojskovanja, ki ne kršijo formalnih določil mednarodnega prava. Vsa navedena dejstva so vplivala na globoke spremembe v demokratični javnosti v zadnjih letih, predvsem v deželah z dolgo in stabilno tradicijo politične demokracije. Javnost je vse manj demokratična, ne le posamezniki, cele generacijske in profesionalne grupacije že izstopajo iz političnega življenja. Odpira se prostor za manipulacijo z občani, kot oblika odpora pa nasilna in teroristična dejavnost, ki ne more biti adekvatna zamenjava za organizirano politično družbo in politično skupnost.

V okviru posameznih družb lahko najdemo vse več težav pri funkcioniranju države, s tem v zvezi pa se pojavlja vse večje nezadovoljstvo državljanov. Medtem ko je v kapitalizmu država ohranila vse potrebne ingerence kot organ zaščite interesov vladajočega razreda, pa se v socializmu, katerega izhodišče je odmiranje države, širijo kompetence države celo na tiste sfere, ki s stališča politične racionalnosti niso racionalne. Skupni problem vseh socialističnih držav, ne glede na obstoječe razlike, je pretirani normativizem, ki v praksi izziva razne težave in neposredno škodi tako pravno kot gospodarsko.

Kot najširši rezultat navedenih problemov, ki ga lahko verificiramo v praksi zelo različnih družb — različnih po družbeni ureditvi in po stopnji razvitosti — je civilizacijska kriza. Apatija in izguba zaupanja v politične in družbene vrednote resno ogrožata družbeni razvoj. Pri iskanju rešitev gospodarskih in političnih problemov se zanikajo pravice in svoboda, kar ni določeno le z ustavo in pozitivno zakonodajo, marveč predstavljajo tudi del politične kulture, stare že nekaj stoletij. Zanikajo načela enakosti, pravico do dela, svobodo gibanja, nastanitve, družbeno solidarnost. To je pokazatelj iztrošenosti tradicionalnih vrednot in nesposobnosti skupnega življenja, pa tudi za ustvarjanje zgodovine. Najtežje posledice te civilizacijske krize bodo čutile nove generacije mladih, ki niso dojeli družbenih vrednot in niso sodelovali v političnem življenju, da bi se tako osposobili za reševanje političnih problemov s političnimi sredstvi. Utrujena levica se umika pred iracionalnimi in represivnimi zakoni države, pa tudi pred reakcionarnimi in kvazirevolucionarnimi silami.

Petdeset let po VII. kongresu Kominterne se mednarodna skupnost sooča z nekaterimi problemi, ki zhajajo iz tega obdobja, to je, z rezultati relativnega miru in napredka po drugi svetovni vojni pa tudi z grožnjami pridobitvam demokratičnega družbenega razvoja. Tako zapletene in težke razmere, v ka-

kršnih je oteženo ne le politično predvidevanje, marveč tudi racionalno politično delovanje, pa ne bi smelo prestrašiti demokratičnih sil. Boj med totalitarizmom in demokracijo je stalen proces in največji izziv XX. stoletja, ki zahteva delovanje in družbeno zavest vsakega posameznika, zaupanje v človekove sposobnosti. Kajti, kakor je dejal Dimitrij Manuilski na VII. kongresu Kominterne: »Človek ni smet zgodovine.«

Biografsko-bibliografski prispevek

Sarajevo, 25. 2. 1984

Prevedla iz srbohrvaščine: Draga Benčina, Iztok Simoniti

Predgovor napisal: Iztok Simoniti

VSEBINA

1. Biografski fragment
2. Dela Ibn Sine po knjigi Ibn Abi Usaybie
3. Bibliografije Ibn Sinovih del
4. Klasični viri o življenju in delu Ibn Sine
5. O Ibn Sini in njegovem delu
6. Knjiga ozdravljenja
7. Ostala filozofska dela
8. Medicinski kanon
9. Ostala medicinska dela
10. Ibn Sina na zahodu

Kitāb aš-šifā (Knjiga ozdravljenja)

»Kitāb aš-šifā« ali »Knjiga ozdravljenja duše od napak«, »Liber sufficientia« v latinščini, bi bilo na najkrajši način moč definirati kot filozofsko in prirodoslovno enciklopedijo. Avtor je v njej sledil enciklopedični konceptiji znanosti, po vzoru grških mislecev, pri kateri je bila filozofija združena s študijem naravnih fenomenov, njeno glavno sporočilo pa je, da je človeško popolnost moč doseči z vedenjem in delovanjem.

Pri tem se zgodovina naravnoznanstva in matematika pojmuteta kot sestavni del filozofije.

Naravoslovne vede kot so predstavljene v tej obsežni knjigi, predstavljajo pomembno izhodišče za srednjeveške enciklopediste, kar velja tudi za dela Zekerije er-Razija, ki so še nekoliko starejša.

Tako je »Knjigo o živalih« prevedel Michael Scott, medtem ko je Albertus Magnus precej pozornosti poklonil Ibn Sinovi Mineralogiji. Knjigo »šifa« so

prevedli v latinščino v času, ko je bil Aristotel na latinskem Zahodu komajda znan, in zato ni čudno, da so mislili, da je knjiga eden od komentarjev Aristotelovih spisov, kar pa zagotovo ni.

Najpomembnejše dele tega enciklopedičnega zbornika je njen avtor povzel v posebni knjigi z naslovom »Kitāb an-naġā«, ki so jo v arabskem jeziku prvič tiskali skupaj z Ibn Sinovim kanonom v Rimu 1593. leta.

»Kitāb aš-šifā« je sestavljena iz štirih večjih celot, in sicer:

I. Logika, II. Fizika, III. Matematika in IV. Metafizika.

Glej: van Riet, S.: »Données biographiques pour l'histoire du Shifā' d'Avicenne«, *Bull. Acad. Roy. Belg. (Lettres)*, 66 (1980), 314—329.

IBN SINA:

I — AŠ-SIFA', AL-MANTIQ (LA LOGIQUE)

1. *al-Madhal (L'Isagoge)*.

Izdal Taha Husein. al-Qahira: Wizarat al-ma'arif al-'umumiya, 1371 (1952). 12, 159, 45, XI.

Uvodni del iz logike v filozofski enciklopediji.

Glej tudi:

Finnegan, J.: »Avicenna's refutation of Porphyrius,« Str. 187—203 u: *Avicenna Commemoration Volume*, Calcutta, 1956.

kao i:

Marmura, M. E.: »Avicenna on the division of the sciences in the Isagoge of his Shifā,« *Journal for the History of Arabic Science*, 4 (Alepe, 1980), 239—251.

aš-Šifā', al-Manṭiq (La Logique)

2. *al-Maqūlāt (II Les Catégories)*

Priredili: G. Anawati, M. al-Hudayri i F. al-Ahwani. al-Qāhira: Wizārat al-ṭaqāfah wa 'l-iršād al-qaumi, 1378—1959. 6, 280, XXVII.

Vidi: Madkour, I.: »Avicenianna: Le traité des Catégories du Shifā,« *Mélanges de l'Institut Dominicain d'Etudes Orientales*, 5 (Kairo, 1958), 253—278.

aš-Šifā', al-Manṭiq (La Logique)

3. *al-'Ibārah (L'interprétation)*

Priredil M. al-Hudayri, al-Qāhira: Dār al-kātib al-'arabii, 1970. 134, 18, 8 str.

Uvod v francoščini I. Madkura ponatisnjen »Mélanges de l'Institut Dominicain d'Etudes Orientales,« 10 (1970), 249—58.

4. *al-Qiyās (Le Syllogisme)*

Priredili S. Zayed, al-Qahira: Wizārat al-ṭaqāfah, 1383—1964. 12, 619, 13 str.

Vidi: Madkour, I.: »Le theorie du syllogisme chez Avicenne,« *MIDEO*, 8 (1964—66), 131—144.

Del (5—9) z uvodom in komentarjem je preveden v angleščino.

N. Shehaby, *The propositional logic of Avicenna*.

Dordrecht, Boston: Reidel, (1973), XII, 298 dtr. (»Synthese historical library«), Bibliografija str. 287—90.

5. *al-Burhān (Demonstration)*.

Priredil A. al-'Afifi, al-Qāhira: Wizārat al-tarbiyah wa 'l ta 'lim, 1375—1956. 16, 346, VI str.

Prejšnjo izdajo je prevedel 'Abdurrahman Badawi, *al-Burhān min kitāb al-šifā'*, al-Qāhira: Maktabat al-nahḍa al-miṣriyah (1954), 55, 269 str.

Vidi i:

Goichon, A. M.: »Le démonstration de l'existence dans la logique d'Avicenne,« Str. 166—84 u: *Mélanges Henri Massé*, Teheran, 1963.

6. *al-Gadal (La Dialectique)*. Priredio A. F. al-'Aḥwāni, al-Qāhira: al-Idārah al-miṣriyah li-ta'lif wa 't-targama, 1385—1965. 6, 484, 38 str.

Tam knjiga vsebuje Ibn Sinino Dialektiko.

7. *as-Safsāta (La sophistique)*. Priredil A. F. al-'Ahwānī, al-Qāhira: al-Idārah al-'amma li 'l-ṭ-ṭaqāfah, 1377—1958, 8, 143, VII str.
8. *al-Ḥaṭābatu (Rhetorique)*. Priredil M. S. Sālim. al-Qāhira: Wizārat al-ma'ārif al-'umūmiyah, 1373—1954, 6, 267, 11 str.
9. *aš-Šīru (La Poétique)*. Priredio Abdurrahmān Badawī, al-Qāhira: ad-Dār al-miṣriyah li 't-ta'lif wa 't-targama, 1386—1966, 87 str.
 Dodan naslov v francoščini Avicenne: *Al-Chifa', La Logique. 9.-La Poétique*.
 Glej D. Margoliouth u: *Analecta Orientalia ad Petricam Aristoteleam*, Oxford, 1887.
 Str. 24—39 vsebuje biografski zapis o Ibn Sini, prevod prvih dvanajst strani teksta v latinskem in anotacije na str. 73—90 in 91—100. Strani 104—140 so v arabskem jeziku napisana Ibn Sinina Poetika, ta arabski komentar Aristotelove Poetike je predmet analize tudi v delu: Tkatsch, Dr. Jaroslau: *Die arabische Übersetzung der Poetik des Aristoteles und die Grundlage der Kritik des griechische Textes*. 1 Bd. Wien, 1928, 283 str. (»Akad. d. Wiss. in Wien, Phil. — hist. Klasse«).
 Glej tudi:
Avicenna's Commentary on the Poetics of Aristotle: A critical study with an annotated translation of the text by Ismail M. Dahiyat, Leiden: E. J. Brill, 1974, X, 126 str.

II — AŠ-ŠIFĀ', AṬ-ṬABĪYĀT (PHYSIQUE)

1. *Kitāb aš-šifā', at-ṭabi iyāt*. 3 t. Teheran, 1303. (H.).
2. *as-Samā' wa 'l-'ālam (Le Ciel et le Monde)*.
3. *al-Kawn wa 'l-fasād (La Génération et la Corruption)*.
4. *al-'Afāl wa 'l-'inḡ'ālāt (Les Actions et les Passions)*.
 Priredil M. Qāsim, al-Qāhira: Wizārat al-ṭ-ṭaqāfah, 1389—1969, 19, 267, XXII str.
 Glej: »Le De celo et mundo« d'Avicenne, Pav M. Renaud. *Bull. Phil. Mediev*, 15 (1973, publ. 1975), 92—130.
 Glej: Haschmi, M. Yahya: »Die Bewegungstheorie Avicennas,« *Arch. Gesch. Med.*, 40 (1956), 115—18.
5. *al-Ma'ādīn wa 'l-'aṭār al-'ulwiyah (Les Metaux et la Météorologie)*.
 Priredili A. Muntaṣir, S. Zāyed i A. Ismā'il.
 al-Qāhira: ad-Dār al-miṣriyah li 't-ta'lif wa 't-targama, 1385—1965, 14, 94, 3 str.
 Glej: Avicennae. *Congelatione et conglutinatione Lapidum being sections of Kitāb al-Šifā'*. Izdaja arabskega in latinskega teksta s prevodom v angleščino priredili E. J. Holmyard in D. C. Mandeville, Paris: Paul Gauthner, 1927, IX, 86 str.
 kakor tudi
 Haschmi, Yahya: »Die geologischen und mineralogischen Kenntnisse bei Ibn Sinā,« *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 116 (1966), 44—59.
6. *an-Najs (De Anima)*.
 Priredili G. Anawatī i S. Zāyed. al-Qāhira: al-Hay'a al miṣriyah al-'amma li 'l-kitāb, 1395—1975, 23, 261, 36 str.
 Ibn Sina: Knjiga o duši.
 Prejšnje izdaje in prevodi.
De anima. Liber sextus naturalium, Pavia 1490 (?).
Compendium de anima, Venecija, 1526, in 1546, z arabskega j. prevedel Andrea Alpago ki je napisal tudi pripombe na osnovi arabskih komentarjev.
- S. Landauer, hrsgb. »Die Psychologie des Ibn Sina,« *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 29 (1875), 335—418. Prevod in tekst »Maqālah fi 'n-nafs«.
 Winter, M.: *Über Avicennas Opus egregium de anima*, München, 1903. (Disertacija, Erlangen, 53 str.)
Compendium on the Soul. V angleščino prevedel Edward Abbott Van Dyck, Verona, 1906.
 Studijo o Ibn Sinini psihologiji napisal:
 Amid, M.: *Essai sur la psychologie d'Avicenne*, Geneve, 1940. Izdajo arabskega teksta s prevodom v francoščino priredil:
 Ján Bakoš: *Ibn Sina (Avicenna) Psychologie v jeho Dile Aš-Šifā'*. 2 sv. Praha: Československá Akademie Věd, Sekce jazyka a literatury, 1956.

- 1 zv.: Arabski tekst: al-Fann as-sādis min aṭ-ṭabī'iyāt ('ilm an-nafs) min kitāb aš-šifā; 270 str.
 2 zv.: Prevod v francoščino: Psychologie d'Ibn Sinā (Avicenne) d'après son oeuvre Aš-Šifa', IX, 245 str.
 Dno pd izdaj prevedel Fazlu-Rahman:
 Avicenna's De Anima (Arabic text. Being the psychological part of Kitāb al-Shifā'. London: Oxford University Press, First published 1959, reprinted 1960, 12, 290 str.
 Glej tudi: Law, B. C.: »Avicenna and his theory of soul,« Str. 179—86 u: *Avicenna Commemoration Volume*, Calcutta, 1956.

6. an-Nafs

- Van Riet, S.: »Recherches concernant la traduction arabolatine du Kitāb al-nafs d'Ibn Sina,« *Atti 3. Cong. Studi Arabi e Islamici*, Ravello (1967), 641—48.
 Verbeke, G.: »L'Immortalité de l'âme dans le »de anima« d'Avicenne. Une synthèse de l'aristotélisme et du neoplatonisme,« *Pensamiento*, 25 (1969), 271—90.
 Kritična izdaja latinskega prevoda, ki jo je priredil:
 S. van Riet: *Avicenna Latinus Liber de Anima*. Uvod G. Verbeke. 2 t. Louvan, Leiden, 1972, 1968.
 I t.: Liber de Anima I, II, III, 1972.
 II t.: Liber de Anima, IV, V.
 (Drugi del je izšel pred prvim delom.)
 Bastaitas, M.: »Sur quelques aspects de la doctrine de la vue dans le De anima d'Avicenne,« *Ann. Inst. Phil.* (1976), 25—44.
 Kurdzialek, M.: Die ersten Anmerkungen Avicennas »Liber de anima seu sextus de naturalibus,« und Averroes' »Metaphysik«, auf die Leteiner,« *Actas V. Cong. Int. Filos. Med.*, II (1979), 897—903.
 7. an-Nabbāt (*Les Plantes*).
 Priredili A. Muntašir, S. Zāyed i A. Ismā'il.
 al-Qāhira: ad-Dār al-miṣriyah li 't-ta'lif wa 'l-targama, 1384—1965, 50, 3 str.
 8. al-Haywān (*Les animaux*).
 Priredili A. Muntašir, S. Zāyed i A. Ismā'il.
 al-Qāhira: al-Hay'ah al-miṣriyah al-'amma li 't-ta'lif wa 'n-našr, 1390—1970, 21, 482 str.

III — AŠ-ŠIFA' — AR-RIYADIYĀT (MATHÉMATIQUES)

1. 'Uṣūl al-handasa (*Géométrie*)
 Priredili A. Sabra i A. L. Mazhar.
 al-Qāhira: al-Hay'ah al-miṣriyah al-'amma li 'l-kitāb, 1976, 12, +448, +8 str.
 O Ibn Sini kot matematiku glej:
 Lokotsch, K.: *Avicenna als Mathematiker, bes. die planimetrischen Bücher seiner Euklidübersetzung*, Bonn, 1913.
 2. al-Hisāb (*Arithmétique*).
 Priredil A. L. Mazhar, al-Qāhira: al-Hay'ah al-miṣriyah al-'amma li 'l-kitāb, 1975. 69 str.
 Poglavlja iz aritmetike v knjigi Šifa glej:
 F. Woepcke, *Journal Asiatique*, I (1863), 502—504.
 3. Gawāmi'u 'ilmi al-musiqa (*Musique*).
 Priredil Zakariyā Yusūf. al-Qāhira: Wizārat at-tarbiyah wa 't-ta'lim, 1376—1956, 6+173 str.
 Del knjige Šifa o glasbi je prevedel v francoščino:
 Baron Rodolphe D'Erlanger, *La Musique Arabe*. Tome deuxième. Avicenne (370/980—428/1037) Kitabu 'šifā' (Mathématiques Chap. XII). Str. 103—245, napomene str. 251—306.
 Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1935.
 4. 'Ilmu 'l-hay'ah (*Astronomie*).
 Priredil M. R. Maḍwar i I. I. Aḥmad. al-Qāhira: al-Hay'ah al-miṣriyah al-'amma li 'l-kitāb, 1980. 659+12 str.
 Astronomske aspekte Ibn Sininih del je obdelal:
 E. Wiedemann: »Einleitung zu dem astronomischen Teil des Kitāb al-šifā,« *SBPhMG*, 58 (Erlangen, 1928), 225—37.

IV. AŠ-ŠIFĀ', AL-'ILĀHIYYĀT (LA METAPHYSIQUE)

al-Ilāhiyyāt (Le Metaphysique), 2 t.

al-Qāhira: Wizārat al-ṭaqāfah wa 'l-iršād al-qaumī, 1380—1960.

T. 1. priredil G. Anawati i S. Zāyed. Str. 8+252.

T. 2. priredil M. Y. Mūsā, S. Dunyā i S. Zāyed.

Predhodno izdaja v Teheranu:

Kitāb al-šifā'. 'Ilāhiyyāt, Teheran: Dār al-funūn, 1885.

Litografirano, 554 str.

Latinski prevod izdan v Benetkah leta 1495:

Metaphysica, sive Prima philosophia.

Avec un clé des abréviations. Louvain, Bibliothèque S. J. 1961. 84 str. 37 cm.

Omeniti velja tudi izdajo latinskega prevoda, ki ga je priredil:

Riet, S. van (ed.): *Avicenna Latinus. Liber de philosophia prima sive scientia divina, I—IV*.

Édition critique de la traduction latine médiévale. Introduction doctrinale par G. Verbeke.

Louvain: E. Peeters., Leiden: Brill, 1977.

Prevedel in priredil v nemščino:

M. Horten: *Die Metaphysik Avicennas enthaltend die Metepahysik, Theologie, Kosmologie und Ethik*. Übersetzt und erläutert von M. Horten. Halle a. S. und New York: Verlag von Rudolf Haupt, 1907. X + 799 str.,

Prevod v francoski jezik:

Avicenne: *La Métaphysique du Shifā'. I—V*. Uvod, prevod in opombe C. Anawaty. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1978. 381 str.

Študije in kritike:

Sauter, Constant: *Avicennas Bearbeitung der aristotelischen Metaphysik*. (Doktorska disertacija, Freiburg in B. 1912. 52 str.)

Saliba, Djamil: *Étude sur la métaphysique d'Avicenne*. Paris, 1926.

Birkenmajer, A.: »Avicenna's Vorrede zum »Liber Sufficientia« und Roger Bacon,« *Revue Néoscholastique de philosophie*, (1934), 308—20.

Crus, Hernandes: *La metafísica de Avicena*, Granada, 1946.

Madkour, I.: »Introduction à la Métaphysique du Shifā,« *MIDEO*, 6 (1959—61), 281—308.

Khodeiri, Mahmud: »Lexique arabo-latin de la Métaphysique du Shifā,« *MIDEO*, 6 (1959—60), 309—324.

Finianos, Gh.: *Les grandes divisions de l'être »maujūd« selon Ibn Sinā*. Fribourg: Editions universitaires, 1976.

Anawati, G. C.: »Introduction historique à une nouvelle traduction de la Métaphysique d'Avicenne,« *MIDEO*, 13 (1977), 171—252.

Tognolo, A.: »Il problema della struttura metafisica dell'uomo in Avicenna e Tommaso d'Aquino,« *Actas V. Cong. int. med. II*, 1979, 1283—1289.

Ramón Guerrero, R.: »La metafísica de Avicena en la Edad Media latina,« *Fragua*, 2, VII—VIII (1979), 29—32.

Marmura, M. E.: »Avicenna's Proof from contingency for God's existence in the Metaphysics of the Shifā,« *Medieval Studies*, 42 (1980), 337—52.

OSTALA FILOZOFSKA DELA

an-Nagāt fi 'l-ḥikmah al-manṭiqiyah wa 't-tabī'iyah wa 'l-ilāhiyah. Druga izdaja.

al-Qāhira: Maṭba'ah as-sa'ādah, 1357(1938), 312 str. an-Nagāt predstavlja povzetek enciklopedije »Kitāb aš-šifā',« ki ga je sestavil avtor sam.

O glasbenih aspektih glej:

al-Hefni M.: *Ibn Sina' Musiklehre, haupsächlich and seinem Nagāt erläutert*, nebst Übersetzung und Herausgegeben des Musikalschnitte des Nagāt, Berlin, 1931.

al-'Išārāt wa't-tanbihāt. 3 sv.

Priredil S. Dunyā. al-Qāhira: Dār al-ma'ārif, 1957—1960. 567, 427, 434—1027 str.

To delo je z naslovom »Instrukcije in pripombe« nastalo v poznejši fazi avtorjevega življenja in vsebuje serijo diskusij, in pripomb iz kozmologije, logike, vesoljske duše in različnih etap na poti k razumevanju Božanstva.

Glej tudi:

- J. Forget: *Le livre des théorèmes et des avertissements*, Leiden, 1892.
 kakor tudi:
- Goichon, A. M.: *Livre des Directives et remarques (Kitāb al- Iṣharāt wa 't-tanbihāt)*, Beirut—Paris: J. Vrin, 1951.
- Rakhmatullaev, N.: *Filosofskie vzgljadi Ibn Sino v knige »Ukazanije i nastavljenija,«* Dušanbe: Doniṣ, 1980. 92 str.
- Vajda, G.: »Un commentaire inconnu (?) sur le Kitāb al-Iṣārāt wal-tanbihāt d'Ibn Sinā,« *Journal Asiatique*, 258 (1970), 43—45.
 Glej tudi:
- Ibn Sina: *Izabranije filozofske proizvedenija: Žizneopisanie, Kniga znanija, Ukazanja i nastavljanija, Knga o duše*. Redaktor M. S. Asimov. Moskva: Nauka, 1980, 420 str.
- Ibn Sina: *Izabranaje proizvedenija*. Sv. I. Redaktor M. Dinoršoev. Dušanbe: Doniṣ, 1980, 420 str.
- Iḥāyāt, Danišnāme-i 'Alā'i*.
 Priredio M. Mu'in, Teheran, 1331 (1952), 29+190 str.
 »Alajiska knjiga znanja« predstavlja rezime Ibn Sinine doktrine o znanju napisane na zahtevo princa Alā'u Dawla.
 Prevod v francoščino:
- M. Achéne i H. Masse: *Le Livre de science (Danishnāma)*. 2 sv. Paris: Société d'Édition »Les Belles Lettres«, 1955—57.
 Prevod na osnovi izdaje A. Horasanija v Teheranu, 1315/1937.
 Glej tudi prevod v angleški jezik »Metafizike« iz tega I. Sininega dela.
- Morewedge, Parviz: *The Metaphysica of Avicenna (ibn Sinā): A critical translation — commentary and analysis of the fundamental arguments in Avicenna's Metaphysica in the Dānīsh nāma-i Alā'i (The Book of scientific knowledge)*.
 New York: Columbia University Press, 1973. XXVII+336. (»UNESCO Collection of Representative Works, Persian heritage series No. 13«).
- 'Uyūn al-ḥikma.« *Dikrā Ibn Sinā (Mémorial Avicenne)*.
 5. v seriji. Priredil in uvod napisal A. Badawi. al-Qāhira: Dār al-ma'ārif, 1954. VIII+67 str.
 Dodan francoski naslov: Avicennae Fontes sapientiae. »Izvori modrosti«.
- »Kitāb al-ḥudūd«, *Dikrā Ibn Sinā (Mémorial Avicenne)*.
 6. v seriji. Izdaja arabskega teksta, prevod v francoščino in anotacija A. M. Goichon. al-Qāhira: Dār al-ma'ārif, 1963. 49+9+64. Dodan francoski naslov: Avicenne Livre des Définitions. Knjiga definicije.
- Manṭiq al-maṣriḥiyīn wa 'l-qaṣīdah al-muzdawigah fi 'l-mantiq*. al-Qāhira: al-Maktaba as-salafiyah, 1910. 39+18+83 str.
 Delo vzhodnjaške logike.
 Prvič prevedeno: A. Schmoelders v okviru Documenta philosophiae arabum, Bonnæ, 1836.
- Risālah fi ma'rifaṭ an-naḥs wa 'aḥwālīha*.
 Arabski tekst in komentar M. Tābit al-Fandī. al-Qāhira: Maḥḥab'ah al-'Iṭimād, (b. g.), 20 str.
 »Traktat o poznavanju duše«.
- Risāla-i dar ḥakikat wa kayfiyati silsila- i mawgūdāt*.
 Uvod komentar teksta priredil M. Amīd. Teheran, 1331 (1371) /1952/. 19+48 str.
- Risāla-i naḥs*. Uvod in komentar M. Amīd. Teheran, 1331 (1371) /1952/, 46+115 str.
- ar- Risālah an-nayrūziyah*. Priredil 'A. Hārūn. al-Qāhira: Maktaba al-Ḥangī, 1373/1954. 28—44 str.
- at-Ta licāt*. Priredil A. Badawi, al-Qāhira: al-Hay'ah al-miṣriyah al-'amma li 'l-kitāb 1392/1973. »Komentari« iz misticizma.
- Kitāb al-Hidāyah li-Ibn Sinā*. Drugi ponatis. Priredil M. Abduhu, al-Qāhira: Maktaba al-Qāhira al-Ḥadiṭah, 1974. 230 str.
- al-Ḥikmah al- maṣriḥiyah*. (Orientalna filozofija)
 Glej:
 G. C. Anawaty: »Un manuscrit de la hikma mashriḥiyya d'Ibn Sinna,« *MIDEO*, I (1954), 164—65.
 Nallino, C.: »Filosofia »orientale ad illuminativa« d'Avicenna,« *Rivista degli Studi Orientali*, X (1925), 433—67.

- Pines, Sh.: »Philosophie orientale« d'Avicenne et sa polemique contre les Bogdadiens,« *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge*,« 27 (1952), 5—37.
- »*Risālah Hayy Ibn Yaqzān ma' šarḥ al-muhtār*,« *Rasā'il*.
1. v seriji, arabski tekst in komentar v francoščino priredil M. A. F. Mehren. Leiden: Brill, 1889. 24+22 str.
V Kairu izšlo kot.
- Hayy Ibn Yaqzān li-Ibn Sinā wa Ibn Ṭufayl wa 'as-Suhrawardi*.
Priredil A. Amin. al-Qāhira: Dār al-ma'ārif, 1952. 138 str.
Arapski tekst te alegorične zgodbe perzijsko verzijo in komentar, ki se pripisuje al-Guzgāniju, francoski prevod in beležke priredil:
- Corbin, Henri: *Avicenne et la récit visionnaire*, 2 sv. Teheran—Paris. Société des Monuments Nationaux de l'Iran, 1954. 344., 144+9 str.
Prevod na engleski:
- Corbin, Henri: *Avicenna and the visionary recital*. Iz francoščine prevedel Willard R. Trask (»Bollingen Series, 66«). New York: Pantheon Books, XIII+423.
Glej tudi:
- Goichon, A. M.: *Le Récit de Hayy Ibn Yaqzān commenté par des textes d'Avicenne*. Uvod, prevodi, pojasnila in beležke. Paris: Desclée De Brouwer, 1959, 257 str.
Kot tudi:
- Sabri, T.: »Avicenne philosophe et mystique dans le miroir de trois récites: Hayy b. Yaqzan, l'Oiseau, Salamān et Absāl,« *Arabica*, 27 (1980), 29—40.
- »al-'Anmātu al-ṭalāṭatu al-'āhiratu min al-iṣārāti wa 't-tanbihāti ma'a šarḥin Muhtārīn.« *Rasā'il*. 2. u seriji. Priredil M. A. F. Mehren in prevedel v francoščino. Leiden: Brill, 1891. 48+32 str. Str. 42—48 »Risālatu t-tayri«.
- »Risālatu fi 'l-'iṣqī«, str. 1—27., »Risālatu fi māhiyati s-salāwāti,« str. 28—43., »Kitābun fi mā'ni 'z-ziyārāti wa kayfiyati 't-ta'ṭiriha,« str. 44—48., *Risālatu fi daf'i l-gammi min al-mauti*,« str. 49—57. 3. u ser. *Rasā'il*. Priredil in prevedel M. A. F. Mehren, Leiden: Brill, 1894.
- »Risālatu 'l-qadar,« 4. v seriji. *Rasā'il*. Priredil: M. A. F. Mehren, Leiden: Brill, 1899, 25+12.
- Kitābu 'l-magmū i, al-ḥikmatu al-ariūḍiyatu*.
Priredil Muḥammad S. Sālem. al-Qāhira: Markaz 't-taḥqīqī 'l-kutubi. 1969. 38 str.
Razmišljanja iz poetike.
- Risālatu fi māhiyati 'l-Iṣqī*.
Izdaja arabskega teksta s prevodom v turški jezik. Ateš. Istanbul: Ibrahim Horoz Basimevi, 1953, 30+18+19 str. Traktat o vrsti ljubezni. Delo iz misticizma.
- Gāmi u 'l-badā'i u*.
Zbornik čudesnih reči vsebuje 18 traktatov. al-Qāhira: Maḥba'atu as-sa'ādati, 1917, 208 str.
- Risālatu al-'aḍḥawiyatu fi 'amri 'l-ma ād*.
Tekst našel in priredil S. Dunyā. al-Qāhira: Dār al-fikr al-'arabi, 1949, 127 str.
Traktat o posmrtnem življenju.
- '*Aḥwālu 'n-nafsi, Risālatun fi 'n-nafsi wā baqā'iha wa ma ādiha*.
Priredil Ahmed F. al-'Ahwani. al-Qahira: Dār 'ihya' 'l-kutub al-'arabiyah, 'Isa Babi al-Halabi, 1371 (1952), 203 str.
Stanja duše.
- Mabḥaṭun an 'l-quwā an-nafsaniyah*.
Tekst v priredbi W. van Dycka. al-Qāhira: Dār al-ma'ārif, 1325 (1907), 87 str.
- '*Ayniyatu Ibn Sina aš-šāhīratu fi 'n-nafsi*.
'Ammān: Maḥba'ah ag- gayši 'l-'arabi al-'urduni, 1399 (1960), 140 str.
Str. 19—21 »ar-rūḥ al-hālidah«, znana Ibn Sinina pesnitev o duši.
Pesnitev je objavil s prevodom v nemški jezik J. Hammer Purgstall pod naslovom »Avicennas Gedicht an die Seele,« *Wiener Zeitschrift für Kunst und Lieteratur* (Wiena, 1837). Tekst s prevodom v francoščini objavil: B. Carra de Vaux: *Journal Asiatique*, 9/14 (1899), 157—173.
- »Risālatun fi 'l-'iṣqī« / Traktat o (mistični) ljubezni v angleščino prevedel L. Fakenheim u: *Medieval Studies*, 7 (1945), str. 208—228.
- Ibn Sina Risaleleri*. Les opuscules d'Ibn Sina. Objavljeno pod vodstvom Hilmi Ziya Ülken. 3 zvezki v enem. Ankara: Türk Tarih Kuruku Basimevi, 1953.
Dodan naslov v arabskem jeziku. *Rasā'il Ibn Sinā*.

Tis'a rasā'ilin fi 'l-ḥikmah wa t-tabī'iyāt.

Prva izdaja. Kustantīniyah; Matba'ah al-gawā'ib, 1298 /1880—81/, 131 str.

Devet traktatov iz filozofije in naravoznanstva.

Tis'a rasā'ilin fi 'l-ḥikmah wa 't-tabī'iyāt.

Bombay: Gulizār Husnī, 1318 (1900), 104 str.

Devet traktatov iz filozofije in naravoznanstva.

Risālatun fi ṭibā'i 'l-nubuwwāt li-Ibn Sinā.

Izdaja arabskega teksta in uvod Michael Mrmura. Beirut: Dār an-nahār li 'n-našr, 1968.

XX+80 str. (ad-Dirāsāt wa n-nuṣṣūs al-falsafiyah, 2«)

Dodan naslov v angleščini: Proof of Prophecies. Dokaz profetov.

Magmu'u rasā'ili aš-šayhi 'r-ra'isi.

Haydarabad: Dā'irat al-ma'ārif al-'uṭmāniyyah, 1353 (1935—6). 11+6+5+19+21+4+13 str.

Zbirka samih risal — traktatov od katerih je zadnji posvečen glasbi.

V zvezi s četrto risalo glej:

Meyer, E.: »Philosophischer Gottesglaube Ibn Sinās Thronschrift,« *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 130 (1980), 226—77.

'Asbāb ḥudūt al- hurūf. Tekst priredio Muḥibuddin al-Hatib. al- Qāhira: Maṭba's al-M'ayyid, 1332 (1913), 20 str.

Tekst iz fonetike.

V perzijski jezik prevedel Parviz Natil Hanlari, Teheran, 1955.

V angleščino prevedel: Khalil I. Semaan, Lahore, 1963.

AL-QĀNUN FI 'Ṭ-TIBB (MEDICINSKI KANON)

Ibn Sinov »Medicinski kanon« je v osnovi medicinska enciklopedija. Obsega približno milijon besed, ki vsebuje kodificirano in sistematizirano medicinsko dediščino Indije in antične Grčije, predvsem pa islamskega sveta, do svojega nastanka v začetku enajstega stoletja.

»Zaradi svoje formalne popolnosti in inherentne vrednosti svoje vsebine je to delo preseglo nekaj zgodnejši »al-Hāwī« Zekerije ar-Razija (drugo izredno delo medicinske literature v arabskem jeziku), kakor tudi Galenova dela, in ostale medicinske priročnike za naslednjih šest stoletij. Poleg uporabnosti kot medicinski priročnik odlikujejo Kanon dragoceni primeri solidnih medicinskih ugotovitev, kot so: razširjanje bolezni po tleh in vodi, pazljiv opis patoloških sprememb na koži, nekatere spolne bolezni in perverzности, nevrotična obolenja (vključno z ljubezensko boleznijo). Farmakološki del vsebuje prikaz okrog 760 medikamentov...«

Zaradi pomena, ki ga je to delo igralo v zgodovini tako vzhodne kot zahodne medicine, je spodaj podana njegova vsebina:

I. del: 1) Definicije, elementi, temperamenti, dišeče soli;

2) Anatomija, kosti, mišice, živci, arterije, vene;

3) Bolezni; vzroki in simptomi;

4) Higiena in profilaksa

5) Splošni tretman.

II. del: Po abecednem redu obdelani preprosti medikamenti.

III. del: Opis bolezni od glave navzdol, vključno z anatomijo organov.

Glava, možgani, živci, oči, ušesa, usta in jezik, zobje, ustnice, grlo, pljuča, srce, prsa, želodec, jetra, žolčni mehur, vranica, črevesje, moški in ženski spolni organi, splošne bolezni.

IV. del: 1) Vročice; 2) Prognoza in krize; 3) Otekline in razjede; 4) Kirurgija; 5) Zlomi in zvini; 6) Strupi; 7) Kožne bolezni in kozmetika.

V. del: Sestavljeni (komplicirani) medikamenti in terapijstva.

Prvi je kompletno prevedel to delo v latinščino Gerhard iz Cremona, v obdobju od 1150 do 1187. Skupno število prevodov Kanona se giblje okrog osemdeset, od tega največ v

latinščino, nekaj pa tudi v hebrejščino; v novejšem času je bil Kanon preveden tudi v ruski in delno nemški ter angleški jezik.

Naslov, ki ga navajam spodaj, je vzet s platnic primerka, ki ga hranijo v Egiptovski narodni biblioteki v Kairu:

Kitābu 'l-Qānūn fi 'ṭ-tibbi
li-'Abu 'Alī aš-Šayh ar-Ra'īs
Ibn Sinā ma'a ba'di ta'lifihī
wa huwa 'ilmu 'l-mantiq wa 'ilmu
'ṭ-tabī'i wa 'ilmu 'l-kalāmi
Romae, In Typographia Medicae.
M. D. XCIII. (1593)

Cum licentia superiorum

Solidna izdaja po letu 1800 je izšla v Kairu:

al-Qānūn fi 'ṭ-tibbi. 3 sv.

al-Qāhira: Bulāq, 1294 (1877).

Zv. 1, 470+13 str., zv. 2, 628+24 str., Zv. 3, 443+32 str.

Ta izdaja je bila mnogokrat ponatisnjena.

Latinski prevod Kanona, delo Gerharda iz Cremona, so bili delno tiskani v Milanu 1473, Padovi 1476, 1497 in v Benetkah 1483. Kompletni prevod je izšel v Benetkah 1544, 1582, 1595, Louvain 1658, itd.

Beneška izdaja iz 1582. leta vsebuje: Liber Canonis, De medicinis cordialibus (prevod Arnolda de Villanove), Cantica (prevod Armengaudea iz Montpellierca), De removendis documentis (prevod Andrea Alpaga iz Belluna), De syrupo acetoso (isti prevajalec). Tekstu so priložene številne zabeleške Andrea Alpaga in Benedictusa Riniusa iz Benetk, kot tudi Ibn Sinov življenjepis, ki ga je iz arabščine prevedel Niccolo Massa (Glej G. Sarton: Introduction to the History of Science, Vol. I, Baltimore, 1927, Str. 711).

O rokopisih Kanona glej:

G. Anawati, Mu'allafāt Ibn Sinā, al-Qāhira, 1950. Str. 192 ff.,

O izdajah tekstov in prevodov pa:

Index Catalogue of the Library of the Surgeon — general's Office, U.S. Army, Washington, I (1880), 712—13 serija 1, (1896), 819—21, 3. serija II (1920), 230—31., (pod Avicenna), 4. serija, VIII (1943), 2—3 (Ibn Sina). Kasneje *Armed Forces Medical Library Catalog*, 1 (1955) 112 (glej pod Avicena).

O HEBREJSKIH PREVODIH KANONA GLEJ:

I. I. Ginzburg: Arabskaja medicina i proizvedenija Aviceni — Kanon i Urdzuzi po evrejskim rukopisjam Inst. Vost. Akad. Nauk SSSR, « *Trudi vtoroj sesii asocijacii arabistov* (Moskva 1941), 33—34.

ŠTUDIJE IN NAJNOVEJSI PREVODI IZ KANONA:

Abdul Hameed, Hakim: »Gerard's Latin Translation of Ibn Sinā's al-Qānūn,« *Studies in Islam*, VIII/1—4 (January—Oct. 1971) 1—7.

Ahmad, Rasheeduddin: »Single drugs mentioned by Avicenna for cardiac ailments in his Canon and Kitāb -ul- adwiyah qalbiyyah,« *Bulletin of the Indian Institute for the History of Medicine* 9 (1979), 46—66.

Bumm, Anton: »P. Vattiers Übersetzung (Paris, 1659) des Abschnitts über Geisteskrankheiten in Avicenna's Canon,« *Münchener medizinische Wochenschrift* (1898), 632—34.

O delu prevoda: Avicennae De Morbis mentis interpreto Petro Vaterio (Vattier), Paris, 1659.

Cueva, Juan: *Avicenne. Die Augenheilkunde des Avicenna*. Nach der lateinischen Übersetzung des Kanons, Venedig, 1564 (Buch III, Fen 3) zum erstenmal ins Deutsche übersetzt,

Berlin, 1899.

Prevod dela Kanona o vprašanju oftalmologije iz latinskega v nemški jezik.

Bloom, Asher: *L'osteologie d'Abul Qasin et d'Avicenne*, Paris, Lipshutz, 1935, 71 str.

- Charnay, J. P.: »Nature et principe des contraires dans la médecine d'Avicenne,« *L'ambivalence dans la culture arabe*, 1967, Str. 98—110.
- Dinguizli, »Etude expérimentale et clinique du djélenjoubine d'Avicenne dans la traitement de la tuberculose pulmonaire,« *Bull. Acad. de Médecine*, (Paris, 1923), 326—30.
- Duliere, W. L.: »Avicenne, l'homme et sa signification dans la médecine européenne,« *Flambeau*, 5/6 (1951), 484—506.
- Eckleben, Willy: *Die abendländischen Avicenna — Kommentare*. (Disertacija, Leipzig, 1921. 23. str.)
- Elaut, L.: »Der Avicenna Kommentar des Chirurgen Leonardo de Bertapaglia,« *Arch. Gesch. Med. Naturwiss.*, 41 (1957), 18—26.
- Elgood, C.: *A Medical history of Persia . . . until the year 1932*. Cambridge, 1951. 205—9.
- Gruner, O. C.: »The Interpretation of Avicenna,« *Annals of Medical History*, III (1921), 354—60.
- O manjšem med traktati: »De viribus cordis« vsebovanem v izdaji Kanuna iz 1595. ki je najverjetnejša interpolacija.
- Gruner, O. C. (prevod.): *A Treatise on the Canon of Medicine of Avicenna incorporating the first book*. London: Luzac and Co., Ltd. 1930., Reprint New York: AMS Press, 1973. VII+612 str., ilustr.
- Angleški prevod prve knjige Kanuna s pomočjo M. H. Šaha.
- Gruner, O. C.: »Avicenna's Canon of medicine and its modern Unani counterpart,« *University of Michigan Medical Bulletin*, 22 (1956), 239—48.
- O Kanonu in današnji praksi unani (tj. grške) medicine v islamski verziji v Indiji.
- Maridan, 'Izzat: »Ibn Sinā fi Qānūnihi,« Str. 176—89 u: *al-Kitāb ad-dahabī li 'l-mahragān al-'alfi fi dikrā Ibn Sinā*, Bagdad (20—28 mars. 1952).
- al-Qāhira: Gāmi'ah ad-duwal al-'arabiyah, 1952.
- Krajši prikaz Ibn Sininega Kanona.
- Meyerhof, M., P. Joannides: *La Gynécologie et 'lobstrique chez Avicenne et leurs rapports avec celles des Grecs*. Le Caire, 1938.
- Nabielek, R.: »Sexualerziehung im Werk des Avicenna: Ein Beitrag zur arabisch-islamischen Sexualgeschichte,« *NTM Z. Geschichte Naturwissen. Tech. Med.*, 13/2 (1976), 82—7.
- Rath, G.: »Die arabischen Nomina anatomica in der lateinischen Cononübersetzung,« Str. 229—44 u: *Avicenna Commemoration Volume*, Calcutta: Iran Society, 1956.
- O arapskih anatomijskih terminih in latinskem prevodu Kanona.
- Shah, Mazhar H.: *The General Principles of Avicenna's Canon of Medicine*. Karachi: Naveed Clinic, 1966. XL + 459 str.
- Splošni principi Ibn Sininega Kanona.
- Sontheimer, Jos. von: *Die zusammengesetzten Heilmittel der Araber nach dem 5. Buch des Canons übersetzt*. Freiburg, 1844.
- Sprengel, Kurt: »Von den Primitivnerven,« *Beitr. zur Gesch. der Medizin*, (Halle, 1896 ?), 105—150.
- Tamani, G.: »Il commento di Yeda'yah Bedersi al Canone di Avicenna,« *Ann. Fac. Ling. Lett. stran. Ca' Foscari*, 5 (1974), 1—17.
- Thomas, W. W.: »The Story of a book, (The Qānūn of Ibn Sinā),« *University of Michigan Medical Bulletin*, 22 (1956), 227—37.
- Zedler, B. H.: »The prince of physicians on the nature of man,« *Modern Schoolman*, 55 (1977—78), 165—88.

OSTALA MEDICINSKA DELA

- Abdullatif, Š. H.: »Introduction to 'heart drugs', a brilliant work of research by Avicenna,« Str. 245—54 u: *Avicenna Commemoration Volume*, Calcutta: Iran Society, 1956.
- Prikaz dela z naslovom: »Zdravila za srce«, ki je drugo najpomembnejše Avicenino delo. *Avicenna's Poem on Medicine*. (Al-Urjūzah fi 'l-tibb translated by Haven C. Kruege with portraits).
- Springfield, Ill.: Ch. Thomas, 1963, XIII + 112.
- Avicenne. Poème de la médecine*.
- Arabski tekst najzgodnejše latinske verzije in prevod v francoski jezik: Medicinske

- pesnitve priredili H. Jahier i A. Noureddine.
 Paris: Editions Les Belles Lettres, 1956. 209 str., ilustr.
- Avicenne: *Anthologie de textes poétiques attribués Avicenne*. 2 sv. Priredili H. Jahier i A. Noureddine, Algiers, 1960.
- Sv. 1, Textes unanimes attribués à Avicenne: Poèmes d'inscription médicales., Préface du l'urjuza fi t-tibb., Hygiène du convalescent., Hygiène des vieillards.
- Sv. 2, Textes Apocryphes: Poèmes d'inscription médicale, Aphorismes., Consultation écrite.
- Antologija tekstov z medicinsko vsebino od katerih so nekateri še neautentični.
- Ibn Sinā: *ar-Risālah al-alwābiyyah*. Priredio M. Suwisa. Tunis: al-Gāmi'a'ah at-tūnisiyyah, 1975. 245 str.
- Traktat o medikamentih.
- Opitz, K.: »Avicenna, Lehrgedicht über die Heilkunde, aus dem Arabische übersetzt,« *Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und Medizin*, VII (1940), 150—220.
- Prevod v nemški jezik »Medicinske poeme«.
- Rasheeduddin, Ahmad: »Critical appreciation of Avicenna's theories and terminology of drugs for general and cardiac ailments in Kitāb-al-adwiyah qalbiyah,« *Bulletin of the Indian Institute for the History of Medicine*, 7 (1977), 138—43.
- Rasheeduddin, Ahmad: »Single drugs mentioned by Avicenna for cardiac ailments in his Canon and Kitāb -ul- adwiyah qalbiyah,« *Bulletin of the Indian Institute for the History of Medicine* 9 (1979), 46—66.
- Süheyl, Ü. A.: Hindiba risalesi, Buharlı b. s. L'article d'Avicenne sur la chocarée,« *Istanbul Universitesi, Tıp Tarih Enstitüsü No. 7* (Istanbul, 1937).

IBN SINA NA ZAHODU

- Za medicinska in filozofska dela Ibn Sine prevedena v latinski, hebrejski, perzijski in moderne evropske jezike glej:
- Index Catalogue of the Library of the Surgeon-general's Office, U.S. Army*, Washington, I, 1880, 712—3, 2. serija; I, 1896, 819—21, 3. serija; II, 1920, 230—1 (pod odrednicom Avicenna), 4. serija; VIII, 1943, 2—3 (pod Ibn Sina), a zatim *Armed forces medical library catalog*, I, 1955, 112 (pod Avicenna), kao i:
- Str. 507—508 u: A. M. Goichon: *La Distinction de l'Essence et de l'Existence d'après Ibn Sinā (Avicenne)*, Paris: Desclée de Brouwer, 1937. XVI + 546, index. bibl.
- Abdul Hameed, Hakim: »Gerard's of Cremona/ Latin Translation of Ibn Sinā's al-Qānūn,« *Studies in Islam*, VIII/1—4 (New Delhi, Jan. Oct. 1971), 1—7.
- Alonso, Manuel, S. I.: »Homenaje a Avicenna en su milenario. Las traducciones de Juan Gonzalez de Burgos y Salomon,« *al-Andalus*, 14 (1949), 291—319.
- d'Alverny, M. Th.: »L'Introduction d'Avicenne en Occident,« *La Revue du Caire*, 27/141 (1951), 130—40.
- Ibid.: »Les traductions latines d'Ibn Sina et leur diffusion au Moyen Age,« Str. 59—69 u: *al-kitāb al-dahabī li 'l-mahrāgani 'l-'alfi li dikrā Ibn Sinā* (Bagdad, 20—30 mars, 1952), al-Qāhira: Gāmi'ah ad-duwal al-'arabiyyah, 1952.
- Ibid.: »Andrea Alpago interprete et commentateur d'Avicenna,« *Atti del XII Congresso internat. di filosofia*, IX (1958), 1—6.
- Ibid.: »Anniyya-Anitas,« u: *Mélanges Etienne Gilson*, Paris, 1959, 59—91.
- Ibid.: »Avicenna Latinus,« *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen âge*, 28 (1961), 281—316., 29 (1962), 217—33., 30 (1963), 221—73., 31 (1964), 271—86., 32 (1965), 257—302., 33 (1966), 34 (1967), 315—43., 35 (1968), 301—335., 36 (1969), 243—80., 39 (1972), 321—41.
- d'Alverny, M. Th.: »La tradition manuscrite de l'Avicenne latin,« Str. 67—78 u: *'Ilā Taha Husein fi 'idi mülādihī as- sabīn*. Priredio Abdurrahman Badawī, al-Qāhira: Dār al-ma'arif, 1962. 456 + 78 str.
- Ibid.: »Les traductions d'Avicenne. Quelques résultats d'une enquête,« *Actes, Ve Congrès International d'Arabisants et d'Islamisants*, (1970?), 151—58.
- Ibid.: Avicennisme en Italia,« Str. 117—144 u: *Oriente e Occidente nel Medioevo*, Roma, 1971.

- Ibid.: »Un rencontre symbolique de Jean Scot Érigène et d'Avicenne. Notes sur le De causis primis et secundis et fluxu qui consequitur eas,« *Str.* 170—81 u: *The Mind of Erigena*, edited by J. J. O'Meara and L. Bieler. Dublin, 1973.
- Anawati, G. C.: »Avicenne et le dialogue Orient — Occident,« *Revue des Conférences françaises en Orient* (April, 1951), 191—210.
- Ibid.: *Saint Thomas D'Aquin, Avicenne et le dialogue islamochretien*. Cairo: Instituto Italiano di cultura per la RAE, 1975, 38 str.
- Antoine, R.: »Avicenna's influence on mediaeval thought,« *Afganistan*, 2/3 (1956), 12—20; 2/4, 9—12.
- Babineger, F.: »Avicenna en Italia,« *Annali Acad. Mediterraneo*, I (1952—3), 19—24.
- Badawi, Abdurrahman: »Avicenne en Espagne musulmane. Pénétration et polemique,« *Str.* 9—25 u: *Millenario de Avicena*, Madrid, 1981.
- Birkenmajer, A.: »Avicenna's Vorrede zum »Liber Sufficientiae« und Roger Bacon,« *Revue Néo-scholastique de Philosophie*, (1934), 308—320.
- Bloch, E.: »Avicenna und die Aristotelische Linke« *Heute und Morgen*, Düsseldorf, Jhg. 1952. *Str.* 674—81., 781—94., 905—20.
- Ibid.: »Sinn und Form,« *Beiträge zur Literatur*, 4. Jhg. Berlin, 1952, Heft 3. *Str.* 8—59.
- Cerulli, E.: »Avicenna et Laurent de Médicis à propos d'un passage de l'Altercazione,« *Studia Islamica*, II (Paris, 1959), 5—27.
- Chisoka, Y.: »St. Thomas d'Aquin et Avicenne (sur les interpretations de l'être et de l'essence),« *Str.* 284—95 u: *Tomaso d'Aquino nel suo Settimo Centenario*, I (1975).
- Colish, M. L.: »Avicenna's theory of efficient causation and its influence on St. Thomas Aquinas,« *Ibid.*, 307—24.
- Contensen, P. M. de: »Avicennisme latin et vision de Dieu au debut du XIIIe siècle,« *Archives d'histoire doctrinale et litteraire du Moyen âge*, 26 (1959), 29—97.
- Ibid.: »St. Thomas et l'avicennisme latin,« *Rev. Sci. philos. théol.*, 43 (1959), 3—31.
- Crombie, A. C.: »Avicenna's influence on the Medieval Scientific Tradition,« *Str.* 84—107 u: *Avicenna: Scientist and Philosopher. A Millenary Symposium*, London: Luzac and Co., Ltd., 1952.
- Cruz Hernandez, M.: »La distinción aviceniana de la esencia y la existencia y su interpretación en filosofía occidental,« *Str.* 351—71 u: *Homenaje a Millás Vallicrosa*, Vol. II, 1956.
- Ibid.: »La signification del pensamiento de Avicenna y su interpretación por la filosofía occidental,« *Str.* 113—46 u: *Avicenna Commemoration Volume*, Calcutta: Iran Society, 1956.
- Duliere, W. L.: »Avicenne, l'homme et sa signification dans la médecine europeene,« *Flambeau*, 5/6 (1951), 484—506.
- Dumaitre, P.: »Avicenne et ses oeuvres à la Faculté de médecine de Paris,« *Histoire de la médecine*, V (1951), 34—41.
- Elaut, L.: »Der Avicenna Kommentar der Chirurgen Leonardo de Bertapaglia,« *Arch. Gesch. Med. Naturwiss.*, 41 (1957), 18—26.
- Forest, A.: *La structure métaphysique du concret selon saint Thomas d'Aquin*, Paris, 1931. Vsebuje pregled citatov Ibn Sine.
- Gardet, L.: »L'humanisme gréco-arabe: Avicenne,« *Journal of World History*, II (Paris, 1954—55), 812—34.
- Ibid.: »De la terminologie à la problématique (Quelques exemples à propos de l'Avicenne latin),« *Actas V. Congr. Int. Filos. Med.*, I 1979, 155—162.
- Gauthier, L.: »Scolastique musulmane et scolastique chrétienne,« *Rev. d'Hist. de la philos.*, (1928), 21—53., 333—55.
- Gilson, E.: »Avicenne et le point de départ de Duns Scot,« *Archives d'histoire doctrinale et litteraire du Moyen âge*, 2 (1927), 89—149.
- Ibid.: »Les sources gréco-arabes de l'augustinisme avicenisant,« *Ibid.* 4 (1929—30), 5—107.
- Ibid.: »Roger Marston, un cas d'augustinisme avicenisant,« *Ibid.*, 8 (1933), 37—42.
- Ibid.: »L'étude des philosophies arabes et son rôle dans l'interprétation de la scolastique,« *Proceedings of the Sixth International Congress of Philosophy*, (1927), 592—6.
- Ibid.: »Avicenne et les origines de la notion de cause efficiente,« *Atti del XII Congresso intern. di filosofia*, 1958. IX, 121—30.

- Ibid.: »Avicenne en Occident au Moyen âge,« *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen âge*, 36 (1969), 83—121.
- Giacon, G.: *Avicenna e Tommaso*, Messina, 1958.
- Giacon, C.: »La distinzione tra l'essenza e l'esistenza è logica in Avicenna ed è ontologica in S. Tommaso,« *Actas V. Cong. int. filos. med.*, 1979, II, 775—84.
- Goichon, A. M.: *La Distinction de l'Essence et de l'Existence d'après Ibn Sinā (Avicenne)*. Paris: Desclée de Brouwer, 1937. XVI + 546, index, bibl.
- Ibid.: *Lexique de la langue philosophique d'Ibn Sinā (Avicenne)*, Paris: Desclée de Brouwer, 1938. XV + 496 Filozofski rječnik Ibn Sine.
- Ibid.: *Vocabulaires comparés d'Aristote et d'Ibn Sina*. Supplément au Lexique de la Langue philosophique d'Ibn Sinā (Avicenne). Paris: Desclée de Brouwer, 1939. XVI + 48.
- Ibid.: *La philosophie d'Avicenne et son influence en Europe médiévale*, Paris: Adrien Maisonneuve, 1951.
- Pomembna studija o proučevanju vpliva, ki ga je Avicennina misel imela v Srednjeveški Evropi.
- Ibid.: »Ibn Sinā,« *Encyclopaedia of Islam*, Druga izdaja 1971, III, Str. 947.
- Gogacz, M.: »La métaphysique de Plotin, du Liber de causis et d'Avicenne comme point de départ de l'idée héliocentrique de l'univers dans »De revolutionibus« de Nicolas Copernicus,« *Actas V. Cong. int. filos. med.*, (1979), II, 789—795.
- Haneberg, B.: »Zur Erkenntnislehre des Ibn Sina und Albertus Magnus,« *Abhandl. d. philos.-philolog. Klasse d. Königl. Bayer. Akad. d. Wiss.*, XII (1868), 191—249.
- Kleine, W.: *Die Substanzlehre Avicennas bei Thomas von Aquin*, Freiburg im Bressgau, 1933.
- Lindgren, U.: »Avicenna und die Grund Prinzipien des Gemeinwesens in Francese Eiximenis' Regiment de la cosa publica (Valencia 1383),« Str. 449—59 u: *Soziale Ordnungen im Selbstverständniss des Mittelalters*, 2. Halbband. Pireddio A. Zimmermann, Berlin etc.,
- Listfeldt, H. G.: »Some concepts of matter of Avicenna, Averroes, St. Thomas and Heisenberg,« *Aquinas*, 17 (1974), 310—21.
- Litt, Th.: *Les corps célestes dans l'univers de saint Thomas d'Aquin*, Louvain, 1963.
- Prisotnost Ibn Sininega vpliva.
- Lucchetta, Francesca: *Il medico e filosofo Bellunese Andrea Alpago, traduttore di Avicenna. Profilo biografico*.
- Biografski profil Andrea Alpaga, enega od Ibn Sininih prevajalcev, umrl 1522. leta.
- Madkour, Ibrahim: »Duns Scot entre Avicenne et Averroes,« *Congrès de Duns Scot*, Oxford, 1966.
- Monteil, V. M.: »Ibn Sina and Avicennism,« *Cultures*, 7/4 (1980). 186—199.
- Roland-Gosselin, M. D.: »De distinctione inter essentiam et esse apud Avicenna et D. Thomam,« *Xenia thomistica*, III (1925), 281—8.
- Paniagua, S.: »Avicenna latino y la cuestion teleológica en la fenomenologia de Husserl,« *Stromata*, 35 (1979), 101—104.
- van Riet, S.: »De Latijnse vertaling van Avicenna's Kitab al-Nafs. Inleidende studie,« *Orientalia Gendensia*, I (1964), 203—221.
- van Riet, S.: »Trois traductions latines d'un texte d'Avicenne: al-Adwiya al-qalbiya,« *Actas IV Congreso de estudios arabes e islamicos*, 1968 (1971), 339—44.
- Sarton, G.: »Ibn Sinā,« Str. 709—713 u: *Introduction to the History of Science*. Volume I, From Homer to Omar Khayyam, Baltimore; 1927.
- Bibliografske indikacije, posebno za latinske prevode Ibn Sininih del.
- Schipperges, H.: »Zur Typologie eines 'Avicenna Hispanus',« *Südhofts Archiv*, 57 (1973), 99—101.
- Sevenaer, Chr. van Nispen tot: »La pensée religieuse d'Avicenne vue par Gilles de Rome,« *Mélanges de l'Institut Dominicain d'études orientales*, 8 (64—66), 209—251.
- Swiezawski, St.: »Notes sur l'influence d'Avicenne sur la pensée philosophique latine du XVe siècle,« Str. 295—332 u: *Recherches d'islamologie. Recueil d'articles offert à G. Anawati et L. Gardet par leurs collègues et amis*, Louvain, 1977.
- Teicher, J.: »Gundissalino e l'agostinismo avicennisante,« *Riv Filos. Neoscolastica*, 3 (1934).
- Wood Brown, J.: *Enquiry into the Life and Legend of Michael Scott*, Edinburgh, 1897.
- U vezi sa »Abbrevatio Avicennae«, ili »Avicenna de animalibus« v prevodu v latinski jezik Mihaela Skota.
- de Wulf, M.: »L'Augustinisme avicennisant,« *Rev. Neoscolastica*, (1931), 11—39.

NEKATERE RAZREDNE, POLITIČNE, MORALNE IN IDEJNE
PERSPEKTIVE STABILIZACIJSKO-KVALITETNE REVOLUCIJE
JUGOSLAVIJE IN VLOGE ZK JUGOSLAVIJE

JOŽE ŠTER, VELKO S. RUS, VOJAN RUS

Zgoraj navedeni avtorji so sodelovali z vrsto raziskovalnih študij na raziskovalni temi *Kriza in stabilizacija: razredni, moralni in idejni vidiki pri Marksističnem centru ZK Slovenije*. Skrajšane študije bodo izšle kot zbornik pri založbi Komunist.

Perspektive, ki jih navajamo v tem sklepnem delu raziskave samo v obliki *tez* pa imajo dvojno naravo:

— so samo *delni fragmenti* tistih *celovitih* perspektiv, ki jih vsebujejo Ustava SFRJ, Program ZKJ, ZZD, Kardeljeve Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Dolgoročni program gospodarske stabilizacije in Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja.

— ta sklepní del *ni teoretski* povzetek omenjenih študij Jožeta Štera, Velka S. Rusa in Vojana Rusa, ampak je bolj *akcijsko* naravnán, ker izraža samo nekatere možne dejavne usmeritve, ki izhajajo iz predhodnih študij; te perspektivne usmeritve pa seveda predstavljajo samo spodbude za *samo-stojno* razmišljanje o nekaterih splošnih vidikih v konkretnem družbenem delovanju.

I.

V tem trenutku je očitno protislovje med

— idejnopolitično trdnostjo in pomenom Jugoslavije v svetovnih gibanjih na *eni* in

— jugoslovansko gospodarsko krizo na *drugi* strani.

Politični, moralni in idejni *temelji* jugoslovanske družbe so doslej vzdržali največjo preizkušnjo po 1945. letu: večletno gospodarsko krizo s padcem realnih dohodkov za okrog 30 odstotkov in veliko nezaposlenost ob istočasnem odhodu najpomembnejših voditeljev. Očitno pa ne more obstajati trajna politična in idejna stabilnost — neglede, kako močne so naše vrednote (uresničevani socialistični humanizem, samoupravni socializem in neuvrščjenost) tudi v svetovnih razmerah — če je gospodarska osnova stalno negotova.

K hitrem in temeljitem ozdravljenju proizvodnje sili tudi nagla tehnično-tehnološka revolucija v svetu, ki je ne bomo mogli absorbirati z neurejenim gospodarstvom.

Zaostreni in dolgoročni spopadi med blokoma in vse večje uveljavljanje podobnih demokratičnih družbenoekonomskih teženj kot v Jugoslaviji drugod v svetu, pa tudi v socialističnih deželah (gospodarske reforme z večjo vlogo podjetij in delavcev), dokazujejo, da ni nič napačnega v notranjih (samoupravnih) in zunanjih (neuvrščeno) temeljih Jugoslavije, ampak da ostro zaostajanje *kvalitete* naših gospodarskih sil ogroža te temelje.

— Sedanja kriza v Jugoslaviji je izrazita *gospodarska kriza* in še ni niti kriza celovite družbene strukture niti celovita politična niti moralna kriza; so pa v krizi določene družbene tendence, zlasti tiste, ki jih je združevala dosedanja ekonomska politika (birokratizem, tehnokratizem, etatizem, malo-meščanstvo, potrošništvo).

Ker se gospodarska kriza še ni razširila na celovito politično in moralno področje, še ni celovite družbene krize.

Najbolj celovito oceno naše gospodarske krize in izhoda iz nje so podali dokumenti Komisije zveznih družbenih svetov za vprašanja ekonomske stabilizacije (»Kraigherjeve komisije«) in se zato tukaj analizirani razredni, politični, idejni in moralni vidiki—perspektive neposredno navezujejo na to oceno.

— Temeljne družbene oblike, temeljne ustavno-politične institucije in temeljne vrednote, ki jih sprejema jugoslovanska družba kot celota, omogočajo, da se gospodarska kriza razreši temeljito in mirno ter da prav ta kriza postane spodbuda za celovito in kvalitetno družbeno rast.

Glavne spremembe, ki jih zahteva sedanja gospodarska kriza so:

- ekonomsko-razvojne spremembe,
- spremembe ekonomske politike in elementov sistema,
- izpopolnitve družbeno-političnega sistema, njegovih posameznih institucij in njegovega delovanja,
- družbeno ekonomske in razredno-slojevne spremembe,
- moralne spremembe,
- vrednostne spremembe kot celovito spreminjanje načina življenja.

V nasprotju s tem bi bile temeljne spremembe ustave SFRJ in statuta ZKJ povsem zgrešene, ker prav ti temelji omogočajo in spodbujajo sklop omenjenih nujnih sprememb.

Zlasti važna politična sila, ki lahko vodi združeni proces nujnih sprememb, je ZKJ, če se bo uspela rešiti razrednih in moralnih deformacij, ki pritiskajo nanjo iz dela njenega lastnega sestava in z družbenega okolja.

— Možno je torej, da bi sedanja gospodarska kriza ostala zapisana v zgodovini kot kriza rasti Jugoslavije, če bomo našli izhod v višji kvaliteti vseh družbenih področij.

Toda to je samo ena možnost; druga možnost je trajno stagniranje in s tem zaostajanje vloge Jugoslavije v svetu; tretja možnost je razpad sedanje Jugoslavije.

— Katera od teh možnosti se bo uresničila, zavisi izključno od subjektivnih sil — kot vedno v vsaki večji krizi, kjerkoli v svetu.

— Uveljavljanje tehnično-tehnološko-znanstvene revolucije v Jugoslaviji in gospodarski in družbeni vzpon v višjo kvaliteto sta odvisna od subjektivnih sil: od tega, ali se bodo družbenoslojevni subjekti (kot so »klasični« delavski razred, upravljalsko poslovodna sestava, inteligenca in drugi) in družbenopolitični subjekti (kot je ZKJ, SZDL in vse družbenopolitične organizacije) povzpeli iz sedanje nezadostnosti na višjo kvaliteto.

— Naša družba tudi v tej etapi potrebuje tudi druge stalne revolucionarne spremembe kot je usklajevanje političnega sistema z družbenoekonomskimi spremembami — zlasti v cilju popolnejšega razvoja samoupravnega proizvodnega odnosa, ki so predvidene v *Kritični analizi delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*.

II.

— Jugoslovanska gospodarska kriza je nastala predvsem zaradi protislovja med kvalitetnimi in manj kvalitetnimi proizvodnimi silami v socialističnem sektorju in zaradi dolgotrajnega prevladovanja in kopičenja nekvalitetnih sil. Manj kvalitetne proizvodjalne in politične sile so zlasti do 1982. leta odločilno vplivale na ekonomsko politiko in zgrešena ekonomska politika je povratno »krepila« vse te manj kvalitetne sile. Odnos kvalitetno—nekvalitetno je pogojen s kvaliteto materialno-proizvodne osnove ter njenih razvojnih tendenc.

— Prevlada manj kvalitetnih in nekvalitetnih sil v gospodarstvu je vplivala na vso družbo, tudi na politično-ideološko nadstavbo, na gospodarsko politiko, na dele ZKJ, SZDL in drugih družbenopolitičnih organizacij tako, da je povsod vzpodbujala manj kvalitetne sile.

To se je dogajalo v vsej Jugoslaviji, v vseh republikah in pokrajinah.

— V Jugoslaviji pa je tudi dosti kvalitetnih sil v delavskem razredu in v vseh delovnih slojih, v gospodarstvu in nadstavbi, v vseh republikah in pokrajinah. Te kvalitetne sile lahko prevladajo, če jih bodo ZKJ in druge DPO zbrale v trajno in dolgoročno ofenzivo. ZKJ je v vsem precej zaostala glede svoje sedanje zgodovinske naloge: biti avantgarda novega proboja iz nižje v višjo kvaliteto jugoslovanske družbe. Sklepi 16. seje CK ZKJ so dober začetek takega preporoda ZKJ, ki je možen samo z zavestno naslonitvijo ZKJ na kvalitetne sile v delavskem razredu in v vsej družbi in z odločnim odvajanjem ZKJ od nekvalitetnih sil.

— Če bo ZKJ uspela strniti fronto progresivnih kvalitetnih sil, bo s tako enotnostjo v vsej jugoslovanski družbi mogoče sorazmerno hitro, odločno in dinamično prerasti sedanji odnos sil, ki je bil v veliki meri izraz objektivnih razmerij in ki je glavni razredni vzrok gospodarske krize.

Spremembe v odnosih subjektivno-političnih sil so glavno izhodišče za gospodarsko in tehnično-tehnološko presnovo Jugoslavije.

— Možno je, da se sprememba v odnosu subjektivnih sil in prehod h kvalitetnem vzponu izvrši mirno, brez socialno-političnih nemirov, ker v Jugoslaviji vlada širok konsenz glede temeljnih družbeno-moralnih vrednot — socialistično samoupravljanje, AVNOJ-ske osnove nacionalnih odnosov,

neuvrščenost — ki jih priznavajo tudi večina manj kvalitetnih sil in ker se tudi te sile nahajajo večinoma znotraj socialističnega družbenega sektorja, ki jih zato lahko spreminja.

— Ko bosta ZKJ in SZDL uresničila nov odnos družbenih sil, lahko realno pričakujemo, kot leta 1941 ali 1948: takoj, ko se bo v družbi začutil tak odločen nov veter, bo prišlo do nagle spremembe večine tistih delov družbe, ki smo jih označili kot objektivno konservativne. Na primer, delavci, ki danes v slabih podjetjih delajo efektivno samo 4, 5 ur (ali še manj), bi gotovo pristali, da delajo efektivno okrog 6 ur, če bi pod boljšim vodstvom realno zaslužili 20 odstotkov več. Tudi tisti imoviti deli družbe, ki pridobivajo dohodek in imovitost pošteno (deli kmetov, obrtnikov), bi samo pridobili s hitrejšim prebojem iz krize in bi ta preboj podprli kot drugi delovni sloji.

— Temelji za odločno in učinkovito zbiranje vseh progresivnih sil pod vodstvom ZKJ so zlasti tista določila Ustave SFRJ, ki so plod dolgotrajnih teženj jugoslovanskih narodov po enakopravnem in demokratičnem sožitju in ki jih je ponovno poudarila Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja: enakopravna udeležba republik in pokrajin v uresničevanju skupnih interesov po organih federacije, v direktnih odnosih med republikami in pokrajinami in zlasti med samoupravnimi organizacijami in skupnostmi na enotnem jugoslovanskem trgu. Te skupne osnove sožitja jugoslovanskih narodov in narodnosti ter položaja Jugoslavije v svetu so čvrst in trajen temelj, na katerem je možno zbrati najširšo, najbolj enotno in najbolj učinkovito fronto stabilizacijskega gibanja.

III.

— V odločilnih razredno-slojevnih subjektih Jugoslavije — v upravljavsko poslovodni sestavi, v inteligenci pa tudi vseh drugih delovnih slojih — so zaradi protislovij v ekonomski politiki nastale izrazite posebnosti: izrazita notranja razrednoslojevna moralna in idejna heterogenost in celo notranja nasprotja, premešanost slojev med seboj in izrazite modifikacije razredno-slojevnih zakonitosti.

Vsi ti razredno slojevni, moralni in idejni pojavi pa imajo objektivno osnovo v razlikah v družbeno-ekonomskih in materialnih osnovah družbenega življenja in razvoja med republikami in pokrajinami, znotraj njih, kakor tudi med posameznimi področji družbenega dela in življenja in znotraj njih. To objektivno opredeljuje ekonomsko politiko ter odnose sil v njenem kreiranju in izvajanju.

Čimbolj bodo delavski razredi Jugoslavije, posamezni delovni sloji in profesije kvalitetno preraščali svoja notranja nasprotja, toliko bolj bodo učinkoviti subjekti preboja v višjo kvaliteto družbe.

Na sedanji stopnji družbe so in bodo še dolgo nujni pomočniki v stalni preobrazbi delavskega razreda in vseh delovnih slojev: družbenopolitične organizacije (ZKJ, SZDL idr.) in znanost.

— Če se bo ZKJ odločneje naslonila na vse produktivne in samoupravno usmerjene sile v Jugoslaviji, se bo na tej osnovi sama pozitivno razredno,

moralno in idejno razvila. Da bi ZKJ sebe preporodila in vodila preobrazbo jugoslovanske družbe je nujno, da z zelo precizno analizo razčleni notranje različnosti vseh slojev, da v vseh slojih pomaga razločevati bolj in manj kvalitetno. Taka precizna analiza konkretne družbene situacije v lastnem okolju mora postati stalna oblika dela vseh organizacij ZKJ, začenši v osnovni organizaciji ZKJ.

ZKJ lahko zbere svojo akcijsko moralno moč samo iz najboljših delov vseh delovnih slojev, predvsem pa iz delavskega razreda. Potrebno akcijsko sposobnost lahko zbere ZKJ — poleg drugega — tudi z ostrim odmikom od birokratizma in malomeščanstva. Moč tega distanciranja (odmika) pa lahko ZKJ pridobi poleg drugega s tem, če bodo njeni člani imeli tudi zadosti moralne moči. Pomembna (ne pa edina) sestavina te osebne moralne moči je tudi dobro osebno profesionalno delo. Le-to lahko bistveno prispeva, da se pri članih ZKJ formira občutek tiste čvrste in realne osebne in družbene pozicije, tisti občutek osebne in družbene gotovosti, s katerim se član ZKJ lažje spušča v kritiko birokratizma, malomeščanščine in v akcijo za višjo kvaliteto samoupravne družbe. Člani ZKJ, ki lepo govorijo o samoupravljanju in slabo delajo, so vsi (potencialni ali dejanski) politikanti in lenuhi. Zato mora biti eno od glavnih meril (ne edino, poleg njega tudi druga bistvena merila: jasna, idejnopolitična samoupravna usmerjenost, pozitivno stališče do neuvrčenosti, moralni odnosi v drugih relacijah) sprejema in delovanja v ZKJ osebno profesionalno delo posameznikov. Samo tisti, ki so v svojem poklicu in v svojem okolju nadpovprečni delavci, so lahko člani ZKJ, ker samo oni lahko pritegnejo v bitko za stabilizacijo tudi druge občane Jugoslavije (to ni niti velika niti nerealna zahteva, ker je povpreček poklicnega dela pri nas nizek, pa ni težko biti nadpovprečen). Tisti, ki so v delu podpovprečni morajo oditi iz ZKJ.

Delo mora biti zlasti dosledno merilo glede članov ZKJ iz upravljske sestave in inteligence, ker je lepo pripovedovanje zlasti tukaj leglo birokratizma in tehnokratizma.

Vedno bomo težili, da je v ZKJ večina neposrednih proizvajalcev iz materialne proizvodnje, vendar tudi njih ne more zaobiti omenjeno merilo: samo po delu nadpovprečni v svoji profesiji in kategoriji (npr. med polkvalificiranimi delavci), so lahko člani ZKJ.

— Prirodno je, da bo ZKJ v svoje članstvo tudi v bodoče sprejemala in tudi v svoja vodstva vključevala pripadnike vseh slojev delavskega razreda (neposredne materialne proizvajalce, strokovne inteligence in upravljske sestave), ki izpolnjujejo ustrezna merila. Je pa nujno povečati — v članstvu in v vodstvih ZKJ — delež pripadnikov neposrednih materialnih proizvajalcev (od ročnih delavcev do inženirjev), ker je ta sloj zlasti v vodstvu ZKJ in v izvoljenih družbenopolitičnih in samoupravnih telesih nezadosti zastopan, kar je rezultat obsežnih procesov birokratizma in tehnokratizma.

Prav tako zahteva dosledna razredna politika vključevanje ustreznega deleža borcev in aktivistov NOB v vodstva ZKJ in v druga družbenopolitična telesa in večji delež žensk v vseh teh telesih.

Ker je mladina (do 27 leta) še posebej ozko povezana s kratkoročnimi in dolgoročnimi interesi modernega delavskega razreda v Jugoslaviji, s cilji

stabilizacijskega prepورا in ker je zapostavljena, mora biti v izvoljenih telesih ZK in v drugih družbenopolitičnih in samoupravnih telesih predstavljena vsaj približno sorazmerno s svojim deležem v članstvu.

— Na osnovi vidnih izkustvenih, zgodovinskih rezultatov — po družbenih učinkih in neučinkih delovanja Zveze komunistov — je možno z največjo gotovostjo oceniti, kakšni so odnosi razrednih, moralnih in idejnih sil v sami ZKJ. Dejstvo, da v Jugoslaviji ni prišlo do težjih političnih pretresov niti zaradi gospodarske krize niti zaradi zamenjave najpomembnejših voditeljev niti zaradi začetka zamenjava vodečih generacij in da je bil združujoči duh bratstva in enotnosti nedvomno delujoči tudi v teh težavah, dokazuje, da je bilo vse to izrazito prisotno v sami ZKJ, saj je bila vse do danes nesporna vodeča politična organizacija Jugoslavije. Pomeni, da je v članih ZKJ še dosti tiste elementarne socialistične in patriotske morale, ki je sposobna prevladati malomeščanske nacionalizme bolj kot katerakoli nekdanja ali (eventualna) sedanja malomeščanska politična organizacija (»liberalistična«, klerikalna ali birokratska). Nesporni vodeči položaj ZKJ pa tudi razkriva, da je v njenem znatnem delu (na vseh ravneh) eden od vzrokov za gospodarsko krizo, saj je verjetno še v precejšnjem številu članov ZKJ precej birokratske komodnosti in malomeščansko potrošniške kratkovidnosti, ki sta med pomembnimi vzroki krize.

V ZKJ je torej zbranih precej sil za njeno lastno preobrazbo in za preobrazbo družbe, ki pa jih čaka težak spopad s konzervativnimi elementi v sami ZKJ.

IV.

— Glavne sedanje cilje in pota družbenoekonomske preobrazbe Jugoslavije so na temelju Ustave SFRJ in Programa ZKJ določili in utemeljili dokument Dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije in Kritična analiza delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Ker pa je Jugoslavija v resni in dolgoročni gospodarski krizi, je nujna enako resna, vendar še bolj dolgoročna splošna jugoslovanska bitka kot sta bila osvobodilna vojna in prevladovanje stalinizma. Toda družbeni pogoji (višja razvojna stopnja) so danes dosti bolj zapleteni, večplastni in protislovni kot v preteklosti. Zato je danes za vodenje splošne jugoslovanske preobrazbe zlasti nujna višja kvaliteta ZKJ. Zlasti ZKJ ima položaj organizirane splošne jugoslovanske sile, ki lahko v vsem zapletenem jugoslovanskem družbenem sestavu diferencira napredno od konservativnega in ki lahko vse napredno uspešno sintetizira v gibanje za prerod jugoslovanske družbe. Ta renesansa bo bolj zapletena in bolj dolgoročna od preteklih bitk. Zato zahteva od članov ZKJ večjo stopnjo znanja, kulture in novo stopnjo morale, ki bo sposobna dojeti in delati človečno v zapletenih odnosih in zlasti spodbuditi vse DPO k uresničevanju njihove specifične vloge.

Da bi uspešno uresničevali cilje, ki jih je določil zvezni program dolgoročne stabilizacije, je potrebna v jugoslovanski družbi dovolj močna *politična volja*. Ta politična volja jugoslovanske družbe pa se lahko zbere in oblikuje le, če se bo ZKJ posrečilo uresničiti nov odnos družbenih sil, če bo

združila v skupno in vztrajno akcijo na čelu z naprednimi deli delavskega razreda tudi vse druge napredne dele vseh slojev (kmetov, obrtnikov, itd.) in če bo spodbudila specifično aktivnost delegatskega sistema, DPO in društev.

Če ZKJ ne bi zmogla moči za tako preobrazbo sebe in družbe, se ne bi mogli dovolj hitro izvleči iz gospodarske krize, v Jugoslaviji pa bi bile stalno prisotne možnosti socialnih in mednarodnih pretresov, pa tudi najtežjih (po modelu Libanona, Cipra, Čila ipd.).

Če ZKJ jugoslovanski družbi jasno prikaže ostro razpotje med možnostjo boljšega življenja in možnostjo razpada, bo dobila podporo večine.

— Nujni del našega kvalitetnega napredovanja je tudi oživljanje Socialistične zveze. Samo ona lahko zajame v enotni stabilizacijski fronti vse zelo različne napredne in domoljubne silnice vseh narodov in narodnosti Jugoslavije. Če bosta ZKJ in SZDL jasno opredelila svoj odnos do naprednih in nazadnjaških delov v posameznih slojih in če bosta nakazali možnost mirne, vendar odločne preobrazbe v globokem interesu vseh narodov in narodnosti Jugoslavije, lahko pričakujemo, da bodo cilji stabilizacije dobili še širšo in bolj dejavno podporo.

— *Najpomembnejše* področje delovanja ZK in Socialistične zveze kot fronte socialističnih sil je *družbenopolitični sistem*: delegatske skupščine v družbenopolitičnih skupnosti in samoupravni organi v organizacijah in v skupnostih združenega dela. Tu se *odloča* o vseh najvažnejših vprašanjih na vsebinsko demokratičen način in zato lahko *prav tu* ZK in SZDL odločilno mobilizirata in usmerjata vse pozitivne sile v večplastno graditev samoupravnega proizvodnega odnosa.

— Zaradi sedanje razvitosti naše družbe mora SZDL v svoji fronti vključevati ne samo »klasične« družbenopolitične organizacije, ampak veliko bolj kot doslej tudi pomembna profesionalna društva (inženirjev in tehnikov, inovatorjev itd.).

V.

— Velike vrednote, ki so jih jugoslovanski narodi in narodnosti že v veliki meri uresničili in ki so izražene zlasti v Ustavi SFRJ in v Programu ZKJ — socializem, svoboda, socialna enakost in pravičnost, samoupravljanje, bratstvo in enotnost, neuvrščenost, mir in stabilnost, ugled v svetu — bodo še naprej žive vezi njihove skupnosti, sožitja in patriotizma. Te vrednote pa bodo dobile še bolj realno, čvrsto in trajno gospodarsko, socialno in humano vsebino in podlogo s tem, da se bodo v preboju iz krize pod vodstvom ZKJ čim hitreje uresničevali cilji in pota začrtani v Dolgoročnem programu ekonomske stabilizacije in v Kritični analizi delovanja političnega sistema socialističnega samoupravljanja.

— Vsakomur v Jugoslaviji je lahko očitno, da bi nas dolgo poglobljanje sedanje krize lahko pripeljalo v vse večjo odvisnost od tujine. Napredne sile Jugoslavije lahko danes še posebej plastično pokažejo vsakemu narodu in narodnosti realno vsebino našega sodobnega patriotizma, ker nam je izkušnja s stalinizmom in sedaj s kapitalizmom pokazala, da se od nikoder ne

moremo nadejati tistega, kar nam lahko da domovina — ta domovina pa so naše lastne moči, ki bodo oživele naše lastne pogoje. Ta realna domovina je danes predvsem čimbolj kvalitetna proizvodnja vseh vrst v samoupravnih obliki. Brez nje lahko zgubimo dosedanje in še vedno realne vrednote: skupno ugledno mesto v svetu in medsebojno svobodoljubno povezanost, ki smo ju uresničili zlasti v NOB po večstoletnem poniževanju vseh jugoslovanskih narodov in narodnosti in jo utrjevali v vsem povojnem razvoju.

— Realna vsebina sodobnega jugoslovanskega patriotizma — ki harmonično združuje tako predanost svojemu narodu (narodnosti) kot Jugoslaviji kot njihovi enakopravni skupnosti — je danes predvsem v realističnem pojmovanju, da je domovino (širšo in ožjo) možno rešiti sedanjih težav, krepiti in razvijati samo z bolj kvalitetnim gospodarjenjem. Samo tako bomo ohranili in poglobili velike skupne vrednote vseh narodov in narodnosti Jugoslavije, ki so bile uresničene v nedavni preteklosti.

— Trajne vrednote, ki povezujejo delovne ljudi, narode in narodnosti v jugoslovanski socialistični in federativni skupnosti so ukoreninjene v globokih skupnih delavsko-razrednih in nacionalnih interesih. Le-ti se zagotavljajo samo s popolno enakopravnostjo, katere podlaga je v tem, da delavci v vsaki republiki in avtonomni pokrajini samostojno razpolagajo s pogoji in rezultati dela na načelih samoupravljanja. Prav tako upoštevanje in oblikovanje svobode, enakopravnosti, realnih potreb in interesov vseh narodov in narodnosti, vseh slojev delavskega razreda in delovnih ljudi, se je vedno — tudi v največjih preizkušnjah — pokazalo kot najmočnejši temelj enotnosti Jugoslavije. Zato je edina smer nadaljnje krepitve jugoslovanske skupnosti in sožitja v razvoju samoupravljanja, federativnosti in krepitve njene realne ekonomske in razredne podlage kot to zlasti predvidevata — na osnovi Ustave SFRJ in Programa ZKJ — Dolgoročni program gospodarske stabilizacije in »Kritična analiza...«.

Posebno pomembna in realna smer krepitve enotnosti delavskega razreda Jugoslavije in jugoslovanskih narodov in narodnosti je — poleg sporazumevanja republik in pokrajin v organih federacije — neposredno povezovanje delavcev številnih OZD-ov iz različnih republik in pokrajin, s čemer združeno delo postaja vse bolj osnovni dejavnik mednacionalne integracije in krepitve samoupravne enotnosti Jugoslavije.

— Še globlji enotnosti, še bolj naravni integraciji Jugoslavije, še večji čvrstini in prepletenosti njenih korenin, še večji njeni zgodovinski utemeljenosti — bo največ prispevala višja kvaliteta gospodarjenja v vsaki delovni organizaciji, na vsaki kmetiji in v vsaki vasi. Večja produktivnost dela in večja rentabilnost v vsaki delovni organizaciji, vzpodbujeni zlasti z bolj naravnim delovanjem ekonomskih zakonitostih, in bolj kvalitetni proizvodni programi nujno streme preko občinskih in republiških meja in so zato veliko bolj naravni vzgoni k širši in globlji, k bolj naravni in trajni integraciji jugoslovanskega prostora kot kakršnakoli administrativna reorganizacija ali katerokoli propagandno pripovedovanje ali popolno izenačevanje nizkega standarda ali uniformizacija kulture.

Za Jugoslavijo in za vsak njen narod in narodnost je edino koristno kvalitetno delati in ne samo prazno govoriti.

Glavna slabost odločilnih političnih subjektov v Jugoslaviji — ZKJ in druge družbenopolitične organizacije, upravljavsko-poslovodna sestava — ni niti nezadostna izobrazba niti starostni sestav (razen glede mladine), ampak spontane težnje birokratizacije, porabništva in malomeščanščine, ki se vse združuje v pojave izrazite nekvalitetnosti in vzvratno negativno vplivajo na vse politične subjekte. Podobni pojavi nekvalitetnosti so prisotni tudi v delu inteligence, ki je izrazito diferencirana.

Sestavni del nekvalitetnosti v vseh slojih je bilo pojmovanje, da je za kvalitetno delo zadostno samo splošno znanje družbenih ved, splošno znanje naših lastnih izkušenj, samo splošno znanje o sodobni tehniki in tehnologiji. Ta splošna znanja pa so le nižji, podrejeni del prave ustvarjalnosti, ki je vedno višja sinteza a) splošnih znanj, b) naših posebnih pogojev in c) naših posebnih ciljev vse do individualnih pogojev, inovacij in ciljev vsake delovne organizacije in skupnosti, vsakega posameznika.

Da bi ZKJ postala dejanska avantgarda našega kvalitetnega vzpona, bi morala vsaka OO ZK v naslednjih letih in desetletjih stalno razpravljati:

— kateri so najnaprednejši svetovni trendi tehnike, tehnologije in razvoja domačega in mednarodnega tržišča, ki prizadevajo prav to delovno organizacijo,

— kako bo ta delovna organizacija svoje posebne (ekonomske, naravne, geografske, človeške) pogoje združila s temi svetovnimi, jugoslovanskimi in drugimi trendi in s krepitvijo samoupravljanja, zlasti temeljno-socialističnega produkcijskega odnosa,

— kako bo ta DO združila krepitev svojega samoupravljanja in delegatskega sistema s temi novimi tehničnimi, tehnološkimi in tržnimi trendi; kako bo izboljšala z uveljavljanjem temeljnega produkcijskega odnosa svojo produktivnost, rentabilnost in ekonomičnost, svoje proizvodne programe, svojo organizacijo dela in svoje notranje medsebojne odnose,

— primerjava lastne produktivnosti, lastne rentabilnosti in lastne ekonomičnosti vsake DO s produktivnostjo, rentabilnostjo in ekonomičnostjo ter proizvodnimi programi: a) najboljših istovrstnih DO v Jugoslaviji in b) najboljših istovrstnih tovarn, hotelov, itd. v svetu,

— kakšne posebne razredno-slojevne sestavine in težnje delujejo prav v tej DO, v njeni OO ZK in v njenem neposrednem okolju,

— kakšne posebne moralne in idejne težnje so v tej DO, OO ZK in v okolju.

Razprava o vseh teh temah bo seveda doživela najširši razmah tudi v vseh organizacijah SZDL in v vseh DPO, v vseh poklicnih društvih in seveda še posebej v samoupravnih, skupščinskih in poslovodnih organih.

Vsi ti subjekti so odločilni izvor velikega, vsejugoslovanskega idejno-političnega, moralnega in razrednega gibanja za preboj na višje kvalitetne ravni samoupravljalске socialistične družbe.

— Urejeni medsebojni odnosi v vseh, zlasti pa v osnovnih organizacijah ZKJ so bistveni pogoj, da se nujne razlike v njihovem okolju in v njih samih stalno plodno razrešujejo in da odnosi v ZK ne postanejo samo izraz moči v

okolju, samo privesek njegovih ožjih interesov, ampak da postanejo organizacije ZKJ sposobne okolje spreminjati.

— Vse OO ZK bodo lahko uspešno uresničevale sodobne interese delavskega razreda in delovnih ljudi le, če se bodo prilagodile posebnostim svojega okolja in nujnostim njihovega spreminjanja pa tudi višjim zahtevam razvitih delov delavskega razreda in delovnih slojev.

VII.

Nadaljnja kvalitetna rast delavskega razreda kot glavne družbene sile stabilizacije (in rast drugih delovnih slojev) ne zahteva več toliko nadčloveških naporov kot obdobje gospodarske obnove, ampak kvalitetno normalizacijo dela, njegovega ritma in organizacije, pa tudi smotrno združevanje vseh dejavnikov napredka (ekonomskih, kulturnih, moralnih, izobrazbenih, vzgojnih, idejnih, vrednostnih).

— Gospodarska kriza se dogaja v zapletenem, večplastnem gospodarstvu, v zapletenem socialno-razrednem, političnem, nacionalnem in kulturnem stanju v Jugoslaviji, ob različnostih znotraj same ZKJ in je zato izhod, ki se odpira delavskemu razredu in delovnim ljudem, lahko samo ustvarjalna sinteza teorije in prakse, usklajena dejavnost vseh družbenih področij.

Vodilna vloga delavskega razreda na višji razvojni stopnji jugoslovanske družbe zajema celoto družbenih odnosov (ekonomskih, socialnih, političnih, kulturnih) in se zato lahko uveljavlja samo v povezavi vseh teh smeri delovanj, samo kot plurikulturna hegemonija delavskega razreda.

— Gospodarska kriza ni kriza programskih izhodišč ZKJ, ampak tistih članov ZKJ, ki so jih puščali ob robu. Zato je kvalitetna oblika izhoda za delavski razred in za samo ZKJ v osnovi ista kot v vseh prejšnjih jugoslovanskih družbenih krizah: v globlji demokratični učinkovitosti ZKJ, ki ustvarja najbolj produktivno, zavestno-akcijsko disciplino.

— Položaj mladih generacij določajo splošna nasprotja jugoslovanske družbe in njeni sodobni izzivi. Taista nasprotja in izzivi pa se izražajo v mladih generacijah najostreje: možnost-nemožnost zaposlitve, družbenega vpliva, samoupravljanja. Kljub temu pa je tudi zapostavljeni del mladine pozitivno razpoložen do samoupravne usmeritve.

— Zaradi omenjenega so mlade generacije objektivno najbolj zainteresirane za tiste kvalitetne preboje na višjo raven, ki jih odpirajo cilji in pota gospodarske stabilizacije in vsi z njo povezani razredni in vrednostni premiki.

— Še nadalje in še bolj je zgodovinska naloga ZKJ in vseh drugih subjektov zagotoviti družbeno izenačene startne osnove delavski in kmečki mladini in se še bolj intenzivno poglobljati v pojave in oblike življenja, pa tudi nezadovoljstva mladih.

VIII

— Vsaka resnična avantgardnost, torej tudi avantgardnost ZK, je možna, zlasti danes, le na temelju moralnega prednjačenja. Zveza komunistov kot vodilna idejnopolitična sila lahko svoje cilje in svoj vpliv doseže predvsem

z moralno, idejno močjo in z ustreznim povezovanjem strategije dolgoročnega razvoja in presojo konkretnih razmer v vsakem okolju.

— Očitna je praktična nujnost, da ZK presoja dogajanje v družbi in svoje lastno delovanje z vidika uresničevanja vsestranega, celovitega človeka. Glede na našo konkretno zgodovinsko situacijo se ta dolgoročni cilj kaže in meri predvsem skozi tri posamezne vrednote: družbeno lastnino, samoupravljanje in delitev po delu.

Kot bistvena sestavina celovitega človeka dobiva zlasti sedaj nezamenljiv in osrednji pomen tudi norma celovitejšega dela. Nujno je, da se z vidika celovitejšega dela obravnavajo tudi vprašanja tehnologije in organizacije dela. Uresničevanje te vrednote (celovitejšega dela) je hkrati tudi realizacija enega od pomembnih pogojev tudi za udejanjenje drugih vrednot, zlasti vrednote samoupravljanja in vsestranosti človeka.

— Moralno znanje ni le golo poznavanje sistema socialističnih moralnih vrednot, ampak predvidevanje — v vsakdanjih protislovnih procesih — vrednostnih posledic vsakega posameznega procesa in odločitve.

— Najpomembnejša vrednota (in merilo) mora postati delo. Brez te spremembe dolgoročna stabilizacija ni možna. Še več, ta sprememba je njen bistven predpogoj.

— Izkustvo in empirične raziskave kažejo, da organizacija dela zavisi tudi od vrednot tistih, ki odločajo, ne pa le od ekonomskih motivov. Tudi konkretne tehnološke rešitve zavise predvsem od ekonomskih, družbeno-ekonomskih, političnih in moralnih motivov. Zato bo treba misliti na tako tehnologijo in organizacijo, ki bo zagotavljala celovitejše delo in samoorganizacijo; delo, ki jo oropano iniciative in mišljenja, bo zanesljiv garant tehnokratizma.

— Prav z vidika humanizacije dela in usposabljanja za samoupravljanje je pomembno tudi spodbujanje inovacijske ustvarjalnosti vseh zaposlenih, ne pa zgolj zaradi ekonomskih razlogov.

— Humanizacija dela postaja vse bolj pomembna ne zgolj zaradi moralnih razlogov, temveč tudi kot eden od bistvenih pogojev razvitega samoupravljanja. Zlasti naj bi dejansko začeli odpravljati rutinsko, ubijajoče, enolično, nečloveško delo.

— Samoorganizacija in samodisciplina (zavestna disciplina) sta nujnost in cilj, če naj bo položaj neposrednih materialnih proizvajalcev drugačen od položaja meznega delavca. Torej je nujna alternativna tehnologija in organizacija, taka tehnologija, ki ne bo povsem doterminirala organizacijo, ampak bi bila notranja organizacija proizvodnje v rokah posameznih ožjih skupin neposrednih proizvajalcev.

— V naših razmerah pomeni uveljavljanje ekonomskih zakonitosti tudi uveljavljanje socialističnega samoupravljanja, ki je obenem višja in plodnejša morala kot je dosedanji gnili inflacijski birokratizem, potrošniško malomeščanstvo, nepošteno bogatenje in nepravično enačarstvo ter lažni humanizem.

— Bolj človeško, celovitejše življenje je možno uresničevati že v delovnem procesu. Seveda predvsem z uresničevanjem samoupravljanja, dalje s spoštovanjem vsakega delavca in strokovnjaka, s pozornostjo do njihovih

mnenj in pobud, s spodbujanjem njihove ustvarjalnosti v izumiteljstvu, s spoznavanjem njihovih človeških težav in potreb, s polnim tovarištvom med poslovodnimi delavci, strokovnjaki in drugimi delavci v družbenopolitičnih organizacijah in v prostem času. Vse to bo skupno delo napravilo bolj človečno in bolj produktivno — celo takrat, ko še ne moremo takoj zamenjati zastarele tehnologije.

— Sestavni del procesa stabilizacije je tudi nova kvaliteta življenja. Sprememba vrednot je možna samo kot nov polnejši način življenja, ki se ne zožuje samo na mezdni odnos in na materialno porabništvo, ampak vsebuje nov, izviren, bolj racionalen in lepši odnos do celote človeških potreb, v skladu z našimi možnostmi, in stalno ambicijo po napredovanju ter kritično odprtost za vse novo pri nas in v svetu.

— V možnem moralnem napredku lahko uvidimo povsem realistično veliko dodatno in kvaliteto ekonomsko moč, ker veliki deli naše poslovne, delovnoindustrijske, urbane in poklicne morale ogromno zaostajajo za realnimi zgodovinskimi možnostmi in razvitostjo gospodarskih sredstev. Zato je nadaljnja izgradnja samoupravno-poslovne, samoupravno-industrijske, samoupravno-tržne in samoupravno-profesionalne morale nujni sestavni del naše gospodarske preobrazbe. Nova morala vseh teh vrst je velika možnost dodatnih, novih proizvodnih in ekonomskih moči, je nujna sestavina učinkovitega funkcioniranja samoupravno-tržnih in gospodarskih zakonov, je bistveni del oblikovanja našega osnovnega proizvodnega odnosa.

Samoupravna morala, samoupravni red in samoupravna disciplina so sestavni deli funkcioniranja samoupravne demokracije in resnične svobode. Naš posebni tehnobirokratizem, malomeščanščina in pretežni deli bogatih slojev ter njihovi ideologi ne žele nove morale. Že desetletja otežujejo njeno oblikovanje in uveljavljanje, ker bi morala vnesla v družbo odločna, objektivna in demokratična merila za njihovo (ne)delo in ogrozila njihovo razredno eksistenco. Ti konservativni deli jugoslovanske družbe želijo še posebej čimvečjo nemoralo, čimvečjo družbeno anomijo in vsakršen nered, ker s tem nastaja v javnosti vtis kot da nas, poglejte, samo birokrati rešujejo iz gospodarske krize, ki so jo sami povzročili, ne pa plodni, vsebinski, moralni samoupravno-socialistični red.

Pravično, hitro, strokovno in strogo funkcioniranje določenih državnih služb (davčna in carinska služba, gospodarske inšpekcije, gospodarska sodišča) niso nikakršen birokratizem, kot poskuša megliti naša birokracija in malomeščanščina, ampak so bistveni del vsebinske svobode in demokracije.

— Samoupravna morala, ki je neobhodna za preboj iz krize, ni nič nezemeljskega, herojskega in asketskega. To je povsem realna morala, ki je zgodovinsko povsem možna in izrazito funkcionalna, saj naša poslovna, delovna in poklicna morala pogosto zelo zaostaja celo za temi oblikami morale v razvitih deželah. (Smešno je in nezgodovinsko zoževati na metafiziko bistvo poslovne morale nastale z večstoletnim razvojem obrti, manufacture, bančništva in trgovanja v teh deželah in mi moramo ta proces zelo pospešiti zaradi našega zgodovinskega zamudništva).

— Splošne generično-moralne predpostavke za razvoj naše gospodarske in druge morale — npr. pojem in življenjska praksa modrega gospodarjenja,

dobrega upravljanja, predstave o gospodarski smotrnosti, o razumnem vlaganju in varčevanju — so že zdavnaj znane ljudskim množicam v vseh delih Jugoslavije kot prirodni del njihovega tisočletnega življenja. Tudi to je lahko ena od spodbud graditve tiste poklicne in poslovne morale, ki jo zahteva naša gospodarska graditev.

— Lažni humanizem, ki meša in zavira naš razvoj, moramo zamenjati z realnim humanizmom, ki bo tudi pomembna družbena in ekonomska moč stabilizacije in kvalitetnega napredka.

Lažni humanizem poskuša prikazati kot da je zaskrbljen za mlade, za siromašne, za nerazvite in za nezaposlene. Lažni humanizem prikazuje neresnične vzroke in izhode za te prizadete skupine: vzroki njihovih težav naj bi bili zveza komunistov, stari revolucionarji in partizani in samoupravljanje, izhodi pa zelo mešani: »vladavina inteligence«, ali administrativna integracija Jugoslavije in popolna uravnilovka ali neka mešanica vsega tega.

Edini vzrok težav siromašnih, nezaposlenih, dela mladih in nerazvitih so predvsem nekvalitetni gospodarski subjekti v vsej Jugoslaviji, birokratizem, tehnokratizem, neupravičeno bogatenje in malomeščanščina potrošniške vrste.

Edina realna pomoč vsem prizadetim in zapostavljenim skupinam v Jugoslaviji je uveljavljanje temeljnega samoupravnega produkcijskega odnosa; je večja produktivnost v vsej Jugoslaviji, večja rentabilnost, boljši proizvodni programi uresničeni v obliki samoupravljanja, saj šele rast povprečne produktivnosti in dohodka omogoča večje in boljše zaposlovanje mladih in nezaposlenih, večjo pomoč nemočnim in gospodarsko manj razvitim.

Pravi, realni humanizem — zlasti v naših zdajšnjih pogojih — je boljše delo, kvalitetnejša proizvodnja in gospodarjenje v okrepljenem samoupravljanju, je krepitev celotnega samoupravnega političnega sistema, je uveljavljanje človekovih pravic do samoupravljanja ter »klasičnih« človekovih pravic kot jih na podlagi samoupravljanja opredeljuje Ustava SFRJ in Kardeljeve Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja.

Lažni humanizem ni poboljšal, ampak je samo poslabšal položaj vseh prizadetih skupin.

Z odstranitvijo lažnih humanističnih in lažnih malomeščanskih potrošniških mitov in z realnim humanističnim dojemanjem vseh možnih kvalitet celovitega življenja v naših pogojih je možno že v toku dolgoletnega prebijanja iz krize uresničiti celovitejše življenje množic z izrabo vseh vrednot, ki nam jih daje samoupravna družba, naše podedovane duhovno-kulturne vrednote in naše naravno okolje. Z vsem tem lahko, brez dodatnih materialnih sredstev, uresničimo veliko polnejše človeško življenje množic (kot ga more nuditi malomeščansko potrošništvo), ki bo komplementarno s kvalitetnejšo in modernejšo materialno proizvodnjo.

IX.

— *Birokratizem* je glavna nevarnost in ovira za napredek gospodarstva in samoupravljanje, ker vznika in blokira najvažnejše punkte družbenega odločanja, zlasti pa v upravljalški sestavi. Najučinkovitejši boj proti biro-

kratizmu je razvoj kvalitetne materialne in duhovne proizvodnje, se pravi prehod — kakršnega zahtevajo dokumenti Dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije Jugoslavije — ne visoko kvalitetne, selektivne in racionalne proizvodne programe in na novo tehnologijo v okrepljenem samoupravljanju. Če se taka usmerjenost dosledno uresničuje že sama po sebi zelo zožuje pojave sodobnega gnilega birokratizma. Boj proti birokratizmu torej ni neka izločena politična akcija, ampak zavestni sestavni del novega gospodarskega in družbenega vzpona.

— *Reforma* naše upravljske sestave, ki ima za glavni cilj višjo kvaliteto njenega dela, je eden od glavnih korakov k prevladovanju birokratizma in malomeščanščine in k izhodu iz krize v višje kvalitete. Povsem je ne-utemeljena dilema: ali gospodarska učinkovitost ali samoupravljanje (ki jo pogosto izpostavljajo ideologi tehnobirokratizma). Višja kvaliteta upravljske sestave bo pomembno sredstvo za združevanje samoupravljanja in gospodarske učinkovitosti. Sistematična izdelava najnovejših (gospodarskih, tehničnih, tržnih in razvojnih itd.) predlogov je še vedno in bo še dolgo v glavnem naloga upravljske sestave, saj ti posli zahtevajo strokovnost in dosti delovnega časa. Delavci pa lahko kompetentno odločajo — samoupravljanje je odločanje o glavnih vprašanjih (ne pa prazno sestankovanje o drobnarijah v delovni organizaciji) — pogosto šele, ko upravljski sestav poda strokovno zbrane informacije in temeljito izdelane predloge pravočasno, praviloma tudi v več možnih variantah pred samoupravnim odločanjem, na razpolago delavcem, ki na taki solidni osnovi lahko postavljajo tudi druge predloge.

X.

— Splošno duhovno vzdušje za zavzeto stabilizacijsko akcijo na čelu v ZKJ in SZDL lahko ustvari samo bolj kvalitetno delo družbenih in filozofskih znanosti in bolj kvalitetno, bolj argumentirano zavračanje idejne ofenzive desnih sil (te poskušajo izrabiti krizo pri nas in v svetu tako, da bi izzvale duhovno depresijo in apatijo z zanikanjem visokih vrednot marksizma, leninizma in jugoslovanske revolucije za Jugoslavijo in svet). Naš birokratizem in malomeščanščina se prikrivata s tako številnimi in veččimi filozofsko-sociološkimi maskami, da jih lahko idejno prevlada samo družbena in filozofska znanost, ki bo na bistveno višji ravni kot del sedanje.

— Sodobni družbeni procesi v Jugoslaviji in v svetu so tako zapleteni, da v njih naši občani v naslednjih desetletjih ne bodo mogli aktivno samoupravno sodelovati, če ne bodo dobili od osnovne šole do visokih šol (namesto sedanjega pogosto faktografskega in zastarelega znanja, ki duši ustvarjalnost) temeljno in svežo družbeno in etično-vrednostno znanje in vzgojo.

XI.

— Idejno-vzgojno in informacijsko delo v ZKJ in vsej jugoslovanski družbi je glede krize in stabilizacije še precej pomanjkljivo.

Pri tem je nujno opredeliti tudi vlogo in pomen materialov Komisije zveznih svetov za vprašanja ekonomske stabilizacije.

Za sedanje razdobje naše družbe so ti materiali bistvenega pomena, ker so bili izdelani v širokem sodelovanju družbenih in znanstvenih delavcev vse Jugoslavije, plebiscitarno sprejeti v vseh vodečih jugoslovanskih organih in zato izražajo skupno politično voljo in jasno perspektivo Jugoslavije na odločilni skupni poti vseh narodov in narodnosti iz najbolj nevarne krize na bolj kvalitetno stopnjo samoupravnega gospodarstva in družbe. Ti materiali so konkretna in realna vizija tistega zgodovinskega koraka, ki ga je treba k uresničevanju »carstva svobode« napraviti prav v sedanjih jugoslovanskih pogojih, ker zajemajo najvažnejši del tiste družbene problematike in tistega družbenega delovanja, ki ga je treba uresničiti v naslednjih desetletjih za realizacijo Programa ZKJ in Ustave SFRJ.

Temeljita analiza v teh materialih o naših sedanjih gospodarskih težavah — ki pa lahko posredno pove tudi veliko o našem sedanjem duhovnem, političnem, vrednostnem in moralnem stanju — ni samo strokovni in politični, ampak je tudi važen idejni vzvod mobilizacije vse jugoslovanske družbe za preboj iz krize, s katerimi je nujno seznaniti vse delavce, vse delovne ljudi, vso inteligenco, mlade generacije v vseh vrstah šol in zlasti spodbujati, da vsi samostojno razmišljajo, kako izvirno uresničevati skupne cilje stabilizacije vsak v svojih posebnih pogojih.

XII.

Sestavni del kvalitetne rasti samoupravljanja, delavskega razreda Jugoslavije in vse jugoslovanske družbe je tudi razvoj informacijskega sistema, informacijske kulture in izobraževanje v informatiki (z osnovami računalništva), saj sistematično obveščanje, ki ustreza sodobnim zahtevam in ki je zgrajeno na sodobnih tehničnih temeljih, omogoča na vseh področjih družbe, v vseh njenih celicah in enotah najbolj sistematičen in racionalen pristop k sodobnemu znanju, prispeva s tem k hitremu napredku vseh vrst produkcije, omogoča najbolj uspešno planiranje in samoupravno odločanje.

XIII.

— Treba precizirati, kakšna je *posebna vloga članov ZK in drugih družbenih aktivistov (SZDL, sindikati, mladinska organizacija)*, če imajo skupne družbenoekonomske cilje in moralo z vsemi drugimi državljani. Ta posebna vloga organizacij in članov ZK in aktivistov je v naslednjem:

— da znotraj stalne krepitve samoupravnih, skupščinskih organov, delegatskega sistema in družbenopolitičnih organizacij, dajejo stalne pobude za čim bolj temeljito določanje razvojnih in proizvodnih programov, za čim višjo produktivnost in ekonomičnost, za dosledno delitev po rezultatih dela, za boljšo organizacijo dela, da spodbujajo inovacijsko dejavnost in njeno uporabo ter uporabo modernih tehnik in tehnologij, da spodbujajo stalne

napore, da se glede produktivnosti in rentabilnosti čim bolj približamo najbolj razvitim gospodarstvom v svetu, da z vsem tem čim bolj krepijo naš temeljni samoupravni produkcijski odnos;

— da insistirajo, da se splošni cilji stabilizacije čimbolj ustvarjalno prilagajajo individualnim posebnostim in možnostim vsake delovne organizacije in vsake občine, da se čimbolj usklajeno uporabijo vse njihove posebne možnosti (seveda je neposredna naloga poslovodnih in upravnih struktur, ne pa organizacij ZK, da pripravljajo strokovne predloge za gospodarske programe in načrte, naloga organizacij ZK pa je, da spodbujajo vso delovno organizacijo in prebivalstvo občine, da sprejemajo in uresničujejo čimbolj kvalitetne rešitve in da se ne zadovoljujejo z doseženim);

— da so sami člani in funkcionarji ZK dejavni vzor pri uresničevanju teh ciljev; čeprav člani ZK ne morejo biti popolni in nezmotljivi, so lahko v praksi korak pred drugimi občani;

— da vztrajajo na čim boljšem usklajevanju vseh dejavnikov kvalitetno stabilizacijskega vzpona: krepitev samoupravljanja, uvajanja novih tehnik in tehnologij, ustrezni razvoj znanosti in vzgoje, duhovne in vrednostne kulture;

— sestavni del boja članov ZK in drugih družbenih aktivistov za dejavno moralo je razkrinkavanje samoupravnega moralizma, ki s samoupravnimi frazami prikriva drugačne družbene vsebine (malomeščansko potrošništvo, birokratizem, nacionalizem) in ki s tem resno zavira stabilizacijsko dejavnost in njeno dejavno-moralno učinkovitost;

— samoupravno socialistično moralo bodo člani ZK in drugi aktivisti izoblikovali in izostrili v stalnih soočanjih s konkretnim brokratizmom, tehnokratizmom, uravnilovko, potrošniškim malomeščanstvom in drugimi enostranskostmi;

— najbolj učinkovito bosta ZK in SZDL uveljavljala konkretne napredne cilje, ki jih na osnovi Ustave SFRJ in Programa ZKJ opredelujeta program stabilizacije in »Kritična analiza . . .«, z delovanjem znotraj delegatsko-skupščinskega in samoupravnega sistema, kjer se edino lahko oblikujejo splošne družbene odločitve.

UDK 159.923:165.4

VID POGAČNIK

STRUKTURA OSEBNOSTI IN INDIVIDUALNE VREDNOTE

Obravnavani so trije elementi strukture osebnosti: self-koncept, e90 in super e90. Self-koncept kot zavestni jaz je nadalje obravnavan kot nosilec in kot lokus sistema vrednot, ki so determinirane z ostalimi, v dinamični mreži bolj proksimalno ležečimi strukturami. Končno je podanih nekaj ilustrativnih rezultatov, zbranih z Lestvico individualnih vrednot II.

UDK 159.923:165.4

VID POGAČNIK

PERSONALITY STRUCTURE AND INDIVIDUAL VALUE SCALE

Three elements of personality structure are discussed: self-concept, e90 and super e90. Further, the self-concept, as conscious self is treated as locus of man's value system, which is being determined with others, in the dynamic lattice more proximally lying structures. Finally, some illustrative results, gathered with the Individual Value Scale II, are given.

UDK 159.9:165.4

JANEK MUSEK

TEMELJNE KATEGORIJE IN DIMENZIJE VREDNOT TER VREDNOSTNE USMERJENOSTI

Prvi del študije obsega prikaz in analizo nekaterih pomembnejših teoretičnih modelov in klasifikacij vrednot. V drugem delu pa so prikazani rezultati multivariantnih analiz vzorca 37 dominantnih vrednot, ki so jih ocenjevalci ocenjevali glede na pomembnost na sedemstopenjski ocenjevalni lestvici. Na podlagi rezultatov teh analiz je predložena nova klasifikacija vrednot. Klasifikacija ločuje najprej osebne vrednote in socialne vrednote. Osebne vrednote zajemajo nato skupino evtimnih vrednot (hedonske, utilitarne, materialne, lukrativne, avanturistične vrednote), vrednote življenjske epanzivnosti (bio- in sociocentrične vrednote), individuacijske vrednote (spoznavne, samoaktualizacijske, ustvarjalne, avtonomistične vrednote) in kulturne osebnostne vrednote (estetske, duhovne, poklicne vrednote). Socialne vrednote pa zajemajo naslednje skupine: societalne vrednote (morala, red, zakonitost, avtoriteta, tradicija), družinske vrednote, vrednote miru in blagostanja in vrednote socialnega napredka (progresistične, demokratične, egalitarne vrednote).

UDC 159.9:165.4

JANEK MUSEK

BASIC CATEGORIES AND DIMENSIONS OF VALUES AND VALUE-SYSTEMS

Several important theoretical models and classifications of human values were described and analysed in the first section of the present study. In the second section, the empirical findings drawn from multivariate experiments were shown and discussed. The results were obtained on the basis of personal importance-nonimportance ratings for 37 dominant values. Multivariate analyses of rating correlations between different values thus established a number of clusters of values defined on the ground of underlying common factors or dimensions. A new classification of human values was then proposed. The classification distinguishes between two major classes, the personal and the social values respectively. The personal values include eudaimonic values (hedonistic, utilitarian, materialistic, lucrative, adventurous), expansive life-values (biocentric and sociocentric values), values of individuation (knowledge, self-actualization, creativity, autonomy) and cultural individual values (aesthetic, spiritual, professional). The social values include societal values (order, morality, authority, tradition), family-life values, values of peace and welfare and values of social progress (progressive, democratic, egalitarian values).

UDK 159.95

IVANKA MOHORIČ, KLAS BRENK, JANEK MUSEK

ZADOVOLJENOST BAZIČNIH MOTIVOV, ŽIVLJENJSKI CILJI, VREDNOTE
IN ODLOČITVE

V pričujoči raziskavi smo izvedli multivariantno analizo spremenljivk, ki zajemajo področja zadovoljenosti osnovnih motivov, izpolnjenosti življenjskih ciljev, individualnih vrednot in življenjskih odločitev. Ugotovljene so bile skupne dimenzije pomena teh spremenljivk, pri čemer smo posebej analizirali najpomembnejše izmed ugotovljenih dimenzij.

UDK 159.95

IVANKA MOHORIČ, KLAS BRENK, JANEK MUSEK

SATISFACTION OF BASIC NEEDS, LIFE-GOALS, VALUES
AND DECISIONS

A multivariate study was carried out in the present study showing the structure of relations between the satisfaction of basic needs, the realization of life-goals, the individual values, and important individual decisions. The most evident common dimensions of psychological meaning of all groups of variables mentioned above were interpreted and discussed.

UDK 159.923

IRENA HROVAT, BORIS VINKLER, JANEK MUSEK

MESTO KONTROLE OJAČENJA, IZVORNE POTEZE OSEBNOSTI
IN VREDNOTE

Izvedli smo multivariantno raziskavo, ki je zajela različne osebnostne poteze (izvirne poteze po Cattellu in Rotterjevo potezo internalnost — eksternalnost) in vrednote. V sestavku so opisani in analizirani dobljeni klastri spremenljivk ter njihovi psihološki pomeni.

UDC 159.923

IRENA HROVAT, BORIS VINKLER, JANEK MUSEK

LOCUS OF CONTROL, PERSONALITY TRAITS AND VALUES

A multivariate experiment was designed in order to acquire more insight into the structure of interconnectedness between various personality traits (including source traits of Cattell and Rotter's locus of control) and individual values. Several clusters of variables included were obtained and the psychological meaning of those clusters was discussed.

UDK 159.95

IVAN VALENCIČ

METAFORIČNA KOMPETENCA IN OSEBNOSTNE LASTNOSTI (povzetek)

Pričujoča študija skuša osvetliti odnos med osebnostno strukturo posameznika in njegovo metaforično kompetenco. V skladu z definicijo metafore je bila postavljena hipoteza, da sta metaforična tvornost in razumevanje v veliki meri odvisna od kognitivnih sposobnosti, oziroma da sploh predstavljata enega najpomembnejših vidikov intelektualnega funkcioniranja. Ta hipoteza je bila povsem evidentno potrjena. Manj jasen za ostaja odnos med metaforično

kompetenco in ostalimi osebnostnimi potezami. Izkazalo se je, da je metaforična produktivnost povezana tudi z izogibanjem ekstremnemu opredeljevanju dražljajske konotacije in emocionalno stabilnostjo, ki morebiti delno pogojuje oba jovaja. Vendar bi bilo potrebno za dokončno sodbo o tem odnosu dopolniti aktualno študijo z novimi podatki.

UDC 159.95

IVAN VALENCIČ

METAPHORICAL COMPETENCE AND PERSONALITY TRAITS

The aim of the study has been to find out whether there is a significant concordance between metaphorical productions and understanding on one side and personality traits, especially cognitive aptitudes, on the other. It was hypothesized that the construction of analogy is the most important component of effective cognitive behavior. Therefore, higher level of metaphorical competence in one's speech and writing must reflect his or her higher intelligence. This hypothesis was on doubts confirmed. On the other hand, the evidence for the influence of other personality traits, i.e. extraversion, neuroticism, psychoticism and cognitive styles on metaphorical competence was not found strong enough.

UDK 800.1

BOGOMIL NOVAK

NEKATERI VIDIKI INTERPRETACIJE JEZIKA

Eleatski model jezika je eksakten, večer in zaprt v analitični identiteti. Delno je prevedljiv in relativiran v heraklitskem modelu kombinacije holistične in atomistične metode (delitve stvari po njihovi naravi), v kateri sta bit in ne-bit korelativna principa (nasprotja so isto). Če se gibanja da genetično definirati zaradi razlike brez identitete se jezik kratilovsko destruirira v sofistiki (Gorgias). Pri Marxu sta zunanji princip sveta in notranji princip filozofije med seboj povezana. Heraklitovi formuli ABBA odgovarja cirkulacija kapitala v smislu DBBD. Marx izhaja iz sočasnega spominjanja narave izven sebe in človekove lastne narave v različnem smislu. S tem se izogne nesmiselnemu protislovju ipsofleksivnosti in absolutni identifikaciji teorije in prakse. Ipsofleksivnost refleksijskega predmeta ni absolutna kot pri Heglu, ampak le relativna oz. korelativna v sklopu celovitih odnosov. Hegel je ipsofleksivnost prvi pozitivno in sistemsko obravnaval. Odkril je nov tip protislovja v samorefleksiji-samoprotislovje s samonegacijo. Temu moderna simbolna logika ne more slediti kljub uvedbi nivojev jezika, ki je pa prej logistično sredstvo kot filozofska rešitev problema. Hegel ohranja in pogloblja ipsofleksivnost na vseh ravneh, simbolna logika pa se jo skuša znebiti.

UDC 800.1

BOGOMIL NOVAK

SOME ASPECTS OF THE INTERPRETATION OF LANGUAGE

The Eleatic model of language is exact, eternal and closed into analytical identity. It is partly able to be translated and relivated in the Heraklitean model combination of the holistic and atomistic method (the division of things by their nature), in which existence and non-existence are correlative principles (opposites the same). If movement can be genetically defined because of difference without identity, language is the Cratylustically destroyed in Sophistics (Gorgias). With Marx, the external principle of the world and the internal principle of philosophy are mutually connected. To the Heraklitean formula ABBA corresponds the circulation of capital in the meaning DBBD. Marx originates from the simultaneous change of nature exterior of oneself and mans own nature in different senses. With this he avoids the nonsensical contraction of ipsoflexibility and the absolute identification of

theory and praxis. Ipsoflexibility of a reflexive object is not absolute, as with Hegel, but only relative or correlative in connection with the entire relations. Hegel was the first to systematically and positivistically deal with ipsoflexibility. He discovered a new type of contradiction in selfreflection-selfcontradiction with selfnegation. Modern symbolic logic cannot follow this, despite the introduction of levels in language, which is more a logistic means than a philosophical solution of a problem. Hegel retains and deepens ipsoflexibility in all levels, while symbolic logic tries to rid itself of it.

UDK 801

OLGA KUNST GNAMUS

PROBLEMI PRAGMATIČNE INTERPRETACIJE BESEDILA

Predmet razprave so razmerja pragmatični okvir (kontekst K) besedila, pomen in smisel besedila. Tvorjenje besedila definiramo kot preslikavo pragmatičnih prvin v besedilo ($K \rightarrow B$), razumevanje kot odslikavo teh iz besedila ($B \rightarrow K$). Težave nastanejo, ker preslikava teče najpoprej po pragmatičnih načelih (ali nenačelih), vpetih med potrebe in vrednote, po načelih izbire ene izrazne možnosti izmed več mogočih, delne izrazljivosti, sprejmitve razmerja izraz — pomen v pragmatično razmerje sredstvo — cilj in sprejmitve sporočevalčevega konteksta v naslovnikov. Šele v tem okviru se upovedovanje podreja semantičnim pravilom.

UDC 801

OLGA KUNST GNAMUS

PROBLEMS CONCERNING PRAGMATIC TEXT INTERPRETATION

This paper briefly examines the relations between pragmatic textual frame (context C) and that of meaning and sense, as implied in the text (text T). Textual production is referred to as copying of pragmatic features into a text. Difficulties arise because the copy procedure is executed in accordance with pragmatic principles, set within the scope of needs and values. Activated are the selective principles of choosing one locutionary possibility from the existing multitude, the principle of partial locutability, both accompanied by the principle of converting the semantic relation of »meaning-expression« into a pragmatic relation of »means-goal« along with conversion of the speaker's context into the listener's context. It is in this frame only, where uttering becomes subject to semantic rules, and where utterances become meaningful.

UDK 13:001.1

UDK 001.1:13

MATJAZ POTRČ

FILOZOFIJA ZNANOSTI IN FILOZOFIJA DUHA

Kakšna je povezava med filozofijo znanosti in filozofijo duha? Članek skuša začrtati le nekaj začetnih dilem. Prva se vsiljuje iz slovenske prakse, kjer praviloma prevzemamo relativizem kot teorijo znanosti, ne da bi se prav zavedali, da smo tako s seboj prinesli tudi elemente filozofije duha. To je mogoče zato, ker filozofijo duha pogosto dojemamo idealistično.

Imamo dve intuiciji, ki jima velja postaviti nasproti vsaj nekaj začetnih pojmov. Na področju filozofije znanosti sta takšna temeljna pojma realizem in antirealizem: prvi sprejema od duha neodvisno realnost, drugi pa meni, da mora biti pri dojetanju realnosti vselej

odločilen prispevek našega duha. Začetke filozofije duha uvedemo z *de re* in *de dicto* propozicionalnimi naravnostmi: prve se usmerjajo na predmet, druge pa na v izrazu rečeno.

To je minimalna aparatura, ki nam omogoča vprašati, kako je mogoč vsaj minimalni realizem. Povezavo med filozofijo znanosti in filozofijo duha lahko sedaj uvedemo kot vprašanje po ustreznosti kombinacij med zgoraj uvedenimi termini. Zdi se, da sta ustrezni zgolj kombinaciji realizem z *de re* ter antirealizem z *de dicto*. Članek upošteva še ostali dve možnosti: realizem z *de dicto* ter antirealizem z *de re*. Na koncu pa se zavzame za povezano znanstvenega realizma ter *de re* propozicionalnih naravnosti

UDC 13:001.1

UDC 001.1:13

MATJAZ POTRČ

PHILOSOPHY OF SCIENCE AND PHILOSOPHY OF MIND

What is the relation between the two? The only purpose of the article is to drive some lines of demarcation. There is a tradition which takes different kinds of relativism to be the philosophy of science, without noticing that, in a way, the philosophy of mind moved in. This fact is possible, because many times, philosophy of mind is conceived idealistically. So, there are two intuitions which deserve to be countered by some basic notions.

The philosophy of science offers realism and antirealism: while the first accepts a mind-independent reality, the second conceives the mind to be decisive for the approach to reality. The philosophy of mind gives the *de re* and *de dicto* propositional attitudes: while the first one tend to point the object affirmed in the proposition, the second ones point to the dictum, to what is affirmed.

These concepts enable us to ask what at least a minimal realism would be like. Which are the appropriate combinations of the introduced terms: that is how the relation between the philosophy of science and philosophy of mind can be formulated now. Realism combined with *de re* and antirealism combined with *de dicto* seem to be the only respectable combinations. The article includes the other possibilities as well: realism combined with *de dicto* and antirealism with *de re*. Finally, the connection between scientific realism and *de re* propositional attitudes is argued for.

UDK 340.11:16

FRANC FRIŠKOVEC

K VPRAŠANJU, ALI NAJ SE UPORABLJA V PRAVU MATEMATIČNA ALI POSEBNA NORMATIVNA LOGIKA

Sestavek obravnava vprašanje uporabnosti sistemov klasične matematične logike ter posebne normativne logike v pravu z vidika formalizacije obeh vrst logičnih sistemov. S primerjavami izvedenih formalizacij med obema vrstama sistemov, posebej pogojnih norm na primeru *contrary-to-duty* imperativov, se ugotavlja, da je uporaba klasične matematične logike, posebej še predikativne logike prve stopnje z identiteto, v pravu ne le možna, temveč da je za celo vrsto vprašanj celo bolj uporabna od doslej razvitih sistemov normativne logike, ki še vedno izkazujejo vrsto pomanjkljivosti, ter končno, da slednja zaradi tega (v pravu) niti ni tako nujna.

FRANC FRISKOVEC

ZUR FRAGE DER BRAUCHBARKEIT DER MATHEMATISCHEN ODER
BESONDEREN NORMLOGIK IM RECHT

Der Aufsatz behandelt die Frage der Brauchbarkeit der Systemen klassischer mathematischer Logik und besonderen Normlogik im Recht aus dem Gesichtspunkt der Formalisierung in beiden Arten der logischen Systemen. Mit dem Vergleich ausgeführten Formalisierungen zwischen beiden Arten der Systemen, besonders noch, bedingten Normen auf dem Beispiel *contrary-to-duty*. Imperativen, stellt sich fest, dass der Gebrauch klassischer mathematischer Logik, insbesondere Prädikatenlogik der ersten Stufe mit Identität im Recht nicht nur als möglich, sondern, dass sie für eine ganze Reihe von Fragen sogar viel brauchbarer ist, als bisher entwickelte Systeme der Normlogik, die noch immer in einigen Problemen mangelhaft sind und dass diese deswegen letztlich auch nicht so sehr (für das Recht) notwendig sind.

ANA BARBIČ

WHAT IS NEW IN THE FIELD OF RURAL SOCIOLOGY?

After being engaged primarily in empirical research for more than half of a century rural sociology of today tries to build its own theory on the basis of classical social enterprise. Thus, H. Newby makes an attempt to analyze the possible use of Marx, Weber and Kautsky to the theory of rural sociology, while M. Peterson occupies himself with the historical analysis of European agriculture. Since in developed European countries the changes in the countryside are not longer conditioned by the development of agriculture alone it is argued that the term »rural sociology« should be replaced with »sociology of agriculture«. The solution suggested by Haan and Nooij according to which rural sociology should be subdivided to sociology of agriculture and sociology of the countryside the latter including sociology of rural communities on the one hand and sociology of rural resource management and planning on the other, seem to be the most acceptable one.

IVAN BERNIK

ČAS KOT SOCIOLOŠKA KATEGORIJA

Tekst obravnava problematiko, ki je implicitno pogosto prisotna tako v teoretskem kot empiričnem sociološkem raziskovanju, le redko pa je deležna samostojnega in sistematičnega preučevanja. Najprej so prikazani nekateri poskusi sociološke konceptualizacije časa, pri čemer so poudarjene zlasti divergenca med posameznimi pojmovanji. Nekaj več pozornosti je namenjene marksističnim pojmom družbenega oziroma zgodovinskega časa. Pomen eksplicitne sociološke konceptualizacije časa je ilustriran na primeru raziskovanja družbenih sprememb ter razvoja. Koncipiranje časa kot (splošne) družbene dobrine pa je razvidno iz predstavitve raziskovanj časovnih budžetov. Tekst je eksploratorne narave, saj je usmerjen z identifikacij in eksplikacij raziskovalnih vprašanj, ki zadevajo problematiko časa.

This text deals with the problematics which are implicitly very frequently present in theoretical as also in empirical sociological research, but it is very rarely given an individual and systematic study. Some attempts of sociological conceptualization of time are first illustrated, with which the divergences between the individual comprehensions are especially stressed. Some more attention is given to the Marxist comprehension of social or historical time. The meaning of the explicit sociological conceptualization of time is illustrated in the example of a research of social changes and development. The conceivance of time as the (general) social good is seen from the presentation of time budget research. The text is of an exploratory nature, as it is directed to the identification and explanation of research questions which deal with the problematics of time.

UDK 316:47

VESNA GODINA-VUK

SOODVISNOST TEMELJNIH SOCIALIZACIJSKIH PROCESOV

Članek podrobneje razdeluje problem soodvisnosti temeljnih socializacijskih procesov, kar nastopi kot eno bistvenih vprašanj analize socializacijskega procesa, v kolikor izhajamo iz dejstva notranje strukturiranosti socializacije na dva bazična socializacijska procesa (podrobneje glej V. Godina: Bipolarnost socializacijskega procesa, *Anthropos*, 1985, št. I—II, str. 392—404).

Glede soodvisnosti bazičnih socializacijskih procesov se najprej vpelje razlika med nivoji in načini soodvisnosti. Nivoji soodvisnosti so razdeljeni na tri temeljne: prvič na splošni nivo (proučevanje soodvisnosti obeh bazičnih socializacijskih procesov kot celot); drugič posebni nivo (proučevanje soodvisnosti med enim od obeh temeljnih socializacijskih procesov kot celoto in posebnimi vidiki drugega bazičnega socializacijskega procesa); in tretjič posamezni nivo (proučevanje soodvisnosti med posebnimi vidiki obeh temeljnih socializacijskih procesov). V zvezi z načini soodvisnosti pa sta izpostavljena dva: medsebojno sopogojevanje in medsebojno omejevanje temeljnih socializacijskih procesov. Proučevanje načinov in nivojev soodvisnosti temeljnih socializacijskih procesov se medsebojno povezuje; v ilustracijo te povezanosti je v obliki razpredelnice podan ilustrativen prikaz vprašanj, ki bi jih bilo potrebno za analizo obeh načinov in vseh treh ravni soodvisnosti temeljnih socializacijskih procesov podrobneje razdelati (in dopolniti).

V drugem delu je podrobneje razdelan problem obeh načinov soodvisnosti bazičnih socializacijskih procesov na splošni ravni, skozi analizo dveh skupin vprašanj: kako in zakaj temeljna socializacijska procesa drug drugega pogojujeta v realizaciji in kako in zakaj temeljna socializacijska procesa v realizaciji drug drugega omejujeta. Analiza sopogojevanja pri tem pokaže na dve bistveni dejstvi: da namreč temeljna socializacijska procesa drug drugemu predstavljata nujni pogoj realizacije, in da je v zvezi s medsebojnim sopogojevanjem temeljnih socializacijskih procesov mogoče natančno locirati stično točko, ki to sopogojevanje realizira (in ki jo predstavlja za vsakokratno družbo značilen »tip osebnosti« posameznikov, oz. t. i. socialni karakter).

V zvezi z medsebojnim omejevanjem temeljnih socializacijskih procesov pa je najprej razdelan problem smeri medsebojnega omejevanja bazičnih socializacijskih procesov, pri čemer je ugotovljeno, da omejevanje poteka v smeri od drugega k prvemu temeljnemu socializacijskemu procesu, kar pomeni, da drugi bazični socializacijski proces (socializacija kot proces reprodukcije družbe) določa način in možnosti realizacije prvega temeljnega socializacijskega procesa (socializacije kot procesa razvoja posameznikove osebnosti). Ta ugotovitev je ključna za razumevanje notranje strukturiranosti socializacijskega procesa, kar je pokazano na trojem: — najprej na pomenu tega dejstva za razumevanje odnosov med bazičnima socializacijskima procesom (prvi bazični socializacijski proces je podrejen drugemu bazičnemu socializacijskemu procesu, kar ima za posledico, da drugi bazični socializacijski

proces prenaša nanj celo vrsto lastnih značilnosti in zakonitosti — primer konzervativnosti, razrednosti itd.); — drugič na pomenu tega dejstva za razumevanje trditve, da je socializacija notranje hierarhično strukturiran proces (z vidika celotnega socializacijskega procesa se namreč drugi bazični socializacijski proces pokaže kot cilj socializacije, prvi bazični socializacijski proces pa kot nujno sredstvo za doseganje tega cilja); in tretjič na dejstvu, da družbena pogojenost razvoja posameznikove osebnosti predstavlja točko, skozi katero se ta podreditev prvega bazičnega socializacijskega procesa drugemu realizira.

Ob koncu so izpostavljene še posledice, ki jih ugotovljena dejstva v zvezi s soodvisnostjo bazičnih socializacijskih procesov prinašajo s sabo. Kot najbolj bistvena je izpostavljena zaobrnitev v pojmovanju, kaj socializacijski proces je (analiza soodvisnosti namreč jasno pokaže, da je socializacija predvsem proces reprodukcije družbe in šele nato proces osebnostnega razvoja posameznika). Nakazan je tudi pomen te zaobrnitve za nadaljne proučevanje socializacijskega procesa.

UDC 316:47

VESNA GODINA-VUK

INTERDEPENDENCE OF THE FUNDAMENTAL SOCIALIZATIONAL PROCESSES

The article divides in detail the problem of interdependence of the fundamental socializational processes, which appears as one of the more important questions in the analysis of socializational processes, if we proceed from the fact of the internal structuralization of socialization in two basic socializational processes (for more detail see: V. Godina »Bipolarnost socializacijskega procesa« (Bipolarity of the socializational processes), *Anthropos*, 1985, no. I—II, pp. 392—404).

In regard to the interdependence of the basic socializational processes there is first introduced the differences between the levels and types of interdependence. The levels of interdependence are divided into three fundamentals: firstly, the general level (the study of interdependence of both the basic socializational processes as a whole); secondly, a special level (the study of interdependence between one of both the fundamental socializational processes as a whole and the special aspects of the second basic socializational proces); and thirdly, the individual levels (the study of the interdependence between the special aspects of both the fundamental socializational processes). In association with the types of interdependence there are two that stand out: mutual co-conditioning and mutual limitation of the fundamental socializational processes. The study of the types and levels of interdependence of the fundamental socializational processes are mutually linked: an illustration of this link is given in the form of a table with an illustrative depiction of the questions which would, for the needs of analysis of both types and all three levels of interdependence of the fundamental socializational processes, to be worked over (and fulfilled) in more detail.

In the second part the problem of both types of interdependence of the fundamental socializational processes in the general level are divided in more detail, through the analysis of two groups of questions: how and why do fundamental socializational processes condition each other in their realisation and how and why the fundamental socializational processes in realisation limit each other. The analysis of co-conditioning point to two essential facts in this: namely, that the fundamental socializational processes represent to one another their own conditions of realisation, and that in association with mutual co-conditioning of the fundamental socializational processes it is possible to locate precisely the point of meeting, which this conditioning realises (and which presents for each society a characteristic »type of personality« of the individual, or the so-called social character).

In association with the mutual limitation of the fundamental socializational processes, the problem of the direction of mutual limitation of the basic socializational processes is first divided, with which it is discerned that limitation runs from the second to the first fundamental socializational process (socialization as the process of the reproduction of society) determines the types and possibilities of realisation of the first fundamental so-

cializational process (socialization as the processes of the development of the individual). This assertion is the key to understanding the internal structuralization of the socializational process, which is shown in three ways: — first, the meaning of this fact for the understanding of relations between the basic socializational process (the first basic socializational process is subordinated to the second basic socializational process, which has, as a consequence, that the second basic socializational process transmits a whole series of its own characteristics and laws to it — the example of conservatism, classism, etc.; secondly, the meaning of this fact for the understanding of the assertion that socialization is an internal hierarchically structuralised process (from the aspect of the complete socializational process, the second basic socializational process namely appears as the aim of socialization, the first basic socializational process as the necessary means for the achieving of this aim); and thirdly, the fact that social conditions of the development of the individual is represented by a point, through which this subordination of the first socializational process is realised for the second.

And finally, the consequences which the determined facts in association with interdependence of the basic socializational processes bring with them are pointed out. As the most important is pointed out the convolution in the comprehension of what socialization is (namely, an analysis of interdependence clearly shows that socialization is a process of the reproduction of society firstly and only after this a process of the personality development of the individual). The meaning of this convolution for the further study of socializational processes is also pointed to.

UDK 37.01:37.02

FRANC PEDIČEK

TEORIJA IZOBRAŽEVANJA IN DIDAKTIKA

Nujni teoretski, znanstveni pogoj vsake šolske reforme oziroma preobrazbe vzgoje in izobraževanja je izoblikovanje stvarnemu in želenemu razvoju pripadne teorije izobraževanja. Le-ta znanstveno utemeljuje družbene cilje vsake takšne skupne akcije.

Teorije izobraževanja pa ne kaže istiti ali zamenjavati z didaktiko saj je prva logos, a druga tehne izobraževanja. Reforma oziroma preobrazba vzgoje in izobraževanja ne more biti utemeljena brez teh dveh in vseh drugih strukturnih ravni znanosti od logosa do praksisa.

A problem se začena že pri sami didaktiki — pač ob dejstvu, da teorije izobraževanja še sploh nobene nimamo! — ki je pri nas najbolj razvita raven pedagoške znanosti.

V naši didaktiki še namreč vedno prevladuje obrazec »didaktičnega trikotnika«, iz katerega vznikajo, so izvedene in izoblikovane tri temeljne naše smeri didaktike: učnosnovna, storilnostna in metodiška

Sporno za našo današnjo preobrazbo vzgoje in izobraževanja je, da nam povsem manjka informacijska didaktika s svojimi mnogimi komparativnimi prednostmi, ki so *conditio sine qua non* za udejanjanje takšne preobrazbe vzgoje in izobraževanja, kakršna nam je danes potrebna.

UDC 37.01:37.02

FRANC PEDIČEK

THEORY OF EDUCATION AND DIDACTICS

A necessary theoretica, scientific condition for every school reform or for the transformation of upbringing and education is modelling to the real and desired development of the appertaining theory of education. Only this scientifically founds the social aims of any such collective action.

But education must not be equalised or exchanged with didactics, as the first is logos and the second the techno of education. The reform or transformation of upbringing and education

cannot be founded without these two or all the remaining structural levels of science from logos to praxis.

But a problem already appears in didactics itself — with the fact that we do not even have a theory of education — which is the most developed level of pedagogic sciences here.

Namely there still rules in didactics here the formula of "the didactic triangle", from which sprout, are realised and formed the three basic of our direction in didactics: learning-matter, productional and methodical.

Disputable in today's transformation of upbringing and education is that we are completely without informatic didactics and its many comparative advantages, which are *conditio sine quo* for the realisation of such a transformation in upbringing and education which we need today.

UDK 165

ANDREJ ULE

INTENCE INTENC

V sestavku je orisano nekaj problemov v zvezi z t. i. iteriranimi intencami, zlasti s stavki o verovanjih, da nekdo drug goji (ali ne goji) določena druga verovanja itd. Najprej opišemo poglavitne pristope k enostavnim stavkom o verovanjih in zavrtnemo nazor po katerem ti stavki izražajo neko pravo (zunanjo) relacijo osebe do stavka, propozicije ali do predmetov, o katerih govori propozicija. Naša teza je, da gre za nerazdvojlivo enotnost intence in intendiranega, ki ne dopušča drugega pristopa kot »od znotraj« tj. tako, da nekje »vstopimo« v svet verovanj določene osebe in ji zaupamo, ko nam poroča o teh verovanjih. Pri iteriranih verovanjih imamo stopnjevito resničnost stavkov o verovanjih. Posameznik »ima prav« v svojem verovanju, če so tudi vse delne stopnje njegovega verovanja resnične. Nato na nekaj primerih pokažemo, kako se lahko posamezne stopnje resničnosti verovanja medsebojno logično povezujejo.

UDC 165

ANDREJ ULE

INTENCE INTENC

In this composition are described a few problems of the so-called iterated intentions, especially with sentences of belief that someone else is nurturing (or not nurturing) some certain other belief etc. First the main approaches to the simple sentence about belief are described and the opinion that these sentences express some correct (exterior) relation of the person to the sentence, proposition or object of which the proposition speaks of is rejected. Our thesis is that it goes for an indivisible unity of intention and intending which does not allow any other approach than "from inside", meaning that somewhere we "enter" the world of belief of a certain person and rely upon this person when he reports to us these beliefs. With iterated we have a gradation of truthfulness of sentences on belief. The individual is "right" in his belief if also all the other partial gradations of his belief are truthful. Then we illustrate a few examples of how different gradations of truthfulness of belief can be mutually logically connected.

Časopis za sodelovanje humanističnih in naravoslovnih
ved, za psihologijo in filozofijo